

AJALOOLINE ROMAAN,
MILLES RÄÄGITAKSE MORDVA PEALIKUTE
VÕITLUSTEST VENE VÜRSTIDE VASTU

Kuzma Abramov

PURGAZ

Kuzma Abramov

PURGAZ

Kuzma Abramov

PURGAZ

© Tõlkinud Arvo Valton

© Järelsõna autor professor Vladimir Abramov

© Pildid joonistanud Andres Varustin

Toimetanud Margit Raias

Raamat ilmub Hõimurahvaste Programmi toetusel

Kirjastuskeskus 2014

ISBN 978-9949-445-74-5

Kuzma Abramov
PURGAZ

Ajalooline romaan, milles räägitakse
mordva pealikute võitlustest
vene vürstide vastu.

TALLINN 2014

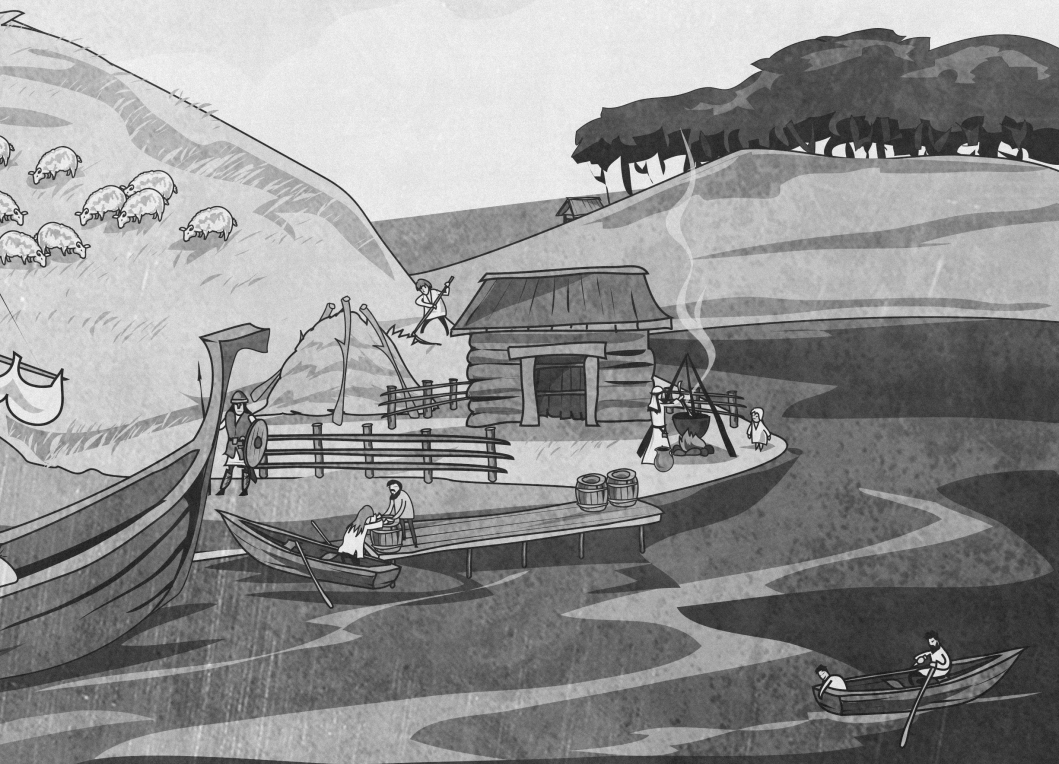

Esimene osa

Obrani linnus

Jõel on kõrge mägi kalda peal,
Mäe peal kõrgub vägev linnus seal.

Mordva laulust

Võimas Okaa õgvendab oma sängi Volga juures ning kannab tumedat vett läbi metsikute laante lõunast kesköö poole. Tema parem kallas tõuseb võimsalt üles järsuks mäekallakuks ning on täis kasvanud jändrikke tammesid, hõredaid haavikuid ja haralisi sa-rapuid. Selle suurkännise tipus, kõrge tammepalkidest püsttara taga on peidus linnus. Maasse kaevatud kahe-kolme ümberhaarde jämedused tammepalgid seisavad tihedalt üksteise vastas, nende teritatud tippude vahele on raiutud laskeavad. Seespool on neil vä-gevatel palkseintel muldvallid peaaegu üles välja, mis on tihkeks vajunud ja mitmesugust metsikut rohtu täis kasvanud. Rohu sees mustendavad raiutud astmed. Linnus ei ole suur, vaid poolsada palkmaja. Mordvalased nimetavad seda Obrani linnuseks, venela-sed on selle ümber nimetanud Abramovi linnuseks, bulgaarid Ib-ragim šaheriks. Siit nelja versta kaugusel suubub Okaa Volgasse. Võimas jõgi, mis jätkab jooksu päikesetõusu poole, kaldub otsekui vete raskuse all aeglaselt ikka järsemalt lõunasse, ümbritsedes Mordvamaad tohutu kaarena.

Seal, kus jõed üheks saavad, on suurel tasasel neemel järsaku jalamil alati palju rahvast ja kuulda kära: siin on tammepalkidest ehitatud sadam. Silla kõrval, mille äärde kinnituvad paadid, loot-sikud, pargased, kõrgub jämedatel ritvadel katusealune, mille alla on laotud kaup: orava-, rebase- ja nugisenahad, niinekotid teravil-jaga, mee- ja vahapütid, kangarullid, kanepi- ja linakiu jämedad kimbud – kõik see, mille poolest on rikas Mordvamaa. Katusealu-se ja laevukeste vahet sagivad inimesed kui sipelgad sipelgapesas. Kuid juba on kottide ja püttide kõrval ka rauast kirved ja labidad, noad ja mõõgad, vikatid ja naelad, siidipalakad ja klaaspärlid nii-di otsas. Käib ost-müük ja vahetamine. Ühed maksavad bulgaari hõbe- või vaskdirhemitega, teised oravanahkadega. Ja vahepeal tühjaks laaditud paadid istuvad sügavamalt vette kaupade rasku-se all. Tõukleb ja vadistab mitmekeelne rahvas, segunevad morda-va, vene, bulgaari ja polovetsi keeled. Kõikjal näeb kirjut riietust. Mordvalastel on pikad valged linased särgid, millel on rinna peal ja varrukatel eredavärviline tikand, püksid aga on siniseks värvi-

tud. Venelastel on samasugused särgid, kuid ilma tikandita ja püksid on neil valged. Bulgaarid ja polovetsid on kirjud oma pikkade, kandadeni kitlitega, mille alt paistavad üksnes saabaste teravad ninad või pehmed sussid. Venelased ja mordvalased ajavad läbi viiskudega, aga kellel viiskusid ei ole, see tõstab teetolmu paljaste pöidadega.

Sadama kõrval kallaku jalamil on hõredalt palkmaju õuede ja aiamaaga. Nende ja sadama vahel on turg, lihtsalt kokku klopsitud laudadel on kõike: värskelt küpsetatud leiba ja lõhnavaid pirukaid, keedetud liha ja praetud kala, kohupiima ja mett. Hallipäine muldvana taat ammutab puukulbiga suurest pärnapuust pütist mõdu ning kallab janulistele kaussidesse. Läheduses leegitsevad lõkkesed ning mahe tuul kannab koos suitsuga laiali liha ja kala küpsetamise lõhna, keeduste tihket aroomi.

Sadamast kulgeb harvadest majadest ja turust mööda, piki kalakut suurkännisele tee, mis on kapjadest ja ratastest sisse tallatud. See viib Obrani linnuse peavärvate juurde. Ja siit värvate juurest läheb lõunapoolsetesse laantesse teine tee, mis lookleb läbi kõikide mordva maade ning selle jälg kaob polovetside rännu steppi. Sestap nimetatakse seda Mordva teeks. Mordva teelt mõne versta kaugusel Obrani linnusest keerab veel üks tee itta, see on Bulgaari tee.

Ka linnuse peavärv on tammepuust. See on kindlustatud rauast kobadega ja suurte raudnaeltega. Siit kõrgelt võib näha, kui ääretu on ümberringi mets, mis ulatub ka teisele poole Okaad ja Volgat. Sellel pole otsa ega äärt.

Volgast polovetsi rännualadeni lõunas, Okaast kuni Bulgaari maani idas Suurajõe taga asub Mordvamaa. Polovetsid ei küнна ega külva. Talveks lähevad nad oma suurte loomakarjadega kaugele lõunasse, et kevadeks tagasi tulla oma vanadele karjamaadele vastu Mordvamaad. Okaa taga kaugele läände, põhja ja lõunasse laiub Venemaa. Mordvamaa on kui venelaste, bulgaaride ja polovetside maade raudses haardes...

Kaugetel aegadel seisis praeguse Obrani linnuse kohal kasaaride asula, kuhu mordvalased töid andamit. Kokku kogutud andami saatsid kasaarid mööda Volgat allavoolu. Kui vene vürst Svjatoslav Igoripoeg purustas Kasaari kaganaadi, meeldis see paik bulgaaridele ning nad kavatsesid siia ehitada linna. Kuid mordvala-

sed ajasid nad minema – nad pidasid Okaa suuet enda omaks. Siis hakkaski mordva sugukonna pea Obran oma meestega ehitama uut linnust, mida hakati kutsuma tema nimega.

Ka nüüd oli sugukonna eesotsas Obran, linnuse asutaja järeltulija. Vanal Obranil oli kolm naist, palju poegi ja tütreid, lapselapsi ja lapselapselapsi viiekümne ringis. Kõik majad linnuses kuulusid tema poegadele, väimeestele ja lapselastele. Sugukonna ülejäänud liikmed elasid külades linnuse lähistel. Uulitsaid linnuses ei olnud, majad olid ehitatud, nagu kellelegi mugavam. Iga maja juures oli õu, aidad, keldrid ja aiamaa. Kõikide majade aknad olid raiutud õue poole. Igal majal oli üks või kaks akent. Vaid majal, kus Obran elas oma noorima naiselega, oli kolm akent – nagu ka Vanemate majal, kus otsustati kõiki sugukonna asju. Need olid linnuse kõige suuremad majad. Talvel kaeti aknaavad luukidega või erilisel viisil töödeldud õhukese vasikanahaga, suvel olid avad lahti.

Kõik majad olid ehitatud sarnaselt. Ukse vastas seinä ääres oli peamine kolle, mille kohal oli maakividest võlv: need kivid soojenesid kaua, kuid pidasid ka kaua sooja. Kolde kohal lae all oli ülemine aken. Samasugune oli ukse kohal – see oli ava suitsu väljumiseks kütmise ajal. Paremal pool kollet oli laud, ümber selle pingid. Laiad pingid olid ka piki seinu. Vasemal pool koldest olid peaaegu lae all lavatsid, kuhu pandi tavaliselt magama lapsed. Täiskasvanud magasid talvel pinkidel, suvel õues suvemajakestest.

Esimest korda võeti Obranile naine, kui ta oli kümneaastane – talle kositi seitsmeteistkümmene neiu. Nii oli otsustanud isa, sest majja oli vaja töötegitjat. Nüüd oli see naine saanud kaheksakümneseks. Teist korda võeti talle naine kahekümneselt. See naine oli nüüd seitsmekümmene. Obran oli seitsmekümne kolmene...

Kolmanda naise tõi Obran ise polovetside maalt, kus käis oma meestega saagi jahil. Nad ründasid polovetside laagrit öösel, jälginud, mil kõik mehed olid läinud, kohale jäänud vaid vanurid, naised ja lapsed. Obranile meeldis sel rüüsteretkel päris noor tüdruk, kes tollal alles viieteistkümmeseks saanud. Selle ta rööviski. Peres hakati teda kutsuma Vežavaks, see tähendab noorimaks naiseks. Sellest ajast oli möödunud kolmkümmend kolm aastat. Vežava oli ammu unustanud polovetside keele ja kombed ega erinenud nüüd mordva naistest... Vanemad naised ei sallinud Vežavat, nimetasid teda Kuubani kõlkaks. Kuni naised elasid ühes majas, kestsid riid iga päev. Siis Obran ehitaski selle maja enda ja noore naise jaoks.

Kuigi Obran oli vana, oli ta kehalt veel tugev, terve, käis sirgelt ja pea püsti. Pikad tööaastad ja lõputud taplused oleksid temast nagu mööda läinud. Räägiti, et noorest peast olevat ta üksinda põdra vastu läinud, võtnud sellel sarvedest kinni, keeranud kaela kahekorra ja pannud looma siruli. Ta jõud polnud vähemaks jäänud. Kui oli vaja palki tõsta, võttis tema ühest otsast, teisest otsast võtsid kinni kaks või kolm meest. Ta heledates juustes ja habemes polnud ainsatki halli karva. Silmad polnud pleekinud, vaid sinasid endiselt kui suvine pilvitu taevas. Kuid mitte alati polnud ta pilk muretu. Vežava sai ainuüksi ilme järgi aru, millises meeleolus ta koju tuli.

Tumedasilmne Vežava oli tõmmu, tumepunased huuled olid tal kui üliküpsed kirsimarjad. Ta ei olnud pikka kasvu, kuid oli säilitanud sireduse ja paindlikkuse. Obran nägi temas ikka veel toda neiut, kelle ta oli röövinud üle kolmekümne aasta tagasi. Teda polnud murdnud ei kodused tööd ega sagedased sünnitused. Sünnitanud oli ta palju, kuid elus olid veel tütar ja kaks poega. Obran oli teda alati hoidnud ega lasknud teha raskeid kodutöid, mida jättis teha vanematele naistele ja miniatele. See tegi Obrani pere naisi veelgi tigemamaks nooriku vastu.

Suvel jäi Vežava koju väikeste lastelastega. Pojad, miniad ja täiskasvanud lapselapsed läksid küladesse laiali. Mehed kündsid, külvasid, raadasid metsa, naised harisid aiamaad, korjasid marju, seeni, kudasid kangast. Kui algas koristusaeg, sõitsid linnusest välja kõik, isegi vanad mehed. Jäi vaid linnuse vahtkond. Siis suleti väravad mitte üksi ööseks, vaid ka päeval.

Viimasel ajal hakkas linnusesse jääma ka Obran ise. Kui ratsutaski kuhugi, tuli ööseks tagasi. Hing oli rahutu – muudkui oota kutsumatuid külalisi. Tõsi, bulgaarid olid maha rahunenud, kui tulidki, siis vaid kauplema. Oht ähvardas läänest, Okaa tagant. Räägiti, et Vladimiri suurvürst nägi isegi unes Obrani linnust. Okaa tagant tuldi Mordvamaale mitte üksi kauplema, vaid sealt põgenesid vürsti raske käe alt ka venelased üksi ja peredega. Nad rääkisid ohust Obranile ja hoiatasid teda. Vanamees ei ajanud neid ära, elagu seal. Mordvamaa oli suur, ruumi jätkus. Mitte kõik polnud sellega rahul. Mõned inimesed teistest sugukondadest nurisesid: et miks võtad vastu tulijaid, varsti pole enam endal eluruumi. Obran vaid muigas – kuidas võid ära öelda neile, kes paluvad abi. Ega venelased siia omal tahtel tulnud – nad põgenesid samade omavahel vaenutsevate vürstide eest, keda praegu kartis ka vana Obran.

Päikese tulekera ujus aeglaselt välja kaugete Volga-äärsete metsade tagant. Sinine pilvitu taevas laius ääretuseni. Kevadise varahommiku äratas lindude vaibumatu sädin. Linnuse suurkünnis oli juba kattunud halja rohuga, milles kollendasid esimesed võililled. Ka piki linnuse serva kulgeva kraavi lauged nõlvad olid lõõnud rohetama. Kraavi põhjas läikis pärast lume sulamist sinna kogunenud vesi. Esimesel rohul karjatati veiseid ja vasikaid.

Linnus ärkas. Avanesid laiad väravad, välja sõitsid esimesed vankrid naiste ja lastega. Hobuseid suistest hoidvad mehed juhtisid need väljapeetud sammul teele. Oodati teisi järele. Inimesed röömustasid kevadhommiku, halja rohu ja linnulaulu üle. Lõpuks oli pikk ja külm talv seljataga ning võis maha jätta suitsust läbi imbunud majad ning pääseda vabadusse – metsadesse ja põldudele. Põllud ootasid kündjaid ja külvajaid, metsa raiujaid ja kändujuurijaid. Kuni tulid ülejäänud vankrid, arutasid naised vahet pidamata oma asju: kes kui palju oli kedranud lõnga ja kui palju loodavad kududa kangast, kuidas kavatsevad seda valgendada ja milliste rohtudega mis värvi värvida. Naistel oli hoolt ju kõige enam. Mehed arutasid künni ja seemnete üle, millist suve on oodata ja kuipalju kogutakse teravilja, mett ja vaha. Kevad tõi mitte üksnes röömu, ka hoolt jätkus kõigile. Vaid lapsed olid muretud. Nad naersid, tõuklesid vankritel ja sädistasid nagu soojalt maalt kohale lennanud pääsukesed. Ees oli terve suvi. Nad hakkavad nüüd elama metsaväludel suvemajades, järvede ja jõgede ääres, jooksma mööda välju. Suvised tuuled puhuvad nende heledatest juustest ja särkidest minema sinna kinni jäänud kibeda suitsu lõhna, puhas jõevesi uhub maha naha sisse sööbinud rasvase nõe, lahke suvepäike aga võtab nägudelt kahvatuse.

Lõpuks olid kõik koos. Obran viipas väsinult käega ning pikk voor võttis aegamööda paigast. Vanamees vaatas kaua järele lahkuvatele poegadele, miniatele ja lapselastele. Kõik sõitsid ära, jäid vaid tema koos Vežavaga ja seitsmeaastase pojapoja Purgaziga. Isa ja vanemaid vendi teele saates röökis väikemees nutta ning kippus nendega kaasa, mingid keelitamised ei suutnud

teda rahustada. Vežava lubas talle küpsetada meekooke, kuid ka see ei aidanud. Ja alles siis, kui vanaisa rabas pihku n gesed ja ähvardas kere peale anda, hiilis Purgaz toast välja ning peitis end hoovi.

Obran ohkas ning sammus aeglaselt linnusesse. Maja ees istus ta jämeda k nnu peale, võttis valge tikanditega särgi eest lahti ning andis karvase rinna värske tuule võimusesse. Majast tuli Vežava naeratades ta juurde:

«Kas v sisid ära sellest teele saatmisest?»

«V sisin aastatest, mitte teele saatmisest,» Obran silus oma pikka habet ning lisas pärast vaikimist: «Meilgi olnuks hea koos nendega minna... Ei mäletagi enam, millal ma viimati saha järel kõndisin.»

«Mis sind takistab?» muigas Vežava. «Oled end kogu eluks sidunud selle linnuse külge. Kellele seda vaja on? Oleksid selle ammu võinud jätta venelastele või bulgaaridele. Ise läheksime karja hoidma...»

Orbani rasked laud vajusid aeglaselt kinni.

«Seda kõneleb sinus Kuubani veri. Stepp, väli, kari... Millestki ei saa sa aru. Minule on see linnus vajalik! Minule on vajalikud Volga ja Okaa!»

Orbani vägev rind lainetas särgi all ning et teda rahustada, lausus Vežava vaikselt:

«Ei, Obran, minusse pole k pt aki verd tilkagi j anud, kõik läks piiskhaaval välja koos lastega.»

Obran pingestus ja Vežava pani peo ta pealaele. «Oled vist näljane, hommikust saadik pole s onud. Lähen, teen midagi. S od ja väsimus läheb üle. Keedan sulle muna,» lisas ta leebelt.

«Muna keeda Purgazile...»

«Või siis praen kala. Pojad p uidsid  osel suuri kalu. Panin need keldrisse j a alla.»

Vežava läks majja, Obran jäi endiselt istuma. Muidugi, kes ei tahaks olla koos poegadega, oma suguseltsiga. Kuid ei saanud ju Obran-osi valveta jätta. Oli ju jälle tulnud halbu uudiseid: Vladimiri suurvürst koguvat malevaid. Mida ta kavatseb, kuhu tahab minna? Kui bulgaaride vastu, siis Mordva maadest m oda ei p ase, need j avad otse teele. Muromi vürst käis eelmisel suvel viiekümne paadiga Okaa suudmes. Kes teab, milleks. Ootas ehk, et

mordva läheb talle vastu kui kallile külalisele. Ei jõudnud ära oodata ning süütas vihaga sadama ja majad selle läheduses põlema. Milleks? Nendes majades elasid ju siia kolinud venelased...

Meenutanud Muromi vürsti, meenus Obranile ka külaline Mokša kallastelt, kes käis ta juures üsna talve lõpul. Ühe mokša sugukonna pealik Pures oli saatnud teda hoiatama, et tuleb varsti ise tõsist juttu ajama. Mida too Pures kavatses? Ja mis tõsine jutt see sai olla, kui oli künni- ja külvamise aeg? Mis saaks sellest tõsisemat olla? Kui Pures tahab teda ära rääkida, et minna polovetside vastu, siis tema pole nõus. Ta ei lähe appi, kuni nood ise teda ei tülitata. Nooruses käis Obran kõigi vastas – polovetside, bulgaaride vastas ning läks kokku isegi Vladimiri vürstiga. Nüüd oli aeg teine, hoopis teine. Ise ei lähe ja poegi ka ei saada... Obran-oši jäi vaid linnuse valvesalk, seda puudutada ei tohtinud.

Obran oli oma mõtetega nii kaugele liikunud, et ei kuulnud, kuidas Vežava oli teda juba mitu korda sööma kutsunud. Ta ärkas lapselapse naeru peale: Purgazi tume pea paistis värava vahelt ning ta naeris vanaisa üle:

«Sind kutsutakse kala sööma, aga sina ei kuule!»

Vanaisa ähvardas lapselast sõrmega:

«Vaata, kui värav läheb kinni ja sul jääb pea vahele.» Obran tõusis püsti ning prahihunnikust mööda minnes vehkis kurjalt kanade poole, kes prahti laiaili siblisid. «Kuhu sa vaatad? Nad on kogu prahi laiaili kandnud!»

«Kas ma olen kanakarjane või, et pean nende järele vaatama?» naeris Purgaz.

«Sul on liiga lobe keel, kui sa vanaisale nõnda vastad,» heitis Vežava lapselapsele ette.

«Peab vist jälle nõgese võtma,» lubas Obran kurjustamata.

«Mine too parem rohelist sibulat,» palus Vežava Purgazi. «Vanaisa annab selle eest siis sulle ka tüki kala.»

Purgaz jooksis aiamaale. Sai ise ka aru, et oli suud pruukinud. Pidi vanaisalt andeks andmise ära teenima.

Obran tõusis laua tagant ning heitis lavatsile. Kuid puhata tal ei lastud. Uksele ilmus linnusevahtide vanem Ušmai. Ta oli pikk, oda käes, kummardus, et ukse ülemist piita mitte riivata, kuid ikkagi riivas. Ta kitsaste servadega viltkaabu nihkus kuklasse ja

oleks peaaegu maha kukkunud. Ušmai nihutas selle laubale ning astus Obrani juurde. Vanamees kõõritas üles tõusmata tema poole.

«Mis on?»

Ušmai kõhatas, astus jalalt jalale ning lausus kumedal bassihäälel:

«Izjar võeti kinni... Vürsti malevlased.»

Obran tõusis järsult istuli.

«Kus? Kust siia said malevlased?»

«Mitte siia. Izjar püüdis kala teispool Okaad. Malevlased võtsid ta kinni ja viisid metsa.»

«Miks ta ei põgenenud?»

«Ju ei jõudnud või ehmatas ära...»

Obran tõusis püsti ning hakkas torisedes viiske jalga tõmbama.

«Kas vähe on räägitud, et ei käidaks vastaskaldal. Kas oma kalda pool pole kala või... Kas neid malevlasi on palju?»

«Nähti viit, aga kes teab seal...»

Nad astusid majast välja ja nüüd tikkus Purgaz ligi – nähtavasti oli uudis juba kogu linnuses levinud.

«Vanaisa, võta mind kaasa!»

«Ega ilma sinuta läbi saa,» torises Obran rahulolematult.

«Võta kaasa, vanaisa. Las vaatab malevlasi,» astus poisi eest välja Vežava.

Obran tõukas lapselast kergelt selga ja kolmekesi mindi linnuse väravate poole. Mõned valvemehed läksid nendest ette. Üks neist vehkis kätega ja karjus:

«Vürsti omad varastasid Izjari ära! Kõik siia! Päästke Izjar ära!»

«See ilma ajudeta mees ajab kogu linnuse jalule,» kortsutas Obran kulmu. «Ušmai, pane tal suu kinni!»

Ušmai kiirustas vahimeestele järele ja karjumine lakkas.

«Vanaisa, kas malevlased torkavad Izjaril silmad peast välja?» küsis Purgaz, kes ei jõudnud Obraniga sammu pidada.

«Miks peaks. Ega Izjar vargil käinud, ta püüdis kala. Jõgi on meil venelastega ühine.»

Okaa kaldal seisis rahvast. Kohale jooksid mõned ka sadamast. Tõusis lärm. Ühed panid ette kohe minna üle jõe ning päästa Izjar vastaste käest, teised kahtlesid: kes teab, kui palju neid malevlasi seal metsas on. Lähed üle ega tulegi enam tagasi... Obran jõudis kohale ja lärm jäi vaikseks. Oodati, mida vanamees ütleb.

«Ajage paat siia ning kutsuge vene inimene kohale,» käsutas Obran.

«Milleks meile vene inimest tarvis on?»

Obran pööras ümber ning tundis ära selle, kes tee peal karjus.

«Kas sa tahad vürsti omadega mordva keeles kõnelda või?» küsis Obran tolelt.

«Mis nendega kõnelda?» ei jätnud too järele. «Tuleb minna ja Izjar nende käest üle lüüa.»

«Vaata, et sul endal midagi küljest ära ei lööda,» muigas Obran.

Kostis üksmeelne naer ja vaidleja kadus rahva hulka. Vähesed uskusid, et vürsti omi on võimalik ära rääkida, et Izjar tagasi saada. Oli ju juhtunud, et inimesi viidi teispoole Okaad ja keegi neid enam ei näinud.

Paat ja venelane toodi kohale. Obran istus koos temaga paati ja see eemaldus kaldast.

«Obran, ära paadist välja mine!» tuli nüüd Ušmaile pähe.

Obran kas noogutas või lihtsalt kummardus ettepoole kõvemini sõudes. Kallas oli tühi, kui paadi nina põrkus vastu kaldaliiva. Venelane tõusis püsti, asetas peopesad suu juurde ja hüüdis pikalt:

«Ehh-ehh-hei!»

Keegi ei vastanud. Pisut oodanud, hüüdis ta uuesti. Metsast tuli välja kaks meest ja lähenesid kiirustamata paadile. Riietel oli peal lühike rõngassärk ja peas teraskiiver. Mõlemal oli peos pikk piik. Ühel oli ka kirves vöö vahel. Nad küsisid venelaselt, mida tahetakse. Venelane hakkas söimama. Obran sai vene keelest pisut aru ning taipas, et tema mees söimab vürsti omi sellepärast, et nood viisid ära süütu inimese, kes ei teinud neile midagi halba. Obran sikutas oma abilist pika särgi sabast ning too hakkas rääkima rahulikumalt. Malevlased lasid tal jutu lõpuni rääkida ja kui venelane vait jäi, vastas too, kellel oli kirves vöö vahel, lühidalt. Obran mõistis, et vürsti mehed nõuavad vaid lunaraha. Kui malevlased olid juba metsa kadunud, selgitas venelane lõpuks:

«Nad nõuavad Izjari eest püti mett ja lamba...»

Nähes, et paat tuleb tagasi ilma Izjarita, erutusid inimesed kaldal taas, kostis ähvardusi. Vaikseks jäädi alles siis, kui paadipõhi kraapis kaldamadalat. Obran kutsus enda juurde Ušmai:

«Too pütt mett ja lammas.»

Rahvas erutus taas.

«Palju küsivad! Piisaks meepütist või lambast!»

«Vürsti mehed õpetavad rumalaid mordvalasi elama!»

«Kas nad kure mune ei taha?»

Obran tõstis käe ja kära vaibus.

«Vii see kõik vürsti meestele,» andis ta käsu Ušmaile. «Siis nad lasevad Izjari vabaks. Ja ärge jääge ammulisui vahtima, vürsti mehed on kavalad. Luna andke kätte alles siis, kui see päevavaras on kohale toodud.»

«Eh!» ohkas Ušmai. «Pean enda jaost tooma, ega ma lähe ju külla Izjari naise juurde!»

«Vii, vii!» naeris rahvas. «Kui vabastad Izjari, joodab ta sulle kolm päeva puskarit!»

Kui Ušmai teele saadeti, ei läinud rahvas veel laiali: kes teab, mida vürsti omad ette võtavad. Nende hulka jäid ka kaks lahutamatu sõpra Promza ja Kemai, keda oli esimest suve jäetud linnust valvama.

Promza oli Obrbani vanimast naisest pojapoeg, Kemai hätta sattunud Izjari poeg. Kemai silmad olid pisaratest punased – polnud veel teada, mida vürsti mehed on isaga teinud. Promza viis ta remmelgapõõsa juurde, et teised ei näeks noore vahimehe pisaraid.

«Aitab küll,» häbistas ta sõpra. «Vürsti omadele makstakse mitte pisarate, vaid lammastega...»

«Millega sina tahad neile maksta?»

Promza embas lüheldast ja tüsedat Kemaid kõvasti.

«Läheme teisele poole ja toome ära malevlase!»

«Mis sa ajad!» võpatas Kemai. «Kuidas saaks malevlast ära tuua?»

«Saaks ikka...» Promza vaatas kissitades üle Okaa. Ta oli selle asja ilmselt äsja välja mõelnud. «Ega me enam lapsed ole. Lähme ja toomegi!»

«Promza, võta mind kaasa malevlast tooma!» hüppas põõsa tagant välja Purgaz.

«Kust sina siia said. On vast Kuubani sugu!» Promza tahtis Purgazist kinni haarata, kuid too põikas kõrvale.

Purgaz oli harjunud selle sõimunimega ega solvunud. Solvus vaid Vežava, kui tema lapsi ja lapselapsi hüüti «Kuubani suguharuks», mis oli põlastav nimi ning meenutas tema polovetsi päritolu.

«Kes sulle ütles, et me tahame minna vürsti meest tooma?» küsis Promza imestunult. «Ega sa maganud põõsa taga?»

«Ee-ei,» Purgaz vaatas muigavat Promzat ja mõtles, et äkki oli ta tõesti tukkuma jäänud.

«Sulle löi kuumus pähe,» lausus Promza kindlalt. «Mine jõe äärde ja pese ennast, siis läheb üle.»

Segadusse sattunud Purgaz läks aeglaselt vee poole.

«Ei, Promza,» lausus Kemai, kui Purgaz oli kaugemale läinud. «Malevlast meil võtta ei õnnestu. Neil on traadist särgid, mõõgad ja piigid ja igaühel on kirves vöö vahel. Neile ei pääse lähedalegi.»

«Pääseb, kui tasa teha. Ja traadist särk ei aita, kui äiata nuiaga vastu pead.»

«Ei,» Kemai ei andnud alla. «Kahekesi me vürsti mehest jagu ei saa. Kui just Ušmai tuleks kaasa... Ta saab üksinda kahest malevlasest jagu. Aga ega Obran teda lase!»

«Peaks midagi välja mõtlema, et laseks!»

«Vürst mehe järele ei lase,» oli Kemai kindel. «Obranile ei meeldi vürsti omadega kokku minna, tead seda isegi. Peaks Ušmaiga rääkima. Kui tema on nõus, läheme meie ka.»

Sellise otsuse juurde jäädigi. Peagi tõi Ušmai kohale meepüti ja kinni seotud oina. See kõik laaditi paati. Ušmai istus koos noore vahimehega aerude taha ning paat hakkas kiiresti eemalduma.

Mitu malevlast tõid Izjari metsast välja ning jäid kaldale seisma. Kui paat torkas nina kaldasse, tassis Ušmai lamba ja mee välja. Malevlane tõi Izjari vaikides vee äärde ning tõukas teda paadi poole. Ehmunud Izjar ei suutnud säilitada tasakaalu, vehkis kätega ja plartsatas vette. Väike paks mees roomas neljakäpukil paadi poole, võttis värisevate kätega selle servast kinni ega suutnud kuidagi püsti tõusta. Ušmai võttis tal keskpaika keret kinni ja tõstis paati ning tõukas selle kaldast lahti.

«Või tahtsid sa siia jääda?» Ušmai oli ta peale tige mee, oina ja tema rumaluse pärast. «Kas sealpool kaldal on kala maitsvam? Tahtsid mordva oina vene kala vastu vahetada?»

Izjari paks nägu oli külmast hall, süda peksis. Laiadest püksitest nirisesid peenikesed joad.

«Ära pahanda, Ušmai,» ta haaras habeme rusikasse ja väänas sellest vee välja. «Kes teadis... Mind vist passiti siin...»

Ušmai vaatas Izjari ja hakkas naerma: habe oli tollel kui vanal sokul, juuksed peas sassis ja paksud huuled värisesid.

«Ega malevlased sul seljast rihma jaoks nahka ei löiganud?»

«Ei, ei löiganud,» püüdis Izjar naeratada. «Isegi ei löönud korragi.»

«Asjata,» ühmas Ušmai siiralt, «oleks pidanud sulle kere peale andma, et teinekord ei kipuks kutsumata külaliseks.»

Nähes märga ja armetut Izjari, hakkas rahvas kaldal käratsema ja nihelema.

«Kui kaua me peame kannatama?»

«Varsti ei tohi enam jõe äärde minnagi. Kõik meie lambad lähavad lunaks!»

«Peab minema ja vürsti majad põlema panema!»

Käratseti nõnda, et vana Obran läks meelest. Kui sugukonna pea astus ette ning tõstis käe, tuldi mõistusele ning jäädi vait.

«Mis laata te siin korraldate? On himu karjuda või? Miks vahimehed ei valva linnust?»

Obran vaatas rangelt rahvasumma poole ning see hakkas venima peavärvavate poole.

«Kemai, kas sa polegi rõõmus isa üle?»

Kemai aitas isal kaldale astuda ning Izjar jooksis märke hüppeldes ja kätega vehkides, et sooja saada. Obran läks talle järele. Paadi juurde jäädi kolmekesi – Ušmai, Promza ja Kemai. Nad lohistasid paadi kaldale ning siis ütles Promza:

«Ušmai, vürsti omad on meid solvanud. Peab neile selle eest kätte maksuma.»

«Ja kuidas sa soovid neile kätte maksta?» muigas Ušmai.

«Mett ja oinast enam tagasi ei saa,» ohkas Promza teesklevalt ning naeratas kavalalt. «Vastu võib ju võtta ka midagi muud...»

Ušmai vaatas teraselt otsa Promzale ja vaikivale Kemaile.

«Laduge välja, mis teil plaanis on. Äрге unustage, et Izjar oli ise süüdi. Kes teda kutsus vene poole peale? Kes ei tea, et teisel-pool Okaad hulgub alati vürsti mehi ja seda nad just ootavadki, et keegi pistaks oma nina sinna. Izjar pistiski!» Ušmai vaatas vaiki-des vene kalda poole. «Kui teie tükite sinna, jätate neile veel oma kaks oinanahka.»

«Ušmai,» venitas Promza paluvalt, «kui sina tuled koos meie-ga, siis me oma nahka neile ei jäta...»

Ušmai kortsutas kulmu ja nohises kurjalt:

«Orban ei luba vürsti poolele minna! Ta ei luba sellest isegi rääkida. Ja mina ei ole sinu rumalat juttu kuulnud.» Ta pöördus järsult Kemai poole: «Miks sina vait oled? Olid vait, kui oli tarvis sinu isa eest luna maksta ja jälle oled vait.»

«Promza ütles kõik ära,» Kemai pööras pilgu kõrvale.

«Kui kõik, siis kõik,» nõustus Ušmai ning soovitas: «Et Obran teil kõrvu tuliseks ei teeks, ärge sellest enam kellelegi rääkige.»

Promza vaatas segaduses järele eemalduvale Ušmaile.

Izjar ootas Ušmaid peavärvavate juures.

«Kas sa tahad, et ma ära kärvaksin?» kargas ta kohe kallale. «Obran käskis mul samakat juua, et ma haigeks ei jääks. Lähme ruttu.»

«No muidugi, kui poleks kästud, ega sa ise poleks taibanud,» naeris Ušmai.

Izjari majal oli üksainus väike aken, millest ka pea läbi ei mah-tunud. Uks oli madal, kuid lai. Izjar oli selle teinud oma mõõdu järgi. Ušmail tuli piik jätta eeskotta, ise aga paindus pooleks, et uksest sisse saada.

«Istu, ma kohe,» Izjar heitis kolde juures seisvalt tammepütilt roguski, ammutas kopsikuga puskarit ja kallas seda suurde puu-kappa. «Joo.»

Ušmai vaatas, kuidas kapp väriseb Izjari käes ja kuidas puskar üle ääre muldpõrandale loksub. Ta naeratas:

«Joo ise. Värised ju nagu haavaleht tuule käes.»

Izjar jõi, seejärel kallas Ušmaile. Nad istusid vaikides, Izjari nägu hakkas roosatama.

«Kas said sooja?» küsis Ušmai osavõtlikult.

«Sain,» noogutas Izjar.

«Kui sul naine kodus oleks, oleks ta sulle kiiremini sooja teinud.»

«Oleks,» nõustus Izjar. «Kui oleksin teadnud, poleks ma teda Košai külla lasknudki. Aga nüüd, näe, peab samakaga sooja tege-ma.»

Nad jõid veel. Ušmai jälgis, kuidas Izjari nägu muutus aegamööda hägusamaks ja heatahtlikumaks. Ta küsis:

«Noh, Izjar, kas löid verest välja küll, kui malevlased su kinni võtsid?»

«Kas arvad, et mul püksid ainult veest märjaks said?» Izjar hakkas valjusti naerma.

«Nad ei peksnud ju sind, mida sa siis kartsid?»

«Ei peksnud,» ohkas Izjar, otsekui olnuks tal sellest kahju. «Mida polnud, seda polnud, valetama ma ei hakka.»

«Aga tead, Izjar, ega sind neile tarvis olnud, nad tahtsid maits-ta mordva mett ja lambaliha, sellepärast sind kinni võtsidki.»

«Teadagi,» nõustus Izjar. «Milleks neile mind tarvis. Kui olek-sin noorem või ütleme, naisterahvas, siis oleks teine asi... Ehh, võtame veel!»

Võtsid veel ja kuna rääkida polnud enam millestki, hakkasid nad laulma vanaaegset laulu:

Ära puhu, ära puhu, metsast tuul,

Ära valgeid pilvi ligi aja –

Pilvedes ei sooja vihma ole,

Pilvedes on rahe jäine...

Tuli Kemai, vaatas tähelepanelikult isale otsa – ega Ušmai ole rääkinud nende jutuajamisest. Ei vist. Izjar vaatas rahulikult poja poole ning jätkas laulu. Kui Ušmai oleks rääkinud, teeks isa kohe tal kõrvad tuliseks ega vaataks selle peale, et poeg valvab juba linnust. Ta võtaks kohe igasuguste rünnakute himu ära ega vaata nüüd vist ka ise üle Okaa. Ja Ušmai oli nähtavasti unustanudki, mida Promza oli rääkinud, kuhu kaasa kutsunud. Ušmai tõusis ning liikus tuikudes ukse poole. «Hüvasti, Izjar... Ära enam malevlaste pihku satu, muidu sul ei jätku lambaid!»

«Ei satu,» lubas Izjar ning lausus pojale: «Saada külaline koju.»

Kemail võttis Ušmail käe alt kinni ning nad läksid toast välja.

«Pea kinni!» seisatas Ušmai äkki. «Kus mu piik on?»

«Milleks sulle seda vaja. Nagunii lähed ja heidad magama.»

«Heidan jah ning piigi võtan kõrvale... Too piik siia! Sójamees ilma piigita ei käi!»

Kemail tuli minna piigi järele. Kui ta oli Ušmai koju saatnud, ei läinud ta tagasi isa juurde, vaid lonkis mööda linnust. «Lähme vürsti maale, võtame malevlase kinni ja nõuame tema eest hea hobuse! Neil on palju häid hobuseid...» Kemaile meenusid Promza sõnad ning ta naeratas. Oi, kuidas oleks vaja head hobust!

Mis siis ikka, otsustas Promza: kui Ušmai kardab Obrani, lähevad nemad kahekesi. Nii ongi parem: kui nad lähevad karjaga, on see kaugele kuulda. Aga kahte ei märka keegi. Ning Promza hakkas valmistuma teekonnaks. Pani valmis reisikoti, sellesse leiba ja kuivatatud kala. Reisil ei ole kuivatatud kalast midagi paremat. Ta teritas pussi ja tegi selle jaoks nahast tupe vöö külge kinnitamiseks.

Kaheksakümneaastane eideke, kes toodi külast kohale toidu tegemiseks meestele, vaatas kaua lapselapse ettevalmistusi, lõpuks ei hoidnud end tagasi ning küsis huuli kokku pigistades:

«Kuhu kavatsed minna, kas karujahile?»

«Mõtlesin metsa minna vilespille tegema...»

«Mis sa vilespillidega teed? Lapsi sul ei ole, kas hakkad ise mängima?»

«Hakkan ise jah,» turtsatas Promza, et saaks tüütust eidest lahti.

Eideke ajas kolde ees selja sirgu ja pani käed kõhule.

«Sa peaksid naise võtma, aga mitte vilespilli mängima! Miks isa sulle pruuti ei kosi? Palun ise Obrani, et ta leiaks sulle tööka piiga.»

Muidugi, mõtles Promza, mida rohkem on majas noori naisi, seda vähem on vanadel tööd. Aga mis see tema asi?

«Otsin ise omale pruudi,» sai Promza pahaseks.

«Ole vait, segane! Mis sellest välja tuleb, kui tattninad hakkavad ise omale pruute valima?»

Eideke oleks veel kaua Promzale õpetussõnu jaganud, kuidas tuleks elada ja kes peab tattninadele pruute valima, kuid tuli Kemai ning nad jooksid toast välja.

«Ega sa liiga palju ole kaasa võtnud?» küsis Kemai teise kotti patsutades.

«Kas sa tahad vürsti maadel näljasena ringi käia?»

«Kas meil tuleb siis kaua käia?» tõmbus Kemai valvsaks.

«Kust ma tean? Läheme kaugele teisele poole Okaad. Tark hunt ei murra lammast oma uru lähedal.»

Kemai ei hakanud vaidlema. Muidugi palja leivatükiga kaugel ära ei käi. Ta küsis vaid:

«Kas vibu ja nooled võtame kaasa?»

«Ega me külla lähe. Võta kirves ka.»

«Millal me läheme? Kas pärast kevadisi palvusi?»

«Palvuste ajaks peame tagasi olema. Homme öhtul lähemegi.»

Nad viisid reisikoti värava taha ning peitsid kalda äärde põõsastesse. Järgmisel päeval viisid nad sinna märkamatu kirved, sõjariistad, riided, tulid tagasi linnusesse ning hakkasid ootama hämarat aega. Linnusest tuli välja minna enne väravate sulgemist.

Et mitte äratada kahtlust, tuli Kemai jõe äärde varem, istus põõsa varju ning hakkas ootama. Juba pidi suletama väravad, aga Promza ei ilmunud veel välja. Kui väravad kinni pannakse... Kemai vaatas hirmuga jõe taga oleva kauge metsa poole. Kui väravad kinni pannakse, jääb ta siia üksinda. Ja siis ei küti mitte tema malevlasti, vaid need võivad tulla siia ning ta kinni võtta. Kus Promza on?

Promza kiirustas. Kui ta oli just majast väljumast, ilmus lagedale Purgaz.

«Mine ruttu,» kiirustas ta venda, «vanaisa kutsub sind.»

Promza kirus omaette ning sammus Purgazi kannul.

«Kas sa tead, mida ta tahab?» küsis ta poisikeselt.

«Millal sa lähed vürsti mehe järele?»

Promza peatus.

«Kas sa rääkisid vanaisale oma unenägu või?»

«Ma ei maganud siis ja kuulsin kõik,» solvus Purgaz. «Ja vanaisale pole ma midagi rääkinud.»

Promza rahunes maha ning silitas poisil pead.

«Tubli. Ja ära kellelegi räägi. Tead ju, millised sõrmed on vanaisal – kui võtab kõrva pihku, on kõrv veel kaua tuline!»

«Sinul ja Kemail võtab kõrva pihku. Mina ei kavatsegi teisele poole minna.» Purgaz näitas Promzale keelt ja kadus aiamaale.

Obran oli üksinda kodus. Ta silmitses lapselast paksude kulmude alt, põgus naeratus ilmus ta huulile.

«Istu, Promza.»

«Parem seisan, vanaisa,» vastas Promza aupaklikult. Tal polnud mingit tahtmist siin istuda, kuni linnuseväravad kinni panakse.

«Eks seisa siis,» noogutas Obran. «Mulle räägiti, et sa kavatsed tegelda vilepillidega. Aga naist võtta pole sa kavatsenud?»

Vanaeit on ikkagi kaevanud, pahandas Promza omaette, kuid langetas pilgu ning vastas nii, nagu on sobilik aupaklikule lapselapsele:

«Nagu käsid, vanaisa, nii ka teen.»

«Tore,» naeratas Obran. «Pärast kevadisi palvusi valime sulle pruudi. Sinu vanuselt võeti mulle juba teine naine... Sinu isal on palju naisterahvaid, sellepärast ta ei kiirusta sinu naisevõtuga. Aga aastad lähevad, Promza.»

«Nagu soovid, vanaisa,» lausus Promza vaikselt ning tammus jalalt jalale: päike hakkas juba metsa taha vajuma.

Obran märkas ta kärsitust.

«Kuhu sa kiirustad, et paigal ei seisa...»

«Ei, vanaisa, kuhugi ei kiirusta...»

«Olgu, me jõuame veel sellest rääkida,» Obran heitis lavatsile andes mõista, et jutuajamine on lõppenud.

Promza hüppas majast välja ning jooksis väravate poole. Ta jõudis just õigel ajal: Ušmai koos vahimehega lükkasid raskeid tammepuust väravapooli kokku.

«Kuhu sina lähed?» imestas Ušmai ning vaatas Promzat kahtlustavalt.

«Lase läbi, Ušmai, meil jäi vasikas müüri taha, unustasime sisse ajada.»

«Mis vasikas?»

Ušmai hakkas vist juba midagi aimama. «Kas meie lehma ei aetud mitte karjamaale?»

«Üks jäeti siia...» Promza imestas ka ise oma vale üle ning punastas üle näo.

Ušmai vaikis, mõtles midagi omaette, naeratas kavalalt ja löi käega.

«Hea küll, mine, otsi oma vasikat... Äkki leiadki.»

Promza jooksis, nagu jalad võtsid, jõe poole. Kemai ei kannatanud, jooksis talle vastu.

«Kus sa olid?» karjus ta jooksult. «Et susi sind sööks!»

«Tasa, tasa,» rahustas Promza teda. «Näed ju, et olen olemas. Vana Obran kavatses mulle valel ajal naist võtta...»

Nad istusid põõsastesse maha ning Promza hakkas jutustama, kuidas ta oli tahtnud vanaeite petta, aga eit oli temast kavalam.

Pimenes aegamööda. Jõelt kandus jahedust. Hakkas puhuma kerge tuul ning mets löi kohisema. Taevasse ilmusid esimesed tähed, loojangu poolel kolletas veel kaua ehaviirg, kuid ka see hakkas tuhmuma. Ja alles nüüd meenus Promzale paat.

«Kemai, paati me ei tohi ju võtta, mis?»

Kemai mõtles ja ohkas:

«Paadi eest tehakse meil kõrvad tuliseks, kui tagasi tuleme. Seal kaldal seda ära ei peida.»

«Ja kui vürsti omad selle leiavad, siis nende käest ei pääse, saavad jälile! Peame üle ujuma!»

«Külmume ära, Promza...»

«Pole midagi. Näe, su isa ei külmunud, jäi ellu.»

Isa meenutamine andis Kemaile otsusekindlust ning ta sammus julgelt vee poole. Pärast jääminekut oli kaldale jäänud palju põõsaid ja maha langenud purustatud puid. Nad valisid tüvejupi, sidusid selle külge kotid, millesse toppisid riided, ning läksid vette. Vool haaras nendest kohe kinni ning kandis edasi. Nad hoidsid kõvasti puutüvest, tõukasid seda ees ning kaugesid kiiresti kaldast.

Jäine vesi pani hinge kinni, torkis keha tuhande nõelaga. Kemai ei pidanud vastu ning oigas läbi kokku pigistatud hammaste.

«Tasa!» sisistas Promza sõnakuulmatute huultega.

Paremat kätt kaldal ujusid mööda lõkked. See oli sadama koht. Seal oli alati võõraid, kes põletasid öösiti lõkkeid. Tume mets teispool jõge lähenes hirmutavalt. Selle taga algas Vladimiri vürsti maa. Puutüvi löikus ootamatult kaldaliiva. Promza lasi selle käest

ning tõusis põlvedele. Nahk oli kokku tõmbunud ning kaotanud tundlikkuse. Ta silitas rinda, kõhtu ega tundnud puudutust.

Nad panid vaikides riidesse, viskasid kotid selga ning läksid võõraste süngesse metsa. Kogu öö tungisid nad läbi sarapuude- ja vaarikatihnikute ning alles vastu hommikut tundsid kõva rada jalge all. Nad sammusid mööda seda tundmatule, ohtlikule maale.

Terve kuu oli möödunud sellest, kui käis siin Puresi mees Mokša jõe kallastelt. Lumi oli läinud ja rahvas küladesse laiali sõitnud, aga Puresi polnud ikka veel. Obran hakkas juba kartma, kas mitte polovetsid pole Puresi kinni pidanud... Suve poole liikusid nad taas põhja, mokša maade suunas. Puresi sugukond pörkus nendega igal suvel kokku.

Polovetsid ilmusid alati ootamatult nagu rahepilv. Kuid rahe peksis vaid põlde. Pärast polovetside rünnakut ei jäänud midagi järele – nad panid majad põlema, tapsid, viisid inimesi kaasa, laastasid põldusid.

Mokšadest lääne pool oli Rjazani vürst. Ka tolle malevatele meeldis neile «külla» tulla. Aga kui polovetsid olid mokša maad tühjaks teinud, läksid nad tagasi oma steppidesse, vürsti omad aga ei läinud kunagi ise ära. Kui nad olid hõivanud maa, metsa ja jõed, pidasid nad neid enda omaks ning sellest veendumusest sai neid võõrutada vaid mõõga jõul. Tsnõ jõe kallastel elavad mordvalased olid juba ammu Rjazani vürsti võimu all.

Vaenlased närised Mordvamaad igast kandist – nagu koi närib härjanahka...

Pures ilmus Okaale, kui Obran teda enam ei oodanudki. Viis meest tuli jõesadamasse ning kohe saadeti Obranile teade sõbraliiku sugukonna pea saabumisest.

Obran käskis välja otsida puhtad riided ning tõmbas jalga uued bulgaari saapad, laia nahkrihma külge aga kinnitas pika mõõga.

Vežava vaatas piduliku ja otsekui noorenenud mehe üle ning jäi nähtuga rahule.

«Sa oled tõeline sõdalane, Obran!» oli näha, et Vežava imetles teda ning oli mehe üle uhke ega varjanud seda.

«Eks näita siis ka ennast tõelise perenaisena,» naeratas meelitatud Obran. «Külalised tuleb väarikalt vastu võtta.»

Maja ees ootas Obrani Ušmai koos vahimeestega. Vanamees vaatas need üle: kõigil olid puhtad särgid seljas, piigid käes, vööl rippusid mõõgad. Ušmai teadis, kuidas tuleb kõrgeid külalisi vas-

tu võtta. Nad istusid laia vankri peale ning sõitsid sadame poole. Järel kõndisid linnusesse jäänud vanamehed: tuli näidata, et linnuses ollakse rõõmsad külaliste üle ning neid võetakse avatud südamega vastu.

Sadamasse mindi mööda metsateed. Obran hingas täie rinnaga õitsvate toomingate joovastavat lõhna. Pikad piigid riivasid nende õiekobaraid ning siis puistasid valged õielehed teelisi kui puhta lumega üle.

«Pures tuli ilusal ajal,» lausus Obran Ušmaile.

«Teadagi on kevadel parem külas käia kui talvel,» naeratas Ušmai.

Enne väljasõitu metsast tulid kõik vankrilt maha ning läksid edasi jala – Obran kõige ees, Ušmai ning vahimehed temast pisut tagapool. Pures oma meestega tuli neile vastu. Neid oli kolmekümne ringis. Kõigil neil olid valgete särkide peal lühikesed kuued, võõrihmade küljes pikad möögad. Pures erines oma meestest vaid polovetsi nahksaabaste ja kitsa servaga viltkübara poolest. Obran polnud kaua aega näinud oma lõunapoolset naabrit ning pani nüüd tähele, et Pures oli oma kuuekümne eluaasta kohta õige paksuks läinud ning näis seetõttu lühemana. Ja habe ta tõmmul näol oli üsna hõre.

Obran läks Puresi juurde ja pani talle käed õlale:

«Rõõm on sind näha, Pures. Kas sõit läks kenasti?»

«Ka minul on rõõm, Obran. Sõit läks hästi. Okaal on praegu rahulik. Me ei näinud ainsatki vürsti meest.»

«Malevlased tulevad sügisel, kui meil on vili koristatud. Neil on ju vilja tarvis.»

«Vilja on kõigil tarvis,» nõustus Pures.

Kohale jõudis vanker. Obran ja Pures istusid vankrile ning sõitsid märke. Puresi mehed segunesid Obrani omadega ning kogu salgaga liiguti vankri järel.

«Sa oled kõrgele asunud,» lausus Pures kas kadedalt või heakskiitvalt. «Sinu juurde annab minna.»

Obran mõistis külalise sõnu teisiti:

«Pole viga, täna puhkad koos oma meestega, homme räägime.»

«Ei, räägime täna, homme puhkame,» ütles Pures Obranile silma vaadates.

«Nagu soovid. Siis sõidame Vanemate majja.»

Suur, kolme aknaga Vanemate maja seisis linnuse keskel. Aknaavadelt oli vasikanahk juba maha võetud ning need vaatasid nüüd külalistele otsa tühjade silmadena. Tagaseina äärde oli laotud kolle, kus vanamehed hoidsid pidevalt tuld. Noortele kollet ei usaldatud. Kui kellelgi oli kodune kolle kustunud, tuldi siia tule järele. Siin otsustasid sugukondade vanemad kõiki tähtsaid asju, inimeste vahelisi vaidlusi, siin karistati kuritegude eest, mõisteti üleastumiste eest kohut. Külmadel talveöödel käisid vahimehed end siin soojendamasa.

Külaliste tulekuks kaunistati Vanemate maja haljaste okstega, toomeõitega, põrandale laotati värsket rohtu.

Pures võttis seljast kuue, peast kaabu, vöölt mõõga, asetas need pingile ning istus laua äärde. Obran ootas, kuni vanemad olid kohad sisse võtnud ning istus siis Puresi kõrvale. Vaikiti. Ja siis hakkas Pures silmi tõstmata rääkima:

«Tulin sinu juurde, Obran, mitte just hea sõnumiga... Mulle on su abi tarvis.» Ta tõstis pilgu ning vaatas tähelepanelikult kuu-lavale Obranile otsa. «Küllap sa tead, et meie mokša sugukonnas on olemas polovetsi haru. Ja sellel on oma pea, noor Pureiša. Kuidas see hõim meile on tekkinud, ei mäleta vist ka vanurid mitte ja ega me hakka mõistatama. Nüüd tahab Pureiša saada kogu sugukonna peaks. Pole raske arvata, et polovetsid hakkavad tal kätt hoidma. Aga kui Pureiša võimu võtab, siis eraldub kogu meie sugukond Mordvast.» Pures vaikis pisut aega. «Obran, kui sina mind ei aita, siis mina üksinda temast jagu ei saa. Ma pöördusin abi saamiseks Tenguši poole, kuid ta ei tahtnud mind kuulatagi.»

Obran tõmbus üleni pingule, ta ilme süngestus. Ta vaatas altkulmu vanemate poole, kuid nende kortsus näod ei väljendanud midagi.

«Kuni me kõik ei ühine, kistakse meid tükkideks,» tõstis Pures häält. «Meil sinuga, Obran, on raskem kui teistel: meie sugukonnad on Mordvamaa äärtel. Kui tulevad vaenlased, satume meie esimestena neile vastu! Kui me ei hakka üksteist aitama, hävitatakse meid kõiki ära, kui liigutakse meie maa keskaika!»

«Tullakse ja hävitatakse,» nõustus Obran süngelt, «kui kõik ei ühine. Kahekesi ei suuda me midagi teha.»

«Miks ei võiks siis kõik ühineda!» hüüatas Pures.

«Selleks on aega vaja.» Obran vaatas vanurite poole, need noogutasid kiiresti: on jah aega vaja. «Ühe aastaga seda vist ära ei tee. Sa, Pures, ju tead, et need sugukonnad, kes künnavad ja külvavad meie selja taga, tunnevad vaenlasi vaid kuulu järgi. Neid keegi ei häiri ja nad elavad tasa ja rahulikult. Nad ärkavad alles siis, kui on juba hilja. Praegu on nendega väga raske rääkida. Pures, nendega on võimatu rääkida, nad ei saa aru.»

«Aga varem või hiljem tuleb kokku leppida!»

«Tuleb, Pures.»

Majja tekkis vaikus. Jutt oleks nagu komistanud nähtamatu takistuse otsa. Esimesena hakkas taas Pures kõnelema, temal oli praegu kõige raskem.

«Otsustame nii,» ütles ta, «et määrame päeva ja koha, kuhu peavad kokku tulema kõikide sugukondade vanemad!»

«Õigus,» nõustus Obran, «kuid arvan, et enne tuleks rääkida iga sugukonna vanemaga eraldi. Varsti määravad palvevanemad kevadise palvuse aja, kuhu koguneb kolm sugukonda. Ma räägin nende juhtidega. Püüa ka sina kohtuda teiste sugukondade juhtidega. Alustame sellest.»

«See võtab liiga kaua aega,» hakkas Pures närvitsema.

«Mõttele järele. Teisiti ei tule välja.»

«Kuni me koguneme, teeb Pureiša mulle otsa peale. Varsti saabuvad polovetsid ja nendega koos keerab Pureiša mul kaela kahekorra.» Pures laskis pea longu, vaikis kaua ning kui ta uuesti rääkima hakkas, värises ta hääl. «Obran, saada meie juurde vähemalt suveks oma mehi...»

Obran vaatas Puresile silma ning nägi seal nii palju palvet ja ahastust, et tal hakkas paha. Aga mida ta sai teha!...

«Pures, sa ju tead, et suvel on kõik mehed oma põldudel. Kui ma annan nad sulle, sureb kogu sugukond talvel nälga. See pole parem kui surm vaenlase mõõga läbi. Ja ka meie jääme ju kaitseta, kui tulevad vürsti omad Muromist või Olodimirist. Obran-oš on neile pinnuks silmas! Nad võivad rünnata millal tahes.»

«Tähendab, tuleb hukkuda,» ohkas Pures lootusetult.

«Ei, miks?! Peab võitlema!» Obran tõusis püsti ja vaatas vanemate mõtlikke nägusid. «Vaadake, igal vene vürstil on malev. Malevlased õpivad sõdima ja nad on vürstidel alati käepärast. Aga meie kogume mehed küladest kokku siis, kui meid hakatakse

peksma. Ka meile on malevaid vaja. Meil ei ole sõjariistu. Mõõgad on vaid linnuse vahtidel. Sõjanuiadega kaua ei sõdi. Teie nagu meiegi sulatate rauda vaid nugade ja sirpide tarvis. Peab bulgaaridelt mitte üksi ostma mõõku ja kirveid, vaid ka õppima neilt head rauda tegema.»

«Eks saada siis nende juurde oma mehi. Sul on ju aega küllalt!» muigas Pures. «Sa ju vist pole nendega riius?»

«Ei ole,» kinnitas Obran. «Kui me nendega ühineksime, saaksime tugevamaks.»

«Omavahelgi ei saa kokkuleppele, kus siis nendega!...» Pures nohises rahulolematult. Ta polnud ilmselgelt rahul jutuajamisega ega püüdnud seda varjata: talle oli abi vaja kohe nüüd, suvel. Tema ja tema sugukonna saatust oli otsustamisel praegu ja mitte homme. Pures oli otsekui tardunud ega tõstnud pilku laualt. Ta tõmmul põsel liikusid mügarad, otsekui näriks ta vaevaliselt kivistatud herneid. Huuli peaaegu liigutamata küsis ta kumedalt: «Millega me siis jutu lõpetame?...»

Obranil oleks nagu vastus ammu valmis:

«Sügisel kogume kõikide sugukondade vanemad kokku.»

Pures tõusis raskelt püsti:

«Olgu... Kes just sügiseni ellu jääb...»

Vanemad liikusid aeglaselt ukse poole.

«Sinu meestele pakutakse süüa, aga sina, Pures, oled minu külaline,» lausus Obran.

Pures noogutas vaikides. Õuest aga kostis Ušmai vali hää:

«Sõbrad! Milles vanemad kokkuleppele ei jõudnud, selles lepime meie kokku bulgaari katelde juures! Tulge minu järele!»

Kahe sugukonna mehed segunesid ning liikusid käratsedes Ušmai kannul.

Vežava juba ootas külalisi. Laual olid savikausid keedetud liha, praetud kala ja külma, äsja keldrist toodud kohupiimaga. Suurtes higipiiskadega kaetud savipüttides oli hapupiim. Keegi ei osanud paremini hapendada piima ning valmistada kohupiima kui Vežava – ta oli seda õppinud juba oma polovetsist emalt. Laua keskel oli kõrge kann Izjari puskariga ja suur mõdukapp.

Kui oli tarvis keldrist kapp üles tuua, käskis Vežava Promzat appi kutsuda.

«Pole mõtet Promzat kutsuda, teda ei ole,» vastas Purgaz.

«Kuidas ei ole?» imestas Vežava. «Kus ta siis on?»

«Ta läks vürsti poolele.»

«Ära räägi lollusi,» katkestas Vežava teda. Promza mõtles alati midagi välja, et Purgazist lahti saada. Ning ta käskis kutsuda kedagi teist. Ettevalmistuste saginas unustas ta selle tühise jutu sootuks.

«Tulevad!» hüüdis Purgaz aknast välja vaadates ning Vežava läks toast välja.

Ukse juures kummardas ta sügavasti külalise ees ning lasi teda koos Obraniga sisse, ise läks järele. Ta ulatas neile suure kausi veega ning puhta käterätiku. Külaline ja peremees loputasid käsi ning istusid laua äärde. Vežava täitis väikesed puust kausikesed puskariga. Kui nad olid joonud ja peale hammustanud, pakkus ta neile külma mõdu.

Pures ei jätnud perenaist kiitmata, kiitus pani Vežava õhetama ning Obran naeratas: naine oli külalisele meele järgi olnud. Tähelepanelik Pures nägi, et naisterahvas oli võõra mehe juuresolekul ilma laia vööta ning imestas selle üle. Kuid vöö asemel oli perenaise puusadele seotud villane rätik, mille peal ilutses väljaõmmeldud keep valgest linasest riidest. See näis Puresile isegi huvitavam olevat. Naisterahva rinnal oli hõbesõlg ning seal rippus kolm rida mitmevärvilisi helmeid. Vana Obran on majja võtnud ilusa ja tegusa minia, mõtles Pures ning imestas suuresti, kui sai teada, et see pole minia, vaid ta naine ega olegi nii noor, kui näis. Mõeldes Obrani naisele ning meenutades oma kodu, hakkas raske ängistus teda taas vaevama.

«Ma ei saa sügiseni oodata, Obran,» paiskas ta äkki oiates. «Kohe peab alustama!...»

«Kas me siis pole alustanud?» küsis Obran. «Meie poole vaadates lepivad ka teised kokku.»

«Aega ei ole. See Kuubani vördjas Pureiša lämmatab mu ära.» Pures löi raske rusikaga lauale. Vežava kohmetus ning eemaldus kolde juurde, kuid Pures ei pannud ta kohmetust tähele, tal oli muud mõtted peas. Ta sai aru, et mis õigeid sõnu Obran praegu ka ei räägiks, ei asenda see abi. Talle oli kohe vaja mehi, mitte sõnu. Ta nihutas mõdukausi endast eemale ning lausus kuidagi ebakindlalt, otsekui valjusti arutledes: «Vahel mõtlen, et... Kas ei peaks minema hoopis Olodimiri suurvürsti ette kummardama?...»

«Tema kätte ennast anda?...»

«Aga mida teha?»

«Miks sa siis ei kummarda Rjazani vürsti ees?» küsis Obran mürgiselt.

Kuid Pures ei tabanud Obrani pilget, ta jätkas valjusti mõtisklemist:

«Olodimiri vürst on tugevam. Tugeva vürsti kaitse all võiks rahulikult elada.»

«Kas sa ei karda, et ta istub sulle turjale, kui lähed teda kummardama?» Obrani silmad tumenesid. «Kas sa tead, kui palju venelasi Okaa tagant minu juures elab? Teadagi, et mitte hea pärast.»

Tuli Vežava ning et leevendada ebameeldivat vestlust, kallas kruusid mödu täis ning pakkus külalisele ja mehele juua. Nood olid juba parasjagu täis – mödu teeb alul rõõmsaks, siis aga kinnitab pingi külge. Puresi põsed valgusid verd täis, silmalaud olid raskeks muutunud ja ta pea nõksatas. Obran tõusis püsti, tahtis külalise magama aidata, kuid külaline keeldus.

«Ei,» lausus ta väsinult. «Läheme kohe tagasiteele. Praegu pole aega puhata, Obran.» Ta tegi kummarduse peremehele ja perenaisele. «Ärgu Suur Jumal jätku teid ilma oma armust hea vastuvõtu eest. Olgu teie heldes majas laual ikka see, mis tänagi. Olgu alati terved peremees, perenaine ja kogu teie suguselts,» ta kummardas veel kord ning kõik läksid majast välja.

Obran käskis rakendada külalise jaoks hobuse kerge kaherattalise vankri ette.

Saatnud Puresi esimese metsaväluni, jättis Obran temaga hüvasti, käskis oma meestel aidata külalisi sadamas ning läks tagasi koju. Teda vaevas mitte niivõrd too askeldusterohke päev kuivõrd raske vestlus Puresiga Vanemate majas. Ta mõistis hästi teise muret ning isegi hirmu lähituleviku ees. Aga mida ta sai parata! Ta elas ise pidevas ootuses ja teadmatuses. Vaikus Okaal ei rahustanud teda, vastupidi, see varjas eneses ärevust ja ebamäärasust.

Vežava tuli Obranile ukse peale vastu. Ta oli jõudnud laua ära koristada, ümber riietuda ja teha lavatsile aseme.

«Heida pikali, puhka,» ta tõmbas lavatsile istunud mehel saapad jalast ning talle meenus äkki jutuaajamine Purgaziga, «Kas sa saatsid Promza kuhugi? Teda pole miskipärast näha.»

«Kuhugi pole saatnud.» Obranile ei meenunud tõepoolest, et ta oleks täna lapselast näinud. «Kus ta siis on?»

«Purgaz ütles, et läks vürsti poolele.»

Obran naeratas väsinult ning heitis pikali.

«Purgaz on veel poisike, ütleb, mis pähe tuleb...»

«Küsi temalt ise, kohe kutsun.»

Obran pani silmad kinni ega vastanud midagi. Kui Vežava Purgazi kohale tõi, vana juba magas ning ta ei hakanud teda äratama.

Näis, et metsale ei tulnud lõppu. Promza ja Kemai läbisid juba kolmandat päeva kus vanu metsaradu, kus maha langenud puid või tuulemurdu ega kohanud ainsatki inimest. Nende moonakotid olid juba kergeks muutunud. Vahel näis neile, nagu tiirutaksid nad aina sama koha peal. Algul läksid nad nii, et päike oli vasakul, pärast pöörasid vastu päikest ning kahe päeva pärast jõudsid nad suure jõe äärde, mis voolas itta. Kas tõesti jõudsid nad taas Okaa äärde?

«Okaa oleks nagu laiem,» mõõtis Kemai jõe silmaga.

«Okaal on parem kallas kõrge, aga siin ei ole mägesid,» vaatas Promza. «Vool on rahulik, see vist ei ole ikka Okaa.»

Päev kaldus õhtusse. Otsustati siia puhkama jääda. Raiuti kuuseoksi ning heideti lõhnavatele okastele. Jalatallad põlesid kui tules. Kemai võttis viisud jalast. Ta näitas neid Promzale:

«Vaata, varsti ei saagi enam käia.»

«Punume uued,» vastas selili lamav Promza rahulikult. «Jõuaks vaid kuhugi küla lähedusse... Mis meil seal veel alles on?»

Kemai sidus vaikides koti lahti. Leib oli otsas, oli jäänud veel pisut kuivatatud kala. Nad närised vaevaliselt neelates kuivanud tükke. Kemai pani viisud jalga, tõusis püsti.

«Lähem jõe äärde jooma.»

Promza lamas lahtisi silmi ning vaatas kaugeid vilkuvaid taevatähti. Ta oli nii väsinud, et ei tahtnud midagi mõteldagi. Lihtsalt lamas ja vaatas taevast. Kemai ei tulnud tagasi. Taevalaotus keerles märgatavalt. Eksida siin polnud võimalik – jõgi oli viiekümne sammu kaugusel. Mets muutus vaikseks. Promza kuulatas seda vaikust ega märganud, kunas uinus. Ta ärkas külmast. Kemaid ei olnud kõrval. Üle puudelatvade kahises kerge tuul ja taas jäi kõik vaikseks. Ja äkki kostis Promza kõrvu koera haukumine. Tähendab, et nad oleksid juba eile võinud jõuda asula lähedusse! Aga kuhu kadus Kemai? Kui ta oleks jõe äärest tagasi tulles ära eksinud, oleks ta võinud ju hüüda. Promza kirus ennast, et ta pol-

nud kohe otsima läinud. Selles pilkases pimeduses olnuks tulutu otsida, tuli oodata koitu.

Et pisut sooja saada, kargles Promza ringi ja vehkis kätega. Uni läks lõplikult ära. Ja ega olnukski und – ärevus sõbra pärast kasvas: kui Promza teda üles ei leia, tuleb tühjalt tagasi minna. Selliste muremõtete saatel veetiski Promza ülejäänud öö.

Enne koitu kostis kuke kiremist sealt, kust aeg-ajalt oli kuulda koera haukumist. Tähendab, et see on väike küla, kui klähvib üksainus koer ja kireb üksainus kukk. Vahest on seal üksainus tare.

Promza võttis kotid ja läks jõe äärde. Vee kohal oli paks piimjas udu ning teiselt kaldalt oli ähmaselt aimata metsa. Promza pesi ennast, jõi, kükitas maha ning kuulatas – midagi peale linnulaulu ta ei kuulnud. Kauge metsa kohal hakkas taevast roosatama, taevapiir paisus ja pärast valgenes – nähtavale tuli päikese tuline küür. Udu jõe kohal hakkas aeglaselt hajuma.

Siit ära minna Promza ei julenud – see tähendanuks viimase lootuse kadumist. Kui Kemaiga midagi ei juhtunud, siis peab ta nende koha üles leidma. Ja Promza läks tagasi metsa.

Kemai istus okstel ja naeratas kohtlaselt.

«Oled sina või?» küsis Promza, uskumata oma silmi.

«Mina jah, Promza!» Kemai tõusis püsti, ta silmis läikisid pisarad. «Mõtlesin, et sa läksid ära ja jätsid mind maha...»

«Kus sa olid?»

«Ära karju. Siin täitsa lähedal elavad inimesed.» Kemai vaatas ringi, otsekui kardaks, et neid võidakse pealt kuulata, ning rääkis sosinal. «Jõudsin just jõe äärde... Oi, Promza, kuidas ma jõudsin põõsaste varju heita!... Pajupuhma tagant ujus välja paat! Selles oli kaks meest ja poisike. Nad peatusid siinsamas ja läksid metsa. Kartsin, et nad leiavad su üles. Kuid kõik oli vaikne. Nad tulid tagasi, kui hakkas pimenema ning sõitsid edasi. Kartsin välja ilmuda, et äkki tulevad tagasi! Ja siis läks hoopis pimedaks ja et mitte ära eksida, ei hakanud ma sind otsima, hüüda aga kartsin.»

«Ja kus sa siis kogu öö olid? Istusidki põõsa all või?»

«Ei, ma ronisin puu otsa ja istusin oksa peal nagu vares. Pole üldse maganud.» Kemai haaras koti. «Kas meil vähemalt kala on järel?... Mis me nüüd teeme?»

Promza võttis koti Kemai käest ära ning jagas alles jäänud kala võrdset.

«Rohkem meil midagi ei ole... Peab vaatama, kes siin elab ja kas on suur küla.»

«Seal on koer, haistab võõrad ära ja hakkab haukuma.»

«Ta haukus öö otsa. Lähedale me ei lähe, vaatame metsast.»

Nad sõid kala lõpuni ning läksid jõe äärde jooma. Päike hakkas juba soojendama. Nad nägid teisel pool jõge mõnda maja koos hoovidega. Ei majad ega hoovid olnud mordva moodi. Küla keskel oli terava torni otsas rist.

«Vaata, Kemai,» kinnitas Promza oma oletust, «kui see jõgi oleks Okaa, siis elaksid sealpool mordvalased. Aga seal elavad veelased.»

Laskmata kallast silmist, liikusid nad mööda metsa ning jõudsid varsti metsaservale, kus sõid rohtu lehm ja vasikas. Välu taga läbi harvade puude paistis suitsu. Nad liikusid ümber välu ning jõudsid taas metsaservale. Nüüd oli hästi näha maja ning hoov, mis oli ümbritsetud varbaiaga. Aia ääres siblisid kanad. Majast tuli välja noor naine ning Kemai müksas Promzat vastu külge.

«Vaata,» sosistas ta, «nagu põldpüü, tiivad lontis.»

Promza vaatas uudishimulikult naisterahvast – tööpoolest, mordvalannad niisuguseid riideid ei kannu. Tal oli seljas sinine kleit, mis oli ülalt nii ümber, et isegi rinnad olid märgatavad. Vöökohast langes kleit alla laialt ja vabalt. Ka valged varrukad olid laiad nagu põldpüü tiivad. Käes oli tal suur puukauss. Naine läks varbaia juurde ning hakkas puistama kanadele teri.

«Tsöp-tšöp-tšóp!»

«Vaata, ta räägib isegi kanadega mitte meie keeles...» imestas Kemai. «Huvitav, kui neid kutsuda mordva keeles: tibu-tibu-tibu, kas saavad aru või mitte?»

Naine toitis kanu ning läks tagasi majja. Promza ja Kemai jätsid jälgimist. Neil ei tulnud kaua oodata. Nüüd tuli majast välja vanamees koos noorema meesterahvaga. Nende järel jooksis välja poisike, leivakannikas peos. Kusagilt ilmus välja koer. Poiss hakkas murdma leiva küljest tükke ning loopima koerale. Too hüppas ja püüdis neid lennult. Mõlemal oli nähtavasti lõbus – poiss naeris ja koer liputas saba ja niutsus.

«Neid ma nägingi eile,» sosistas Kemai.

Mehed võtsid räästa alt aerud ja seinalt pajuvitstest pununud rüsa ning läksid jõe poole. Poisike koeraga jooksis neile järele.

Mõne aja pärast tuli naine uuesti majast välja pesukorviga. Ta la-
dus pesu kaelkoogu otstele ning läks samuti jõe poole.

«Nähtavasti on kõik ära läinud?» Kemai vaatas Promzale otsa.

«Ootame veel, ära kiirusta.»

Nad ootasid kaua, aga majast kedagi välja ei tulnud, siis läk-
sid nad ettevaatlikult, ringi vahtides ja iga krõbinat kuulatades
lagedale, hiilisid piki varbaeda ning sisenesid hoovi. Uks eeskot-
ta oli lahti. Promza pani koti valmis, tegi juba midagi kartmata
kambriukse lahti ning astus üle läve. See, mida ta nägi, ehmatas
teda nõnda, et ta oleks peaaegu koti maha pillanud. Akna all istus
ketruse taga vanaeit ning vaatas neid hirmust ümmarguste silma-
dega. Vaikus venis. Esimesena toibus vanaeit. Ta arvas, et need
inimesed tulid kerjama, läks ahju taha ning tõi pool pätsi leiba. Ta
torkas leiva Promza kotti ning osutas Kemaile, andes mõista, et
nad jagaksid leiba omavahel. Sõbrad pöörasid vaikides, olles kui
unenäos, ringi ning läksid välja. Nüüd lonkisid nad mööda lage-
dat, end varjamata, heitunud ja rahulolematud endaga. Nad vaiki-
sid kaua, elades läbi ootamatut kohtumist. Kui nad metsa jõudsid,
siis Promza peatus ning hakkas naerma.

«Läheme vürsti sõdalase vastu, aga lõime vanaeite kartma. Mis
siis, kui kohtame mõõga ja kirvega malevlast?»

Kemai ebales ning et sellest rohkem mitte rääkida, kiitis ta
vanaeite.

«Hea vanamemm,» lausus ta, mõtles pisut ning lisis: «Aga
parem, kui teda poleks olnud: oleksime saanud võtta leiba palju
tahes. Kuule, Promza, kas sa märkasid nurgas lauakesi inimeste
nägudega? Kas sa tead, milleks need on?»

Promza ei teadnud ja tõtt öelda polnud ta neid lauakesi jõud-
nud märgata. Selle asemel nägi ta ahju. Nendel selliseid ahjusid
ei olnud. Kuigi suur, ei võtnud see palju ruumi, sest seisis nurgas,
aga mitte nagu mordvalastel keset seina. Promza takerdus äkki
ning osutas vene maja poole. Vanaeit tuli eeskojast välja, vaatas
ringi ning hakkas kiiresti jõe poole minema.

«Paneme jooksu!» sikutas Kemai Promzat varrukast. «Ta kut-
sub kohe omad kohale...»

«Pea kinni! Praegu on ju maja tühi? Oota mind siin, kui kedagi
näed, vilista.» Promza jooksis küürakil üle lageda, hüppas otse üle
varbaia ning kadus majja. Kemai ei jõudnud veel ärevilegi minna,
kui Promza hüppas uksest välja täis kotiga.

Nad jooksid kaua ja alles siis, kui Kemai hakkas hingeldama ning maha jääma, laskis Promza koti maha ning heitis ise koltunud lehtedele pikali. Kotis oli neli suurt leivapätsi, keedetud kala ja kümnekond katkist muna.»

«Ehh, miks sa soola ei võtnud?» heitis Kemai sõbrale ette.

«Kas sa praeliha poleks tahtnud?» sai Promza kurjaks. «Parem jaga kõik kahte kotti ning tõuse kohe üles.»

Ning nad liikusid taas lääne suunas. Soov vürsti mees kinni võtta ja see hobuse vastu vahetada ei jätnud neid hetkekski maha.

Nad kaotasid ajataju. Päike tõusis ja loojus, nemad muudkui sammusid ning näis, et süngel metsal pole otsa ega äärt. Lõpuks jõudsid nad veel ühe jõe äärde ning tegid maha, et ei lase seda silmist – peab ju jõe ääres olema mingi linnus! Kaks korda tõusis ja loojus päike, enne kui nad jõudsid põllu veerde. Põllu taga oli palju maju ja majade keskel nende imestuseks valge kivist loss, mis ülal muutus ikka kitsamaks ning näis kerkivat otse taevasse. Päris ti-pus aga säras päikese käes väike sambake ristpuuga.

«Kuidas sellise sees saab elada?» oli Kemai hämmingus. «Vahest hoitakse selles vilja?»

Siis meenus Promzale noorena vürsti maades olnud vanaisa jutt.

«Seal ei elata,» seletas ta Kemaile, «see on venelastel palveta-mise maja. Vanaisa Obran on rääkinud... See on suur küla. Kuid me ei lähe sinna, seal ei ole vürsti sõdalasi.»

«Aga kust me leiba saame?»

Kuidas nad ka polnud jaganud oma leivapätsi ja kala, püüdes vähem süüa, oli kottidesse jäänud vaid raasuke si.

«Lähme külast mööda, leiame ehk metsast mõne maja,» otsustas Promza.

Nad liikusid metsa kaudu ümber küla ning peatusid veel valges – oli tarvis viiskusid punuda, need olid ammu pehmeks ligunenud. Püüdes mitte lärmi tekitada, raiusid nad maha mõned noored niined, koorisid need ära ning asusid asja kallale. Videvikuks olid viisud valmis, need olid palju valgema kui määrdunud jalarätid. Nad kraapisid kottidest välja leivaraasukesed, mis olid segamini keedetud kala riismetega, ning heitsid magama.

Alles ülejärmisel päeval jõudsid nad väsinult, näljast ja janust nõrkenuna veel ühe jõe juurde. Selle kaldad olid lamedad ja see

oli vist Okaast laiemgi. Nad jooksid kaldalt veepiirile ega suutnud kaua kustutada janu külma ja maitsva veega. Kui nad olid janu täis joonud, tundsid nad veelgi teravamalt nälga.

«Vaata, Promza!»

Eemal vasemal kaldal läikisid läbi vine palvuste majade ristid. See oli suur linn, mida nad kaua olid otsinud. Väsimust ja nälga unustades jooksid nad mööda kallast sinna, kus saaks vaevata hankida vürsti sõdalast, et see pärast vahetada hea hobuse vastu.

Alles lõunaks jõudsid nad selle kohale. Nüüd lahutas neid vaid jõgi. Aga see, mida nad jõe peal nägid, pani neid tarretuma:

Kümned, sajad mehed, paadid, lootsikud turritasid piike, päikese käes helkisid kiivrid ja raudrüüd, aga malevlasi tuli aina juurde. Kallas undas ärevatest häältest. Ja nendesse häältesse sekkusid kirikukellade valjud helid. Paadid eraldusid kaldast ning väljusid keskvoolu.

«Kuhu poole jääb meie maa, Promza?» toibus Kemai.

Promza vaatas päikest, see kaldus läände.

«Nad liiguvad meie maade suunas...»

«Kuid seal on peale meie ka bulgaarid. Vahest lähevad nende vastu?»

«Võib küll olla...»

Nad vaikisid. Paate aga muudkui eraldus kaldast ning need hajasid mööda jõge laiali.

Promza heitis liivale ning peaaegu nuttis jõuetust tundes:

«Me ei jõua isegi hoiatada omi...»

«Kui läheksime joostes?»

«Joostes,» muigas Promza. «Sa ei suuda ka käies päev otsa ilma puhkamata kõndida. Me peame sööki hankima, muidu kõngeme siin nälga. Ja pealegi... Ega vürsti omad ainult meie ja bulgaaride vastu käi. Vanaisa Obran on rääkinud, et nad pole ka omavahel veel kõike ära klaaritud.»

«Hea, kui see nii oleks...»

Jõgi oli ammu tühjenenud. Hakkas hämaiduma. Nad läksid metsa ning sättisid end öömajale kahara kuuse alla. Nad koperdasid kaua ning ohkasid vaikselt. Süütunne ei andnud asu. Kui malevlased läksid Obran-õsi vastu, ei ole neid linnuse kaitsel. Neid kutsutakse argpüksideks ja ükski maja ei võta neid vastu. Sellele

ei tahtnud mõeldagi. Parem oli arvata, et vürstid sõdivad omavahel ja Mordva maadega pole neil asja. Väga oleks süüa tahtnud, aga kui uni ikkagi pehme raskusena peale vajus, hakkasid kuuseokstes äkki sahistama oravad. Nad uinusid alles enne hommikut.

Põllu veerde sattusid nad ootamatult. Selle teises ääres nägid nad kündjaid, aga siinpool, otse nende ees, oli kaks vankrit ja ühes neist kaks väikest korvi. Promza käskis käeviipega Kemail paigale jääda, ise jooksis küürutades ja kündjaid silmanurgast jälgides vankri juurde ning võttis sealt mõlemad korvid. Vankri varjus jooksis ta metsa. Ühes korvis oli leib ja keedetud kana, teises ainult leib ja sool.

«Kaks päeva saame veel läbi,» Promza löi vastu Kemai kana poole sirutatud kätt. «Kui kohe kõike ära ei söö. Ja nüüd peab minema.»

Nad liikusid ümber põllumaa ning nägid varsti mõnda maja. Siin nad peatusid ning viskusid ahnelt kana kallale. Leiba löikas Promza vaid kummalegi tüki. Kemai sai oma osast kiiresti jagu ning pühkinud käed vastu maas lamavaid lehti puhtaks, naeratas ning heitis rahulolevana siinsamas selili, vaadates põhjatut taevast.

«Nüüd võib ka koju minna,» lausus ta muretult haigutades. Ise ootas, mida ütleb Promza. Too võis ka lüüa...

Kuid Promza ei löönud ega saanud isegi pahaseks. Ta heitis Kemai kõrvale pikali ning haigutas samuti.

«Parem ei läheks kuhugi... Aga hea oleks siiski mõni malevlane kinni võtta. Kas läheme tagasi tühjade kätega?» Kuid ta rääkis seda laisalt ja ükskõikselt.

«Nägid ise, et malevlased ei kõnni ringi ühekaupa.»

«Ei kõnni,» nõustus Promza. «Ja et linna pääseda, oleks paati vaja.»

«Ja-jah, jõgi on lai,» pomises Kemai uinudes.

«Küllap see on Volga. Lähme koju piki seda. Jõuame varsti...» Promza ei suutnud enam unega võidelda. Ta jõudis mõelda vaid seda, et peaks kaugemale metsa minema, ning uinus.

Nad ärkasid kirikukellade helina peale. Helistati vist palvetaamise majade kelli teiselpool jõge asuvas linnas. Mõõda vett kanduvad helid kaugemale. Promza tõusis ning uuris veel kord tähelepa-

nelikult küla. Ta pani tähele, et majad ei asunud, kuidas juhtus, hoov hoovis kinni, vaid ridadena ning avaralt. Seetõttu oligi talle eile paistnud, nagu oleks maju vähe. Kuid see oli vaid küla algus. Juba kõndisid inimesed majade vahel, mille aknad vaatasid üksteisele otsa, aga mitte aiamaa poole. Mehed ja noorukid kandsid valgeid särke ja pükse, naised aga sarnanesid tolele «põldpüüle», keda nad olid kohanud paar päeva tagasi. Keegi ei kiirustanud põllule ega aiamaale. Nad kogunesid rahulikult väikestesse sal-kadesse ning liikusid suunas, kust kostis kellade helin ja kus pidi olema suur jõgi.

«Neil on täna nähtavasti palvetamise päev. Kae kuidas kõlistavad kelli!»

«Promza, aga kui neil on palvetamise päev, siis ei jää koju kedagi?»

Promza sai Kemaist aru ega hakanud vaidlema – nagunii ilma toiduta kaugele ei jõua.

«Vanaeitesid me enam ei karda,» lausus ta naeratades. «Vene vanaeided on heastüdamlikud.»

Nad läksid küla servas seisva kuuri juurde ning vaatasid selle tagant välja. Siit oli hästi näha jõgi, mida mööda sõudsid pidulikult riides külarahvas teisele kaldale. Hoovidesse ei jäänud hingelistki, kõik oli nagu välja surnud.

«Lähem, vaatan,» ütles Promza ning käskis Kemail paigale jääda. Kuid Kemai ei olnud nõus, ta kartis üksinda olla.

«Kahekesi saame kiiremini hakkama. Peab ruttu tegema.»

«Kahekesi, siis kahekesi,» ei vaielnud Promza vastu.

Esimeses majas sattusid nad vanamehe peale, kes istus akna all ja punus viisku. Vanamees vist ei märganud neid, kuid kuulnud kröbinat, lausus midagi, vist küsis, kuid majast välja ei tulnud. nad ootasid kuuri taga ning läksid siis naabermajja. Siin oli ukse taha asetatud kaigas ning nad läksid kartmata sisse. Kemai hakkas isegi oigama mõnust: värskest küpsetatud pirukate lõhn pani tal pea ringi käima, nii et ta toetus uksepiidale, et mitte maha kukkuda.

«Pirukad, Promza!»

Pirukaid oli palju, terve pink kolde ees täis. Need ei mahtunud kahte kotti ära ning Kemai pistis ühe põue. See oli veel kuum, kuid Kemai kannatas ära ning kas naeratas või kirtsutas nagu

kuuma puudutuse pärast. Rohkem polnud neile midagi vaja ning nad hüppasid õue. Kuid siin tuli trepi alt välja tohutusuur karvane koer ning vaikselt, haukumata haaras Kemai püksisäärest kinni. Ehmunud ja raevunud Kemai sikutas jalga enda poole ning kostis katki rebeneva riide kärin. Promza pööras ringi ning löi koera jalaga tagumikku. Peni hakkas niutsuma ning jooksis hoo-vist välja. Naabermajast jooksis välja vanamees ning vaatas arusaamatuses, kuidas üle välja lähima metsatuka poole jooksid kaks noormeest, üks pikk, teine jässakas, lehvivate püksisäärtega. Nad jooksid kaua, otsekui oleksid kartnud, et kohe-kohe saadakse nad kätte ja võetakse ära kõige armsam varandus – pehmed ja lõhnavad pirukad.

Nad peatusid alles jõe ääres – heitsid liiva peale pikali ning hingeldasid tükk aega. Siis aga unustasid ettevaatuse ning hakkasid naerma. Nad veeresid liiva peal ja naersid laginal kuni kõhimi-seni, kuni valuni kõhus. See oli vabanemine üle elatud hirmust. Nüüd oli kõik möödas, kõik oli hästi. Nad rahunesid pikkamööda, pesid ennast ning hakkasid saaki üle vaatama. Need olid pidupäeva pirukad kapsa ja munaga, kohupiimaga, pudruga. Ka Kemai rind ja kõht olid pudruga koos – ta oli pirukat liiga kõvasti enda vastu surunud.

«Nüüd võib koju minna,» ütles ta peoga pudru kraapides ja suhu pannes. «Malevlast me nagunii ei kohta.»

«Ega kohta jah,» nõustus Promza. «Sööme ja heidame magama, enne pikka teed peab välja puhkama.»

Kemai noogutas nõusolevalt.

«Mis sa arvad, kas meid hakatakse taga ajama?»

«Ei hakata, Kemai. Kui me oleksime vanamehe ära röövinud, siis ehk küll... Aga pirukaid küpsetatakse juurde.»

Esimest korda pikal teekonnal sõid nad maitsvalt, jõid mõnuga jõest puhast vett ning heitsid magama.

Promza ärkas valju laulu ja naeru peale. Üles tõusmata nihutas ta põosaoksad kõrvale ning nägi lähedasel välul pidulikes riietes tütarlapse. Nad hoidsid kätest kinni, liikusid ringiratast ning laulsid. Teised tüdrukud ja noormehed ajasid üksteist taga, rebisid ringi lahti ning asusid ise ringi. Kostis selline kiljumine ja naer, et ka Kemai ärkas. Ta hõõrus silmi ega hakanud vaatama tantsijaid.

«Peab ära minema,» sosistas ta Promzale ja haaras koti.

Promza taipas ka ise, et mida rutem nad siit minema saavad, seda parem neile. Ta kummardus koti kohale ja sel hetkel keegi tõukas teda tugevasti. Promza ajas end järsult sirgu ning nägi enda ees neidu. Jooksust õhetav neiu taganes ehmunult, kui nägi hoopis võõrast noormeest. Promza mõistis, et kohe hakkab ta karjuma. Ta heitis koti käest, haaras tüdrukust kinni ning sulges tal käega suu.

«Võta kott,» sosistas ta segadusse sattunud Kemaile, haaras tüdrukust kinni ja tassis teda enda järel.

Jõudmata toibuda, ei püüdnudki neiu lahti rabeleda, vaid jooksis kuulekalt Promza kõrval. Ta nägu oli kahvatunud, silmad pärani, ta hoidis ühe käega kramplikult poisi särgist kinni. Kemai jooksis ringi vaadates neile järele.

Hüüdeid ja laulu oli veel vaevu kuulda, kui Promza peatus. Neiu toibus ehmatuses, tegi osava liigutuse, hammustas poisi sõrme ning hakkas karjuma. Promza rabas neiu rätiku peast ning sulges sellega ta suu. Kemai vaatas heitunud kord Promzat, kord neidu.

«Kuhu me ta nüüd paneme?»

«Ei tea...» Kõik oli juhtunud nii ootamatult, et Promza ei saanud ise ka veel aru, mis toimus. «Ei saanud teda ju ära lasta! Ja nüüd ka ei saa... Ta saadab meile tagaajajad järele.»

«Niigi hakatakse meid taga ajama. Märgatakse, et tüdruk on kadunud ja hakatakse kogu metsast otsima.»

«Märgatakse alles õhtul, kui ta koju ei tule. Me oleme siis juba kaugel, Kemai.»

«Vahest seome ta puu külge? Hakatakse otsima ja leitakse üles.»

«Aga kui ei leita?»

Neiu vist näis, et kavatsetakse midagi tema vastu teha, ta rabas end Promza käest lahti ja pistis jooksu. Promza jooksis talle järele ning heitis ta maha. Tuli tal käed kinni siduda.

«On põldpüü!» pahandas Kemai. «Sattume tema pärast veel hätta.»

«Peab ära minema.»

Promza tõstis neiu üles ning võttis tal rätiku suust. Neiu ei hakanud karjuma. Ta hingeldas ning haaras omal rinnust kinni, silmist voolasid pisarad. Ta hakkas nuuksudes midagi kiiresti rää-

kima. Promza sai aru, et neiu palub end minema lasta. Ta kehitas õlgu ja ohkas, andes mõista, et ei või teda ära lasta. Ning neiu sai sellest nähtavasti aru. Kui Promza puudutas teda küünarnukist, tõstis ta tema poole ehmunud pilgu ning lonkis alistunult poisi kõrval.

Igal kevadel, kui puudel avanesid pungad ja nende kroonid löid rohetama noortest lehtedest, metsavälusid katsid rohi ja lilled, kogunes sugukond suurele palvusele. Mõnel aastal tuli ühisele palvusele kokku kas kaks või kolm sugukonda. Palvevanemad määrasid palvuste päeva vaid üksnes neile teada olevate märkide põhjal, see kuulutati Suurpäevaks. Enne Suurpäeva pidas iga pere oma palvusi. Pärast koguti kogu küla kokku. Või koguni mitu küla ning paluti Suurelt Jumalalt Ine Škailt, et too kingiks neile rikkaliku saagi, et kari paljuneks ja muutuks rammusaks, ning et nende maale ei saadetaks ei maiseid ega taevaseid hädasid.

Palvevanemad valisid ammu enne Suurpäeva välja noori pulle ja jäärased ning nuumasid neid eraldi aedikutes – Ine Škaile oli vaja tuua väarikat ohvrit.

Sellel aastal kogunes palvustele kolm sugukonda: Obrani, Injuši ja Lemesi omad. Kuni Obran end mäletas, hoidsid need kolm sugukonda ikka kokku, abistasid üksteist nii hädade ja ikalduste aegu kui ka rahu ja külluse aastatel.

Obran ootas päevast päeva, millal tulevad tema juurde palvevanemad ning annavad teada Suurpäeva. Kunagi ei saanud ette aimata, millal nad tulevad – nähtavasti oli selleks Suure Jumala tahe. Obran ärkas igal hommikul koidu ajal, pesi end külma veega, kammis juukseid ja habet bulgaari luust kammiga, pani puhad riided selga, bulgaari nahksaapad jalga ning ootas. Vanemad ei pea sugukonna pea juurde ilmuma ootamatult. Selle järgi, kuidas ta on riides, otsustavad nad tema üle: puhta riide all on ka inimese hing puhas.

Viimaks see päev saabus ning Obranile teatati, et palvevanemad tulevad. Obran võötas end laia nahkrihmaga, mille peal olid hõbenaastud ning astus lävele. Majale lähenesid aeglaselt kolme sugukonna vanad. Need olid hallide habemetega vanurid, seljas pikad valged särgid, jalas uued kollasest niinekoorest viisud. Igaühel neist oli käes pikk sau, millele olid märgitud aasta kaksteist kuud ja suurpalvuste päevad. Nad peatusid maja ees ning tegid kummarduse sugukonna peale. Obran langetas pea ning kutsus

külalised majja. Vanemad sisenesid ning istusid väarikalt pingile. Pärast neid istus Obran. Vaikiti.

«Aasta algus on valge ja rõõmsameelne,» hakkas kõnelema vanim ning silitas oma valget habet. «Ine Škai andis meile sooja kevade, rohust ja lehtedest haljad metsad ja väljad. On aeg teda kummardada.»

Obran vaikis pisut aega ning kõneles aupaklikult:

«Arvan, et tulite mulle teatama Suurt päeva.»

«Jah,» noogutas vanim. «Kohe kui noorkuu taevasse tõuseb, koguneme suurpalvuse välule. See on öitsemise kuu, ta avab puude ja rohu ilu ning määrab elu alguse.»

«Varsti näemegi noorkuud,» märkis Obran.

«Ära seda mööda lase,» hoiatas vanim vanameestest.

«Saadan kõikidesse küladesse ja suvemajadesse mehi sellest teatama,» noogutas Obran.

«Saada. Ja ära kedagi unusta. Ära pahanda Ine Škaid!... Siit me läheme vana Lemesi ja Injuši juurde.»

«Tee pole just lühike,» lausus teine vanematest ning palus: «Annad meile ehk hobust...»

«Lasen kohe ette panna ja annan mehe kaasa.»

Palvevanemad tõusid ikka väarikalt, tegid majaperemehele kummarduse ning astusid majast välja. Lävel jättis Obran nendega hüvasti ning läks Vanemate Majja. Siin nagu ikka igavlesid mõned tegevuseta vahimehed, Izjar aga lõbustas neid teab mitmendat korda jutuga oma vangistamisest. Sugukonna vanemat nähes tõusid noormehed pingilt. Obran vaatas mehed üle ega näinud seda, keda otsis.

«Kus Ušmai on?» küsis ta.

«Ušmai seisis terve öö väravate juures, praegu magab kodus,» vastati talle.

«Las magab.» nüüd märkas Obran Izjari. «Izjar, võta kaasa mehi ning teata kõikides külades, et palvevanemad on Suurpäevaks määranud noorkuu ilmumise päeva. Ja tee ruttu, sest kuu ilmub välja paari-kolme päeva pärast.»

Izjar laskus pingile ning oigas. Ta oli just täna kavatsenud puskarit ajada. Meski oli juba valmis. Ei saanud ju seda hapnema jätta! Ja Kemai oli kadunud. Juba mitu päeva polnud koju ilmunud.

«Mis sul viga on, Izjar?» Obran võttis Izjaril juustest kinni ja pööras ta näo enda poole. «Oled haige või?»

«Oi kui haige... Pärast seda, kui malevlased ujutasid mind Okaas, ei leia ma asu...»

Obran kraaksatas ning pöördus musta habemega vahimehe poole:

«Tšolpan, siis lähed sina.»

«Lähem,» vastas Tšolpan lühidalt ning ära oodanud, kuni Obran oli välja läinud, sülitas ta Izjari jalge ette: «Laiskvorstil valutab alati miski...»

Izjar hüppas pingilt püsti.

«Tšolpan, ütlen sulle ausalt – see ei ole laiskusest, mul läheb meski hukka! Kui ma ära sõidan, läheb see hapuks!»

Vahimehed naersid.

«Kui on vaja kuhugi minna, siis peab Izjar puskarit ajama!»

«Või siis on juba puskari kõrval siruli!»

«Aitab lobast,» ohkas Tšolpan. «Peab teele asuma.»

Ta valis mehed välja, võttis piigi ning väljus. Maja jäi pooleldi tühjaks. Izjar silus peoga oma sassis juukseid ning kehitas õlgu:

«Nagu ma ainult enese jaoks puskarit ajaksin. Kõik peavad sellest lugu. Ja mis palvus see ilma puskarita on? Tuleb rahvas põldudelt, on ära külmunud, ja mina teen neile sooja. Kui vürsti omad mind ujutasid...» ning ta hakkas uuesti rääkima oma vangistamisest.

Saabuski Suurpäev. Obran tuli Vanemate Majja koidikul. Tal oli seljas pikk valge, krae juurest punase niidiga välja ömmeldud särk, jalas laiad valged püksid ja nahksaapad – nii nägi ta välja pidulik ja suursugune. Laial vööl helkisid puhtaks nühitud hõbenastud. Ta võttis peast kitsaste üles kaardunud servadega viltkaabu ning kummardas:

«Rahu sulle, rahvas!»

Ušmai ja Obrani tulekut ootavad vahimehed tõusid püsti ning kummardasid sugukonna peale.

Koldes põlesid praksudes halud ning tuli valgustas magamata ööst väsinud vahimeeste nägusid. Sinakas suits tõusis kõheldes ülemise aknaava poole. Maja oli palav ja suitsune.

«Tehke uks lahti,» palus Obran ning pöördus Ušmai poole: «Ušmai, vali välja sadakond meest, kellega jääte linnusesse. Saada kaks meest sadamasse, las sagivad sealsete inimeste keskel ning kuulavad, mida räägivad sealsed venelased bulgaaridest, ega meie naabrid midagi plaanitse. Saada mõned ka Okaale, las uurivad hoolega jõe vastaskallast, et ei jääks märkamata vürsti malevlaste. Nendest käsi otsekohe teatada. Sule väravad kuni meie tagasitulekuni. Ja ärgu mehed lahkugu müüridelt. Kas said kõigest aru, Ušmai?»

«Teen kõik nii, nagu ütlesid, Obran.»

«Aidaku teid Suur Jumal,» Obran kummardas ja väljus.

Izjar tuli Ušmai ligi.

«Kui kõik on läinud, tule minu juurde, Ušmai – ma tegin sellise puskaril!... Veedame kenasti selle Suurpäeva!»

«Ma sulle näitan puskarit, must hing sihuke!» hüüatas Ušmai. «Miks sind siia jäeti?»

«Me võtaks ju Ine Škai auks!»

«Olgu,» rahunes Ušmai, «kui teised tulevad palvustelt tagasi, siis austame ka meie Suurt Jumalat.»

Ta valis mehed välja, saatis need laiali oma kohtadele, sadamasse ja Okaa kaldale ning kui oli oma küla rahva saatnud palvusele, käskis sulgeda peavärava. Alles pärast seda tundis ta väsimust ning tahtis magada. Ušmai vaatas müürielt vaibunud linnuse peale ning läks koju.

Lävel ootas teda noor naine, kelle ta oli võtnud möödunud sügisel. Esimene naine oli jõudnud vananeda. See naine võeti talle siis, kui ta oli veel poisike, aga naine lähenes kolmekümnele. Nüüd oli Ušmai neljakümne, vanem naine aga kaugelt üle viiekümne. Ta oli sünnitanud talle kolm poega ning kaks tütar. Ja Ušmai ei hakanud poegadele naist võtma nii, nagu talle oli võetud – ta lasi neil kasvada ning tunda end mehena. Ta meenutas senini värinaga, kuidas naisterahvas, kes oli saanud ta naiseks, näpistas ja kriipis teda asemel, valas oma viha välja poisikese suutmatuse pärast olla mees. Nüüd oli ta suur ja tugev mees, aga vanem naine oli muutunud torisevaks ja haiglaseks vanaeideks. Kui Ušmai tõi majja noore naise, ei tahtnud vana elada tollega ühe katuse all ning Ušmai saatis ta koos alaealiste tütardega vanema poja juurde Košai külla. Ušmai armastas oma noort naist väga ega soovinud

teda saata suveks külasse. Ilus ja hea naine kaunistas siin oma mehe üksildast elu.

Nagu alati, võttis naine teda vastu naeratusega.

«Miks sa nii kaua ära olid?» embas ta meest. «Oled vist väga näljane?»

«Olen,» naeratas Ušmai.

Nõndaviisi emmates läksid nad majja – sihvakas, heledapäine naine ja tugev mees, kellel oli piik käes. Ušmai asetas piigi nurga, pesi käsi valmis pandud pesukausis. Naine ulatas talle puhta käteräti.

«Sa ei läinud isegi palvusele?»

«Ei saanud ilma sinuta minna,» langetas ta oma sinised silmad.

Rahulolev Ušmai surus naise enda vastu ning suudles ta heledaid lõhnavaid juukseid.

Laul oli praetud kala. Ušmai nihutas kausi enda ette. Naine istus ta kõrvale.

«Kas sa ei ole tõesti seniajani söönud?»

«Ei saanud ilma sinuta süüa...»

Avatud aknast puhus värsket tuult, maja ees kaagutasid kapid, kusagil kaugemal klähvis peni. Pilve tagant välja tulnud päike joonistas puhtale muldpõrandale valge akna kujulise ruudu. Tuba oli puhas ja õdus. Vaid lagi ja seinte ülaosa olid kaetud hävimatu nõega, mis oli imbinud palkidesse ja laudadesse.

Ušmai lahkus laua äärest naise järel ning palus omale ase teha eeskotta. Kuid ta ei jõudnud veel jalgu lahti võtta, kui nägi aknas Izjari sassis pead. Valge laik põrandal oli kadunud.

«Mida sa tahad?» küsis Ušmai pahaselt. Ta silmad kippusid kinni.

«Mine ruttu Vanemate Majja! Sadamast jooksis kohale mees. Ta rääkis, et mööda Volgat sõuab ülesvoolu lugematu hulk vürsti mehi. Kiirusta, Ušmai!»

«Kuidas ta võis sadamast näha paate Volgal? Kas sa jõudsid juba puskarit rüübata?»

«Ära tee mulle liiga, Ušmai. Nägi mitte tema, vaid need, kes jõudsid malevlastest ette ning on nüüd sadamas. Ega ilmaasjata ei räägita. Tee kiiresti, Ušmai!»

Izjari pea kadus ja tuba läks jälle valgemaks. Sisse tuli naine.

«Mis juhtus, Ušmai?»

«Lähen, vaatan. Izjar ütles, et mööda Volgat sõuavad malevlasted. Vahest lähevad mööda, bulgaaride vastu...»

«Ega Izjar lase puhata!»

«Pole midagi parata. Ma olen siin praegu vanem,» Ušmai embas naist ja naeratas. «Kui tagasi tulen, siis puhkan.»

Suure metsavälja keskel laotasid kolm vana pärna laiali oma kroone. Nende jämedad tüved olid aegade toimetel pragunenud ja tumedaks muutunud nagu künnimehe peod. Võimsate juurte vahelt voolas välja allikas, mille põhja kuldaski läbi pestud liiv.

Täna oli siia kogunenud kolme sugukonna rahvas. Neid, kes olid vanadusest päris ära nõrkenud, toodi kohale vankritel: ka kõigest ilma jäetud pidid saama kummardada koos teistega Suurt Jumalat.

Pärnadest eemal lõomasid lõkked, mille kohal rippusid bulgaari katlad keeva veega. Metsaserval ammusid surmaeelses kurbuses pullvasikad, määgisid jäärad. Puude all seisis suured mödu- ja meetünnid.

Kõigi sugukondade palvevanemad valmistusid pärnade all kombetalituse läbiviimiseks.

Obran sõitis kohale kerges kahe rattalises vankris koos Vežava ja Purgaziga. Välja ömmeldud särgi peal kandis ta nahkvesti, mille rinnale ja seljale olid kinnitatud hõbe- ja vaskplaadid. Vöö rippus tal mõök – sugukonna vanem pidi erinema teistest. Ta sammus aeglaselt Injuši ja Lemesi juurde, kes seisis eemal, tegi neile kummarduse ning küsis, kuidas oli läinud sõit. Lühike ja paks nagu tünn Injuš ainult ohkas – nähtavasti oli tal juba raske sõita kaugetesse küladesse. Kuivetonud ja sooniline vana Lemes naeratas Injuši poole kõõritades ning ütles, et oli hästi kohale jõudnud.

Obran vaatas väljal ringi. Ta nägi oma poegi koos naiste ja lastega, omaenda vanemaid naisi. Talle näis, nagu oleksid need nooremaks muutunud. Nähtavasti pärast eilset kuuma sauna – mordva kombe kohaselt pidid inimesed palvusele tulema puhastena. Naiste eredavärvilistest piduriietest oleks välu nagu öitsema lõõnud. Vahuvalged särgid olid värviliste villaste lõngadega välja ömmeldud. Neidude ja noorikute põlled musta vöö peal lõomasid kõigis vikerkaarevärvides, pead katsid neil mitmevärvilised kirjud rätikud. Rinnal olid neil mitmes reas klaashelmed. Eakatel naistel olid vöö peal valged välja ömmeldud jakikesed, tanudel

helkisid väikesed helmed ja hõbe. Harva oli keegi ilma hõbe- või kuldkõrvarõngasteta. Kuid mitte kõigil naistel ei olnud jalas lõõtsalisi nahksäärikuid, enamikul olid seitsmest niinereast punutud viisud.

Et teistest mitte erineda, kandis Vežava seekord väljaõmmeldud särgi peal vööd. Kõrvus läikisid tal väikesed kuldkõrvarõngad, rinnal klaashelmed ja hõbenõel, jalas olid nahksäärikud. Pikad aastad olid Vežavast nagu mööda läinud. Obrani vanemad naised ei kannatanud välja ning pöörasid näo ära: on end ehtinud kui noorik, isegi jakikest pole seljas... Obrani pani seda tähele ning muigas: ikka veel ei saa nad rahu.

Tulid ligi palvevanemad.

«On aeg alustada.»

Sugukondade vanemad langetasid pea. Seepeale viipas palvetajate vanem käega. Kaks tugevat noormeest tõid kohale pullvasika. Kolmas noormees tuli haamriga. Otsekui ette tundes oma otsa, hakkas pullike mõirgama. Vanem andis märku ning raske haamer lajatas vastu pulli järsku otsaesist. Pull tiirles ning prantsatas maha. Poisid keerasid ta selili ja vanem löikas tal pika terava noaga kõri läbi. Purskas verd ja see voolas pärna juurte vahele kaevatud auku. Kui veri oli välja voolanud, löid poisid pullil pea otsast ning lahkasid kere. Kui kõik pullid ja jäärad olid tapetud ja lahatud, visati liha kateldesse. Lökete juurde jäid vanad mehed – vaid nendele usaldati tuli ja ohvriliha.

Rahvas läks mööda metsa laiali. Neiud korjasid lilli ja punusid pärgi. Lapsi metsa ei lastud – võivad ära eksida. Purgazil oli kahju suurtest ja tugevatest pullidest, ta ei saanud kuidagi aru, miks need tapeti, kui nad oleksid võinud veel koormat vedada. Tema pärimised tüütasid vanaisa, ta kortsutas kulmu ning käratas pojapoja vait. Palvusel peavad kõik mõtted olema pööratud Suure Jumala poole. Obrani kõõritas palvevanemate poole, need seisid kui valged sambad pärnade all ning vaikisid keskendunult, pilk teadmata kaugusesse suunatud.

Lõpuks andsid vanemad teada, et ohvriliha on valmis. Murule laotati pikad valged kangad, mille peale laoti laiali liha. Palvevanemad süütasid jämedad vahaküünlad, asetasi need kangale ning pöörasid pilgu päikesetõusu suunda. Nende järel tõusid püsti mehed ning siis naised ja neiud. Kõik panid käed risti ning surusid peod kaenla alla. Välu muutus vaikseks. Ja inimesed kuulsid

linnulaulu ja lehesahinat täis metsa. Nad tundsid oma kokkukuu-
luvust metsa häältega, sinise põhjatu taevaga ja millegi salapära-
sega, mis oli teada vaid Suurel Jumalal.

Palvus algas. Vanim palvevanematest tänas vaikse häälega Ine Škaid hea kevade, maid ja inimesi soojendava palava päikese eest ning hakkas temalt paluma head viljasaaki ja karjaõnne, edu metsloomade ja kala hankimisel, kordaminekut noortele naistele ja sündivatele lastele, sooja vihma ning tärkamist. Pärast iga soovi esitamist kummardasid palvevanemad vaikides Suure Jumala ees ning neid jälgides kummardasid ka ülejäänud. Vanemad palusid kaua Ine Škailt, et too kaitseks nende maad ja rahvast vaenlas-
te rünnakute eest lõunast, põhjast, läänest ja idast. Palvetamine kestis kaua, kuni ei ammindunud kõik suured ja väikesed soovid jumalale. Ja et Suur Jumal oleks neile armuline, tõid vanemad talle ohvrit. Pärast seda hakkasid nad ohvrilihalt lõikama tükke ning jagama neid palvelistele: esiteks meestele, siis naistele ja nei-
dudele. Vanemad jagasid oma osa lastega.

Obran lõikas oma tüki küljest Purgazile:

«Kas saad kõhu täis?»

«Saan, kui ma ei anna Ine Škaile.»

«Vanemad juba andsid Suurele Jumalale. Söö ise.»

Ka Vežava andis talle tüki ning tõukas teda tagant, et ta läheks oma vanemate juurde:

«Mine, ka nemad annavad sulle liha.»

«Ma ei söö sedagi ära,» lausus Purgaz. «Jätan koerale, Šugur-
rile.»

Obran pörutas jalaga vastu maad.

«Ära räägi nõnda!... Ohvriliha ei anta koertele.»

Liha söödi kiiresti ära ning vanemad jagasid laiali kärjemett, pärast mida veeretati kohale möduvaadid. Esimesed kopsikutäied kallati pärnade juurtele Suure Jumala jaoks ning alles siis valati igale tema puust topsikusse. Laste jaoks tehti lahti magusa kalja vaat.

Kostsid vilespillide, roopillide ja sarvede helid. Neiud võtsid kätest kinni ning alustasid ringmängu. Venis vanaaegne nukra-
meelne lauluviis.

Injuš istus puupakul ning nohises vaikselt, käed risti paksul
kõhul. Lemes seisis ta kõrval ning vaatas mõtlikult ringmängu –

kas meenutas oma noorusaega või mõtiskles rahumeelselt aegade kiire kulu üle. Obran läks nende juurde.

«Suur Jumal on hea meie vastu,» lausus ta. «Aasta on hästi alanud. Aga ma arvan, et Ine Škai ootab ka meilt häid tegusid...»

«Tõime talle hästi ohvrit,» noogutas Lemes.

Injuš avas oma väikesed silmad ning pilgutas kiiresti:

«Ta ei peaks meie peale pahane olema.»

«Ei peaks,» kinnitas Obran, «kuid ma tahtsin öelda muud. Minu juures käis Pures...» Äkki jäi ta vait ning vaatas välu kaugemasse serva.

«Mida Pures sulle ütles?» oli Lemes kärssitu.

Obran vaikus: tema poole jooksis üle välu Tšolpan. Vanamehe süda hakkas taguma: kindlasti toob see saadik halbu teateid.

«Mis lahti?»

Tšolpan pühkis käega laubalt higi:

«Pahad uudised!»

«Tasa!... Ära kisa.»

«Saabusid vürsti mehed. Neid on ilmatu hulk. Nad jäid sadama juures peatuma. Ušmai käskis öelda, et sa kohe sõidaksid linnusse.»

«Vahest jäid nad seal puhkusele ning sõuavad pärast edasi?»

«Ei nad sõua,» lausus Tšolpan tõrksalt.

Vana Lemes pani käe Obrani õlale:

«Halb uudis, Obran. Kui asi halvaks läheb, saada mees, tuleme ja aitame.»

Obran noogutas tänulikult ning vaatas otsa Injušile.

«Tuleme appi, Obran, miks ei tule,» pilgutas Injuš kiiresti silmi.

Obran otsis üles oma esimese naise vanima poja Košai. Pikk, vägeva kehaga poeg kuulas isa vaikides ning noogutas: ta saadab naised-lapsed külladesse ning kogub kokku kõik mehed.

Halb uudis levis kohe üle välu. Vait jäid laulud, ringmäng lagunes laiali. Naised haarasid kaasa lapsed ning kadusid metsa. Obran käskis ka Vežaval minna Košaisse, ise istus koos Tšolpaniga vankrisse ja andis hobusele piitsa.

Obran-oša peavärvate juures tõuklesid vürsti malevlased. Obran sõitis ümber linnuse idavärvate juurde. Teda märgati müürilt ning lasti kohe sisse.

«Mida nad tahavad?» küsis Obran.

«Nad nõuavad sisse laskmist linnusesse,» vastati talle.

«Kus on Ušmai?»

«Peavärava juures.»

Obran ajas hobuse peavärava juurde. Teda nähes tuli Ušmai linnamüürilt alla.

«Asi on halb, Obran. Malevlased nõuavad värvate avamist.»

«Seda me ei tee,» otsustas Obran. «Kas siin on mõni venelane?»

«On.»

«Tooge ta minu juurde.»

Toodi venelane ning Obran tõusis koos temaga linnamüürile. Ušmai hoidis vanameest tagasi.

«Pea kinni, Obran. Mine parem Vanemate Majja ning oota seal. Ma räägin ise vürsti meestega ja pärast ütlen sulle, mida nad tahavad.»

Obran lükkas Ušmai kõrvale ning näitas end müürile tõustes malevlastele. Kära ja lärm vaibusid all – nad said aru väärikuse järgi, kuidas see mees seisis vürsti omade ees, ning ka riiete järgi, et too on mordva vürst.

«Küsi, miks nad tulid ja mis neile vaja on,» ütles Obran venelasele.

Venelane tõlkis Obrani sõnad malevlastele ja need hakkasid taas lärmama.

«Nad nõuavad sisse laskmist... Värvate lahti tegemist,» tõlkis venelane.

«Ütle neile,» käskis Obran, «et me ei lase neid linnusesse. Kui tahavad vestelda, tulgu nende vanem või saadame tema juurde oma inimese.»

Venelane karjus alla Obrani sõnad ja malevlased hakkasid röökima ning odade ja mõõkadega vehkima. Obran tõstis käe ja kui vürsti mehed jäid pisut vaiksemaks, käskis ta veel kord edasi öelda:

«Vestlen ainult nende vanemaga. Ma ei karda nende ähvardusi. Kui koos nendega tuli vürst, las kutsub mind, ma räägin temaga.»

Obran ei hakanud enam kuulama karjumist ja söimamist ning laskus koos Ušmaiga alla.

«Ušmai, sa oled palju kordi käinud bulgaaride juures, oled koh-
tunud isegi Mumen-khaaniga. Sa oskad hästi bulgaari keelt.»

«Ei ole veel ära unustanud jah,» kinnitas Ušmai.

«Sul tuleb minna khaani juurde ning paluda temalt abi. Üksin-
da me ei kaitse end ära vürsti meeste vastu. Khaanile meeldivad
kingitused. Võta kaasa rebase- ja oravanahku. Ütle talle, et kui
nad meist jagu saavad, siis ründavad teda.»

«Vahest ei tasu kiirustada,» lausus Ušmai ettevaatlikult. «Vaa-
tame, mis edasi saab. Arvan, et koos nendega tuli ka vürst. Räägi-
me vürstiga ja kõik läheb korda.»

«Ka mina sooviksin seda,» ohkas Obran raskelt ning nõustus.
«Eks ootame siis.»

Lärm ja karjumine müüride taga ei vaibunud öhtuni. Malevla-
sed vehkisid mõõkade ja odadega, kuid ei lasknud ainsatki noolt,
kordagi ei rünnanud värvat. Ja Obran rahunes maha – tähendab,
venelased tahavad enne vestelda. Ta käskis saata metsa mehe rah-
va järele, kes olid seal koos Košaiga. Öhtuks tulid läbi idavära-
te mõned inimesed sadamast ning rahustasid, et vürsti mehi ei
olegi nii palju ning neid tõi siia Olodimiri suurvürsti Andrei poeg
Mstislav. Ja tulnud ta Gorodetsist. Kui läks juba päris pimedaks,
hüüti alt, et neid lastaks sisse läbirääkimisteks. Obran vastas, et
linnusesse ei lase ta kedagi, aga kui vürst tahab rääkida, läheb ta
ise tema juurde. Ja vürst kutsuski Obrani enda juurde.

«Vürst on kaval,» muigas Obran. «Päeval ei kutsunud, kartis,
et ma näen kogu ta sõjaväge.»

Ta võttis kaasa kümme ihukaitsjat ning oma vene inimese.
Välja mindi idaväravatest ning minnes ümber linnuse, kohtuti
malevlastega. Nood juhatasid neid sadama juurde.

Siin neemel helendas vürsti suur linane telk. Musta habemega
tugev malevlane pikas rõngassärgis peatas käega Obrani ning läks
katuse alla. Varsti tuli ta tagasi ning andis käega märku, et Obran
ja venelane sisse astuksid.

Mstislav istus madalal järil. Tema ees väikesel laual põles mitu
küünalt. Ta rõivais sädeles kuldseid ja hõbedasi niite. Pruunide

saabaste ninad olid pisut ülespoole paindu. Rikkalik müts oli ääristatud sooblinahaga. Obran kummardas sügavalt. Mstislav noogutas, kuid ei tõusnud.

«Miks sa ei lasknud meie omi linnusesse?» küsis ta ülbelt.

Obran kuulas tõlke tähelepanelikult ära ning vastas rahulikult.

«Kui sinu omad oleksid tulnud külla, oleksime neid vastu võtnud kogu südamest. Mordvalastele meeldib külalisi vastu võtta. Kuid nad tulid relvadega ja ähvardustega. Niiviisi külas ei käida.»

Mstislav süngestus ja hakkas rääkima pikalt ja tuliselt. Venelane jutustas ta kõne lühidalt ümber. Mstislavi on saatnud ta isa, Vladimiri suurvürst, mitte sõdima, vaid mordvalastega läbirääkimisi pidama. Kui mordva annab Abramovi linnuse suurvürstile, siis tema neile tüli tegema ei hakka. Nagunii nad võtavad selle jõuga, kas poleks siis parem anda rahumeelselt. Siis oleks neil mordvalastega hea läbisaamine.

«Mis läbisaamisest sa kõneled, vürst, kui tulid mõõgaga ära võtma seda, mis alati on kuulunud meile?»

Mstislav hüppas püsti ning hakkas rääkima midagi solvavat ja kurja. Obran vaatas tõlgile otsa. Kuid too vaikus, ootas, kuni vürst lõpetab.

«Vürst Mstislav räägib, et nagunii nad võtavad mordvalastelt selle linnuse ära. On parem, kui nad ise end siit koristaksid,» tõlk jäi häbelikult vait, ta ei tahtnud solvata Obrani kurjade sõnadega, mida Mstislav oli vihaga karjunud.

Obran ei vastanud midagi ning Mstislav kukkus uuesti söimama ja ähvardama. Ta tõstis isegi rusika. Obran jätkas vaikimist – mida on rääkida ärritatud ja tigea inimesega! Ta kummardas ning läks telgist välja. Mstislav ei hakanud takistama.

Musta habemega mees juhatas neid tagasi. Süüdatud lõkete paistel oligi näha, et Mstislav oli toonud siia väikese maleva: vürst lootis esialgu vaid ähvardustele.

Ähvardused ei mõjunud. Mis nüüd segab tal jõudu kasutada? Ei miski.

Linnuses oli palju elevil rahvast: Košai oli kohale toonud mehed metsast. Obran käskis Ušmail olla tähelepanelik ning valmis halvimaks. Ise läks ta koju.

Kodu oli pime ja tühi. Lõhnas kange rohutõmmise järele. Vežava ise oli rohud korjanud, kupatanud neid keeva veega, lasknud tõmmata ning jootis tõmmist lastele ja täiskasvanutele, et nende haigusi ravida. Obran viskas lambanaha lavatsile ning heitis pikali. Aknast tulev värskel õhk jahutas mõnusalt pead. Linnus oli vaikseks jäänud – olid vaikinud lõpuks mordvalaste erutatud hääled, ei kostnud ka venelaste ähvardusi. Kõik olid mattunud unne.

Obran lamas lahtisi silmi, vahtis pimedusse ning nägi enese ees vihast Mstislavi. Muidugi oli neile väga vaja Obrani linnust, mis seisis kahe suure jõe kokkujooksu kohal. Aga kas mordvalastel ei olnud seda tarvis? See linnus oli kogu Mordvamaa tugi. Kuni mordva valitseb seda, on ta valitsejaks ka nendel jõgedel, mis on kaubateedeks kaugetesse maadesse. Pole esimene kord, kus vürsti omad ähvardavad selle linnuse müüre. Kui praegu miski segab koguda jõud kokku ning võtta see ära, siis küllap nende omavahehõlised tülid. Kuid tuleb aeg, mil miski ei saa neid segada...

Varahommikul äratasid Obrani valjud hääled akna taga. Ta tõmbas saapad jalga ning läks lävele. Rõõmus Ušmai jooksis oda raputades Obrani juurde:

«Obran, vürsti omad läksid minema! Vürst viis ära kogu maleva!»

«Suur jumal ei ole meid maha jätnud!» Obran pöördus punase koiduna põleva päikesetõusu poole ning kummardas kolm korda. «Tänage Suurt Jumalat!»

Vahimehed pöörasid näod päikesetõusu poole ja kummardasid sügavalt. Suur Jumal on nende ohvriannid vastu võtnud ega jäta neid nüüd hätta.

Ja siiski oli Mstislav oma viha välja valanud. Minnes rüüstasid malevlased kahte lähedal asuvat küla, panid majad põlema ning viisid ära suure hulga kariloomi. Sadamas olid nad ära põletanud katusealused ja lähedal asuvad tared, kus elasid venelased, kes olid siia põgenenud vürstide viha eest teiselt poolt Okaad. Kuid too viha sai neid ka siit kätte.

Teekonna kolmandal päeval lõppes Promzal ja Kemail toidutagavara. Vaid Promzal oli kotis laiali pudenenud kohupiimapiruka tükike – vene tüdruku jaoks. Iga kord, kui nad peatusid puhkuseks, asetaski ta selle tüki tüdruku ette ning palus käeviipega tal seda süüa. Iga kord pööras tüdruk pea kõrvale ning vaatas igatsusega sinna suunas, kust teda toodud oli.

«Toidad teda nagu abitud linnupoega,» torises Kemai.

«Ei saa ju tal lasta nälga surra. Niigi suudab ta vaevu jalgu liigutada.»

«Kanna teda süles, kui sa kord nii hea oled,» muigas Kemai.

«Kui vaja, siis kannangi...»

Kaks päeva oli Kemai Promzat keelitanud, et ta tüdruku maha jäta. Ta võis veel tagasi koju jõuda. Neil oli niigi vähe sööki ja nüüd tuli veel ka teda toita. Pealegi tuli esimestel päevadel teda jõuga kaasa vedada: tüdruk tõrkus, küünistas ja nuttis. Et ta ära ei jookseks, tuli tal öösel käed-jalad kinni siduda. Säased närtsid ta näo nii ära, et see kattus villidega. Kui nad magama heitsid, pani Promza ta enda kõrvale ning kattis teda oma kuuega.

Alles kolmandal päeval leppis neiu oma saatusega. Ta mõistis, et enam tagasiteed ei ole – ta ei leia seda ning sureb nälga. Tuli usaldada end nende meeste kätte, kes olid välja ilmunud jumal teab kust ning kõnelesid arusaamatut keelt. Hommikul palus ta märkide abil juua. Promza sidus ta lahti ning viis suure jõe äärde, piki mida nad liikusid. Neiu jõi pikalt, vaheaegadega. Pärast pesi ennast ning pööras näo Promza poole. Nüüd nägi Promza, kui suured ja sinised silmad tal olid. Ta sattus segadusse, langetas pea ning lonkis tagasi. Neiu kõndis ta kannul.

Kui päike tõusis peade kohale ja ei olnud enam jõudu edasi minna, nägid nad vana pärna õõnsuses pesa, mille ümber sumisesid mesilased. Tuli oodata õhtut, mil mesilased vaikseks jäävad.

Promza võttis kirve ning hakkas õõnsust välja raiuma. Mesilased lendasid sülemina sellest välja ning ründasid oma vaenlast. Neiu jooksis eemale ning jälgis uudishimulikult, kuidas Promza

lõpetas osavate lõökidega oma töö ning visanud kirve käest heitis näoli rohu sisse.

Mesilased ei rahunenud niipea. Sel ajal rebis Kemai niinekoort ja sidus sellega varrukad kinni, et mesilased ei sattuks särgi alla ning hakkas mett välja koukima. Promza ladus rohule suuri karputke lehti ning ladus nendele Kemai välja lõigatud kärjetükke. Kemai ei kannatanud kaua, viskas noa käest ja jooksis jõe äärde.

«Minule aitab!» hüüdis ta jooksult.

Promza palus käeviipega neiul aidata mett kokku koguda, võttis tühjad kotid ning läks samuti jõe äärde. Neiu hoidis käes putkelehtedel olevat mett ning läks neile kuulekalt järele.

Nad istusid kaldale ja Promza võttis jälle välja pirukatüki, millest oli juba kogu kohupiim välja pudenenud ning asetas selle neiu ette. Too võttis selle ning murdis kolmeks.

Sel ööl Promza ei sidunud teda kinni. Tundes, et neiu on uinumas, pani ta käe talle pea alla ning teisega silitas hellalt ta juukseid ja nägu. Neiu ei liigutanud end, vaid läbi une võpatas kergelt.

Järgmisel päeval Kemai ei jooksnud enam ette ega lonkinud taga nagu tavaliselt, vaid püüdis samuti olla neiu kõrval. Ta naeratas vaikides, vaatas talle silma ning otsekui kogemata puudutas ta kätt. Siis küsis ootamatult:

«Kuidas me teda nüüd jagame, Promza?»

«Keda?...»

«Tüdrukut muidugi!» imestas Kemai sõbra taipamatust. «Ega ta üksi sulle saa!»

«Kas ta on sulle malevlane või, keda saab hobuse vastu vahe-tada, või pirukas, mida saab kaheks murda?» pahandas Promza. «Tüdruk on minu oma.»

«Miks sinu oma? Võtsime ta kahekesi, kahe oma ta peabki olema!»

«Kas naisterahval saab olla kahte meest?»

«Võtame loosi!»

Tüdruk jälgis hirmuga, kuidas kaks sõpra läksid üle karjumi-sele ning olid valmis kaklema. Ta ei mõistnud selle riisu põhjust – neil polnud ju midagi jagada, ei sööki ega vett. Esimesena tuli meelemõistusele Promza:

«Pea kinni, Kemai. Arutame ilma kisata. Sina ei tahtnud teda kaasa võtta, isegi keelitasid mind, et me ta puu külge seoksime. Mina võtsin ta kaasa, sina ainult pilkasid mind. Nüüd sa said aru, et varsti oleme kodus ning tahad teda jagada. Nii ei tehta, Kemai.»

«Nüüd kuula mind,» Kemai silmad tõmbusid tumedaks. «Sina tuled venelaste maalt tagasi tüdrukuga, mina tühjade kätega. Kas tahad, et minu üle hakataks irvitama? Kemai käis Promzale naist hankimas! Kas nii tehakse?» Kemai pööras pea solvunult kõrvale. «Muidugi võiks tema käest küsida, kumma ta valib. Aga kuidas sa seda küsid?»

«Olgu, küsime,» nõustus Promza. «Ta saab aru, mille üle me vaidleme ning otsustab ise.»

Ta viis neiu pisut eemale, jäi seisma Kemai kõrvale ning näitas sõrmega enne enda peale, siis Kemai peale. Neiu vaatas neid imestunult ega saanud millestki aru. Promza kordas liigutust ja siis läksid neiu silmad hirmust ümmarguseks, ta kattis näo kätega, laskus rohule ning hakkas nutma. Promza oli pettunud. Ta isegi ei kahelnud, et neiu valib tema – kui mitte tema, siis jumal teab, mis neiuga oleks juhtunud. Kuid neiu mõtles nähtavasti kõige halvemat. Ja Promzal hakkas häbi. Ta aitas neiu tõusta ning nad sammusid edasi.

Nüüd liikus Kemai kõik aeg ees, et mitte näha Promzat ega tüdrukut, kellel sõber hoidis käest kinni, otsekui kardaks, nagu võiks too äkki kaduda silmist. Nüüd, mil tüdruk sai aru, et teda miski ei ähvarda, et hirm oli asjatu, ta rahunes. Tal oli häbi, et ta oli poistest halvasti mõelnud. Et end nende ees õigustada, oma süüd maha pesta, naeratas ta Promzale häbelikult, ta sinised silmad läikisid ja põskedele kerkis puna. Õnnelik Promza pigistas tal kätt ning neiu vastas kerge pigistusega.

Okaa suudmesse jõudsid nad videvikus. Nad laskusid jõe äärde ning nägid teisel kaldal sadamas katusealuste asemel musti sambajäänuseid. Venelaste majakeste asemel olid nõrgised koldekivid. Promza süda hakkas valutama – kas on ka Obran-õs maha põletatud? Sadamas lonkisid sihitult inimesed. Promza hüüdis, kutsus neid appi. Teda kuuldi ning kaldast eemaldus lootsik. Näis, et Kemaid ei huvita isegi lootsik. Ta seisis süngena paigal ning hoidis vaevaga tagasi ärritust. Kui ta oleks Promzast jagu saanud, oleks tüdruk tema oma. Nüüd aga viib Promza ta kaasa, sest tema on tugevam. Kemai ei teadnud, kuhu häbi pärast minna.

Kui paadimees nägi Promzat ja Kemaid, laskis ta imestusest aerud peost.

«Elus? Kust tulete?»

«Käisime vürsti malevlase järel,» muigas Promza.

«Poleks tarvis minna, nad tulid ise siia. Näete,» noogutas ta sadama suunas.

«Ega nad linnust maha ei põletanud?»

«Ei põletanud. Ei lastud neid linnusesse.» Paadimees vahtis kõik aeg tüdruku poole ega suutnud hoiduda küsimast: «Kust te selle linnukese kinni püüdsite? Kas tõesti vürsti poolelt?»

«Ega me teda ju siit kaasa viinud,» ühmas Promza pahaselt.

«Tore pääsuke!» hindas paadimees ning Promza märkas, kuidas Kemai paksud õlad võpatasid.

Sadama mustal ahervarel aitas Promza neiul kaldale astuda. Kemai hüppas paadist välja ning läks tagasi vaatamata kiiresti mööda teed linnuse poole. Promza otsustas minna otse – mööda rada märke. Neiu oli väsinud ning vaevu komberdas ta kannul. Mäe keskel nad puhkasid. Ka Promza ise ei suutnud enam kõndida. Viimased kaks päeva olid nad vaid huuli meega määrinud.

Maja, milles Promza elas koos Šuguriga, samuti Obrani poja-pojaga, kuid tema teisest pojast, seisis linnuse servas. Seepärast jõudis ta neiuga sinna nii, et keegi ei märganud. Šuguri ei olnud kodus. Promza kraapis laiali veel kuuma tuha koldes, puhus leegi põlema ning süütas peeru. Neiu istus pingile ning jäi peaaegu kohe tukkuma. Promza pani ta oma asemele ning hakkas toitu otsima. Siis tuli Šugur. Valju häälega käratseja haaras Promza embusesse ning hakkas naerma.

«Elus! Kust sa välja ilmusid?»

«Tasa... Ära karju,» Promza rabeles ta embusest välja ning osutas asemele.

Alles nüüd märkas Šugur magavat neiut.

«Kes see on?»

Promza turtsatas ja paristas:

«Minu naine!»

Šugur võttis põleva peeru, valgustas tüdruku nägu ning uuris teda kaua.

«Ilus kann. Kust sa ta hankisid?»

«Venelaste maalt...»

«Hee, oli sul tarvis käia venelaste maal, kui seda kraami on siingi küllalt.»

Promza vaikis, huuled solvunult torus.

«Kas Kemai tõi samasuguse?»

Promza jutustas, kuidas see neiu oli tema omaks saanud ja kuidas Kemai vihastas ta peale.

«Ta pani minema ega vaadanud isegi tagasi.»

Šugur kõndis nurgast nurka, peatus siis venna ees:

«Tead, Promza, vanaisa võtab sul nagunii naha seljast. Aga kui sa talle veel räägid neiu, võtab sult kaks nahka. Parem ära räägi. Peab ta kiiresti Košaisse naiste juurde saatma.»

«Kui vanaisa laseb, viin ma ta ise sinna... Räägi, mida vürsti mehed siin tegid?»

«Kas sa siis ei näinud? Panid põlema sadama ja kaks küla. Inimesi kätte ei saanud, kõik jõudsid pakku minna.» Ta tegi endale aseme ning küsis: «Kas heidad tema juurde?»

«Ei,» ehmatas Promza. «Sinu juurde heidan.»

«Tahan ma sind või, sa haised higist nagu kärnane kronu.»

«Olgu.» Promza ei solvunud. Ta viskas lavatsile oma kuue ning heitis sellele.

Kui Promza ärkas, Šuguri enam ei olnud. Neiu istus asemel nutetud silmadega. Promza tõi talle kausi veega, et ta saaks end pesta, pani lauale keedetud kala ja leiba. Ise läks ta eeskotta, kalas end jääkülma veega üle, hõõrus käterätiga keha punaseks ning pani selga puhta särgi – tuli minna vanaisa juurde.

Promza pani neiu laua äärde istuma, silitas rahustavalt ta juukseid, ohkas ning läks uksest välja.

Obran sõi hommikust. Promza astus üle läve ning kummardas. Vanaisa vaatas vilksi tema poole ega vastanud, vaid kulmud ühinesid ninajuurel. Vežava askeldas kolde juures. Sisse jooksis Purgaz ning kohe Promza juurde:

«Kas püüdsite vürsti mehe kinni?»

Ta sai kohe vanaisalt raske puulusikaga võmmu vastu otsaesist. Poisi nägu tõmbus krimpsu ning ta hõõrus haiget saanud kohta.

«Liiga pikk keel on sul, peaks lühemaks tegema,» ütles Vežava Purgazile.

Obran lõpetas söömise, tõusis püsti, viipas Promzale käega ning läks hoovi. Promza lonkis kuulekalt talle järele. Obran võttis talli seinalt ohjad ning käskis Promzal püksid alla lasta.

«Anna andeks, vanaisa...» palus Promza haledalt, kuid püksid lasi alla.

«Vait!»

Obran tõukas Promza maha ning hakkas pojapoega nahutama vastu paljast tagumikku. Promza pigistas hambad kokku. Ta teadis, et kui ta teeb häält, siis saab veel valusamini. Varsti läks Promzal silme eest mustaks, nägu kattis külm higi. Obran peksis vaikides kaua, kuni käsi väsis. Siis riputas ohjad kohale ning läks majja.

Promza püüdis püsti tõusta, kuid ei suutnud, jäigi nõnda lamama. Siis kuulis ta vanaisa raskeid samme: läks vist minema. Tema kohale kummardus Vežava, kauss külma veega käes, korjas ettevaatlikult ära rohud, aitas tal tõusta ning viis ta koju. Kui ta nägi võõrast neidu, vaatas ta Promzale küsivalt otsa.

«Ära esialgu temast räägi vanaisale,» palus Promza. «Ta tapab mu ära...»

«Ei räägi,» lubas Vežava, «ära karda. Aga peaks rääkima, las meenutab, milline ta ise noorest peast oli. Minu rõõvis ju ära!... Aga mis nüüd enam vana asja meenutada... Aga sina hoia teda, ära jõuga võta. Elab meie juures mõnda aega, harjub ära, ise hakkab armastama...»

Kolm päeva lebas Promza, kolm päeva hoolitses vangistatu tema eest – vahetas selja peal rohtusid, mida Vežava tõi, toitis, ulatas vett. Kuni ta lamas, ei ilmunud Šugur kordagi koju, ööbis nähtavasti naabrite juures.

Neljandal päeval Promza toibus ning tõusis asemelt üles. Uuesti vanaisa juurde minna ta ei julgenud. Aga tütarlaps oli vaja viia Košai külla. Siis palus ta Vežavat, et too ise räägiks Obraniga.

Ülejärgmisel päeval läks Promza vene tüdrukuga Košaisse.

Košai küla

*Vana Bukment vahva,
Vana Bukment tubli,
Seitse naist ta võtnud,
Tal on seitse poega,
Neliteist on miniat,
Lapselapsi kaks on tosinat*

Mordva laulust

*Mis murdis kõrge männi?
Langetas mis kauni kuuse?
Männi murdis kuri tuul!
Kuuse raju langetas!*

Mordva laulust

1

Košai küla oli Obrani linnusest kolmekümne versta kaugusel ning oli oma nime saanud Obrani vanema poja Košai järgi. Peale Košai pere elasid siin veel tema venna, Obrani ja Vežava poja pere, teisi Obrani sugukonna pereliikmeid ja isegi killukesi teistest sugukondadest, kes olid Obrani sugukonnaga segunenud.

Küla oli varjulises kohas väikese jõe avaras orus. Majad olid nagu linnuseski ehitatud pesadena – kuidas kellelegi mugavam. Hoovides olid peale talli ja loomalauda veel kas niinest või pajuvitstest punutud suvemajakesed, kus elasid pere eraldi olevad liikmed. Nendes olid muldpõrandad ja koldeid polnud üldse. Toitu valmistati ja leiba küpsetati eraldi hoonetes – panema kudodes

ehk lühemalt panikudodes. Seal tehti ka sauna ning võeti sünnitusi vastu. Igal perel olid põllumaad, mida laiendati igal aastal lähedal olevat metsa juurides või lämmorgu kasutusele võttes. Kasvatati nisu, rukist, kaera, hernest, hirssi ja läätsi. Rajati ka õuna- ja kirsiaedu. Aiamaal haljendasid kapsas, sibul, naeris, kaalikas, porgand ja röigas. Toitja-maa ei olnud vilets, kuid ilma metsata oleks elu kehv: tänu temale ehitati maju, köeti tuba, punuti viiskusid, söödi-joodi pärnapuust kaussidest, mets andis kappasid, tünne, roguskikotte, jagas lahkelt marju, pähkleid, mett... Maa ja mets andsid kõik, mida inimesele vaja.

Promza saabus samas suunas sõitvas vankris koos vene neiuga keskpäeval, mil isa koos poegadeka oli põllul. Kodus tulid neile vastu naised ja lapsed – arvutu hulk nooremaid vendi ja vennalapsi. Keegi ei imestanud kadunud Promza ilmumise üle Košaisse, küll aga vene neiu üle. Nad ümbritsesid teda ega suutnud sõnagi lausuda. Esimesena hakkas rääkima Promza ema, ta isa vanim naine. Ta polnud veel eriti vana, hiljuti oli saanud viiekümneseks, kuid hakkas juba tüsenema ning tema lühikese kasvu puhul oli see väga märgatav.

«Kust sa sellise hirmutise oled üles korjanud?» küsis ta pojalt alahuult ette lükates.

«Mispärast hirmutise?» heitus Promza.

«Kes ta siis on. Vaata ainult, mismoodi ta riides on!...»

«Mis neist riietest?» solvus Promza tüdruku pärast, kes tegelikult oli ilus. «Riided võib alati ära vahetada.»

Tuli isa teise naise Litava järjekord.

«Võeh, vanem,» hüüatas ta, «kas sa ei näe, kui ilus ta on? Panneme talle meie moodi riided selga ja on esimene iludus, küll sa näed!»

Košai noorim naine Parava, kelle ta oli võtnud kaks aastat tagasi, toetas Litavat:

«On tõesti iludus! Aga mitte meie nägu – see on kitsavõitu.»

«Sest tal pole mordva nägu, vaid venelase oma,» kaitses Promza neiu.

«Ahsoo,» sai ema aru. «Vaata siis, kus sa kadunud olid... Sind otsiti ka siit. Oota sa, isa tuleb põllult, küll ta sulle näitab vene poole peal käimise eest.»

«Aitab sellestki, mida vanaisa näitas,» pöikles Promza. «Selg valutab seniajani ja istuda ei saa.»

Parava võttis neiul käest kinni:

«Lähme panikudosse, peseme teda ja paneme meie särgi selga, kuni Košaid kodus ei ole.»

«Košai näeb ilusat tüdrukut ega hakka Promzaga pahandama,» rõõmustas Litava.

Promza emale meenus äkki, et see on ju tema poja neiu! Miks peaksid teised teda pesema?

«Minge oma asju ajama!» käratas ta noorematele naistele. «Küllalt teda jõllitatud... Oskan ise teda pesta ja kuivatada ja rii-desse panna.»

«Oi, vanem,» palus Parava, «luba teda vähemalt panikudos vaadata. Ma pole kunagi vene naisterahvast näinud, võib-olla nad on teistsugused kui meie.»

«Küll te jõuate veel vaadata. Hakkate koos saunas käima ja näetegi,» tõrkus Promza ema. «Kuhugi ta ei kao, jääb siia. Too, Parava, talle parem oma särk ja vöö, arvan, et just sinu omad sobivad talle.»

Neiu ei teadnud, kuhu peita silmi, ta täidlased huuled hakkasid võbelema ning ta oli nutma puhkemas. Promza püüdis kinni hetke, kui nende pilgud kohtusid, ning noogutas ja naeratas talle. Neiu rahunes, sest mõistis, et kõik on hästi.

Promza ema võttis tüdrukul käest kinni ja viis panikudosse. Parava lipsas koos särgi ja vööga nende järel sisse. Litava ahhetas, otsekui oleks miski talle meelde tulnud ning kadus samuti panikudosse. Nii nad kolmekesi pesidki vene tüdrukut.

Ja taas kogunes rahvast vangi ümber.

«Voh, nüüd on ta inimese moodi,» lausus Promza ema rahulolevalt neiut vaadates ning kuulnud vankri kolinat, pööras ringi: mehed sõitsid hoovi.

Kuni kaks vanemat poega võtsid hobust rakkest lahti, panid paigale saha ja äkke, tuli Košai naiste juurde. Ta oli juba kaugelt üle viiekümne, kuid ta paks hele habe oli veel krässus ja õlad polnud längus aastate koormast.

«Mis bulgaari laat siin on, kas muud tööd ei ole või?» Košai hääl oli mahlakas ja kõmav.

«Košai, kas sa ei näe uut miniat?» vanim naine lükkas neiu ette. «Promza tõi ta venelaste maalt. Vaata, kui tugev ja ilus!»

«Ah et ilmus kohale?»

«Saabus, Košai, saabus, peseb end panikudos.»

Košai vaatas neiu üle ning pomises:

«Rihm igatseb Promza järele.»

«Anna talle andeks, Košai,» astus ema Promza eest välja, «vanaisa Obran on tal selja juba nii triibuliseks teinud, et hirmus vaadata. Kogu eluks jääb meelde.»

Košai vaatas veel kord neiu: too oli tõesti terve ja ilus. Kuid midagi ta ei öelnud, kraaksatas vaid mahlaselt. Kohale tulid ta pojad – vanem Kiževat ja noorem Parkai. Kiževat kissitas silmi, vaatas neiu üle pealaest jalatallani ükskõikse pilguga, mossitas huuli ja kehtas õlgu.

«Muudkui ilus ja ilus... Karjute nagu hakid põllu kohal. Mida head te temas leidsite?»

Parkai naeratas – ta tundis oma venda: too ei ütlenud seda, mida mõtleb. Endal läksid silmad põlema ja kuidas veel! Parkaile meeldis neiu kohe ning ta ütles vennale vaikselt, et isa ei kuuleks:

«Mina võtaks ta küll omale teiseks naiseks.

Kiževat mühatas põlglikult:

«Aitab sulle ühestki. Oled veel noor teise naise peale mõtlemissiks.»

Rahvas läks vastu tahtmist laiali – Košaiga polnud nalja. Neiu juurde jäi vaid Košai vanim naine.

«Kas ammu tulid?» küsis Košai.

«Jõudsimme vaid pesta teda. Promza peaks ka kohe välja ilmu-
ma. Seniks toidan meie iludust.»

Kiževat saatis naise pilguga ning pöördus isa poole:

«Isa, Promza ei oodanud ära, kuni sina talle naise võtad, tõi ise omale! Kas kuulekad pojad nõnda teevad? See vene linnuke ei sobi talle esimeseks naiseks. Esimene peab tal olema mordva piiga. Sa oled kindlasti talle naise valmis vaadanud?...»

Košai sammus mõtetes olles maja poole, lühike, kohmakas Kiževat tippis ta kõrval.

Košail oli kõigilt naistelt pikad, sihvakad heledapäised lapsed, vaid Kiževat oli lühike, tõmmu, tumeda juuksepahmakaga. Kodus teda ei armastatud, vaid isa mitte üksi ei suhtunud temasse hästi, vaid ka kuulas teda ning sageli toimis tema nõuande järgi. Ja kas tolle praegugi polnud õigus? Muidugi peaks Promza esimeseks naiseks võtma mordva neiu...

Parkai sai aru, kuhu sihhib Kizevat, kui soovitab Promzale võtta mordva piigat: Kiževat kavatses juba ammu leida omale teist naist. Ta esimene naine oli hädas igasuguste haigustega. Ka lapsi ei suutnud too sünnitada, rasedused kas katkesid või sünnitas surnud lapsi...

Promza tuli panikudost välja vimmas seljaga: kuum vesi oli seljale haiget teinud.

«Rõõm sind näha, Promza,» jooksis Parkai ta juurde.

«Sind ka, Parkai!» kirtsutas Promza nägu ning selgitas: «Vana-isa Obran andis niisuguse keretäie, et ei saa selga sirgu...»

Parkai vaikis kaastundlikul ning paristas siis:

«Ära maha maga, Promza!... Aiman, et Kiževat plaanitseb sult vene tüdrukut üle lüüa.»

«Ei anna!» hüüatas Promza ning kiskus valu pärast veel enam vimma. «Ei anna... Kui talle on väga vaja vene tüdrukut, las läheb ise venelaste maale ja hangib omale.»

«Õigesti ütled,» nõustus Parkai. «Aga midagi pole parata, kui seda soovib isa. Isa vastu ei saa.»

«Mis siis teha?» jäi Promza norgu.

Vend rääkis õigust – isa vastu ei saa. Pidi midagi välja mõtlema, et isa jätaks tüdruku talle.

Mehi kutsuti sööma. Tuppja astudes kummardas Promza isa ees, teretas Kiževati ning märkas, kuidas venna peened huuled moondusid vaevu märgatavalt kõveraks naeratuseks. «Ei anna ära!» surus Promza huuled kokku.

Kiževati koht laua ääres oli isa kõrval, kuid nüüd istus ta Promza kõrvale. Tulistanud pilguga isa, müksas ta Promzat küünarnukiga ning küsis tasa:

«Ütle, Promza, kas vene tüdruku keha on pehme?»

«Mine venelaste maale, saad sealsete naisterahvaste juures teada,» vastas Promza kurjalt.

«Kuidas sa räägid vanema vennaga?»

Košai löi lusikaga vastu lauda ning vennad hakkasid vaikides sööma. Pärast vedelat kanasuppi pani Košai vanim naine lauale suure puukausi nisupudruga, mis oli ohtralt kanepiõliga üle kal-latud. Promzal ei olnud praegu söögiisu, ei läinud see puder kõrist alla. Lõpuks olid kõik sünnud, tõusid laua äärest püsti ning läksid ukse poole. Košai käskis Promzal ja tema emal jääda.

«Tõsta sark üles,» palus ta poega, kui kõik olid välja läinud, «tahan vaadata su selga.»

Promza näitas isale oma triibuliseks pekstud selga. Košai kraaksatas.

«Tähendab, minu abi vaja ei lähe,» lausus ta. «Aga nüüd kuula mind. Kas sa oled juba maganud vene tüdrukuga?»

Promza punastas ja heitis pilgu isa poole.

«Näen, näen,» rahunes Košai. «See on hea. Esimeseks naiseks ta sulle ei kõlba. Sinu esimene naine peab aja jooksul saama maja perenaiseks. Kas sa tead, mida tähendab maja perenaine? Ei tea – küsi ema käest, ta räägib sulle.»

Promza laskus isa ette põlvili:

«Isa, palun sind!»

«Ära palu!» katkestas teda isa ning läks majast välja.

Ema tõstis Promza püsti, pani ta pingile istuma ning ise istus kõrvale.

«Kuula, poeg, mis ma sulle räägin. Isa otsustas õigesti, ära vaidle temaga. Tuleb aeg, mil sa ise saad peremeheks, sul on naised ja palju lapsi. Kes annab neile edasi vanu mordva kombeid? Seda teeb alati maja perenaine, vanim naine. Aga mida õpetaks neile vene naine? Kui sa ei säilita majas vanu kombeid, ei ole sul perekonda ja sellel pole kohta suguvõsas, kus kõik põhineb kommetel!... Kui sul, Promza, oleks olemas esimene naine, isa jätaks sulle muidugi selle neuu teiseks naiseks.»

«Ega isa ole süüdi,» hüüatas Promza kibedalt. «Kiževatil läksid silmad põlema! Kas talle on vähe mordva neidudest, et leida omale teist naist?»

«Neid on ka sinu jaoks küllalt, poeg. Ja mis sa temast nii kangesti kinni hoiad? Kosime sulle hea mordva neuu ja sa unustad oma vene linnukese ära.»

«Mulle ei ole tarvis teist!» oli Promza meeleheitel. «Kosige Kiževatile teine! Aga mina ei anna, ei anna teda ära!»

«Oi, pojake, sa oled päris arust ära läinud. Kes sinu käest küsib, kas annad või ei anna. Nagu isa käsib, nii on!»

«Ma palun vanaisa Obrani. Vanaisa käsib ta mulle jätta!»

«Vanaisa on vist vähe sulle õppust andnud,» ohkas ema. «Eks mine. Vanaisa lisab sulle nüüd sõnakuulmatuse eest. Ka sina hakkad unustama mordva kombeid!... Mina püüan sind veenda, aga isa ütles lihtsalt oma sõna ning läks. Tema sind veenma ei hakka. Aga kui hakkad tõrkuma, võtab ta rihma...»

Promza läks majast välja tuikudes, otsekui oleks talle kanget puskarit joodetud. Päike läks kauge metsa taha, lähenes videvik. Õu oli tühi, kõik olid läinud oma suvemajadesse. Promza läks üle hoovi jõe poole. «Parem, kui ma poleks teda siia toonud,» mõtles ta pahaselt. «Oleks parem Kemaile andnud. Tal pole vanemaid vendi, keegi ei võtaks tüdrukut endale...» Ta istus kaldale maha ning hakkas mõtlema. Aga mõtles kui palju tahes, midagi välja ei mõelnud. Isegi külavanemate juurde pole minna. Nende eesotsas on jällegi isa. Nagu isa käsib, nii nad otsustavad. Ja muidugi ei käida peresiseste kaebustega külavanemate nõupidamisel, neid otsustab perepea.

Laulsid esimesed kuked, kui Promza läks suvemajja, kus magasid ta nooremad vennad ja vennalapsed. Ta polnud mingile otsusele jõudnud...

Kevadtööd olid lõpetatud ja öitsemise kuu lõpus käskis Košai vanimal naisel valmistuda koduseks palvuseks. Promza tappis kolm kana, keda otsustati ohverdada Ine Škaile. Kui Košai oli kogu pere hoovi kokku kutsunud, pööras ta näo päikesetõusu poole ning hakkas paluma Suurelt Jumalalt, et õigel ajal sajak vihma, et poleks rahet, et vili küpseks ja kari kosuks, et kõik oleksid terved ja õnn ei pööraks majast ära.

Vene neiu seisis Košai tütarde seltsis. Ta kurvad silmad vaatasid maha, kulmud võbelesid: vahest pöördus ta palvega oma jumala poole? Tema läheduses seisis Kiževati kahvatu ja kuivetanud naine. Ta peened sinakad huuled liikusid kiiresti. Tal oli Ine Škaile alati üks ja sama palve: et ta saaks lapse, kes jääb ellu... Tema kõrval seisis Kiževat ise. Ta juuksed ei allunud kammile ning olid igas suunas laiali. Tema silmadest oli näha, et ta ei palu midagi – kõik, mis talle tarvis, oli ta juba ära palunud. Promza ei näinud ümberringi midagi ega kedagi: ta palus tuliselt Suurelt Jumalalt, et talle jäetaks vene neiu. Ine Škai, tee nii, et isa mõtleks ümber ning annaks talle selle, kelle ta ei suuda elada! Tee seda, Ine Škai!...

Igaüks palus oma, kõige kallimat, kõige salajasemat, vaid Košai pidi kõiki meeles pidama... Tema oli pere pea, tal polnud mahti mõelda endale...

Košai jäi vait ning hakkas jagama ohvrikanu. Kui Promza oli saanud oma tüki kätte, läks ta pisut eemale ning hakkas tähelepanelikult jälgima isa. Kui ta oli jaganud lihatükke poegade järel naistele, hakkas ta jagama neid vallalistele tütardele ning koos nendega ka tema neiu. Suur Jumal oli siiski kuulanud ta palvet! Kui isa oleks andnud vene neiuale pärast Kiževati naist, siis tähendanuks see, et ta peab teda juba oma vanema poja naiseks. Tähendab, isa ei olnud veel midagi otsustanud?... Veel ei olnud.

Lapsed jõid kanaleent, mida Košai vanim naine kallas neile kausikestesse, sõid mett ning jooksid jõe äärde. Mehed jõid mõdu ning läksid suvemajadesse puhkama. Nende järel läksid ka naised.

Neiud asutasid minema metsavälule. Promza kutsus märkamata-
tult enda juurde õe:

«Kui ma tulen välule, tee nii, et vene tüdruk jääks ükski.»

«Oi, vennas, mida sa plaanitsed. Kui isa või ema seda teada
saavad, tead, mis siis juhtub?»

«Midagi nad ei saa teada. Olen ainult natuke koos temaga...»

Õde naeratas mõistvalt, noogutas ning jooksis sõbrannadele
järele. Majast väljus tusane Parkai. Promzat nähes hakkas ta ra-
hulolematult nohisema.

«Noh, Promza, sinu tempude pärast pean mina kannatama...»

«Miks nii?»

«Isa saadab mind sinu asemel linnust valvama. Ma nii ootasin
palvuse päeva! Sa ju tead, et keegi ei mängi minust paremini vi-
lespilli!»

«Mina mängin paremini,» naeris Promza.

Kuid Parkail polnud naljatuju.

«Miks sa ei jäänud linnusesse? Ka vene tüdruk oleks su kõrval!
Nüüd pean mina minema.»

«Selles ei ole mina süüdi, vennas,» rahustas Promza teda. «Na-
gunii vahetatakse valvemeeskond varsti välja ja sul tuleks minna.»

Parkai ei rahunenud:

«Ei, kui sina ei oleks tulnud, poleks mind saadetud.»

«No ega mina ei pea seal tervet aastat tolgendama,» solvus
Promza.

«Mis sul teha. Naist ei ole...»

«Varsti on!»

«Vahi pealt, moka töllakil! On varsti, aga mitte sinul!» Parkai
lõi käega ning läks naisega hüvasti jätma.

Seda me veel vaatame, mõtles Promza ning lippas jõe äärde.

Metsavälult kostsid valjud hääled. Promza kuulatas: tema õde
koos sõbrannadega õpetasid vene neiut mordva keeles rääkima.
Ta läks lähemale ning peitis end põõsa taha. Tüdrukud istusid
vangi ees ning punusid pärgi. Keegi neist lausus mordvakeelse
sõna ning venelanna kordas järele. See ei õnnestunud tal kohe
ning tüdrukud parandasid teda naerdes.

Olid lõppenud palvused ka teistes majades ja välul läks kitsaks. Inimesed läksid laiali metsa ja teistele väludele. Kostis vilespilli hää! ja kusagil alustati laulu. Promza öde ütles midagi sõbrannadele ja need jooksisid kiljudes jõe äärde. Promza tuli välule, öde viipas talle käega ning läks sõbrannadele järele. Promza läks vene neiu juurde ning võttis tal käest kinni. Too naeratas ning muutus äkki kahvatuks, kui nägi midagi Promza selja taga. Promza pööras kiiresti ringi: välu serval seisis Kiževat, malakas käes.

«Miks sa ta siia tõid?» karjus ta ning hakkas aeglaselt lähema. «Mida sa, häbematu, tahad tüdrukust? Kas sind vähe veel õpetati, nüüd õpetan mina ka!»

Kiževat tõstis malaka, kuid Promza haaras sellest kinni, rebis Kiževati käest ära ning viskas eemale. Raevunud Kiževat haaras osavalt Promzal ümbert kinni, kummardus alla ning heitis ta üle pea. Promza ei jõudnud veel tõusta, kui Kiževat temast uuesti kinni haaras. Kuid Promza jõudis ise haarata vennast kinni ning pitisas teda oma sooniliste kätega. Kakelda ta temaga ei tohtinud: vanem vend on teine isa. Kiževat rabeles paar korda, kuid Promza ei lasknud teda lahti ning ta vajus lonti kui tühi kott.

Neiu vaatas ehmunult vendi ega saanud millestki aru. Alles kui Kiževat pärast venna embust raskelt hingeldades tahtis tema juurde tulla, sai ta aru, et kaklus oli toimunud tema pärast – ta jooksis ära. Kiževat pööras end vihast värisedes venna poole:

«Kui sa ta veel kord siia tood, rebin sul pea otsast!»

«Ega ikka ei rebi,» muigas Promza. «See tüdruk on minu oma, ära tüki talle ligi!»

«Tean ise, mida teen. Oled veel noor mind õpetama.»

«Ega nii noor olegi, kui sa minust jagu ei saa.»

«Sa veel räägid!» Kiževat tormas tema poole.

Kuid Promza jooksis eemale, mõtles pisut ning läks metsa, jättes venna üksinda välule – neiu oli ilmselt juba kodus ja nüüd polnud tal midagi karta.

Alles nüüd märkas Promza, et särk oli õlalt rebenenud. Nii ta ei saanud koju ilmuda. Ta nägi välu keskel lapsi ning kutsus enda juurde noorema venna, Litava poja.

«Kas sa jookseksid vana ema juurde ja paluksid temalt uut särki. Näe, ma olen enda oma katki rebinud.»

«Sa oled vist roninud puu otsa haraka mune otsima. Kui annad ühe mulle, siis ma lähen.»

«Häda selles,» naeris Promza, «et kõik pesad olid tühjad. Aga ma teen sulle vilespilli.»

Kuni poiss käis särki toomas, tegi Promza vilespilli ja nagu nad olid kokku leppinud, vahetasid nüüd kaupa.

«Mine, jookse mängima,» müksas Promza poissi, kui nägi Ušmaid tulemas niinekoorte kimbuga. «Miks sa töötad, onu Ušmai? Suur Jumal ei luba sellisel päeval tööd teha.»

Ušmai pani koorma maha.

«See mõni töö. Puhkus just... Kuulsin, et sa leidsid siiski õhvakese?»

«Leidsin, onu Ušmai, oma hädaks...»

«Miks nii?»

«Ta võetakse mul käest ära.»

«Kas isa või?» imestas Ušmai. «Tal on neid niigi kolm.»

«Kiževat...»

Ušmai hakkas naerma:

«Milleks? Kiževatil pole ka enda omaga midagi peale hakata, seepärast pole Suur Jumal talle teisi andnudki. Noh ja mis sina?»

Promza ohkas:

«Ei tea kohe, mis teha... Ehk annad mulle nõu, onu Ušmai?»

«Hm!... Kas oled temaga maganud?»

«Ei...»

Ušmai löi käsi kokku.

«Näe, ise jätsid ta vennale! Naistega niisugust asja hilja peale ei jäeta! Mõelda on vaja, poiss!» hakkas ta naerma, võttis kimbu ja lonkis edasi.

Õues kohtas Promzat ta löbus öde.

«Noh, kas rääkisid oma neiuga? Ta hakkab varsti meie keelest aru saama.»

«Rääkisin... Sa tegid kõik, nagu vaja, aidaku sind selle eest Suur Jumal!»

«Kui soovid temaga kohtuda, aitan sind jälle. Ega sa talle liiga pole teinud?»

«Ei, öeke, ma ei tee talle mitte kunagi midagi halba.»

«Miks ta siis nuttes tuli?»

Promza sattus segadusse – ei pea ju talle rääkima Kiževatist!

«Sa suudle teda minu eest enne magamaminekut, siis ta rahuneb maha.»

Õdede majakesest möödudes Promza peatus. Seal magas ta armastatu. Küll oleks tahtnud sisse minna ning kasvõi silitada ta ruugeid juukseid. Aga sisse mina ei tohtinud – õed kuulevad ja siis on häda kaelas. Õues oli vaikne nagu öises metsas. Ootamatult kuulis ta Parkai majakeses summutatud hääli. Kas Parkai ei sõitnudki siis linnusesse? Ta läks lähemale ning kuulatas. Näis, et Parkai naine nuttis ja palus kedagi. Promza läks ukse juurde ning kuulatas.

«Jäta... jäta mind rahule, muidu hakkab karjuma,» hingeldas Mazava. «Ma kutsun ema, isa...»

«Ära tee häbi endale ja mulle,» kähises Kižavat. «Keegi ei saa seda teada...»

«Parem kägista mind, aga ära puuduta!... Mine ära!...»

Promza ei kannatanud välja, veri tungis pähe. Ta pani suu lattide vahelisse prakku ja sosistas valjusti:

«Jäta naisterahvas rahule, muidu kutsun isa!...»

Majakeses jäädgi vakka. Siis palus Mazava summutatud häälel:

«Promza, aja see hullunud koer minema...»

Kuid Kiževati ajada ei tulnud. Ta avas ise ukse ja väljus, sattudes vastamisi Promzaga.

«Mis sina siin tolkned?» lausus ta raevunult. «Kas tahtsid ise sisse minna?»

«Su häält on kuulda üle küla. Kasi kohe minema.»

«Et pikne sind rabaks!» Kiževat pööras ringi ning lonkis, olad lāngus, oma poolele.

Nende hääli oli siiski kuulnud. Košai avas ukse ja nägi eemalduvat Kiževati.

«Päevast teile ei jätku, öösel ka õiendate. Mida te nüüd jagasite?»

Promza vaikis. Mida tal oligi öelda. Nagunii Kiževat keerutab end välja ja süüdlaseks jääb Mazava. Ta tammus paigal, ohkas ja läks oma majakesse. Litava jooksis talle järele.

«Tegid õigesti, Promza,» sosistas ta. «Ärgu tükkigu enne aega tüdrukuga liigi. Ta ei kuulu veel temale! Tubli, Promza.»

Hommikuks teadsid kõik naised, et Kiževat tahtis minna venelanna juurde, kuid Promza ajas ta ära: hoiab tüdrukut endale! Kuid Košai kutsus juba koidikul Kiževati panikudosse ja lausus talle karmilt:

«Sul läheb habe varsti halliks, aga käitunud nagu arutu poisike. Tükid oma õdede juurde! Sügisel saab ta sinu omaks. Praegu pole aega pulma pidada.»

Kiževat ohkas kergendatult: tähendab, Promza ei olnud teda reetnud! Tal jooksis värin üle selja, kui ta kujutas ette, mis oleks saanud, kui isa oleks tõtt teada saanud.

Ta otsustas tänada venda ning kutsus teda metsa niinekoort tooma.

Metsaserval nad peatusid. Kiževat pani kirve käest ja heitis rohu peale pikali.

«Puhkame, Promza, pole kuhugi kiiret,» Kiževat vaikis, teadmata, kuidas jätkata juttu – ta polnud harjunud tänama. Aga kuidagiviisi tänama pidi. «Sa ei andnud mind välja, vennas, ja hästi tegid: aidaku sind selle eest Suur Jumal... Selliseid asju ei tohi ju vanematele rääkida. Ära ka Parkaile räägi, ta ei pea seda teadma...»

«Mazava ise ütleb Parkaile.»

«Ei ütle. Ma ähvardasin teda ja ta ei ütle.»

«Vend, niiviisi ei tohi ju elada.»

«Kuidas?» küsis Kiževat huviga.

«Ei tohi inimesi ehmatada. See pole aus.»

«Mida sina ka elust tead?»

«Elama peab ausalt. Igal peab olema oma naine. Mordva vana komme ei luba mehel võõrastele naistele liiga teha.»

«Saa minust ka aru, vennas,» oli ta ähmis. «Suur Jumal pole andnud mulle tervet naist. Ei kõlba ta mul kuhugi – pole ainsatki last majja toonud. Aga mees ilma lasteta on kui puu ilma oksteta,»

Kiževat ringutas mõnusasti. «Võtan teise naise ja mulle sünnivad lapsed nagu kõigil inimestel.»

«Võta,» nõustus Promza. «Aga vene neiut ära puuduta. Mina tõin ta ja õigluse kohaselt kuulub ta mulle.»

«Jätame selle jutu sügiseks,» pani Kiževat rahumeelselt ette.

«Ei!» hüppas Promza püsti. «Lepime praegu kokku!»

«Mida me saame kokku leppida?» imestas Kiževat. «Nagu isa ütleb, nii on.»

«Isa elab ammu sinu aru järgi. Sa ise pead vene neiust lahti ütlema.» märganud venna huulil muiet, ei pidanud ta hoogu, vaid ähvardas: «Ma ei tahtnud seda, vend, aga pea meeles: kui sa ei jäta vene neiut rahule, saab Parkai kõigest teada. Saab teada ka isa ja ta ajab su külast minema!»

Kiževati silmad välkusid raevuselt, ta oli valmis Promzale kallale viskuma, kuid too kannatas ta pilgu välja. Sel hetkel nad mõistsid, et nende vahel on leppimatu vaen.

Pärast külvi, kui meeste tööd olid põhiliselt lõpetatud, müüs Košai sadamas talvel hangitud karusnahku. Ostjaid oli palju lähedatest ja kaugetest maadest. Kõige enam tuldi bulgaaride ja venelaste maadelt. Vahel viisid mordva mehed ise karusnahku bulgaari linnadesse: Bulgarisse, Ošeli, Suvari ja isegi muinasjutulisse Suurlinna. Kuid tee sinna oli pikk ja raske. Üksinda sinna ei jõudnudki, pidi võtma teekaaslasi. Ka pidi keegi oskama bulgaari keelt, ilma selleta suurt äri ei aja. Ja kuigi Bulgaarimaal olid nahad hinnas, vähe kes julges sellist kauget ja ohtlikku reisi ette võtta.

Košai proovis kord, kuid kaugele ei jõudnud. Volgal ründasid teda röövlid ning võtsid kogu kauba ära. Hea, et ise ellu jäi või teda koos kaubaga maha ei müüdnud. Ka selliseid asju oli juhtunud. Pärast seda Košai sadamast kaugemal ei käinud. Kuid sellel aastal veenis Kiževat isa, et too laseks teda bulgaaride maale: lubas suure kasuga tagasi tulla. Ka Ušmaid meelitas suur kasum. Koguti kaasa rahvast ning tahtjaid oli palju – üle saja inimese. Koos Kiževatiga minekuks poleks ehk lihtsameelseid leidunud, kuid koos Ušmaiga oli hoopis teine asi.

Kolme päevaga koguneti kokku, mis seal ikka venitada! Ušmai koos Kiževatiga läks sadamasse paate valmis seadma, juba järgmisel päeval aga kavatses Promza neile järele viia enda ja Ušmai karusnahad ja toiduained.

Ušmai noor naine ütles nahku koormasse sättides:

«Oled vist rõõmus? Ära kaota aega, Promza: Kiževat sõidab ära, mine vene tüdruku ligi, ära jäta teda talle..»

Promza prahvatas:

«Vaata, et sulle endale ligi ei tulda.»

«Ei, Promza, mulle pole kedagi vaja peale Ušmai. See mees pole veel sündinud, kes minuga toime tuleks!» hakkas ta laginal naerma.

Promza andis hobustele piitsa – neil naistel on alati kõige enam õiendada tarvis. Kuid ikkagi oli hea, et Kiževat ära sõitis.

Bulgaaride maa on kaugel ja pole teada, millega sõit lõppeb. Isal vedas tookord, aga Kiževatil ei pruugi vedada...

Obrani linnuse juures võttis teda vastu Ušmai, istus ta juurde ning käskis kohe sadamasse sõita.

«Kas Košais on kõik paigas?»

«Tulid ju alles eile sealt.»

Ušmai hakkas naerma:

«Tead, juba igatsen. Nagu aasta otsa poleks olnud.»

«Kui palju sulle siis näib, kui sa bulgaaride maale sõidad?»

«Vist sada aastat, mitte vähem,» ohkas Ušmai oma noort naist meenutades ning küsis juttu mujale juhtides: «Kas isa on juba läinud kände juurima?»

«Saadame teid ära ja alustame.»

Näis, et Ušmai polnud üldse rõõmus, et ta oli selle sõidu ette võtnud.

«Ka mina peaksin kände juurima... Vanal põllul on maa ära kurnatud, kannab kehvasti. Kiževat on mind tirinud sellesse ettevõtmisesse!»

«Las sõidab üksinda!» ei hoidnud Promza end tagasi. «Kõngegu seal...»

«Sa ei armasta oma vanemat venda,» muigas Ušmai.

«Mis eest ma peaksin teda armastama,» raputas Promza pead. «Näe, seisab seal, jalad harkis...»

Kiževat võttis hobustel suistest kinni ja juhtis silla juurde, kus vaikselt kõikusid suured, sügavalt vees istuvad paadid. Rahvas lähedastest küladest oli kauba juba peale laadinud.

Promza aitas vennal ja Ušmail toiduained ja kõik karusnahad laadida ühte paati. Paljud olid kaasa võtnud mõõga, piigi, vibu koos nooltega.

Kohe kui vanker oli tühjaks laaditud, jättis Promza venna ja Ušmaiga hüvasti ja pööras minekule – tahtis enne pimedat kohale jõuda.

«Mööda vene küla ei kartnud hulkuda,» kõverdas Kiževat huuli, «aga oma kandis kardad nähtavasti pimedat? Noh, rutta, rutta, ka mina ei jää hiljaks, sügiseks olen tagasi.»

Promza ei vastanud midagi, pööras hobused ringi ja sõitis tee-
rajale. Eespool tõstis viiskudega tolmu üksik teeline. Promza andis
hobusele piitsa ning sõitis talle järele.

«Istu peale, hea inimene, koos lõbusam sõita.»

Mees viskas vankrile oma tühja koti ja istus peale. Ta oli ilmetu,
väike, kõhn, hõreda punaka habemega. Vana viltkaabu peas oli
koidest puretud. Ta tänas Promzat ning hakkas kohe kaeblema:

«Näe, käisin sadamas karusnahku müütamas ja andsin peaaegu
muidu ära! Nii odavad teised praegu. Müüjaid on hulk, ostjaid
pole. Müüsin bulgaaridele nende raha eest. Kogun hobuse jaoks...
Ilma hobuseta oled nagu ilma käteta. Sinu isal on viis hobust, mi-
nul pole ühtegi.» Ta vaikis ja lisas: «Kellel on palju hobuseid, sellel
on ka palju naisi. Ilma rahata hobust ei osta, liigset naist ka ei
võta.»

«Sul ei ole siis naist või?»

«Kuidas ei ole? On, aga kehvakene on ta mul.»

«Kas on haige või?»

«Vana. Isa võttis mulle naise, kui ma mürasin veel vilespillidega,
aga tema oli oh-oh-hoo, arvata, et ta kellelegi enam ei meeldi-
nud...»

«Kas poegi ka ei ole?»

«Kuidas ei ole. On kaks poega. Aga neile naist ma võtta ei
suuda. Kellele selliseid vaja?... Räägin neile aina: varastage oma-
le naised! Muidugi kusagilt kaugemalt. Aga kus nad varastavad?
Kardavad kaugele minna, aga oma uru lähedalt ei murra hunt ka
lammast.»

Promza vaatas meest: ei, varem polnud ta temaga kohtunud.
Kui oleks kohtunud, oleks meelde jäänud.

«Miks sa siis nii vaeselt elad?»

«Ehh,» lõi mees käega. «Ammu oleme vaesuses. Mu isa oli veel
noor, kui meie suguvõsa lagunes. Siis ta tuligi Obrani suguvõsasse.
Obran on hea inimene, ei tee meile liiga, isegi abistab, millega juh-
tub. Ka sinu isa aitab. Andis tükikese metsa, tehku ma alet. Aga
kuidas sa kände juurid, kui selle metsatuka eest mu pojad valva-
vad aasta läbi Obran-õsi? Mis? Olengi kohal.» Mees ronis vankrilt
maha, võttis oma tühja koti ning lonkis lääpasjalu oma maja poo-
le. Hoovis pani Promza tähele kahte suvemaja ja muldonni.

Maja juurde jõudes nägi Promza, et isa teritab kirveid. Košai oli käia ringi ajama pannud oma täiskasvanud tütreid. Nad ajasid kordamööda. Läheneva vankri kolinat kuuldes tõstis Košai pea ning ajas selja sirgu:

«Kuis nii vara. Ei oodanud vist nende teeleminekutki ära?»

«Lähevad ka ilma minuta teele,» vastas Promza. «Hobused peavad puhkama.»

«See on tõsi. Võta nad eest ja lase luhale. Homme läheme kände juurima... Mine, mine... Mis sa jõllitad?»

Promza nägi alles nüüd, et käia ajab ringi tema neiu. Ruugete juuste, valge näoga ja mordva särgiga ei torganud ta tema õdede hulgast silma. Promza naeratas ja läks hobuseid lahti rakendama. Košai saatis teda pilguga ning kõõritas käia kohale kummardudes vene neiu poole. Promza oli siiski hea naisterahva majja toonud, tugeva ja terve. Tast saab hea naine Kiževatile, sünnitab talle terveid lapsi, kes kasvavad üles ning jätkavad Obrani suguvõsa... Košai jäi niiviisi mõttesse, et kirvevars libises mööda käiakivi, ning ta löi väsinult käega.

«Kõik. Minge oma tööd tegema.»

Neiud läksid hoovi ning jätkasid oma pooleli jäänud tööd. Ketramine ja kudumine olid juba lõpetatud ja valgendatud ning värvitud kangad pandud kinnistesse pärnapuust toobritesse ja kirstudesse. Pikale pingile istus koos teistega ka vene neiu. Uued sõbratarid õpetasid talle tikkimist ja mordva keeles kõnelema. Lõpuks saadi teada ka tema vene nimi – Jefrosinja. Kuid see oli nii pikk ja seda oli nii raske välja öelda, nõnda et kõik otsustasid nimetada teda lihtsamalt: Ruzava. Ja Jefrosinja nõustus sellega. Ta juba suutis rääkida mordva keelt, kuigi sageli ei jätkunud sõnu. Talle seletati, mida tähendab mirde. See oli mees. Aga kui neiud ütlesid, et tema mirdeks saab Kiževat, hakkas ta nutma ning raputas pead: tema mirde oli Promza!

«Paistab, et ta armastab Promzat väga ega taha, et ta meheks oleks Kiževat.»

«Mis sellest, et armastab? Meheks saab see, kelle valib isa. Ja isa valis Kiževati, mitte Promza...»

«Kes tahaks Kiževatile minna? Uhh!... Aga Promza on hea, tal- le läheks igaüks.»

«Sul on veel vara sellest rääkida. Vaata, et sa sõrme ei torka.»

«Miks vara? Onu Ušmai teine naine on sama vana kui mina.»

«Onu Ušmai võttis teise naise vaestelt vanematelt. Rikkad isad ei anna oma tütreid varakult mehele...»

Ruzava kuulas neid sõbrannade lõputuid jutte, kuid ta silme ees oli vaid Promza, ainult Promza ning ta kuulis vaid tema häält...

Õuelt kostsid Litava ja Parava vali karjumine: jälle olid nad millegi pärast riidu läinud. Nad riidlesid sageli.

«Mida neil jagada on? Ühtelugu riidlevad.»

«Saad teada, mida nad jagavad, kui lähed kolmandaks naiseks...»

Promza lasi hobused väljale ning tuli tagasi. Ta tuli Ruzava juurde, nihutas tolle naabrina eemale ning istus neiu kõrvale. Ruzava oietas ning pani sõrme suhu – oli sisse torganud. Ta nägu lõkendas.

«Miks sa tulid?» kortsutas Promza õde kulmu.

«Igatsesin sinu järele, õde!»

«Valetad, ei igatsenud sa minu järele.»

«Kui tead, mis sa siis pärid?»

«Mine, Promza. Isa näeb ja hakkab riidlema.»

«Minuga riieldakse, mitte sinuga.»

Tagumisest värvavast tuli välja Promza ema. Poega nähes löi ta käsi kokku.

«Mida sa, häbematu, teed siin?»

«Õpin tikkimist.»

«Isa võtab sulle nuudi ja õpetab kiiresti. Lõpetage ära,» vehkis ta tüdrukutele. «On aeg õhtust süüa.»

Košai istus juba laua otsas. Tema kõrval oli Kiževati koht. Nüüd istus seal Košai vanem naine. Promza istus Parkai kohale. Tema kõrvale istus Litava, kelle kõrval pidanuks istuma Parava. Paraval oli täna naise päev: ta pidi kandma toitu lauale. Ta oli rahul – pärast riidu Litavaga ei tahtnud ta tema kõrval isegi istuda. Ning ta seisis uhkelt teiselpool lauda neidude keskel, kes sõid seistes. Lapsed sõid eraldi pinkide peal.

Kalasuppi söödi suurest puukausist. Kui kauss tühjaks sai, käskis vanem naine Paraval täita selle nisupudruga.

«Las tüdrukud söövad kõhu täis.»

Promza tõstis pilgu ning kohtus Mazava tähelepaneliku pilguga. Kuigi tal oli kaks väikest last, seisis ta ikka kui noorik neidude seas. Järgmisel päeval pärast seda, kui Promza oli päästnud ta Kiževati käest, sattus ta temaga kokku aiamaal. Mazava oli segaduses ning hakkas Promzat anuma, et too ei räägiks midagi ta mehele.

«Sa pole ju milleski süüdi!» püüdis Promza teda veenda «Järgmine kord pane uks paremini kinni.»

«Ma sidusin selle hästi kinni nööriga, kuid ta lõikas selle noaga läbi.»

Siiski soovitas Promza kõigest rääkida Parkaile.

«Ta võtab mul hinge välja!» ehmatas Mazava. «Ta ei hakka uurima, kes on süüdi. Ka isale kardan ma rääkida, siis hävitab Kiževat mu... Räägi Kiževatiga sina, Promza...!»

Promza lubas ning Kiževat ei tükkinud enam ligi. Mazava uskus, et see oli tänu Promzale ning tänas teda nüüd pilguga.

Pärast õhtusööki läks Promza luhale hobuseid ja varssasid karjatama. Luht laius jõest kuni metsani välja. Promza võttis kirve, saarepuust kepi ja kutsus koera kaasa. Päike oli juba metsa taha kadunud, kuid hõbetas veel kergete pilvede servi. Mets oli vaikselt jäänud, vaid lähedal põõsastes piuksusid linnud end magama sättides. Ööbikud olid oma laulud ammu ära laulnud.

Promza viskas kuue rohule ja istus selle peale. Märkamatu tumenes taevas ja esimesed tähed hakkasid särama. Küla poolt kostis koerte laiska haukumist. Seal on Ruzava... Mida teha? Promza nägi ka ise, kuidas neiu kahvatus ja hakkas värisema ainuüksi Kiževati nime meenutamisest. Ja ta tundis, kuidas ta hoiab Promza poole, kes viis ta ära isakodust. On teda nähtavasti nii armastama hakanud, et suutis talle andestada. Mida teha?

Tõusis kerge tuul ning Promza keeras kuue endale ümber. Hakkas soe ning uni kippus kallale. Tema kõrval lamas koer, kes tõstis aeg-ajalt valvsalt pea. Kuid kõik oli ümberringi vaikne. Pidi olema juba kesköö. Et mitte magama jääda, tõusis Promza vastu tahtmist püsti ning tegi luhale ringi peale. Tema järel lonkis longuspäi peni. Enne koitu ei pidanud Promza siiski vastu, keeras end kuue sisse ning uinus.

Kändude juurimine oli kõige raskem töö. Seda tegema kogunesid kõik, koju jäid vaid vanad ja väikesed lapsed. Alet ei tehtud mitte igal aastal, vaid siis, kui vana põld kandis vilja juba üsna kehvasti. Siis jäeti see neljaks-viieks aastaks puhkama. Aegamisi kasvas see võssa, kuid seda välja juurida oli juba kerge, aga see ei andnud ka hiljem ikkagi nii head saaki kui vana metsa alune maa.

Kiiresti einet võtnud, rakendas Promza hobuse ette ning kaks neist sidus ohjapidi vankri taha. Košai pani kokku kirved, labidad, köied ja hiljuti bulgaari kaupmehe käest ostetud sae. See oli hea riist! Jämedat puud pole just kerge maha raiuda, kirvega näed palju vaeva, saega oli hõlpsam. Tark rahvas olid need bulgaarid.

Košai hüppas kergesti vankrile ning istus poja kõrvale, jättes ruumi ka naistele. Neiud kõndisid jala. Põletatud mets oli lähedal, vana põllu kõrval, nii et nad jõudsid kiiresti kohale. Promza lasi hobused sööma ning hakkas koos isaga jämedaid puid saagima. Naised raiusid väikesi puid-põõsaid ning kaevasid juuri välja.

Kui nad olid mitu suurt puud maha langetanud, heitis Košai tüvele kaela silmuse, köie teise otsa kinnitas Promza rangide külge ning hobune lohistas puud ära teisele poole põldu. Kui puud olid ära veetud, hakati välja kaevama vetruvaid juuri ning neid läbi raiuma. Ja taas rakendati hobune ette ning tublisti vaeva nähes käristati rasked kannud mullast välja.

Kui päike tõusis pea kohale, läksid väsinud juurijad metsa-servale ning vajusid puude varjus rohule. Söödi nisuputru – see oli asendamatu põllu- ja metsatööde ajal. Seda keeta polnud vaja, segati veega läbi, kallati kanepiõli peale ning söök oligi valmis. Hea olnuks ka soola lisada, kuid soolaga oli raskusi. Seda vedasid bulgaarid Volga alamjooksult, kus seda – nagu räägiti – rehitseti kokku ja puistati vankritele. Tee sinna oli pikk ja ohtlik.

Pudrule joodi peale allikavett. Mõni heitis tukkuma, mõni läks marju korjama. Promza kleepis end magusaid marju armastavate neidude kampa. Hetke tabades puudutas ta Ruzava kätt, andmaks mõista, et too teistest maha jääks. Ruzava sai aru ning nad pöörasid kõrvale. Läksid kaugemale metsatihnikusse ja istusid rohule. Promza ei teadnud, kuidas alustada juttu ja millest rääkida. Ja siis hakkas Ruzava ise rääkima. Mordva ja vene sõnu segi ajades hakkas ta Promzat keelitama, et nad läheksid tagasi tema maale. Promza leiab üles tee ja seal võtab Ruzava isa neid vastu, kellel endal pole poegi ning Promza oleks talle poja eest. Neiu an-

dis mõista, et armastab teda sellest hoolimata, et oli teda toonud võõrale maale.

Promza sai kõigest aru ning vangutas pead.

«Ei, Ruzava, me ei lähe sinu maale, elame siin, minu maal. Pealegi ei oska ma teie keelt.»

«Ka mina ei osanud teie keelt, aga nüüd oskan. See pole üldse raske,» rääkis ta mordva sõnu vaevaliselt hääldades.

«Jääme siia,» kordas Promza ning Ruzava sai aru, et tagasi mineku juttu pole enam mõtet rääkida. «Kuni sind pole antud vanemale vennale, pole midagi kurvastada. Kuula, Ruzava, ja ära solvu: pean sinuga magama ja siis muutub kõik. Siis ma ütlen seda isale ning ta ei anna sind vennale.»

«Mida sulle on vaja?» ei saanud Ruzava aru.

«Noh, kokku heita,» kohmetus Promza, «kallistada, suudelda...»

Ruzava sai aru, mida poiss tahab ning ta põsed löid lõkendama. Ta ei teadnud, kuhu peita silmi.

«Seda on vaja, Ruzava,» püüdis Promza teda veenda. «Täna õhtul, kui õed magama jäävad, tule välja, ma ootan sind... Ma viilistan.»

«Meil nii ei tehta,» sosistas neiu, «see on patt...»

«Ka meil ei tehta nii, kuid on vaja! Pärast seda oled sa minu, mitte Kiževati oma.»

«Meil on see patt...» kordas Ruzava, kuid pisut mõelnud, noogutas ta alistunult. «Kui on vaja, tulen välja. Ma kardan väga, et sinu isa annab mind sellele...» hakkas ta nutma.

Pärastlõunal ilm muutus järsult. Kogunesid pilved, müristas, hakkas sadama. Kõik pugesis vankri alla lootes, et läheb üle. Kuid vihm sättis end nähtavasti kauaks sadama. Vaid Košai seisis vihma käes ning torises sünge näoga Suure Jumala vastu.

«Palusin ju ilusat ilma, aga tema andis vihma. Mu palve ei jõudnud nähtavasti temani. Aga olgu,» nõustus ta toibudes, «vihma on ka vaja, kastab põldusid, külv tõuseb üles...»

Ta käskis kõigil koju minna, Promzal aga niita rohtu. Neiud läksid kohe kodu poole vana mordva laulu lauldes – nad olid siiski head tööd teinud ja hing oli rõõmus. Ei laulnud vaid Kiževati nai-

ne ja Ruzava. Üks polnud kunagi osanud laulda ja teine ei teadnud sõnu.

Kõik olid päevast nii väsinud, et läksid kohe pärast õhtusööki magama. Košai ei läinud Parava juurde, vaid kadus üksinda talvemajja. Suur õu jäi tühjaks ja peagi vaikseks. Vaid loomad nihelesid ja ohkisid raskelt oma aedikutes ja tallis.

Promza võttis kuue ning läks suvemajast vaikselt välja. Ta viistas tasakesi. Tema juurde jooksis rõõmsalt kiunudes koer.

«Käi minema!...» ähvardas ta rusikaga ning peni läks solvunult eemale.

Uks kriuksus vaikselt ja Ruzava tuli välja. Promza pani talle kuue õlule ja viis ta tagumise värava juurde. Aiamaal oli pärast vihma märg ja jahe. Promzale meenusid kapsaistikute kastid, mis seisid kõrgete vaiade otsas. Nende all oli alati kuiv. Ta laotas maha laiali loobitud puukoored, millega kevadel oli istikuid kaetud, viskas nendele kuue ning seadis Ruzava enda kõrvale istuma. Too värises üleni kas külmast või hirmust.

«Kas on külm?» küsis Promza.

«Veidike...»

«Toon mantli. Laotame üle, hakkab soe.»

Promza käis mantli järel. Nad heitsid kuuele ning katsid end üle pea mantliga.

«Promza, miks sa ei taha minna meie maale?» küsis Ruzava vaikselt. «Me laulataksime seal end kirikus, saaksime meheks ja naiseks. Ilma laulatamata on patt armastada...»

Kuid Promza ei kuulanud teda enam...

Nad ei märganud, kui olid magama jäänud. Koidikul leidis Promza ema neid siit. Ta tõmbad magajatel mantli pealt.

«Oi-oi. Et vaimud teid võtaks! Mis te siin teete?»

Promza viskus üles, raputas pead ja esimene, mida ta nägi, olid Ruzava paljad jalad. Vaadanud ehmunult ema poole, kattis ta need mantliga. Ruzava tegi oma suured silmad lahti ja surus end Promza vastu.

«Tasa, ema! Ära tõsta lärmi...» palus Promza anuvalt.

«Mis lärmi ma peaks tõstma? Peab isale ütlema. Nüüd võtab ta sul ju naha seljast! Aga selle häbituga tegelen ma ise.»

«Ema, ära räägi isale!» palus Promza isa rasket kätt meenutada. «Parem karista meid ise.»

Ema ohkas, istus nende jalge juurde ning jäi kohe kuidagi lonku.

«Räägi või ära räägi, asi on tehtud. Kuidas see tütarlaps heidab nüüd Kiževatiga?»

«Ta ei heida temaga!»

«Vait, lollpea! Kui isa on kord otsustanud, siis nii on... Aga aitab lobast. Mine, Ruzava, kohale, enne kui tüdrukud ärkavad. Kui keegi näeb, ütle, et käisid asjal. Aga sina oota, kuni ta on läinud. Jäta riided siia, koristan ise hiljem ära...»

Promza ei teadnud, et mitte ema ei avastanud neid, vaid armas õeke. Öösel ärgates nägi ta Ruzava tühja aset ning äratas kohe ema. Ema käskis tal vaikida ning läks ise Promza juurde. Ka too oli kadunud.

Pärast hommikusööki mindi taas metsa juurima. Promza öde turtsus naerda, vaadates kord venna, kord Ruzava poole. Promza ei aimanud, et ta teadis kõike ning käratas talle:

«Suu kinni, muidu vares lendab suhu!»

«Vaata, et ta sinu suhu ei lendaks,» vastas öde kartmatult ja hakkas uuesti naerma.

Siis ei hoidnud ka Košai end tagasi:

«Panen piitsavarrega vastu suud, jäta selle hirnumise... Hirnud nagu mära! On vist aeg sind mehele panna. Olgu, sügisel paneme.» Košai vaikis midagi mõeldes ning lausus kui otsustatud asja: «Sügisel ajame kõik pulmaasjad ühele poole. Sinule ja Kiževatile võtame naised, tema anneme mehele. Kaugele minna pole vaja. Ušmai on mitmel korral juttu teinud oma nooremast pojast. Eks, sobiv noormees?...» ta pöördus Promza poole. «Aga sinu asja peab mõtlema... Kas sa Izjari nooremat tütart tunned? Arvan, et on tore tüdruk, hakkab sulle meeldima. Tõsi, noorevõitu veel, sügisel saab alles viisteist. Aga ongi hea, siis sa ei võta niipea teist naist...»

«Juba võtsin omale naise!» oleks tahtnud Promza hüüda, kuid ta vaid naeratas ning vaatas Ruzava poole, kes kõndis koos neidudega vankri järel. Ruzava kohmetus, lõi silmad maha, talle meenus vist eelmine öö. Promza taipas ta kohmetuse põhjust ning

punastas ka ise. Ta pööras näo kõrvale, et isa ei märkaks ta silmis lahvatamas äkilist rõõmu.

Põlenud metsas võttis Promza hobused eest ning laskis need süüa. Košai läks saega võimsa põlenud tamme juurde, mõõtis seda silmaga ning sosistas:

«Suur Jumal, kingi mulle ilusaid päevi, et jõuaksime rutem põllu üles juurida...»

Promza võttis sae teisest pidemest kinni. Naised ja neiud hakkasid väiksemaid puid-põõsaid raiuma ja juuri välja kaevama. Kõik algas samuti nagu eile ja homme on sama...

4

Saabus sügis koos tüütute vihmatibutustega ja kontideni puhuva külma tuulega. Vili põllult ja juurikad aiamaalt olid ammu koristatud. Keldrid ja aidad olid täis õunu, pähkleid, kuivatatud seeni, pihlaka- ja lodjamarju. Katuste alla oli varutud lõhnavat heina, põhk oli laotud saadusesse. Talv tuleb pikk ja vihane, paljugi mis vaja, et see üle elada.

Teise sügiskuu lõpuks määras Košai palvuse, mis oli pühendatud karja lauta ajamisele. Ta arvestas, et selleks ajaks peaks tagasi tulema ta vanim poeg. Kuid teine kuu lõppes, algas kolmas, Okaa vesi muutus halliks, aga Kiževati koos oma meestega ikka veel polnud. Nagu nad ära sõitsid, nii kadusidki. Võib-olla uppusid ära, võib-olla olid Volga röövlid neid ammu ära müünud võorastesse maadesse. Palvust tuli pidada ilma Kiževatita.

Vihma kallas vahetpidamata, Košai ja Promza panid liha laiali katuse alla. Seal tuli korraldada ka palvust. Suurelt Jumalalt paluti pehmet talve ning karjale õnnelikku talvitumist. Košai palus pikalt oma poja pääsemist, et Kiževat tuleks tagasi elusa ja terve, et ta tooks peresse rahu ja rõõmu. Promza kuulas isa ning palus Ine Škailt, et ta ei laseks Kiževati koju. «Võiks ju uppuda Volgas,» ütles Promza Suurele Jumalale ette, «Või hukkuda tapluses... Polovetsid võiksid ta kinni võtta ning maha müüa stepis või veel kaugemal. Aita, Suur Jumal!»

Igaüks palvetas enda eest ja neid palveid kuulis vaid Ine Škai, surelikele polnud ligimeste palved kuuldavad.

Košai kummardas kolm korda ning hakkas jagama ohvrilooma, aastase jäära liha. Ruzava sai oma osa ning hammustas vaid tüki-kese – teda ajas iiveldama. Ta kattis suu varrukaga, kuid Litava jõudis märgata, et midagi on korrast ära.

«Mis sinuga on, kullake?»

«Ei tea... Paha hakkas.»

Litava vaatas tähelepanelikult Ruzava nägu. Varem oli see valge ja puhas, nüüd kaetud kahvatupruunide laikudega.

«Kas tead, millal hakkab söögist paha?» küsis Litava kahtlustavalt.

Ruzava kohmetus ja pööras näo kõrvale. Ta hakkas ka ise juba aimama, et tema salajased kohtumised Promzaga ei ole jäänud niisama. Nüüd teab sellest veel üks inimene, tähendab, et varsti teavad kõik. Ruzava kangustus hirmust. Sellest saadik, kui Promza oli toonud ta võõraste inimeste juurde, polnud hirm tal kunagi kadunud. Mis nüüd juhtub, seda ta ei suutnud enesele ette kujutada...

Kiževat oma meestega tuli tagasi alles esimeste külmade ajal. Tagasiteel neid siiski rünnati, kuid Suure Jumala abiga löid nad rünnaku tagasi. Kedagi ei tapetud, küll aga tehti mitu meest sandiks. Kiževat tuli tagasi ühe silmaga. See-eest oli ta kauba hästi maha müünud ja ostnud palju vajalikke asju ja kingitusi: kirveid, labidaid, naelu, siidirätikuid, keesid, sõrmuseid. Obrani karusnahad, mis olid kogutud andamina, olid nad Ušmaiga vahetanud bulgaari mõökade, rauast otsikuga odade, vibude ja noolte vastu. Kiževat oli head äri ajanud! Siiski ei jäänud Košai selle reisiga rahule.

«Teine kord pole vaja sõita nii kaugele,» torises ta. «Bulgaarid toovad siia kirveid ja labidaid. Kui iga sõiduga sul silm peast välja lüüakse, jääd pimedaks.»

Košai oli väga rahulolematu – see reis oli kõik lõhkunud! Ja et kohe otsustada peamist, kuulutas ta, et on aeg pulmi pidada: võtta poegadele naised ja panna tütar mehele. Nüüd leidis ka vanim naine, et Košai eest kauem varjata ei saa. Ta kutsus mehe panikudosse ja teatas talle Ruzava olukorrast. Košai jäi soolasambaks.

«Sa ehk eksid?»

«Ei, Košai, ei eksi. Sattusin ise neile peale kapsaistikute all. Küllap nad kohtusid pärast seda veel korduvalt. Sellest ei hoiä ka omaenda tütart ... Kuidas sa nüüd annad kõhuga pruudi Kiževatile?» vanim naine vaikis oodates, mida mees ütleb, kuid Košai ei öelnud midagi. «Praegu ei paista veel välja, kuid seda teab Litava ja vahest veel keegi. Naisterahva eest seda ei varja.»

«Kuidas ta, kõlvatu hing, tohtis kippuda neiu ligi, kes talle ei kuulunud?» Košai silmad tumenesid.

«Õigluse kohaselt on see tema tüdruk, Košai,» lausus vanim naine lepitavalt. «Tema tõi ta. Ta võis temaga magada veel teel

olles. Ilma sinu loata. Jäta ta, Promzale, Košai. Nüüd ei saa enam midagi parandada.»

«Ära tule mind õpetama!» vihastas Košai. «Oleksid pidanud paremini järele vaatama! See on sinu asi – laste järele valvata. Kutsu Kiževat siia.»

«Olen süüdi, Košai, ei hoidnud silma peal,» pomises vanaeit ning läks Kiževati kutsuma.

Košai tammus panikudos, virutas vihaseelt jala ette jäänud korvile. Mida teha?... Muidugi tõi Promza vene tüdruku. Tõi endale, mitte venna jaoks. Magada võisid nad tõepoolest juba teel, kui tulid siia. Mis siis, kui Kiževat võtab ta sellisena, eks võtku, otsustas Košai.

Tuli Kiževat, jäi uksele seisma, pea viltu.

«Istu,» käskis isa. «Tahan sinuga rääkida.... Vaata, asi nii, et... Jätame ehk Ruzava Promzale ja sina kosid Izjari tütre?»

Kiževat ei hakanud istuma, vaid seisis vagaselt ukse juures.

«Isa,» ütles ta pead langetades. «Ma ei muretse ju enda, vaid oma pere pärast. Promza esimeseks naiseks peab olema mordva naisterahvas... Kosi talle mordva neiu.»

«Eh-ee,» Košai vaatas poega põlastavalt. «Tean seda ilma sinu tagi. Ta tõi neiu enda jaoks, mitte kellelegi teisele.»

«Pean sinu sõna kuulama, isa,» lausus Kiževat vaikselt. «Aga mõtle ise, kes annaks oma tütre praegu mulle, kes ma olen ühe silmaga? Peab perekonda võtma mingi kasimatu vaeslapse... Isa, parem anna mulle vene tüdruk, nagu sa oled lubanud.»

«Kiževat, võib-olla ta pole ammu enam neitsi. Kuidas sa sellise võtad?»

Kiževat ohkas valjusti:

«Ühesilmalisele käib sellinegi küll...»

Košai pööras näo kõrvale, nohises. Kui oli järele mõelnud, ei saanud ta teisiti otsustada, vaid nõustus.

«Saagu sinu tahtmine...»

Järgmisel päeval pidas Košai maha perekonna palvuse ja taganud Suure Jumala toetuse, läks Izjari juurde tema tüdruku Promzale kosima. Pärast tuli Ušmai Košai tüdruku oma pojale kosima. Otsustati kõigepealt maha pidada Promza pulmad, siis tüdruku omad, pärast teisi Kiževati omad.

Kiževat oli rahul – läks nii, nagu tema tahtis. Ta näitas naisetele, milliseid kalleid kinke ta oli toonud oma naisele – hõbedast kõrvarõngad, kuldse sõrmuse, siidirätiku. Vähe oli neid, kes selliseid kingitusi oma naistele tegid!

Promza püüdis mitte kellelegi silma alla sattuda. Ruzava nuttis vahetpidamata...

Hilja õhtul, kui kõik olid uinunud, pani Promza lühikese kasuka selga, selle peale ülikuue ning nihutas laubale sooja vasikanahast mütsi, läks suvemajast, kuhu ta oli nüüd üksi jäänud, välja: nooremad vennad ja vennapojad olid ammu talvemajja kolinud. Katuse alt leidis ta kirve, võttis aidast vibu ja nooled ning läks majakese juurde, kus magasid ta õed ja Ruzava. Uks oli seestpoolt kinni seotud. Talle tuli meelde, kuidas Kiževat oli Mazava juurde läinud, surus noa ukseprakku ja löikas nööri läbi. Ruzava ei maganud, ta oleks teda nagu oodanud, kuigi nad polnud jõudnud sõnagi vahetada.

«Pane end valmis,» käskis Promza vaikselt. «Me lähme ära...»

Ruzava viskas midagi küsimata seljast mordva särgi, tõmbas selga vene kleidi, jalga pani nahksaapad, millega ta siia oli tulnud. Promza ulatas talle kuue. Pähe sidus Ruzava kaks villast rätti. Oligi vist kõik. Promza pööras ringi ning riivas jalaga lavatsit, millel magas ta vanem õde. Too ärkas üles ning vaatas ehmunult Promzat.

«Oi! Mida sina siin teed?»

«Maga, õeke, maga,» rahustas teda Promza.

Kuid õde oli juba näinud riides Ruzavat:

«Teie ajate jälle oma? Vähe saite vist ema käest...»

«Ütlesin sulle, maga,» tõstis Promza häält. «Sina pole midagi näinud. Kogu öö oled maganud, midagi pole näinud ega kuulnud. Ära vähemalt sina meid välja anna ja Suur Jumal aitab sind.»

Nad läksid majakesest välja ning Promza sidus nööriga ukse kõvasti kinni – ta eriti ei lootnud oma lobisemishimulise õe peale. Läbi tagumise värava läksid nad aiamaale. Siia kastide alla, kust ema oli kord neile peale sattunud, oli tal varem peidetud kott toiduga. Ta äsas selle selga ning nad laskusid jõe poole. Kusagilt ilmus välja koer ja kuidas Promza teda ka ära ei ajanud, tükkis too nendega kaasa. Nad läksid üle jõe ning sisenesid metsa. Lund

oli veel vähe sadanud ning hõlbus oli astuda. Ja kui nad jõudsid kõvale metsateele, oli hoopis hea. Promza vaatas tähti: tee viis lõuna poole.

«Promza,» hakkas Ruzava lõpuks rääkima, «lähme minu maa-le. Seal võtab isa meid vastu ja me laulatame end, nagu kõik inimesed.»

«Ei, Ruzava,» ohkas Promza. «Sinu maa on väga kaugel ja praegu me sinna ei jõua. Varsti algavad pakased. Me peatume kusagil lähemal. Maa on suur, Ruzava, eks meilegi leidub koht.»

Mets kohises ülal puhuva tuule käes. Kiiresti liikuvad rebenevad pilved katsid kuud. Veidrate inimeste järel lonkis, nina maas, rahutu koer.

Nad kõndisid ülejäänud öö ja terve järgmise päeva, peatudes vaid lühidalt, et puhata ning süüa. Promza mõistis, et nad polnud kuigi kaugele jõudnud. Muidugi olid Obrani sugukonna külad seljataha jäänud, kuid pidama jääda oli veel vara. Tuli minna kaugemale. Metsaserval nägid nad väikest heinasaadu ning otsustasid ööd olla selle sees. Nad kaevusid sügavamale selle sisse. Koer sättis end nende jalutsisse. Ruzava võttis jalast saapad ning kompas jalgu.

«Kas oled ära hõõrunud?»

«Vist küll... Valus on.»

«Oleks pidanud tulema viiskudes, nendega on kergem.»

Ruzava naeris tasa.

«Ma olin valmis ka paljajalu põgenema!»

Hommikul uuris Promza ta jalgu ning vangutas pead.

«Istu siin, ma lähen ja rebin niinekoort.»

Ta võttis kirve ja läks metsa. Valis välja kaks noort pärna, kooris need ära ja tuli tagasi.

«Kuni ma viisud valmis punun, me kuhugi ei lähe. Muidu pean sind seljas kandma.»

«Sa ei taha siis kanda või?» naeratas Ruzava.

«Kas ma pole sind kandnud?» hakkas Promza naerma meenutades, kuidas nad olid mööda vene metsa põgenenud. «Võin ka praegu kanda, kuid viiskudega on parem.»

Alles lühikese päeva lõunaks sai ta viisud valmis ning nad läksid edasi. Hoopis kergem oli nüüd minna. Ruzava hakkas ise-

gi mõnu pärast tantsisklema. Kuid nende tee oli tundmatu ning jõudu tuli hoida. Õhtuks jõudsid nad väikese küla juurde. Äärmise maja juures seisis vanamees. Promza tegi talle kummarduse, soovis talle Suure Jumala õnnistust ning palus:

«Isa, kas võtad meid öömajale?»

«Miks ei võta,» vastas heasüdamlik vanamees. «Teeliste üle on meil alati heameel. Mordva komme käsib neid vastu võtta. Kaugele lähete?»

«Kaugele, isa,» vastas Promza lühidalt.

Vanamees elas koos kahe abielus pojaga ning majas sagis kümnekond last: nad roomasid põrandal, ronisid pinkidele, tiirutasid jalge ees. Kolde ees tegid süüa kolm naisterahvast. Lauda kutsuti ka külalised – toideti paksu hernesupiga.

Ööseks läksid pojad koos naistega suvemajadesse. Jäid vaid vanamees, üks naistest ja lapsed.

«Varsti kolivad kõik siia,» selgitas vanamees. «Juba koputab tõeline talv uksele.» Ta tõi õuest sületäie põhku ning viskas põrandale. «Muud allapanu meil pole, magate põhu peal. Niisuguse noore naiseга nagu sinul,» pilgutas ta Promzale silma, «võib ka paljaste laudade peal magada.»

«Näen, et ka sul pole ta vana,» noogutas Promza tuppä jäänud naisterahva poole.

«Ei, noormees, eksid. Minu naine on ammu surnud. See on vanema poja teine naine.»

«Tähendab, eksisin,» laiutas Promza käsi.

Ta murdis tüki leiba ning viis välja koerale.

«Sa ei tahtnud koju jääda, lama nüüd siin näljasena,» lausus ta koerale ning läks tuppä tagasi.

Vanamees oli juba peeru ära puhunud ja Promza läks käsikaudu Ruzava juurde. Maja aknad olid kinni pandud punutud põhuga. Ruzava embas teda ning sosistas kõrva:

«Kui hea, Promza! Me oleme sinuga kahekesi! Ka homme oleme kahekesi! Jääme alati kahekesi!...»

Promza silitas külma käega ta kõhtu ning vastas tasa:

«Kas kolmanda oled ära unustanud?»

«Ei, Promza, ei ole unustanud... Aga teda ju veel ei ole...»

Hommikul tänasid nad pererahvast külalislahkuse eest, kuid vanamees ei lasknud neid minema:

«Meil nii ei tehta. Näljastena ma teid ei lase. Komme käsib külalisi toita ning alles siis ära saata.»

Neid toideti taas keedetud hernestega. Peremees ei kuulunud nähtavasti jõukate hulka: leib oli odrajahust, liha lõhnagi polnud majas. Kuid piima oli, seda kallati lastele kaussidesse ja sinna pu-distati leiba.

«Head inimesed,» mõtles Promza, «elavad vaid Suure Jumala armust.»

Nad kõndisid veel kaks päeva, ööbisid metsas. Kolmandal hommikul oli lumi katnud kuue, mille all nad magasid, paksu valge vaibana. Kõik ümberringi oli valge-valge: välu, puud, põõsad. Nad tõusid oma asemelt vetruvate okste pealt ning vaatasid ringi. Koer vaatas Promzale otsa, pea viltu.

«Mida sa vaatad?» küsis Promza koeralt. «Lähme otsime midagi...»

«Mida me otsime?» ei saanud Ruzava aru.

«Kogu öö tundsin õunte lõhna,» selgitas Promza. «Kusagil lähedal peab olema õunapuu.»

Ta võttis kirve ja kadus puude taha. Tuli varsti tagasi.

«Leidsin!» hüüdis ta Ruzava juurde joostes. «Seal on terve koorrem õunu ja kõik maas!» ta ulatas ühe Ruzavale. «Proovi, kui magus. See on sellest, et neid on külm näpistanud.»

Nad võtsid koti ja läksid õunapuu juurde. Õunu oli tõesti palju. Need olid väikesed, punased, magushapud. Olgugi ajutiselt, said nad nälja kustutatud. Nad täitsid koti ja taskud.

«Leiba on meil vähe järele jäänud,» tuletas Promza meelde, «hakkame õunu järama. Aga sina, peni, pead püüdma uruhiiri. Pole midagi parata. Kaua ei tule kannatada. Jõuame esimese külani ja peatume. Oleme niigi kaugele tulnud, enam meid ei leita.»

Küla juurde jõudsid nad videvikus. Keset seda oli väike kirik. Promza märkas, et talud külas olid väikesed, nendel ei olnud suvemajakesi.

«Promza!» hüüatas Ruzava rõõmsalt. «Me oleme jõudnud Vene maadele! Näed kirikut!»

«See ei ole Vene maa,» vangutas Promza pead. «See on vene küla Mordva maadel. Mulle on räägitud, et selliseid ehitavad põgenikud vürsti poolelt. Ma ei arvanud, et me satume sellisesse kül- la...»

«Miks, Promza?» Ruzava ei suutnud mõista, mida nad peaksid kartma.

«Ma ei taha sinna minna – venelased võtavad mult Ruzava ära...»

«Promza! Venelastel ei ole niisugust kommet, et võtavad teiste naise ära! Siin laulatatakse meid ja sa saad mulle tõeliseks meheks.»

«Ma olen ka praegu tõeline!»

«Kuni meid pole laulatatud, elame patus!»

Promza põrnitses altkulmu.

«Ei lähe sinna... Venelased tapavad mu ära, kui saavad teada, et olen su varastanud.»

«Kust nad teada saavad. Ütleme, et ma olin metsa ära eksinud ja sina leidsid mu.»

Ruzava sikutas visalt Promzat varrukast ja Promza andis järele. Võõraid koeri haistes surus Promza peni end vastu tema jalgu ning niutsus vaikselt. Vastu tuli inimene. Ruzava küsis vene keeles, mis küla see on ja kas Vene maad on siit kaugel. Too raputas pead. Vene maad on siit kaugel, siin on Mordva maa. Aga kui nad on põgenenud vürsti eest, siis mingi külavanema juurde, ta võtab neid vastu ja näitab, kus nad hakkavad elama.

Promza kuulas võõrast kõnet ning uuris, kuhu suunas tuleks koos Ruzavaga põgeneda, kui vaja. Ümber kogunes terve kari koeri, kes tahtsid Promza koera ligi pääseda.

Külavanem, väikest kasvu, viiekümne ligi mehike, võttis neid lahkelt vastu, isegi kergitas mütsi ja kutsus majja. Ta küsis midagi Ruzavalt ning jäi vastusega rahule. Pärast ta ütles midagi Ruzavale ja too tõlkis Promzale, et ta otsib neile eluaseme, et külas elab väga palju üksikuid meesterahvaid, kes võivad lasta neid enda juurde elama.

Promzale see külavanema jutt ei meeldinud.

«Pole vaja minna kellegi juurde elama. Ma kaevan muldonni,» ütles ta Ruzavale. «Elame talve üle ja kevadel vaatame. Kui ära ei aeta, ehitan talvemaja.»

Kuulnud, et külla on tulnud uusi inimesi, kogunes külavanema majja rahvast. Nad pärisid midagi Ruzavalt ja too vastas neile meelsasti. Naised ohkasid ja ohhetasid, mehed aga raputasid päid ja sügasid habet.

Lõpuks külavanem toibus, käskis tuua noortele sööki ja jätta nad omaette. Hommikul ta tuli ning viis nad popsi juurde, kes oli suur, tugev neljakümne ringis meesterahvas. Ta oli olnud malevlane, kuid kord oli milleski vürsti ees süüdi jäänud ning tolle viha kartes põgenenud möödunud kevadel siia.

Promza läks ta majja väga vastumeelselt. Kui sel malevlasel olnuks naine, siis oleks teine asi. Aga kuidas saavad elada kaks meest samas majas ühe naisterahvaga? Ei, rahu ei ole näha. Ja Promza hakkas veel samal päeval muldonni kaevama. Ta valis väikese jääraku järsu nõlva, tassis metsast hagu ja tegi suure lõkke, et maad soojendada. Maa polnud jõudnud veel sügavalt külmu- da ning kaevata polnud raske.

Ruzava oli juba hommikul kuhugi läinud ja kadunud. Ta tuli tagasi õnnelikuna, kui Promza oli juba teinud süvise kaldasse. Ta kükitas tema kõrvale ning teatas silmade särades:

«Käisin pihil!»

«Kus sa käisid?» ei saanud Promza aru.

«Pihil. Papp vabastas mind patust!»

«Kuidas vabastas?» naeris Promza. «Ja mis patud sul olid?»

«Või veel,» solvus Ruzava, «elasin sinuga laulatamata. Ka sina, Promza, pead tulema meie usku. Kui tuled, siis papp laulatab meid.»

«Las olla. Kellel sest halvem?»

«Meil on halvem, Promza. Kuni sa ei tule ristiusku ja meid ei laulatata, kästi mul elada külavanema majas sinust lahus.»

«Ongi hea!» rõõmustas Promza. «Ela seal, kuni ma muldonni valmis ehitan. Mida head selles, kui elad kahe meesterahvaga koos. Ma näen, kuidas ta sind jõllitab. Kuidas ma saaksin sind temaga üksi jätta?»

«Ei, Promza,» käis Ruzava peale, «sul tuleb meie usku tulla. Papp annab sulle kristliku nime.»

«Milleks mulle teist nime vaja? Mulle kõlbab enda oma.»

«Kõlbab küll,» nõustus Ruzava, «mina nimetan sind endiselt Promzaks. Aga ristinime on ikka tarvis, muidu ei lasta meil koos elada ka muldonnis.»

«Siis läheme siit ära!» Promza viskas labida käest. «Võin muldonni ka mujal ehitada. Maa on igal pool ühesugune.»

«Kuhugi me ei lähe ja keegi meid siit ära ei aja,» Ruzava ei tahtnud kuidagi ära minna siit külast, kus olid vene inimesed ja vene kombed, ning ta kordas visalt: «Sa pead võtma vastu ristiusu ja minuga laulatama. Kas see on nii raske? Tee seda minu heaks, Promza. Sa ju armastad mind. Ma olen sinu heaks jätnud oma isakodu, aga sina ei taha seda väikest asja teha...»

Promza mõtles pisut ning võttis labida.

«Olgu, saagu sinu tahtmine. Tee, nagu tead. Aga tehku kiiremini ära see... laulatus.»

Rahulolev Ruzava musutas teda põsele ning jooksis jälle minema. «Varsti peab sünnitama, aga muudkui jookseb,» mõtles Promza ning surus labida sulanud maasse. Ta kaevas õhtuni. Õhtul tuli suurt kasvu malevlane ning pakkus oma abi. Promza surus käe vastu rinda ja naeratas, kuid labidat ei andnud.

Järgmisel päeval tõi Ruzava Promza väikesesse puust kirikusse, kus hallipäine väikest kasvu papp pritsis talle külma vett, pomes midagi ning andis talle suudelda väikest vasest risti. Nagu Ruzava talle selgitas, tähendas see, et ta on nüüd kristlane ja tema uus nimi on Afanassi. Kuid selle arusaamatu nime unustas Promza kohe ära. Järgmisel päeval neid laulatati. Pulmad korraldati külavanema majas. Aga kuna noortel midagi peale õunte kotis ei olnud, siis töid külakosti külalised ise kaasa.

Nii muutusid Promza ja Ruzava kohe külas omainimesteks. Venelased hakkasid aitama Promzal muldonni ehitada. Mullast seinad vooderdati palkidega, ülalt kaeti samuti palkidega ja põhuga ja loobiti peale mulda. Kollet Promza tegema ei hakanud, see oodaku kevadeni. Soojendati elamut lõkkega muldpõrandal ja lõkkel valmistati ka toitu. Promza jäi rahule. Ta oli tänulik vene inimestele, kes mitte üksnes ei aidanud onni ehitada, vaid päästsid neid Ruzavaga ka näljasurmast, aidates, kes millega sai.

Nüüd, mil neil oli oma elamu, hakkas Promza jahil käima ega kartnud naist üksi jätta. Ta tõi sageli jäneseid, ühel korral õnnestus tabada ka noor põder. Kui ta silmestesse sattus orav või rebane, vahetas ta karusnahad teravilja või kruupide vastu.

Õhtuti õpetas Ruzava talle vene keelt. Kuid vene sõnad olid väga rasked: sellest, mis ta oli õhtul meelde jätnud, polnud hommikuks midagi alles jäänud.

Kuid nüüd oli neil terve elu ees!

Hommikul tekkis Košai majas suur segadus. Otsiti läbi kõik majad, kuid Promzat ja Ruzavat ei leitud. Promza vanem öde püsis kaua vait ning alles õhtu eel, olles ise ehmatanud, tunnistas, et nad olid veel öösel ära läinud, aga kuhu, seda nad talle ei öelnud.

«Miks sa vait olid?» hakkas Promza ema nutma. «Väljas on talv, pakane, kus nad on? Mis nendega on juhtunud?»

«Kaugele nad ei jõua,» püüdis Košai vanimat naist rahustada. «Hulguvad natuke aega metsas, hakkab külm ja tulevad tagasi.»

Kuid ööseks nad tagasi ei tulnud. Ja siis saduldas Kiževat koidikul hobuse ning läks otsima. Ta ratsutas läbi kogu ümberkaudse metsa ja lähimad külad, kuid tuli õhtuks tühjalt tagasi.

Isa küsiva pilgu peale kehitas ta õlgu.

«On nähtavasti kaugele läinud...»

«Otsi!» Košai vaatas poega nõnda, nagu oleks tema kõiges süüdi. Majaperemees endal mingit süüd ei saanud tunda. «Homme sõida veel kord kõik külad läbi. Nad ei saa ju metsas talvituda!»

Järgmisel päeval ratsutas Kiževat uuesti välja ning külastas ka kõiki kaugemaid mordva külasid. Kuid keegi polnud näinud meest koos naisega – talvel ei hulguta just ilma suure vajaduseta mööda metsi. Ja taas naasis Kiževat näljasena, külmunult ja tigidana.

Õhtusöögi ajal tuli Litavale äkki mõte:

«Või kuhu mujale neil minna oli kui vanaisa juurde? Elavad ehk Obrani juures ega ole muretki.»

Košai kahtles:

«Vaevalt küll... Isa oleks nad kohe koju kupatanud või oleks kellegi saatnud teatama.»

Kuid järele mõelnud, käskis ta Kiževatil ära käia Obran-õsis. Kuid ka sinna polnud nad ilmunud.

«Isa lubas Ruzava mulle naiseks, aga Promza varastas ta ära!» kaebas Kiževat Vežavale, kuni ootas vanaisa.

«Kuidas ta sai lubada, kui tüdruk kuulus Promzale? Tema tõi ta siia, mitte sina! Ei tea, mida sa tormad ringi võõra naisterahva pärast!»

«Ei, ta on minu oma!» kordas Kiževat. «Isa andis ta mulle.»

Vežava muigas:

«Sinu oma, Kiževat, on see, kelle sa ise võtad.»

«Aga kui iga tattnina teeb seda, mis ta tahab, siis pöörab maa kummuli!»

«Näe, ei pööranud ju!»

Kiževat hakkas mossitama ja rohkem Vežavaga ei rääkinud. Nüüd lootis ta vaid vanaisa peale – nagu vanaisa ütleb, nii jääb. Ta uskus Obrani kõikvõimsusesse sedavõrd, et läks meelest: Ruzavat naganii pole ja sugukonna vanem ei saa midagi muuta.

Kui vanaisa oli Kiževati ära kuulanud, vaikis ta kaua ning pani isegi silmad kinni. Kiževat hakkas juba arvama, et ta on magama jäänud.

«Poleks vaja olnud Promzalt tüdrukut ära võtta,» ütles ta lõpuks. «Tema ta tõi ja temale olekski tulnud ta jätta.»

«Kuid isa andis ta ju mulle!» läks Kiževat põlema.

«Su isa on eksinud,» lausus vanaisa rahulikult ja tõusis üles, andes mõista, et jutt on lõppenud.

Koju tuli Kiževat ärritatult ja tigena. «Ikkagi leian ma nad üles!» kordas ta endamisi mõttetult. «Maa alt otsin üles!»

Ta otsis neid veel kaks kuud, kuid kõik katsed ei viinud teda kuhugi: keegi polnud jooksikuid näinud, keegi polnud nendest midagi kuulnud. Lõpuks ei pidanud Košai vastu:

«Aitab hobuste asjata jooksutamisest. Asu tööle. Pool talve on möödas, sa pole ainsatki rebast ega oravat kätte saanud.»

Nähtavasti polnud Košai palved Suure Jumalani jõudnud. Kolme pulma asemel, mida kavatseti pidada sügisel, peeti vaid üks: Promza vanem õde anti mehele Ušmai pojale. Košai palus Izjari, et ta annaks Promzale kositud tütre Kiževatile, kuid Izjar keeldus järsult andmast tütart ühesilmalisele ja veel teiseks naiseks. Kiževatil tuli peita valmis muretsetud kingitused naise kangaste alla ning oodata paremaid aegu.

Leppinud oma saatusega, hakkas ta käima koos isaga jahil – panemas silmuseid ja püüniseid rebastele, oravatele, sooblitele. Ta proovis nagu varemalt tabada oravat noolega, kuid mis vibukütt ta nüüd ühe silmaga enam oli! Öhtul peeru valgel punus ta viiskusid. Suure pere jaoks oli palju viiskusid vaja, nii suveks kui ka talveks. Kui nad ei käinud jahil, siis meisterdasid vankreid, rattaid, künasid, tünne, pütte. Heades pärnapuust vaatides seisis mõdu kaua värske ja lõhnav. Ilma püttideta ei saa majapidamises kuidagi läbi: nendesse puistatakse vilja, hoitakse mett, laotakse kangaid ja kogutakse vett.

Hommikust öhtuni keerlesid naiste käes kedervarred, nendele keriti koonaldelt peenikest ja jämedat lõnga.

Rauast pilakusse pandud kasepuust peerg suitses ning poiss või tüdruk, kes jälgis tuld, murdis aeg-ajalt ära söestunud otsa ning see kukkus nõrgalt susisedes veepütti. Öhtu oli pikk, peergusid oli varutud palju ning noored tulehoidjad hakkasid tukkuma. Siis kutsuti panikudost kohale Košai vanim naine. Ta istus tule lähedale, võttis kätte kudumise ning hakkas jutustama pikki minasjutte. Neid armastasid mitte üksi lapsed, vaid ka täiskasvanud jäid vaikseks ning kuulda oli vaid vanaperenaise tasane ühetooniline hääl, peeru praksumine ja tuule ulgumine akna taga. Tema äiutava hääle peale hakkasid lapsed haigutama ning uinuma. Siis pani ta nad magama, ise istus uuesti peeru juurde ning jätkas punakast tuleleeki vaadates oma jutustust, mis oli vana nagu aeg.

Kuid ka naistel hakkasid kedervarred käest kukkuma ning siis andis mõni meestest, kes oli karja aedikutes üle vaadanud, mõista, et päev on lõppenud, et kõik on hästi ja homme on uus päev, täis tööd ja hoolt ning seepärast peab puhkama. Lapsed, kes olid magama jäänud, kus juhtus, seati põrandale ja naridele, täiskasvanud ise aga tegid omale asemed lavatsitele. Košai vanim naine läks seosetuid sõnu pomisedes panikudosse ning peerg kustutati. Pisut aega kostis nihelemist ja rasket ohkimist, peagi jäi kõik vakka ning maja vajus sügavasse unne.

Naised, kelle mehed olid valvamas linnust, olid juba ammu kolunud talveks Orban-oši. Košai külla oli jäänud veel vaid Parkai naine Mazava. Košai ise viis ta linnusesse. Kui Parkai oli isa teretanud, küsis ta venna kohta.

Košai löi käega:

«Oleks kui maa alla vajunud, midagi pole kuulda... Vanaisa on ta ära hellitanud.»

«Ise oled süüdi,» mõtles Parkai. «Kui sa poleks tüdrukut teisele lubanud, poleks Promza kuhugi põgenenud.» Kuid valjusti ei öelnud ta midagi. «Nüüd jäi Kiževat ilma teise naiseta,» kaebas Košai pojale. «Keegi ei taha anda oma tütart ühesilmalisele!»

«Kas sa mitte liiga palju ei hoolitse Kiževati eest, isa?» küsis Parkai ettevaatlikult. «Ta peab ise omale naise leidma. Nii on kombeks, et esimese naise pojale kosib isa, teise leiab ise.»

«Kust ta leiab, kui ta kodust väljaski ei käi?» läks Košai keema.

«Las siis läheb välja.»

«Kas ta peaks sinu meelest ringi hulkuma? Aitab meile ühest ringihulkujast...»

Seni vaikinud Mazava otsustas ka sõna sekka öelda:

«Isa, Kiževatile ei lähe ükski neu vabatahtlikult.»

«Sinu käest keegi ei küsi, lehtsaba!» vihastas Košai. «Istu ja ole vait, kui mehed räägivad!...»

Parkai tulistas pilguga naist ning too läks välja.

«Saada mind,» palus Košai ning hakkas riideid selga panema.

Parkai istus isa juurde saani ning saatis teda linnuse peavärvateni. Košai noogutas pojale ning sõitis teele. Ilm oli tusane ja rõhuv. Lõõskas pinnatuisk. Košai tõstis üles mantlikrae ja tõmbas pea õlgade vahele. Kõik ta mõtted keerlesid ümber Promza. Oli juhtunud nii, et Promza oli rohkem koos vanaisa kui isaga. Ja milline vanaisa ei hellita oma lapselapsi! Ongi vanaisa moodi: isegi naise tõi võõrsilt nagu vanaisa. Košai oleks nagu endalt süükoorma ära heitnud, kuid seda oma isa turjale laduda pelgas ta isegi mõttes: Obran oli ikkagi sugukonna peal! Tuli mõelda omaenda süüle. Kui ta poleks kuulnud Kiževati, oleks kõik hästi olnud. Aga mis tuli nüüd välja? Parkai oli linnuses, Promza jooksus, kahekesi Kiževatiga majapidamisest jagu ei saa. Talvised tööd ei ole suured, aga suvel pead tahes tahtmata võtma kaks meest palgale. Ilma selleta ei tule välja...

«Ei, ilma selleta ei külva põldu ka ära!» lausus Košai valjusti ning vaatas ringi, nagu oleks võinud keegi kuulda.

Õues kutsus ta naise, et need võtaksid hobuse lahti, ise aga läks tuppa.

«Too mulle mõdu,» käskis ta vanimat naist. «Olen läbi külmunud...»

Ta istus laua äärde ja kui naine tõi pütiga mõdu, jõi ta otse äärest. Naised olid teda juba mitu korda kutsunud õhtust sööma, kuid ta ei kuulnud neid, istus mõtteis ja jõi. Kui naised olid ilma temata söönud ning läksid kodusesse, oli pütt tühi ning Košai oli siruli lavatsil ja norskas vägevalt.

Kiževat tõusis vara. Ta võttis vibu koos nooltega ja kirve, pistis kotti tüki leiba ja sibula, pani suusad alla ning läks metsa püüni-seid ja silmuseid läbi vaatama.

Päev oli selge, kergelt pakaseline. Öösel oli lund sadanud ja selle raskuse all olid oksad längus maa poole. Kõik oli lume all ning oma püügiriistad leidis Kiževat üles vaid talle teada olevate märkide kaudu. Esimene püünis oli tühi, kuigi sööda oli mingi ettevaatlik loomake osanud ära viia. Kiževat pani uue sööda püünisesse ning tallas lund ümber selle. Tühi oli ka teine püünis. Nähtavasti ei meelitanud Kiževati sööt ligi soobleid, nugiseid ega musti rebaseid. Oleks punanegi sisse läinud, kuigi temast oli vähe kasu: tema nahk oli vähe hinnas. See polnud soobel ega nugis. Ka oravanahad olid suures käibes: Mordvamaal maksti nendega kauba eest ja peale selle sai neid vahetada bulgaari müntide vastu – kaheksateist nahka ühe bulgaari hõbedirhemi eest. Dirhemid aga ei rikenud ja nad ei võtnud nii palju ruumi kui oravanahad.

Kiževat käis läbi kõik püünised ja võttis välja vaid ühe punarebase ja silmusestesse oli sattunud kaks oravat. Ei vedanud tal täna. Ühes püünises oli ju olnud mustjaspruun rebane, kuid sellest olid vaid karvatutid alles. Oleks ta eile tulnud, oleks ehk tervena kätte saanud... Ta rusutud meeleolu halvenes veelgi. Kiževat oli muutunud ärrituvaks ja süngeks. Polnud, mille üle rõõmustada. Kas naise üle, kes aina köhis ja oigas ega suutnud sünnitada ainsatki poega? Oli lootus... Ta mõtted liikusid taas Promza juurde. Kõiges oli süüdi see Promza! Kuid meenutades Promzat, sai ta aru, et tegelikult mõtles ta mitte temast, vaid Ruzavast, kelle too tänamatu vend oli ära viinud. Ja milline naine on Parkail! Kiževat pani silmad kinni ja kujutas enesele ette Mazavat... Ja jälle Promza. Tema segas vallutada niisugust naisterahvast! Mille peale Kiževat ka mõtles, ikka joonistusid ta ette terved ja ilusad naisterahvad. Nüüd oli ta isegi isa peale kade!... Miks ei andnud Suur Jumal talle oma õnnistust!

Kiževat hõõrus nina ja tõmbus külmast kõssi. Mõtles, et hea, kui Promza oleks ära külmunud! Siis oleks Ruzava tulnud tagasi koju ning ikkagi saanud tema naiseks. Aga ei – Promza ära ei külmu, tema on mees. Ennem oleks külmunud Ruzava...

Ta tahtis juba tagasi koju minna, siis aga meenus talle, et siin lähedal suurel välul metsa servas elab üksik vanamees. Välule pani too mesipuid mesilasperedele ning kogus mett. Seda vanameest teadsid kõik – ta ravis haigeid ning nõidus mehi naiste ligi ja naisi meeste ligi. Ka ennustas ta tulevikku. Paljud käisid kas salaja või avalikult vanamehe juures nõu saamas ning too ei öelnud kellelegi ära. Miks ta Kiževatile varem meelde ei tulnud? Ta pööras metsalohu poole, mida mööda suvel voolas ojakene. Muldonni kohal keerles nõrgalt sinakat suitsu. Kiževat võttis sissekäigu juures suusad alt ning torkas need lumme. Peremees oli nähtavasti kuulnud lume kriginat ning tuli välja. See oli suur, tugev vanamees laia musta habeme ja pika juukselakaga. Kui vana ta oli, seda keegi ei teadnud – ta oli nagu alati olemas olnud. Tal oli seljas kanepiriidest pikk väljaõmblusteta särk ja jalas määrdunud kanepiriidest püksid.

«Mis vaja, hea inimene?» küsis ta külalist tähelepanelikult silmitsedes.

«Tahan sinuga rääkida.»

Vanamees kõõritas tundmatu vööl rippuvate rebase ja oravate poole ning kutsus sisse:

«Tule, räägime. Vahest ütled midagi asjalikku.»

Valgusest muldonni astudes Kiževat peatus – ta ei näinud midagi läbi suitsu. Valgust tuli vaid läbi väikese akna üleval, läbi mille venis laisalt välja suits. Koldes hõõgusid ja ajasid suitsu mõned halud. Vanamees müksas Kiževati ja käskis istuda. Kiževat kompas jalaga pakku ning istus sellele. Vanamees istus samasugusele pakule tema vastas.

«Tulin sinuga arutama oma röömutut elu,» hakkas Kiževat rääkima, vahtides oma ainsa silmaga vanamehe habemes nägu. «Elan, näe, Suure Jumala taevas all, aga milleks elan, ise ka ei tea. Naine on mul haige, lapsi pole. Kelle ta sünnitab, see sureb...»

«Võta omale veel üks naine, see sünnitab sulle lapsi. Noorel puul ei kuiva oksad ära.»

«Kes mulle tuleb? Näed, milline ma olen?» Kiževat venitas nahka oma kinnise silma pealt.

«Ära räägi nii. Omast kohast on ka karu hea.»

«Karu on hea, aga mina olen kehv. Tahtsin ühe võtta, aga see rabati minu käest ära.»

«Kui osati ära rabada, siis tähendab, et Suur Jumal polnud sulle teda määranud. Naine on nagu koer: silitad teda, liputab saba, lööd, jookseb ära. Kus sa silmast ilma jäid?»

«Käisin bulgaaride maal. Mida vedasin, hoidsin alles, aga silma ei suutnud säilitada.»

«Mida oled kaotanud, ära selle pärast kurvasta. Jätkub sulle oma eluks ka ühest silmast. Lapsi saavad ka silmitud. Leia endale üksildane naine – sellised ootavad iga päev kosilasi ja too ei hakka lugema, mitu silma sul on. Tal sellegi üle hea meel, et sa oled teda näinud.»

Vanamees jäi vait ning tõstis oma raske kere pakult, andes mõista, et rohkem pole tal midagi öelda. Tõusis ka Kiževat. Ta sidus võölt lahti rebase ning ulatas selle vanamehele. Kuid too ei võtnud vastu.

«Mis ma rebasega teen. Kasukat ma endale õmblema ei hakka. Jäta mulle parem oravad, nende vastu ma vahetan vähemasti viljateri.»

Kiževat kirtsutas rahulolematult nägu, kuid oravad andis ära. Vanamees vaatas Kiževati ainsasse silma.

«Kinkima peab puhtast hingest ja hea südamega. Kes kingib ilma headuse ja südamega, see jätab enese sisse kurjuse. Headus ja kurjus asuvad inimese sees. Mis inimene endasse jätab, see hakkab juhtima ta elu nagu ratsutaja hobust.»

Ta viskas oravad pakule ning läks välja külalist saatma. Kiževat pani suusad alla ning eemaldus kiiresti ja tagasi vaatamata muldonnist. Teda lämmatas viha. Ta polnud kavatsenud kellelegi oravaid ära anda. «Vana öökull nuias ei millegi eest oravad endale ja mõtles veel õpetada!» ajas Kiževat end vihale. «Kus nõuandja... Teadagi, pole suurt aru vaja, et üksildast naisterahvast kosida. See läheb kellele tahes. Sellepärast ta üksildane ongi, et on laisk ja oskamatu.»

Koju jõudis ta hämaras. Kui Košai nägi ta võöl rebast, vangutas ta rahulolematult pead.

«Kõik püünesid olid tühjad,» pomises Kiževat mornilt. «Ühte oli sattunud mustjaspruun rebane, aga hundid olid selle nahka pistnud.»

«Miks sa nii kaua käisid?»

«Lumi sügav, suusad vajuvad läbi...»

«Teadagi, et sul pole kuhugi kiiret,» hakkas isa ärrituma. «Kodused tööd ei jookse eest, küll ootavad. Kas sul see on meeles, et me oleme kahekesi jäänud? Naistel omad tööd, aga keegi peab hobuseid, lehma, lambaid söötma. Kes karja järele vaatab, kui sa käid iga päev metsas tuult püüdmas?»

Kiževat vaikis, et isa mitte veel enam ärritada. Pärast Promza äraminekut oli Košai kui metsloom, ükski asi polnud tal meele järele.

Õhtusöögiks oli Litava keetnud läätselobi. Läätsed ei olnud pehmeks keenud ja Košai koputas lusikaga lauale. Litava vaikis.

«Läätse oleks tulnud enne leotada,» tähendas vanim naine, «ja siis alles keeta...»

Litava ei hakanud ennast õigustama – ka vanimat naist oli ohtlik ärritada: ta võib sulle anda järgmisel päeval niisuguse töö, et pole aega nina ka nuusata.

Õhtul töötati vaikides, kartes ettevaatamatu sõnaga vihastada peremeest, kes kellegi poole vaatamata punus järjekordset viisku. Kuid tuli vanim naine, istus oma kohale ning alustas vaikse häälega uut muinasjuttu. Ning kõigil läks meelest kõva lääts ja torisev Košai ja tüütu Kiževat – nad sukeldusid maailma, kus ilusad inimesed sooritasid häid tegusid. Vanim naine teadis, kuidas tõsta tuju oma peres. Kuhu asub ärritus ja tigidus, seal ei saa olla rahu, ilma rahuta aga pole perekonda.

Akna taga hakkas ulguma tuisk. Košaile kuuldus, nagu oleksid lambad hakanud määgima. Ta jättis pooleli oleva viisu sinnapaika ning kutsus Parava kaasa loomi vaatama. Õues oleks vali tuulehoog nad peaaegu jalust niitnud. Nad jõudsid vaevaliselt talli juurde, jootsid hobuseid ning viskasid neile ööseks heina ette. Käisid läbi lehma- ja lambalauda. Lambad olid kobaras koos ja tammusid rahutult jalgadel, nad tundsid lähenevat kurja rajut.

Košai ja Parava läksid tagasi heinakuuri. Siin oli kuiv nagu suvisel luhal, lõhnas magusalt lillede järele. Košai võttis naisel

kuuehõlmad lahti ja tõmbas enda vastu. Parava heitis tal käed ümber kaela ning sosistas:

«Litava pahandab minuga aina sinu pärast. Ütleb, et ma olla sind ära nõidunud...»

«Oledki ära nõidunud... Vaata, kui kuum sa oled. Sina ära kuulata teda, las kurjustab, see ta töö. Sina oled noor ja ilus, aga tema aeg on möödas. Kui saad vanaks, on ka sinu aeg möödas...»

«Ei, Košai, minu vananemist sa ei jõua ära oodata. Ise saad enne vanaks.»

«Läheb aega ja kõik saame vanaks...»

Hein lõhnas ja ajas pead segi...

Kui nad kuurist välja tulid, toimus õues kujutlematu möll. Lumesegu keerdus nuutideks ja peksis ehitisi, nood aga ägisesid ja oigasid kui elusad olendid selle surve all. Košai ja Parava läbisid vaevaliselt need mõnikümmend sammu majani. Siin seati end juba magama. Vanim naine läks panikudosse. Peerg põles lõpuni. Košai oli vaevalt jõudnud lavatsile heita, kui akna tagant kostis kellegi hääl:

«Košai, Košai, tule ruttu välja!»

«Tšolpan või?» imestas peremees. «Mis teda siia tõi niisuguse ilmaga?...»

«Tšolpani ei ole külas, ta on linnuses,» tuletas Kiževat meelde.

Košai tõmbas suurkasuka selga ning läks välja. Hetke pärast tuli ta sisse koos Tšolpaniga, kes oli jalatallast pealaeni täis kleepunud lund. Ta habemel rippusid jääpurikad.

«Eksisin teelt,» lausus ta sõnakuulmatute huultega, «ei tea, kuidas kohale sain... Vist Suur Jumal aitas...»

«Räägi, mis juhtus?» katkestas Košai teda kärsitult.

«Paha uudis, Košai: vürstid on tulnud meie vastu. Nii Olodimiri kui Muromi omad on toonud linnuse juurde ennenägematu väe... Obran käskis kogu Mordva kokku koguda ning appi tulla.»

Košai vajus jõuetuna pingile. Majja sigines vaikus. See oli nii ootamatu, et näis unenäona, millesse ei tahtnud uskuda. Kuid Košai ees seisis Tšolpan, elus ja külmunud ning ta mustalt habemelt tilkus maha vett mustale põrandale. Oodata polnud võimalik. Košai tõusis järsult ning hakkas riideid selga ajama.

«Andke Tšolpanile midagi süüa ja kallake talle puskarit,» andis ta naistele käsu. «Sina, Kiževat, ratsuta lähimasse külla. Sealt las saadetakse mehi teistesse küladesse: andku see teade edasi külast külla! Kõik kogunegu siia, Košai külla. Mina lähen ja ütlen oma inimestele.»

«Hobune ei lähe praegu läbi, isa, tuleb minna suuskadega.»

«Mine või jala. Kui tagasi tuled, jääd naiste juurde. Kui läheb väga halvasti, saadan inimese. Siis võtke kõik kaasa ja minge metsadesse.»

Mehed läksid ära ning näis, nagu oleks maja tühjaks jäänud. Naised panid peeru pilakusse ning vaadates punakollast suitsevat leeki hakkasid kuulatama raju ärevusttekitavat ulgumist.

Tuiskas teist päeva. Valge keerutis oli lumega katnud kõik majad ja ehitised linnuses, loopinud lund laskeavadega linnamüürile. Müüri all, mäenõlval kuni Okaani välja põlesid päeval ja öösel kümned ja sajad lõkkes. Teravatipulistest telkides olid tuisu eest peidus vürsti mehed, nad soojutasid lõkke juures külmunud käsi, kuid ära minna ei kavatsenud.

Abramovi linnus ei andnud rahu Vladimiri vürstile Andreile. Taas oli ta siia saatnud oma poja Mstislavi. Aga koos temaga töid oma malevad siia ka Rjazani ja Muromi vürstide pojad. Väejuhiks nende üle oli pandud vana ja kogenud sõjamees bojaar Boris Židislavitš.

Juba kaks korda oli vana Obran käinud vene vürstide juures ning palunud neid rahule jätta ning mitte puutuda linnust. Vürstid lubasid mitte puutuda, kui Obran oma rahvaga ära läheb. Obranil ei jäänud muud üle, kui paluda järelemõtlemiseks aega. Ta selgitas neile, et ei saa otsustada kogu mordva eest, sest tema on vaid ühe sugukonna pea ning ta peab nõu küsima ülejäänud sugukondade peadelt, aga see võtab aega. Nagu sugukondade pead otsustavad, nii ta ka teeb. Mstislav nõustus temaga ning andis talle aega – neli päeva. Obran saatis inimesi külladesse ning kutsus enda juurde Ušmai ning ütles:

«Ma ei tea, kas sa jõuad, kuid ikkagi ratsuta Bulgaari khaani juurde. Palu, lausa anu temalt abi. Ta ei saa meile ära öelda. Kui venelased võtavad ära Obrani linnuse, siis siia nad peatuma ei jää, vaid lähevad edasi – Bulgaari maadele. Räägi seda khaanile, ta peab aru saama.

Obran ei lootnud, kas tal õnnestub praegu kokku kutsuda kõikide sugukondade juhid. Selleks oli liiga vähe aega. Selle ajaga ja sellise ilmaga ei jõua küllap ka ta saadikud kaugete külladeni. Vahest toovad kohale kaks-kolm vanemat oma meestega. Valmistudes halvimaks, käskis Obran linnusest ära saata kõik naised ja lapsed. Vežava tahtis Obrani käsule vastu hakata ning tema juurde jääda, kuid vanamees karjus ta peale nõnda, et naine sai aru: tulemas on midagi, mida ta ei suuda enesele ettegi kujutada.

«Tahad siia jääda vist mängukanniks vürsti meeste?!» ta polnud eales näinud oma meest nii vihasena. «Kui me kõik langetame, kes siis meie lapsed üles kasvatab? Või tahad, et meie sugukonnast ei jääks jälgegi järele?» Siiski ei oleks tohtinud nõnda kõnelda hüvastijätuks ja kui Obran taipas seda, surus ta naise pea vastu oma rinda: «Nii on vaja, Vežava... Hoidke meie lapsi. Vaata Purgazi järele. Ma tean, et kui ta suureks saab, asendab ta mind sugukonnas.»

«Hoidku sind Suur jumal,» sosistas Vežava. «Ja ära tüki taplusesse, sa oled juba vana, las taplevad noored...»

«Suur jumal on meile abiks,» Obran lükkas naise eemale ning saatis saanini.

Voor sõitis välja läbi idavärvate, kaugemalt vürsti meeste silma alt. Obran ootas, kuni viimased saanid kadusid lumetuisku, aitas vahimeestel sulgeda väravad ning käskis hoolega vaadata, kas on tulemas kusagilt abi, et neid aega viitmata linnusesse lasta.

Hoolimata tuisust tuli linnusesse kokku siiski ligi viis tuhat meest. Kõik majad ja juurdeehitised olid inimestest tuubil. Täis oli ka Vanemate maja. Kui Obran oli naise ära saatnud, andis ta oma maja tulijatele, ise kolis üle Vanemate majja. Siia kogunesid kõik suurte perede vanemad, sugukondade peadest ei olnud keegi kohale tulnud, kuid ka nemad saatsid oma mehi. Vanemate majas elasid nüüd ka Obrani vanemad pojad Košai, Porvat ja Ordat.

Tuli otsustada, kas jätta linnus vürstidele või kaitsta seda. Loota võis ainult iseendale.

Obran seisis kaua linnamüüri peavärvate juures ning vaatas lõkkeid, lumega kaetud teravatipulisi telke, malevlaste väikesi kujusid. Malevlased ei tõugelnud peavärvate juures ega käratsenud nagu möödunud korral, ega lasknud ka nooli. Nad ootasid rahulikult, kuni kukub tähtaeg. Ja selles rahulikkuses tundis Obran valuga südames, et asjade hirmus kulg on vältimatu. Vürstid ootasid. Nad olid kindlad linna kaitsjate mõistlikkuses ega soovinud mõttetult kaotada oma mehi. Kuid kes teab, kus on piir mõistlikkuse ja mõttetuse vahel...

Obran tuli müürilt alla, läks pika sammuga ja püstipäi Vanemate maja juurde. Ta oli jätnud mehed sinna, et nad isekeskis, ilma temata otsustaksid oma saatuse üle. Enda jaoks otsustas ta, et nagu nad ütlevad, nii tehaksegi.

Majas kestis lärm. Kas nad siiani ikka pole suutnud kokku leppida? Obran läks laua juurde, talle vabastati koht ning jäadi vaikseks. Obran asetask oma rasked käed lauale, vaatas kõigile tähelepanelikult otsa, otsekui oleks soovinud igauht meelde jätta.

«Noh, mida te kokku leppisite?» küsis ta kumedit.

«Räägi, Košai, räägi!» kostis mitu häält ning kolde juurest tõusis Košai püsti.

«Isa, meie sõna on selline, et linnust mitte ära anda.»

Obrani nägu selgines ning ta tõusis püsti.

«Mitte ära anda! Mitte anda! See linnus on meie maa süda. Kas inimene saab elada ilma südamega? Kui kaotame linnuse, kaotame kõik! Meil on vähe jõudu, kuid võidetakse ju mitte üksi jõu, vaid ka vapruselga. Kui istume tarade vahel, kaua me vastu ei pea ning vürstid ei hakka ootama. Kui tähtaeg lõpeb, tulevad nad tormijooksule. Nad küpsetavad meid lihtsalt ära. Seda ei saa lubada. Ja vaat mida ma otsustasin,» Obran lõi rusikaga lauale märgiks, et otsus on tal läbi mõeldud ja vaielda ta ei kavatse. «Öösel, kui meid keegi ei oota, läheme linnusest välja ning tungime magavale vaenlasele ootamatult kallale!»

See otsus oli nii ootamatu, et kõik otsekui kivistusid, aga kui nendeni jõudis Obrani sõnade mõte, tõusis selline lärm, et Obranal tuli haarata mõök ning koputada selle raske käepidemega vastu lauda. Laua juurde astus Porvat ning tõstis käe. Lärm vaibus.

«Isa,» pöördus ta Obrani poole, «sa lubasid vürstidele anda nelja päeva pärast vastuse. Sa andsid neile sõna ja nad uskusid sind. Kas tahad oma sõna murda?»

«Nelja päeva pärast peame küll sõna, kuid linnust enam käes ei hoia.» Obran käskis käeviipega Porvatil kohale istuda ning lasi pilgul üle meeste käia. «Tähendab, et meie ei ole ausad inimesed, aga meid röövima tulnud vürstid on ausad? Ai, Porvat, enne mõtle, siis ütle... Usun, et Suur Jumal ei mõista meid selle eest hukka, vaid annab õnnistuse. Ajame vürstide mehed minema ja siis korraldame suure palvuse ning palume Ine Škailt andestust. Aga kui ei aja... Mis siis ikka, meie naised korraldavad palvuse meie haudade kohal.»

«Tapelda!» toetas Tšolpan Obrani lühidalt.

Ning taas täitsid hüüded Vanemate maja.

«Ei anna linnust käest!»

«Tapelda!»

«Rünnata vürste!»

Obran tõstis käe ning hääled vaibusid.

«Aitab! Oleme niigi palju käratsenud. Tuleb tegutsema hakata. Minge oma meeste juurde ja olge valmis väljaastumiseks. Kui laulavad esimesed kuked, avame kõik väravad ja läheme vaikselt linnusest välja. Peavärvate juures seisavad mõned malevlased. Sina, Tšolpan, võtad need ette, et keegi ei saaks Okaale jõuda! Teed kõike vaikselt,» Obran pöördus näoga itta ning kummardas. «Suur jumal, ole meile õiges asjas abiks!...»

Mehed hakkasid laiali minema. Obran kutsus Ordati enda juurde:

«Kuule, poeg. Kui alustame taplust, ole mu juures. Minu kätes pole enam endist jõudu. Kui väsin, toeta mind.»

«Toetan, isa,» Ordat lasi Obrani ette ning astus tema järel tuisu kätte.

Izjar oli peavärvate juures müünud malevlastele juba terve pütitäie kõige kangemat puskarit ning tuli teise järele. Malevlased viskusid ta kauba kallale nagu kärbsed meele. Izjar müüs kopsikutäie puskarit ühe vene vaskraha eest. Ta ei teadnud, mis on selle väärtus, raha oli raha, selle eest saab ikka midagi osta või vahetada bulgaari raha vastu, mille väärtust ta teadis. Sidunud uue püti puskarit kelgule, ruttas ta uuesti linnuse värvate juurde: tarvis jõuda enne, kui Tšolpan kohale tuleb. Too ei laseks teda linnusest mingi hinna eest välja, selline mees ta kord oli. Vahimehed aga naersid Izjari üle ning lasid ta välja, öeldes, et ta kaugele ei läheks.

Lökete ja telkide vahel tiirutades tundis Izjar peagi, et pütt kahaneb kiiresti, tasku aga muutub aina raskemaks vaskrahadest, ta hakkas juba kahetsema, et ei olnud rohkem puskarit ajanud, kui tema juurde tulid kaks malevlast ning näitasid märkidega, et ta neile järgneks. Izjar isegi rõõmustas: vürst ise tahab vist puskarit osta ja siis ta annab Izjarile hõbedase või koguni kuldse mündi! Malevlased tõid ta sadamasse tare juurde, kus kunagi oli elanud venelane Okaa tagant. Pingil istus vägev sõjamees, kellel oli seljas sädelev rüü ja mõök vöö vahel. See oli väepealik Boris Židislavitš.

Izjari selja taga seisev malevlane lõi teda lapiti mõõgaga vastu jalgu ning Izjar prantsatas põlvedele. Väepealiku kõrval seisev mees küsis Izjarilt midagi mordva keeles. Izjar ei saanud aru, ta

oli ju oodanud, et temalt nõutakse puskarit, kuid sellist soovi ta ei kuulnud ning ta vaatas väepealikule nürilt otsa. Siis raputas malevlane teda õlast ning Izjar kuulis:

«Kas linnuses on palju mehi?»

«On mehi,» noogutas Izjar meeleldi, «kuis siis, ikka on, teadagi»

«Ja kui palju?»

Nüüd taipas Izjar, et teda tahetakse mässida ohtlikku mängu ja et õigust ei tohi muidugi rääkida.

«Kuidas sulle öeldagi, hea inimene... Võib-olla sada, võib-olla rohkemgi...»

«Ütle täpselt, kui palju on seal mehi!»

«Mina pole neid ju lugenud... Ütlesin sulle, et võib-olla sada, võib-olla rohkemgi... Kui oleksin teadnud, et sulle on seda tarvis, oleksin muidugi lugenud... Aga nii...»

Väepealik kuulas oma tõlgi ära ning ütles midagi malevlasele. Too võttis pika raudse ora ning torkas selle otsa põlevate süte sisse koldes. Rohkem Izjarilt midagi ei küsitud, kõik ootasid huviga, millal raud punaseks läheb. Ka Izjar jälgis uudishimulikult, kuidas ora ots muutus alul roosaks, seejärel punaseks. Aga kui see kuumaks aetud ora torgati talle nina alla, taganes ta hirmunult.

«Kui ütled õigust, siis me sind ei puutu. Kui valetad, põletame sul naha maha.»

Izjar ei saanud hirmu tõttu sõna suust. Ja siis kiskus malevlane tal kaftani koos särgiga selja pealt üles ning libistas tulise rauaga üle naha. Izjar ulgus hirmsast valust. Tuppa tuli kõrvetatud liha lõhna.

«Räägi, kui palju on linnuses mehi.»

«Ai, ai! Ei tea!... Võib-olla ka rohkem...»

Tuline raud käis uuesti üle ta selja. Izjar oigas ning kukkus küljele. Talle tundus, nagu põleks isegi süda ta sees valust.

«Kas hakkad õigust rääkima?»

«Ärge puutuge mind... räägin,» oigas Izjar ning tõmbas hinge. «Linnusesse on kogunenud palju mehi...»

«Kui palju?»

«Ei tea... Võib-olla tuhat. Ma ju ütlesin teile, et pole lugenud!...»

Raud jättis taas Izjari seljale punase jälje.

«Palju! Palju mehi!» karjus ta ahastuses. «Kui ma teaksin, kui palju!...»

«Kust nad tulid?»

«Obran kogus neid – kaks päeva kogus...»

«Mida see Obran tahab? Võib-olla tahab tapelda?»

«Ei tea... ei tea! Võib-olla tahab...»

Izjar roomas mööda põrandat, karjus ja väänles valust. Raud käis tal veel kord vastu selga, ta tõmbus kägarasse ja jäi vait. Väepealik viipas käega, malevlased tõstsid lödva keha üles, lohistasid välja ning viskasid lumehange. Pakase käes tuli Izjar meelemärgusele ning hakkas oigama. Mööda minev vanaeit kuulis seda oigamist, talutas piinatud keha suvekööki, kus ta elas. Ta pani mehe lavatsile ning määris põletatud selga kanepiõliga.

«Miks su selga põletati?» küsis ta, kui Izjar oli pisut toibunud.

«Kui ma teaksin, miks,» vastas ta oiates. «Ma tõin neile kui headele inimestele puskarit. Nad kiitsid seda!... Aga pärast...» äkki meenus talle miski. «Ai! Nüüd läheb kaotsi mu kelk ja mu pütt!... Ja pütt on uus, tammepuust!»

«Teed uue,» lausus vanaeit. «Näe, selg on sul triibuliseks tehtud, uut nahka sa selga ei tõmba. Lamad veel kaua.»

Izjar vaikis, meenutades, et pütti oli veel puskarit alles jäänud! Vanaeit hakkas uuesti rääkima:

«Küsite vist midagi?»

«Küsite... Küsite, kui palju mehi on linnuses.»

«Ju olid vakka, et nahk triibuliseks tehti?»

«Kaua olin vakka...»

«Aga pärast?»

«Pärast tirti sõnad minust rauaga välja...»

Mõlemad ohkasid. Suveköögis oli pime. Koldes hõõgusid mõned toored puud. Suitsu pani silmad kipitama. Oli kuulda, kuidas väljas raagus puude okstes vilistab tuul.

«Miks sa nende koerte eest pakku ei läinud?» küsis Izjar.

«Kellele mind, vanamutti, tarvis on?» küsis vanaeit otsekui endalt ning asutas kuhugi minema.

Kuulnud tema kohmitsemist, Izjat ehmatas.

«Kas lähed ära?»

«Lama, siin sind keegi ei puutu. Palju mis vanaeidel asja...»
naeris ta kähinal.

Izjar jäi üksinda pimedusse. Ta oigas ja nuttis, tal oli valus ja pütist oli kahju, see oli täitsa uus, tammepuust... Pärast rahunes ta maha, jäi vait ning uinus. Kui ta ärkas, ei olnud vanaeite ikka veel. Ta ei tulnudki tagasi.

Ta leiti, kui lumi hakkas sulama, linnamüüri lähedalt. Nähtavasti ei jätkunud tal jõudu kohale minna ning ta külmus ära.

Läbi tuule mühina ja vilina oli öist kukelaulu vaevu kuulda, aga kõik, kes seda ootasid, kuulsid. Odade ja mõõkadega, tapritega ja nuiadega mehed kogunesid väravate juurde. Kõigepealt tehti lahti peavärv. Tšolpan oma meestega läks vaikselt välja ning nad viskusid lõkke ääres soojutavate malevlaste kallale. Lühikeses tapluses langesid need kõik. Siis avati ka ülejäänud väravad. Mehed jooksid linnusest välja ning kogunesid suureks tumedaks hulgaks. Obran jagas selle hulga kolmeks

Košai oma meestega pidi ründama paremalt, Porvat ja Tšolpan vasemalt. Obran ise valis koha poegade vahel. Lootes vaid äkkrünakule, mis võis tuua võidu, ei lasknud Obran silmist ka seda, et malevlastel tuleb võidelda kolmes suunas, mis samuti nõrgendab nende vastupanu. Vana Obran oli kõik arvesse võtnud, kui riskis viie tuhande mehega rünnata viieteistkümmetuhandelist vürstide sõjaväge.

Lumi krudises minejate jalgade all, kuid tuul puhus Okaa poolt, ning Obran ei kartnud, et vaenlane kuuleb neid enne aega. Ta ei kiirustanud oma mehi, andes aega Košail ka Porvatil haarata vaenlase väge paremalt ja vasemalt. Lõpuks hakkas mäe all vilkuma sadade lõkete punakas valgus. See kord kustus, kord pahvatas võimsate tuulehoogude käes. Obran tõstis käe ning kuulatas – kõik oli vaikne. Peaasi, mitte kaotada õiget hetke ning kõigil rünnata ühekorraga. Minki veel lähemale, lõketeni jäi kolmsada sammu. Obran vahtis pimedusse ja teda üllatas ebameeldivalt see, et lõkete ümber oli liiga palju malevlasi. Miks nad ei maga? See sarnanes ootamisele... Siis kuulis ta Košai meeste võitlushüüdu ning vasakult kostis tuhandese inimhulga möire. Obran ootas, kuni tema ees olevad malevlased tormavad appi oma seltsimeestele, et kiiluna tungida nende ridadesse ja minna neile selja taha.

Kuid malev tema ees ei lõõnud kõikuma. Siis tõstis ta mõõga ning viskus vastu tumedale jõugule, mis oli sirutanud odad enda ette. Ta löi mõõgaga oda kõrvale ning tungis malevlaste keskele. Tema järele tormas Ordat, tehes tapriiga teed. Malevlaste pikad odad ei lasknud ligi, ta löi neid oma tapriiga vaid kõrvale, püüdes isa mitte silmist lasta. Obran aga vehkis mõõgaga liialt sahmimata ning jõudu säästes, otsekui laasiks oksti puul. Kuid ta piirati tihedalt ümber ning Ordat ei pääsenud talle ligi. Odrat nägi vaid, kuidas isa käsi viimast korda viibutas ja hulk neelas ta alla. Odrat hüüdis ning talle tormasid appi omad ja surusid vaenlase tagasi.

Obran lamas mustal lumel, nägu tumeda verega kaetud: mõök oli ta lauba purustanud kuni silmini. Odrat heitis käest tapri, rabas tapetud malevlase kangestuvate sõrmede vahelt mõõga ning tormas inimsulpi. Pikk vene mõök polnud tapper! Odrat rabas vasemale ja paremale, löi välja sädemeid raudkiivritest. Obrani poeg läks hoogu, tungis edasi ja siin ümbritsesid teda vürsti mehed. Löödi vastu õlga ning mõök pudenes käest, teine löök libises mööda pead ning löi ta jalust. Ta kukkus näoli musta, ära trambitud lumme...

Paremal käel võitlesid Košai mehed. Parkai mängis hästi viiespilli ja roopilli, kuid tapper polnud talle käe järgi. Esimene malevlane, kellega ta sattus vastamisi näost näkku, äigas talle mõõgaga vastu pead ning torkas kraaksatades mõõga rindu. Parkaid ei päästnud õhuke nahast kaitse särgi all. Ta varises maha nagu noor puuke kirve all... Aga Košai raius mõõgaga vürsti meeste-summa keskel ning vaenlased ei saanud talle pihta, kartes riivata omasid. Mitu korda torgati teda piigiga selga või rindu, kuid paks härjanahast vest särgi all kaitses teda. Košai raius ja raius, kuni käsi väsis. Ja kui ta tahtis haarata mõõga vasakusse kätte, saadi talle jaole – ühe hoobiga löödi pea maha.

Raua kõlin, nuiade tuhmid matsud, oiged, karjed ja needmised sulasid üheks hirmsaks vihaseks ulgumiseks. Tapeldi meelegeitlikult ja julmalt, palumata abi või armu. Kuid jõud olid siiski liiga ebavõrdsed. Košai mehed piirati ümber tiheda rõngana ning tapeeti viimseni...

Näis, et oma armastuse oli Suur Jumal kinkinud Porvatile ja Tšolpanile. Vürsti malevlased ei oodanud kallaletungi sellest küljest. Porvati ja Tšolpani mehed jõudsid täiesti lõketeni välja, enne kui malevlased löid vankuma ja põgenesid Okaa äärde. Edu üle rõõmustades hakkasid ründajad neid jälitama, raiusid neid

mõõgaga, tapriga, torkasid läbi piigiga. Paljusid saatsid Porvati ja Tšolpani mehed seal Suure Jumala juurde. Aga kui vürsti mehed olid purustanud Obrani, tormasid nad omadele appi ning Porvati ja Tšolpani meestel tuli asuda kaitsele. Nad kogusid mehed ringi ja tõrjusid vaenlast seni, kuni neid suruti Okaa peale. Nad tapeti lõplikult jõe jääl...

Lahing oli alanud pärast keskööd, koidu ajal aga kõndisid malevlased langenute vahel ning tapsid mõõgaga või piigiga haavatuid.

Mitu päeva märatsenud tuul vaibus lõpuks. Taevas puhastus pilvedest ja metsa tagant ujus välja päikese veripunane ketas. Malevlased lähenesid linnusele, mida nüüd keegi enam ei kaitsnud: kõik kaitsjad jäid lebama mäejalamile. Kui malevlased sisenesid linnusesse, ei näinud nad seal inimesi ega kariloomi, ka mitte kodutut peni. Linnus oli tühi. Nad otsisid läbi majad, aidad, keldrid. Mida sai ära viia, see viidi – kelkudega, lohinal, kuidas keegi. Pärast pandi majad ja aidad põlema. Ka linna müüride alla kuhjati põhku ja pandi põlema – linnuse kohale kerkis tihe must pilv...

Veel kaks päeva seisid malevad sadama juures – tehti rüüsteretki lähimatele küladele. Kuus küla rüüstati tühjaks ja pandi põlema, viidi minema kariloomi ja inimesi. Ära minnes jättis Mstislav kohale kaks tuhat malevlast valvama mordva tuleaset: et nad ei plaanitseks linnust uuesti üles ehitada. Selle koha peale käskis Vladimiri vürst pojalt Mstislavil rajada oma linna. Kuid noorel vürstil ei õnnestunud seda teha – samal kevadel ta suri ootamatult. Kahe aasta pärast lõpetas oma päevad ka isa, kelle tapsid ta oma lähedased ja Bulgaari maalt võetud noor naine.

Bulgaari khaanile teatati, et Vladimiri, Muromi ja Rjazani vürstide pojad tulevad sõjakäigule tema vastu. Et rünnakut ära hoida, saatis ta neile vastu oma sõjaväe. Teel sai bulgaaride väeülem teada, et raju ei lasknud vürstidel edasi minna ning nad pöörasid Obrani linnuse alla. Kaks päeva liikus bulgaari vägi malevate kannul, oodates, ehk nad pööravad siiski neile vastu. Kuid Sura suudmes bulgaarid peatusid, kui olid veendunud, et vürstide mehed liiguvad eemale ega kavatse tagasi pöörata. Siin kohtaski neid Ušmai. Ära kuulanud tema palve, otsustas bulgaari väepealik mitte lasta käest juhust ning kätte maksta Vladimiri vürstile. Liiga palju oli too teinud kurja Bulgaarimaal – korduvalt rüüstanud ja põletanud nende linnu ja külasi, viinud kaasa mehi ja naisi. Ning Bulgaari sõjavägi sisenes Mordvamaale. Saanud teada vürstide kallaletungist Obrani linnusele, ühines bulgaaridega ka mordvalasi. Sõjavägi kasvas. Peagi kohtasid nad inimesi, kes olid põgenenud tule ja rüüstamiste eest. Siis saigi Ušmai teada Obrani hirmsast kaotusest ja linnuse põletamisest. Sai teada ka seda, et umbes kaks tuhat meest on vürst Mstislav jätnud valvama tuleaset, et mordvalased ei mõtleks linnust uuesti üles ehitada.

Okaa suudmele jõudis bulgaaride vägi koos mordvalastega öösel. Ušmai palus bulgaaride väejuhti kohe rünnata malevasi, et neid ootamatult tabada. Kuid too ei kuulanud ta palvet: mehed olid väsinud, tuli lasta neil puhata.

Malevlased ei osanud mõeldagi mingist kallaletungist pärast Obrani väe täielikku hävingut. Aga kui hommikul tõusis päike ja nad äkki nägid, et jumal teab kust välja ilmunud sõjavägi on nad ümber piiranud, siis ei hakanud nad ootama kallaletungi. Saduldanud hobused, tungisid nad ootamatu rajuhooa piirajate rõngasse ning murdsid end sellest läbi. Mitte kõigil ei õnnestunud põgeneda, kuid üle tuhande ratsaniku pääses Okaa avarustesse ning kuna neid ei jälitatud, kadusid nad Vene maadesse.

Lühikeses kokkupõrkes sai Ušmai saagiks kaks hobust. Kui ta ratsutas suitsevasse linnusesse ja nägi, mis sellest on järel, kattis

ta näo kätega ning hakkas nutma. Nagu tulnukas teisest ilmast ilmus tema ette Izjar.

«Kus on kõik inimesed? Kus on vana Obran?»

Izjar näitas käega allamäge.

«Kõik jäid sinna... Elusana leidsin vaid Ordati. Temagi ära külmunud. Tõin ta siia, sojendan ta sooja tuha peal üles. Kui ma ise oleksin terve, oleksin ta varem leidnud, poleks lasknud ära külmuda.»

«Mis sinuga on?»

«Mul põletati selg ära.»

«Kes põletas?» ei saanud Ušmai aru.

«Teadagi, kes... Vürsti omad.»

«Mille pärast nad sind?...»

«Mine küsi, mille pärast. Ehk sulle ütlevad. Minule ei öelnud,» Izjar ei tahtnud sellest kõnelda ning ta katkestas jutu. «Otsisin üha oma Kemaid, aga ei leidnud. Kuhu ta kadus?...»

«Põgenes ehk samuti nagu sina! Sa ju ei tapelnud malevlaste-ga?»

«Ma isegi ei teadnud taplusest midagi, lamasin meelemärku-seta!»

«Kus Ordat on?»

Izjar viis Ušmai söestunud palkide juurde. Siin lamas Ordat tuulepoolses küljes. Nägu oli tal kaetud tumeda koorikuga, veri oli hüübinud sassis habemesse, käed peidus kuue all.

Ušmai kükitas ta ette. «Kas hingad?»

Odrat avas vaevaliselt silmad, lausus suud peaaegu liigutama-ta:

«Kas Ušmai?... natuke hingan. Väga ära olen nõrkenud... Kui poleks Izjari olnud, oleksin ära külmunud. Suur Jumal õnnistagu teda.» Ordat vaikis, kogus jõudu ja palus: «Ušmai, vii mind koju.»

«Lama seniks. Lähen, otsin Obrani – teda peab auga matma.»

«Kõiki peab auga matma,» sosistas Ordat. «Nii isasid kui ka poegi...»

«Kas sul puskarit on?» küsis Ušmai Izjarilt. «Peaks andma Or-datile lonksu.»

«Mis puskarit mul on!» vehkis Izjar kätega. Isegi pütid on ära põlenud!»

Ušmai hüppas hobuse selga, käskis Izjaril valvata teist ning ratsutas mäest alla.

Kui bulgaarid olid pisut puhanud, asutasid nad minema tagasi. Ušmai leidis Obrani sandistatud ja külmunud kehade hunniku alt. Sidunud käärgas keha sadula külge, ratsutas ta tagasi linnusesse. Izjar aitas tal tõsta Ordati teise hobuse selga, nad võtsid valjad pihku ning läksid Košai külla.

Külla jõudsid nad päikeseloojanguks. Siin võtsid neid naised valjusti nuttes vastu. Ordat tõsteti hobuse seljast maha ning tema naine Viškava viis ta nuttes majja. Ušmai viis Obrani oma majja ning asetas ta esimesele lavatsile, tahtis ta keha sirgu tõmmata, kuid see ei andnud järele.

«Las sulab pisut,» lausus ta, «lööb ise sirgu.

Vežava langes mehe jäätanud kehale ning tardus sinna paigale...

Izjar läks tagasi koju ning nägi seal poega:

«Oi, Kemai, sa oled elus?»

«Olen elus, isa. Näen, et sina ka?»

«Elus küll,» hakkas Izjar kohe oigama, «aga nahk tõmmati maha... Kuidas sina ellu jäid? Kas jooksid ära?»

«Muidugi jooksin,» muigas Kemai. «Kui sa oleksid näinud, kui palju seal oli vürsti mehi! Polnud mõtet taplusesse tükkida...»

«Ole vakka!» ehmus Izjar. «Poeg, ära räägi sellest kellelegi. Sa võitlesid, kuid jäid ellu!

«Ega ma ainuke olnud, jooksis ka teisi.»

«Aga sina ole ikkagi vait!»

Izjari naine ja tütar kuulasid ega teadnud, kas rõõmustada või kurvastada. Muidugi oli hea, et nad koju tulid. Aga kui teada saadakse, et nad jooksid võitlusväljalt minema, on parem külla mitte jääda: igaüks võib näkku sülitada.

Purgaz jooksis Košai majja ning hüüdis lävelt:

«Onu Ušmai tõi vanaisa Obrani siia, tulge kohe meile!»

Kiževat hüppas pingilt püsti:

«Kas tõesti on elus?»

«Ei, maha tapeti, ta on üleni jääs, isegi kätt ei saa sirgu...»

Äranutetud naised hakkasid taas valjusti ulguma. Parava ja Mazava viskasid kuued selga ning jooksid Ušmai majja. Nad tulid tagasi hilja õhtul, silmad punased, ja vaikisid.

Parava vaatas kurjalt Kiževatile otsa:

«Homme hommikul pane hobused ette, söidame meeste järele.» Ja äkki kukkus ta jõuetult pingile ning kattis näo rätikuga: «Kõik on tapetud, kedagi ei jäänud... Mida me nüüd ilma meesteta tegema hakkame?... Kuidas hakkame elama?...»

Kiževati pahandasid ta sõnad, ta kortsutas kulmu ning küsis valjult:

«Kas mina ei olegi mees?»

Parava rebis rätiku järsult näo pealt ning sisistas Kiževatile otsa vaadates läbi hammaste:

«Mehed on need, kes kaitsesid linnust ja langesid lahinguväljal!»

Košai vanim naine nuttis vaikselt. Ta kurvastas oma lemmikpoja Parkai pärast. Košai oli talle ammu võõras. Las teda nutavad taga ta nooremad naised – ta oli neid alati rohkem armastanud kui teda.

Mazava oleks kui kivistunud. Ta ei suutnud kuidagi ette kujutada, et Parkaid ei ole enam elus, et ta noor, terve, hell mees lamab elutuna kusagil metsas? Kas tõesti võidi ta tappa?

Hommikul sõitis Košai külast välja pikk leinarong. Naised, lapsed, vanurid sõitsid järele neile, kes veel hiljuti olid nende mehed, vennad, pojad... Voori juhtis Kiževat. Ta arvas, et tema on nüüd sugukonna vanema asemel ning peab hoolitsema nii elavate kui ka surnute eest.

Saanid sõitsid metsast välja ning nende pilgule avanes kohutav vaatepilt. Nii kaugele kui silm ulatus, oli väli kuni Okaani täis musti, lumega pisut üle puuderdatud kühmusid. Nende vahel kinni trambitud lumi hirmutas neid oma paljakutega. Kiževat sõitis Okaa kaldale ning peatas hobused. Rahvas läks laiali mööda seda kasimata paika.

Esimesena leiti üles Parkai ning viidi saani. Mazava hakkas nutma ning langes hangunud kehale. Kaua ei leitud üles Košaid

ning alles Parava tundis ta lõpuks ära riiete järgi: Košai oli ilma peata, see leiti kõrvalt.

Saanid said täis, kurvad koormad viidi külla ning tuldi tagasi. Kolm ööpäeva, päeval ja öösel, suleti surnute silmi. Lõpuks oli väli tühi, jäid vaid mustad lõkkeasemed, lõhutud onnid ja verised jäljed tallatud lumel. Oma mehed olid malevlased kaasa viinud: neile oli igavene rahu määratud nende omal maal.

Košai ja Parkai pestud ja valgetesse särkidesse riietatud kehad lamasid pinkidel. Esimesena itkes peremehe kohal vanim naine, teda asendas Litava, tema järel Parava. Viimastena itkesid tütreid ja minijad. Parkai kohal itkesid ema, naine ja õed.

Järgmisel päeval mindi itkema Obrani kohal. Itkesid kõik selle küla naised. Kolm päeva kajas Košai külas katkematu itk. Maeti surnuid sugukonna kalmistule küla lähistel. Siin peeti ka üldist palvust, kus palvevanemad palusid esivanematel võtta enda juurde linnuse eest peetud lahingus hukkunud mehi. Ja Suurelt Jumalalt paluti armu, et ta annaks neile oma õnnistuse.

Kõige rohkem orvuks jäi Obrani perekond. Tema poegadest oli alles vaid Ordat ja vanematest lapselastest Kiževat ning teadmata kuhu kadunud Promza. Venda ja isa leinas Kiževat vaikides. Tema ainsast silmast ei tulnud ühtegi pisarat. Teda lohutas see, et nüüd oli tema jäänud perekonna peaks ning tal polnud tarvidust otsida omale teist naist: Parkaist jäi maha noor ja ilus lesk. Mordva vana kombe kohaselt surnu naine sai tema venna naiseks, kes pidi tema laste eest hoolitsema kui omade eest.

Košai vanim naine nägi oma poega läbi ning sai kohe aru, mida too mõtles. Kuid Mazava pidi nii või teisiti saama kas Kiževatile või Promzale. Kuid Promzat polnud ning Kiževat hakkab teda nõudma endale vanema venna õigusega. Jätaks ta teda vaid praegu rahule! Et hoiatada Kiževati, lausus ta:

«Vaata sa mul, et sa ei läheks Mazava lähedalegi.»

«Kas ma olen sinu meelest koer või,» solvus Kiževat. «Tean seda sinutagi.»

«Küllap olidki koer, kui tükkisid talle ligi elusa mehe ajal... Praegu on palju leskesid. Kui leinaaeg möödub, kosid omale naise mujalt. Mazava jäta Promzale, ta peab ju siiski tagasi tulema. Tal- le sobib Mazava aastate poolest enam.»

«Jälle Promzale! Kõik Promzale!» läks Kiževat põlema. «Ära õpeta mind, tean ise, mida teha!»

Isa ajal ei rääkinud ta emaga kunagi nõnda. Nüüd tundis ta end peremehena ning püüdis asuda isa kohale. Kuid ema ei lubanud talle seda ning lõikas läbi ta suurelisuse.

«Pärast isa olen mina majas perenaine!» ta mõõtis poega vihase pilguga. «Nagu mina ütlen, nii on!»

Kiževat langetas pilgu ning hakkas valjusti nohisema – ta ei julgenud vastu hakata emale, maja perenaisele. Õhtul tuli Ušmai, hoiatas Kiževati, et homme hakatakse Vanemate majas valima ellu jäänud meeste seast uut sugukonna pead.

«Miks sina mulle sellest räägid?» Kiževat nõelas Ušmaid vaenuliku pilguga.

«Sest Ordat palus mul seda teha. Kas pole ükskõik, kes sulle seda ütleb?»

«Ei ole ükskõik!» kihvatas Kiževat. «Obran oli minu vanaisa.»

«Ta oli mitte üksi sinu, vaid ka minu vanaisa!»

«Oli, kuid mitte nii lähedane.»

«Sel pole tähtsust,» lausus Ušmai rahulikult. «Sugukonna pea valivad kõik mehed, mitte meie sinuga.»

Ušmai läks ära.

«Sugukonna peaks valitakse Ušmai,» katkestas Litava vaikuse.

«Muidugi,» toetas teda Parava. «Ordat on tõbine, keda siis veel Obrani soost valida?»

Kiževat raevutses – naised arutavad, nagu ei arvakski nad teda, Kiževati, meheks! Ta lõi rusikaga vastu lauda.

«Teid, lehtsabisid, ei küsitud, keda valitakse!»

«Aga peaks küsima,» lausus Litava. «Meie jagame paremini, mis mees keegi on.»

Kiževat heitis kasuka selga ning läks välja. Neid naisterahvaid ei saanud ka isa mitte alati tagasi hoitud, tema ei tule nendega ammugi toime.

«Aitab lobisemisest,» vanim naine ei unustanud oma kohustusi, «asuge oma tegevuse kallale. Niigi on palju päevi kaotsi läinud...»

«Kes selles süüdi on, vanim?» ohkas Litava. «Matsime, itkesime, palvetasime. See ka tegevus...»

Vanim naine ei hakanud vaidlema, kuid töö on alati töö. Ta võttis koldest söe, puhus selle lõkkele ning süütas peeru. Košai oli alati käskinud palju villa kedrata. Ja kuigi Košaid enam ei olnud, valitses tema tahe majas nähtamatult. Mure ja kurbus tulevad ja lähevad, töö aga jääb – selleta läbi ei saa. Ning naised võtsid ohates kedervarred pihku.

...Järgmisel päeval kogunesid kõik Obrani suguharu mehed Košai küla Vanemate majja. Uueks suguharu peaks sai Ušmai. Pärast korraldati palvus, söödi ohvriliha ning joodi mõdu. Vanamehed meenutasid peielauas endiseid aegu, tuletasid meelde, kes langesid julmas võitluses linnuse eest, kui toredad inimesed nad olid, kui head isad ja armastavad abikaasad.

Noortel lõppes korraga nende lapsepõlv ja noorukiiga – sugukonnale oli vaja meesterahvaid. Palju meesterahvaid.

Suurtest teedest kaugel eemal oli metsade peidus vene kolkaküla. Alles kevadel töid juhuslikud möödujad hirmsa teate Obrani linnuse lahingust. See teade löhkus Promza elu harjumuspärase kulgemise. Ta oli juba kohanenud oma muldonnis ning oli rahul iga oma päevaga. Rahul oli ka Ruzava. Peale selle muldonni ja koera polnud neil midagi. Vilja vahetas Promza venelastelt karusnahkade vastu, kala püüdis jõest, liha hankis küttides. Nii nad elasid ega tundnud muret. Teade lahingust ajas Promza meeleheitele. Ta oli valmis kasvõi otsekohe jätma kõik sinnapaika ning tormama kodukolde poole. Kuid Ruzava ootas last ja see hoidis teda paigal. Tuli oodata, kuni ta sünnitab.

«Kas sul läheb veel kaua?» küsis ta naiselt kärsitult.

«Ei tea,» kehtas Ruzava õlgu. «Vahest veel kuu aega.»

Sellele kuule tuli liita veel teine, kuni naine toibub sünnitusest ja laps kogub pistut jõudu. Tähendab, et enne suve nad siit ei pääse.

«Miks sa tahad ära minna?» ei mõistnud Ruzava. «Kas meil on siin paha? Sinu üle pole vanemaid, oled ise enda peremees.»

«Kuid seal on mu isa, vanaisa, vennad!» selgitas Promza. «Kui linnus maha põletati, siis tähendab, et oli suur lahing. Võib-olla on kõik hukkunud.»

Kuid Ruzava mõtles muud.

«Läheme tagasi ja su vend tahab jälle mind sinult ära võtta.»

«Ei ta võta... Võib-olla ta pole enam eluski,» lausus Promza, et naist rahustada.

Ja Ruzava nõustus.

«Kui minna, siis kohe. Väikesega süles on raskem. Öeldakse, et rase naine peabki kõndima,» ta pani käe mehe õlale ning naeratas. «Jõuame kuidagi tasapisi kohale.»

Promza suudles naist ning hakkas kohe valmistuma teekonnaks. Ruzava läks hüvasti jätma külarahvaga, kellega oli jõudnud sõbruneda, külavanemaga ning astus sisse ka kirikusse, kus papp õnnistas teda pikale teekonnale minekuks. Järgmise päeva koi-

dikul läksid nad külast välja: Promza kotiga õlal, rase Ruzava ja koer.

Nad liikusid kiirustamata, puhkasid sageli. Mõnikord sattus neile teekaaslasi ja neid viidi edasi vankril. Kuid Ruzaval oli rahulikum kõndida kui rappuda konarlikul, täis puujuuri metsateel.

Koer tundis esimesena kodu lähedust ning jooksis ette. Promza süda hakkas taguma: kuidas neid vastu võetakse või peab hoopis tagasi minema? Ka Ruzava muutus murelikuks.

«Miks sa norus oled?» naeratas Promza, püüdes ergutada mitte niivõrd naist kui iseennast.

«Ma ei tea, mis mind ootab...»

«Mis ka ei ootaks, me läheme koju, mitte võõraste juurde.» Ka Promzale endale meeldis, kui hästi ta oli öelnud ning ta kordas sisendavalt: «Koju!»

Külla nad jõudsid keskpäeval. Promza astus esimesena üle läve ning nägi ema ja Mazavat. Ema vaatas Promzat ja Ruzavat ega uskunud oma silmi. Siis aga jooksis ta poja juurde, kallistas ja vappus nutust. Promza pani ta pingile istuma ning silitas tal pead. Ema rahunes, naeratas, aga kui Promza küsis meeste kohta, tulid taas vanadesse silmadesse pisarad. Ka Mazava ei pidanud vastu. Kui nad mõlemad olid end tühjaks nutnud, jutustasid nad Promzale raskest lahingust, hukkunutest ja sellest, kuidas vürsti vägi põletas maha Obrani linnuse.

«Linnusest jäid järele vaid tukid,» jutustas ema. «Ušmai tõi kohale biljarid ja need aitasid minema ajada malevlasi, keda vürst oli siia jätnud. Ušmai on nüüd sugukonna pea. Meie Kiževati ei valitud.»

«Kas Kiževat on elus? Kas tema ei tapelnud?» imestas Promza.

«Isa jättis ta meiega koju. Mis võitleja ta oma ühe silmaga on?»

«Talle meeldib naisi valvata...»

«Ära räägi nii. Kedagi pidi ju meiega jätma...» ema hüppas äkki pingilt üles ja hakkas askeldama. «Oih, teid peab ju toitma, jääme lobisema. Lähme panikudosse.»

Pärast sööki viis Mazava Ruzava jõe äärde, kus naised valgendasid kangaid, ning Promza jäi emaga kahekesi. Lõpuks sai vana naisterahvas jagada oma koduseid muresid oma kõige lähedasema inimesega.

«Pärast Košai surma ei ole majas enam peremeest,» kaebas ta Promzale. «Naised ei pea Kiževati millekski, üldse ei karda teda. Ainult mina hoian neid veel ohjes. Kiževat tahaks põllul käia Mazavaga. Ütleb, et vanematest naistest pole tolku. Aga mina ju tean, mis abi tal seal tarvis on. Ka Mazava teab ning nutab iga kord, palub, et ma ei laseks tal koos Kiževatiga minna. Nii ma saadan Litava. Tõsi, ka tema ei taha Kiževatiga minna. Kuid Litava pole enam noor ja tal on lapsed. Arvan, et nüüd läheb kergemaks.» Ema vaikis, mõtles midagi ning otsustas, et Promzaga ei pea kavaldama ning ütles otse välja selle, mis talle rahu ei andnud. «Tead mis – sina vaata Mazavat. Nii või teisiti tuleb sul kasvatada tema lapsi. Sina saad nüüd nende isaks. Selline on tava, poeg. Ja Kiževat otsigu omale teine naine mujalt, leskesid on praegu palju.»

Promzal oli venelaste keskel elades kuidagi hoopis meelest läinud too tava ja see tegi ta nõutuks.

«Aga kuidas Ruzava selle peale vaatab? Vene kombe kohaselt tohib mehel olla ainult üks naine.»

«Promza, sina ei ela võõraste kommete kohaselt, vaid omade järgi, seepärast kuula, mis ma sulle ütlen. Kiževatile ta ei lähe. Ta lubab end ära uputada, kui Kiževat teda võtab. Kuhu ta siis läheks koos lastega?... Nii on lood, pojake, midagi pole parata.»

Nii oli õiglane ja Promza mõistis, et ka see tava oli õiglane. Ja ta ei hakanud ütleva, et teda vene külas ristiti ja Ine Škai asemel on ta kummardanud Kristust. Kuni temalt pole seda küsitud, seni ta vaikib sellest.

Õhtul tuli põllult tagasi Kiževat koos Litavaga. Litava jooksis Promzat ja Ruzavat kallistama ilmel, nagu poleks ta neid mitu aastat näinud. Kiževat kortsutas kulmu, vaatas kassis silmi venda pealaest jalatallani üle.

«Kas hulkumine tüütas ära?» küsis ta kitsaid huuli kõverdades.

«Ma ei hulkunud, elasin ühes kohas. Ja mitte halvasti.»

«Teadagi, et mitte halvasti. Aga su isa ja vend hukkusid... Sa oleksid nagu ette teadnud, jooksid õigel ajal minema.»

«Mina jooksin sinu eest. Kui oleksin koju jäänud, oleksin kindlasti hukkunud koos isa ja vennaga. Aga sina, näe, oled elus.»

Kiževat vaikis.

«Küllalt sellest,» lausus Litava väsinult. «Minge õhtust sööma.»

Panikudos istus Kiževat peremehe kohale. Promzal oleks nüüd tulnud istuda ta kõrvale, kuid ta istus ema kõrvale. Pingile istuma pandi ka Ruzava, kõhulisel olnuks raske süüa seistes. Söödi kalasuppi ja mindi suvemajadesse laiali. Mazava andis oma suvemaja Promzale ja ta naisele, ise kolis tüdrukute juurde.

Ruzava ei jäänud kaua magama õhtuhämaras, niheles ja ohkis. Pärast ütles nagu omaette:

«Kuidas kõik on majas muutunud...»

«Mis on muutunud?»

«Avaramaks on läinud.»

«Teadagi, mehi pole ju enam...»

«Ma ei räägi sellest. Naistel pole vaja enam kedagi karta. Nad ei värise nüüd kellegi ees, räägivad, mida tahavad. Ja ei tülitse omavahel.»

«Pole kellegi pärast tülitseda. Tülitsesid ju ainult Litava ja Parava, jagasid meest kõik aeg. Nüüd pole kedagi jagada...»

Promza oleks tahtnud naisega rääkida Mazavast, kui juba meenutati mehi. Mida sa ei arva, aga ta tuleb võtta teiseks naiseks. Tema ei saa ju lõhkuda vana tava, aga kui ta oli järele mõelnud, ei hakanud ta praegu sellest Ruzavaga rääkima. Ta aimas, kuidas uudis vastu võetakse ega hakanud ta tuju enne und rikkuma.

«Kas tuled minuga põllule või puhkad päevakese?» küsis Kiževat nii, et Promza sai kohe aru: ta ei soovi teda kaasa.

«Ma ehk puhkan. Homme läheme koos.»

«Muidugi las puhkab,» toetas teda ema. «Sõidad koos Parava-ga.»

Kuid Parava hakkas tõrkuma.

«Miks mina? Las Litava sõidab.»

«Kes tema eest kangast hakkab kuduma, kas sina või?»

«Eks ta tütreid koovad.»

«Tütred koovad endale kaasavara.»

«Siis saada temaga ta naine, talle pole kaasavara tarvis.»

Vanemale naisele niisugune jutt ei meeldinud ning ta tõstis häält:

«Hammusta huulde! Põllule sõidad sina!»

Promza naeratas seda sõnelust kuulates, ta mõistis, et pere-mees on majas siiski olemas. Ilma peremeheta poleks korda. Ta läks aiamaale ning sealt jõe äärde. Kui tihti oli ta vene külas meenu-tanud oma jõge! Niikaua kuni ta end mäletas, oli sellega palju seotud. Siin õppis ta poisikesena ujuma, oli uppumas, püüdis kala. Selle kaldad rohetasid õrn-haljast tarnist, vana remmelgas ripu-tas oma pikad peened oksad vee kohale. Kõik oli roheline, mets ja luht, vaid toomingas oli kaetud kui kerge lumega. Promza hingas täie rinnaga hommikust värsket õhku, mis oli täis jõe ja rohelse lõhnu ja tal hakkas pea kergelt ringi käima. Kodukandist ei ole ikkagi midagi paremat!... Ja nüüd näis too muldonn, mille ta oli oma kätega ehitanud, kaugena ja süngena nagu unustatud unenä-gu, ilmetu ja vaene oli ka sealse jõe savine kallas, mis millegagi ei meenutanud siinset jõge, mis oli pisarateni armas.

Jõe ääres kastis Mazava koos tüdrukutega kangast ning lao-tas need pikkade, laiade ribadena luhale, kus päike neid lõõmutas lumivalgeks. Promza polnud varem nagu märganud, et majas on nii palju tütarlapsi. Nüüd vaatas ta neid, kuulas nende muretut naeru ja süda tõmbus tal murest kokku. Varsti on aeg neid mehele anda, aga mehi polnud peaaegu üldse alles jäänud. Kuid ta rahus-tas end, et läheb aeg ning raiutud lankidele kasvab uus noor mets.

«Kas tulid meile appi?» hüüdis talle Mazava.

«Ma ei hakka teid segama, saate ise hakkama.»

Promza läks jõe äärde ning istus pehmele, soojale mättale.

Mazava saatis tüdrukud kuivanud kangaid kokku panema, et neid uuesti kasta. Kui nood minema olid jooksnud, kükitas ta Promza kõrvale.

«Ära anna mind Kiževatile, Promza, võta endale,» ta silmad täitusid pisaraist. «Ma kardan teada kui metsavaimu.»

«Mida sa kardad, keegi ei kavatse sind talle anda.»

«Ta tahab mind jõuga võtta, kõik aeg ähvardab.»

«Ära karda, ei ta võta.» Promza mõistis, et sellega oli ta tunnis-tanud, et võtab teda ise. Ning ta küsis vaid:

«Aga kuidas sa hakkad Ruzavaga läbi saama? Ei hakka temaga kisklema minu pärast?»

«Oi, Promza! Ma ei hakka kunagi temaga kisklema! Ta on nii hea. Ja kas mina olen kuri, Promza?... Hakkame temaga läbi saa-

ma!» noore naise silmad löid särama, ta tõusis kiiresti ning jooksis tüdrukuid aitama. Kuid peatus poolel teel ning otsekui uskumata oma õnne, vaatas järsku tagasi. Promza viipas talle käega, hakkas naerma ning läks Ušmai juurde.

Ušmai kohtas teda õuel.

«Tule sisse, tule!» ta embas Promzat ja patsutas õlale. «Hästi tegid, et tagasi tulid. Noh kas mullikakene on juba poeginud?

«Kõike sa ka mäletad, onu Ušmai,» hakkas Promza naerma. «Sul ei lähe meelest, kuidas me Kemaiga malevlast otsisime.»

«Kehva teekaaslase valisid sa tookord.»

«Miks?»

«Sinu Kemai on argpüks. Ta jooksis ära juba enne taplust ja peitis ennast ema särgi alla. Kas sa pole veel kuulnud? Istu, ma räägin sulle.» Ta istus pakule maja juures ja sikutas Promzat särgist. «Aga see, mida tegi ta isa Izjar, jääb meelde kogu eluks. Ei ole talle andestust maa peal ega maa all. Tema oli see, kes lobises vürstidele välja, et linnusele on kogunenud palju mehi ja järelikut kavatseb Obran malevlasi rünnata. Vürstid asusid ootele ja võtsid teda vastu piikidega.»

Promza heitus: kas niisugune asi oli tõesti võimalik?

«Onu Ušmai, kas seda rääkisid sulle vürstid?»

«Mitte vürstid, vaid tema lobisemishimuline tütar, kes on igati isasse.»

«Ja kas Izjar elab külas?»

«Ei, läks öösel koos oma perega metsa. Kui naised said reetmisest teada, oleksid nad ta peaaegu tükkideks rebinud. Ja hästi oleksid teinud... Kuid küllalt temast, et tal elu ei oleks. Räägime asjast. Mõtlen pärast kündi küladest kokku koguda kõik terved mehed ning minna linnust üles ehitama. Okaa suuet ei saa jätta vürstidele. Sinu kadunud vanaisa rääkis alati, et Obran-õš on mordvalaste jaoks maa süda. Kui sinna asub Olodimiri suurvürst, on Mordvamaa püünises. Kas oled minuga nõus?»

Promza mõistis, et kui linnus poleks olnud vajalik mordvalastele, ei oleks Obran läinud tema pärast piikide otsa ega viinud mehi surma. Ta ütles:

«Ušmai, sina oled nüüd sugukonna pea ning ma kuuletun sulle, nagu olin kuuletunud vanaisa Obranile. Nagu sina ütled, nii on.»

Ušmai noogutas tänulikult.

Parava tuli põllult koju üksinda, oli tige ja sõnaaher. Videvikuks tuli tagasi ka Kiževat ära kriibitud näoga. Ta ei näidanud end emale, võttis hobused lahti ning läks oma majja.

«Mis teil seal põllul jagamata jäi?» küsis vanim naine Paravalt.

«Mine, küsi oma pojalt. Sulle ta ehk ütleb. Kahju, et ma ta viimast silma peast välja ei kraapinud.»

Järgmisel päeval sõitis põllule koos Kiževatiga Promza. Kõik naised jäid koju.

Kuni nad kündsid ja külvasid, sünnitas Ruzava poja, kellele anti kadunud vanaisa nimi Košai. Nagu ikka kogunes Suurpäeva palvusele Košai külla kolm sugukonda. Järgmisel päeval aga läksid mehed ja noored naised kurvale tuhaasemele, et üles ehitada uus linnus.

Koos Promzaga tuli linnuseplatsile mitte Parkai lesk, vaid Promza teine naine Mazava. Ruzava leppis oma saatusega ega näidanud välja mingisugust pahameelt. Kuid Promzale ta ütles, mis ta asjast arvas.

«Hakkad nüüd elama patus ja teises ilmas praetakse sind tülisel pannil!»

«Kuraditel ei jätku ju panne kõikide mordvalaste jaoks!» naeris Promza. «Ma ei saa ju vastu hakata tavadele. Siis karistaks mind Ine Škai.»

«Olgu,» nõustus Ruzava, «kuidas sa ka ei teeks, ühele jumalale pole sa ikka meele järele, kas meie või enda omale. Aga Mazava on hea inimene.»

Promza sõitis Okaa äärde kerge südamega.

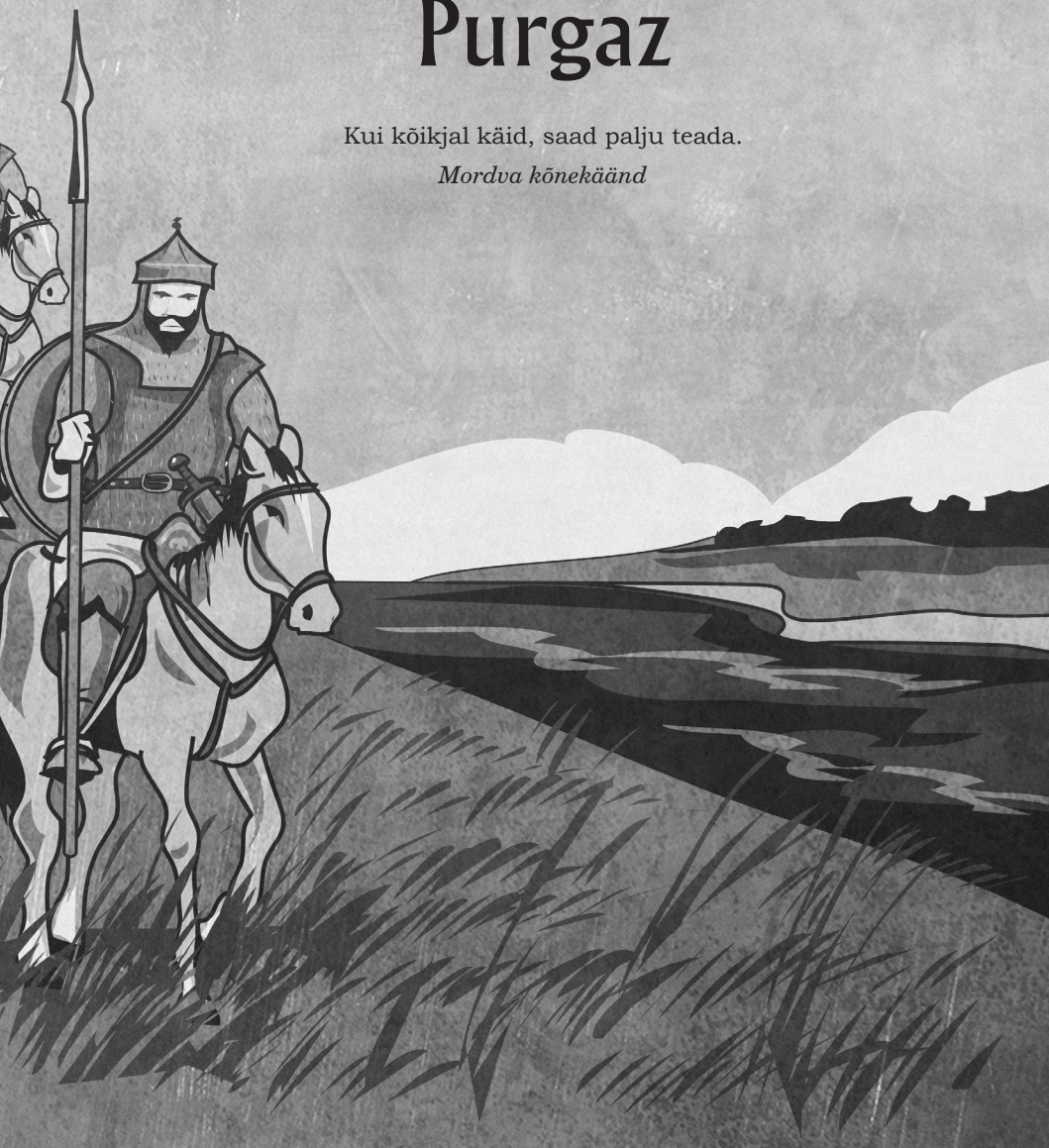

Teine osa

Purgaz

Kui kõikjal käid, saad palju teada.

Mordva kõnekäänd

Aeg parandab ka kõige hirmsamad haavad. Kaheteistkümne aasta pärast kerkis tuhaasemele taas Obrani linnus, mis oli ümbritsetud vägeva palktara ja sügava kraaviga. Nagu varemgi vaatasid neli tugevat väravat nelja ilmakaare suunas. Maju ehitati linnusesse vähem, üksnes linnuse vahtkonna jaoks. Ordat, kes oli tapluses sandiks tehtud, ei saanud enam kirvest käes hoida, kuid ta käskis oma poegadel, juba naisemees Onekeil ja üheksateistkümneaastasel Purgazil ehitada ühe nendest majadest.

Peaaegu kõik Obrani soo mehed olid sinisilmsed ja heledapäised. Purgaz oli läinud vanaemasse, pärinud tema polovetsi vere, sellepärast Vežava vist armastaski teda kõige enam oma lastest ja lapselastest. Ta oli lüheldast kasvu, tumedad juuksed olid lokkis, silmad mustad ja isegi nägu tõmmu. Ordat oli ammu talle pruudi valmis vaadanud ning tahtis teda naida, kuid Purgaz palus oodata naisevõtuga aastat paar, seletades asja sellega, et ta tahab näha teisi maid, vaadata, kuidas inimesed seal elavad...

«Su vennas Promza käis ka kunagi võõrastel maadel,» naeris Ordat. «Hea, et pääses sealt terve nahaga!»

Kuid ta nõustus siiski pulmadega ootama, ehkki majja oli hädasti tarvis naisterahva töökäsi. Purgaz ei saanud öelda, et talle väga meeldis Ušmai noorem tütar Mijanža. Kuid too oli saanud alles viieteistkümneaastaseks ning isa ei kavatsenud teda veel mehele anda. Purgaz otsustas aega võita.

Uute maade nägemise soovi oli temas äratanud Ušmai oma pajatustega. Pikkadel talveõhtutel, kui Vanemate majja tulid end soojendama külmunud teelised, hakkas Ušmai meenutama oma reise bulgaaride maale. Ta oli seal käinud mitu korda, näinud Suurlinna, oli sõbraks saanud mitmete bulgaari inimestega, oli kohtunud ka Suurlinna enda valitseja Selim-khaaniga. Kuigi Ušmai jutustas hästi ja elavalt, oli raske enesele ette kujutada seda, mida oma silmaga polnud näinud ja millel ei olnud mordva keeles nimetusigi. Kord palus Purgaz:

«Onu Ušmai, õpeta mulle bulgaari keelt.»

«Milleks sulle seda keelt vaja? Ega sa kavatse Bulgaarimaal müüa nugiste ja sooblite nahku? Ei tasu sinna sõita. Kiževat sõitis kord, tuli tagasi ühe silmaga.»

Purgaz naeratas.

«Aga sina käisid ega kaotanud midagi, tulid tagasi mõlema silmaga!»

«Mina olen mina!» muigas Ušmai rahulolevalt.

«Mina olen ka mina!»

«Kas tõesti?» imestas Ušmai tehtult ning lisas pärast mõtlemist tõsiselt: «Kui sinna sõita, siis mitte karusnahkadega kauplema, vaid õppima. Bulgaarid on tark rahvas ja võivad paljugi õpetada. Kui tahad sinna sõita mõistust koguma, siis läheb keelt tarvis.»

«Seda ma just tahan!»

Ušmai hakkas naerma.

«Ära kiirusta nii tormakalt. Oota natuke. Olen kuulnud, et Selim-khaan kavatseb ühele oma poegadest naist võtta ning saata meile kosilasi. Ootame kosjasobitajad ära, koos nendega võikski sõita. Muidugi kui isa sind laseb.»

«Muidugi laseb... kui sina talle seda ütled.»

Sel suvel jättis Ordat esimest korda Purgazi linnuse valvesse. Vanemal vennal Onekeil käskis ta koju jääda, peres oli liiga vähe töötajaid. Vežava oli väga vanaks jäänud, tal oli raske karja eest hoolitseda. Aga Purgazi ema Viškava, minia ning üks tütardest tulid vaevu toime koduste töödega. Ordati, kellel olid kõndid käte asemel, tuli isegi lusikaga toita.

Lõpuks, alles talve lõpul ratsutas linnusesse bulgaari ratsanik, et hoiatada kosilaste lähenemisest. Ušmai kogus kasvukaid, ilusaid noormehi ning sõitis neile vastu.

Kosilased toodi Vanemate majja ning kostitati hästi. Kui laualt oli kõik koristatud ning sinna jäänud vaid mõdupütid ja peekrid, alustasid kosjasobitajad läbirääkimisi. Nendega kõneles vaid Ušmai, ülejäänud mordvalased üksnes vaatasid neid ning püüdsid näoilmete järgi ära arvata, millest käib jutt. Kuid Ušmai ilmest ei saanud midagi välja lugeda.

Kosjasobitajad palusid endale näidata mõningaid neidusid Ob-rani sugukonnast, millega khaani valitsejasugu soovib sugulaseks saada. Nende neidude hulgast tahavad nad valida pruudi khaani pojale. Ušmai jättis külalised Vanemate majja, käskis neid hästi

sööta-joota, ise läks koos Purgaziga küladesse, kus elas Obrani sugukonna rahvast. Košai külas pakkusid pereisad välja viis kõige ilusamat neidu, nende hulgas oli ka Purgazi öde Unjaša. Ušmai käskis vanematel pesta tütreid puhtaks, panna nad pidulikult rii-desse ning oodata tema tagasitulekut. Pärast seda sõitis ta koos Promzaga Porvati külla, sealte veel teistesse, mis olid siin-seal met-sades laiali.

Kolmandaks päevaks toodi Obrani linnusesse kakskümmend neidu. Neid pesti pärast teekonda, lasti puhata ja viidi Vanemate majja. Kakskümmend kaunitari seisid seina ääres ega teadnud, kuhu peita häbenevaid silmi võõraste inimeste eest. Kõigil olid seljas valged väljaõmmeldud särgid, nende peal mustad vööd. Vööd särasid väikestest helmeist, hõbe- ja vasklitritest.

Kosjasobitajad pidasid kaua omavahel aru, laksutasid keelt, ohkasid ja ahhetasid. Lõpuks jäeti paigale kolm, ülejäänud, kes olid ehmatanud ja hirmust ning ootamisest higised, lasti vabaks. Nende kolme seas oli ka seitsmeteistkümneaastane Unjaša. Ta oli pikk, sale, valge näoga, rinnale heidetud paksu ruuge patsiga, ta vaatas kosjasobitajaid suurte hallide silmadega ning ta täidla-sed põsed õhetasid. Kosijad arutasid veel pisut aega ning palusid tema sõbrannadel ära minna. Unjaša üksi jäi sinna. Lähedastest inimestest oli nüüd tema juures ainult Ušmai. Neiu vaatas tema poole paluvalt - soovides, et see siin rutem lõpeks! Kosjasobitajad ütlesid Ušmaile, et neiu laulaks midagi ning nad saaksid hinnata ta häält. Ušmai ütles kosijate sõnad edasi ning neiu kohmetus veel enam.

«Oi, onu Ušmai! Ma ei suuda... Mul on häbi...

«Mis siin häbeneneda?» imestas Ušmai. «Sa ju laulad koos sõb-rannadega väljal, laula siin samuti. Selle laulu eest võid sa saada khaani poja naiseks!»

Unjaša rahunes ja hakkas pead tõstmata tasa laulma pruudi pulmalaulu vanematekoduga hüvastijätmisest. Ta hääl, mis algu-ses oli nõrk ja arglik, kogus jõudu ja sügavust:

Oi, mind viiakse
Isamajast kaugele!
Oi, mind antakse
Kauges paigas võõrale!
Võõras paigas pole mul
Armsat emakest!

Võõras paigas ju
Keegi mind ei haletse...

Khaani kosjasobitajad jäid väga rahule, nad naeratasid, jõid mõdu ära ning teatasid Ušmaile, et on khaani poja pruudiks valinud Unjaša. Nad lubasid täpselt kuu aja pärast tulla talle järele, et teda sõidutada väärikalt khaani õukonda. Selle teate järel saatis Ušmai nad tagasiteele.

Kas õde oli rahul – neiu ju sellest ei räägi –, kuid Purgazil oli heameel, et kõik oli läinud just nii, nagu Ušmai oli oletanud. Ja veel pareminigi! Sõidab ju sinna tema õde, kes siis veel kui mitte tema peab teda saatma! Purgaz oli õde hoidnud, kui see oli veel tilluke, hiljem oli teda rääkima õpetanud. Nad olid koos mänginud, jõe ääres ja metsas käinud. Just tema peabki õde saatma khaani õukonda!

«Noh, onu Ušmai, nüüd õpeta mulle bulgaaride keelt,» nõudis, mitte ei palunud Purgaz.

«Oi kui kiire sul on!» jahutas Ušmai ta indu. «Selleks on aega vaja. Nii kiiresti ei õpi ühtki keelt ära. Kui sinna sõidad, hakkad varsti rääkima.»

«Ei, onu Ušmai, ma ei taha tummana sinna sõita.»

«Vaat, missugune sa oled,» naeris Ušmai. «Olgu. Hakkad minu juures käima õhtuti. Vahest õpetan sulle kuu ajaga midagi ära.»

Nagu kadunud Obran, ei sõitnud Ušmai ei suvel ega talvel linnusest ära. Koos temaga elasid seal naine ja tütar Mijanža. Jälle oli Purgazil rõõmu – nüüd võis ta igal õhtul neiu näha! Mijanža ise ei taibanud, et ta meeldib Purgazile – ta oli veel selles eas, mil soov kõigile meeldida oli nii loomulik. Kui ta kohtas Purgazi, lõi ta silmad maha ja punastas. Ja milline neiu ei kohmetuks, kui noormees teda vaatab! Kuid Purgaz vaatas teisiti kui teised, neiu tundis seda peagi südamega...

Kokkulepitud kuu oli möödas, kuid khaani saadikud pruudi järele polnud tulnud. Purgaz käis igal õhtul Ušmai juures ning püüdis temaga juba bulgaari keeles rääkida. Talle jäid hästi meelde mitte üksi üksikud sõnad, vaid ka terved fraasid. Ta oskas tervitada, kõnelda ilmast, küsida teed, kaubelda, paluda süüa – paljust oskas Purgaz juba rääkida.

Mijanža oli juba sedavõrd harjunud Purgaziga, et vahel naeris ketruse taga Purgazi üle, jälgides, kui püüdlisult too hääldab võõraid sõnu.

«Õpid bulgaari keele ära,» lausus ta kord, «ja mordva keele unustad ära. Kuidas sa hakkad siis naisega rääkima? Või tahadki sa bulgaari neiu naiseks võtta?»

«Ei,» naeris Purgaz Mijanža lihtsameelse kavaluse üle. «Ma võtan naiseks ainult mordva neiu, sellise nagu sina. Ja õpetan tema ka bulgaaride keelt rääkima.»

Mijanža punastas. Purgaz peaaegu ei varjanud nüüd oma suhtumist Ušmai tütresse. Tolled oli lõbus ja ta muudkui lõkerdas, naerdes nii Purgazi kui isa üle, kes oli juba paljud bulgaarikeelsed sõnad unustanud. Vahel lõkerdas tüdruk ka ilma põhjuseta ning siis ähvardas ema teda naljatades kederverrega.

«Mis sind, rumalat, naerma ajab?»

«Las naerab,» kaitses teda Ušmai. «See on hea, kui neiu naerab. Paha, kui nutab.»

«Nad nutavad, kui neid mehele pannakse.»

«Oleneb, kellele,» kattis tüdruk silmad ja naeris jälle valjusti.

Ušmai hakkas haigutama ning Purgaz mõistis, et peab ära minema. Ta sammus uute majade ja aialappide vahelt läbi ning ta kõrvades helises Mijanža naer.

Saabus kevad. Linnamüüri juures muldkehal olev lumi tursus, muutus halliks ning keegi ei märganudki, kuidas must muld katvus helerohelise rohuga. Oli aeg valvemeeskond välja vahetada. Košai külas oodati ka Purgazi. Ärasõidu päeval vara hommikul tuli ta Ušmai maja juurde. Muidugi pidi Ušmai niisugusel ajal olema Vanemate majas või on kuhugi mujale sisse astunud... Peab küsima. Ennast pettes ei tahtnud Purgaz tunnistada, et ta ei saa ära sõita, kui pole näinud Mijanzat ja temaga rääkinud.

Mijanža oli üksinda kodus.

«Aga kus on onu Ušmai?» oleks Purgaz nagu imestanud, et ei leidnud teda kodust.

«Kas sa siis ei tea, kus isa käib?» imestas neiu samuti.

«Kas tõesti ei ole ka ema kodus?»

Mijanža naeris.

«Kumba sulle vaja on, isa või ema?»

«Mulle on sind vaja, Mijanža,» ei hakanud Purgaz rohkem teesklema. «Tulin hüvasti jätma. Lähen täna ära Košai külla.... Kas sina ei tule Košaisse?»

«Mis mul seal teha. Sõidan sinna suvel, löikuse ajaks.»

«Aga tule praegu,» Purgaz sai ka ise aru, et räägib rumalust.

«Ema ei lase mind ära. Me koome kangast. Mul läheb palju kangast kaasavaraks vaja.»

«Tähendab, et valmistud meheleminekuks?»

«Kõik tüdrukud valmistuvad selleks. Kas sa kuuled seda esimest korda?»

«Sina tuled minule, Mijanža,» Purgaz langetas pea ning vaatas tüdrukut altkulmu. «Ma armastan sind... Kui saad pisut vanemaks, palun ma isa, et ta kosiks su mulle.»

«Oi, Purgaz, mis sa räägid? Kas sul häbi ei ole? Kas niisuguseid asju räägitakse neiule? Ma ei taha sind kuuldagi!» lõplikult heitud Mijanža jooksis ukse juurde.

«Ära mine, Mijanža! Kuula mind: teadku seda vaid meie kaks. Ära räägi seda kellelegi, isegi mitte emale.»

Mijanža ei läinud ukse juurest eemale, ehkki ei kavatsenud enam ära joosta.

«Kas ema eest tohib midagi varjata?»

«Ära varjagi midagi. Räägi, mida soovid, aga seda ära räägi. Kardan, et hakatakse sinu üle naerma, sa oled veel ju liiga noor. Ma sõidan varsti bulgaaride maale õde saatma ja jään sinna ilmselt mõneks ajaks...»

«Milleks?» katkestas Mijanža teda. «Saadad õe ära ja tuled tagasi.»

«Mijanža, ma tahan õppida bulgaaride juures üht-teist. Millal veel selline võimalus avaneks! Aga sina oota mind: kui tulen, saad minu pruudiks.»

«Purgaz, sa nagu ei teaks, et neiud ei lähe mehele omal tahtel. Kuni sa oled Suurlinnas, võib isa mind mõnele ära anda.»

«Aga sa ütle talle, et lähed ainult minule.»

Mijanža naeratas nukralt.

«Isale ei saa vastu hakata.»

Uks läks äkki lahti, sisse tuli Mijanža ema:

«Vaata siis, mina ootan teda aiamaal, aga tema on siin Purgaziga! Kas sa tahad mu tütre seltsis nukkudega mängida või, Purgaz?»

Noormees kohmetus.

«Minu eas vist nukkudega enam ei mängita...»

«Kellel on just paras iga, kellel mitte. Kas söidad ära, Purgaz?»

«Söidan...»

«Õnnistagu sind Suur Jumal...»

Purgazil ei jäänud muud üle, kui kummardada ja lahkuda.

«Mida ta sinuga siin rääkis?» tundis ema huvi, kui uks oli Purgazi järel sulgunud.

«Küsis, kus isa on.»

«Kas ta ei tea, kus isa peab olema? Ja miks sa niiviisi punetad kui porgand peenra peal?» ema oli enne tütart märganud, et poiss käib siin mitte üksi bulgaari keelt õppimas. Ta otsustas tütre liis-tule tõmmata: «Sa oled veel liiga noor, et poistega edvistada, kasva väheke ja saa targemaks!»

Mijanزا vaikis süüdlaslikult. Ta ei kuulnud, mida ema talle rääkis, mille eest hoiatas – ta kõrvus kumisesid Purgazi magusad ja ärevust tekitavad sõnad, ta ei suutnud kuidagi vaigistada oma südant...

Kuni Purgaz jättis hüvasti Mijanزaga ja pärast Uşmaiga, olid teised ära sõitnud ning tal tuli minna jala Koşaisse. Ega olnudki kiiret. Ta mõtles, et ongi hea minna üksinda. Keegi ei sega tal unistada Mijanزast, kõige ilusamast neust maailmas. Ta juuksed olid heledad kui lahti kammitud linakiud. Nägu oli valge, silmad sinised nagu allikad väljal päikeselise päevaga. Purgaz pani silmad kinni ning nägi ta huuli. Neid võrdles ta muidugi kohe lilleõiega. Kui ta naeratas, siis see õis avanes ning paljastusid ühtlased valged hambad. Purgaz naeris vaikselt: Mijanزast kaunimat ei ole kogu Mordvamaal! Ta ei märganudki enam teisi tütarlapsi. Ta ise-gi ei aimanud, et paljud neid näevad unes ta tumedaid lokke ja säravaid sõstrasilmi. Mitmed ohkasid ta järele pikkadel öödel. Aga mis tal teistest, kui on olemas Mijanزا, tema Mijanزا!

Koşaisse jõudis Purgaz alles hämaras. Kõik kodused olid kogunenud panikudosse õhtusöögile. Esimene asi, mis Purgazile silma torkas, oli isa käekönt, mille külge oli paelaga seotud lusikas – Or-dat ei tahtnud, et teised teda toidavad. Nüüd ta siis vaevles lusikat

kohmakalt suu juurde tõstes. Selle kaheteistkümnne aasta jooksul, mis taplusest möödas, oli ta muutunud raugaks, kuigi oli alles neljakümnene. Pea ja habe olid tal valged kui pleegitatud linane riie. Sügavad armid näos olid muutunud mustaks, kunagi külmunud põskedel olid roosad vormitud laigud, nina oli kui tõmp. Tema kõrval nägi naine Viškava välja noore kaunitarina.

«Miks nii hilja?» küsis isa. «Kõik ammu kohal.»

«Oli vaja rääkida onu Ušmaiga.»

«Kas talve jooksul ei saanud räägitud või?» torises isa. «Mulle on juba räägitud, mis jutud sul temaga on. Milleks sulle bulgaari keelt vaja on?»

«Kuidas ma keelt oskamata lähen õde Suurlinna saatma?» Purgaz vaikis pisut aega ning lisis: «Tahan seal pisut aega elada...»

«Oled arust ära või?» Ordat toetus lusikaga lauale ning see läks viltu. «Kes meil siis koju jääb? Kes tööd hakkab tegema?»

«Onekei,» naeris Purgaz ning lõpetas kohe naermise, mõistes, et see praegu ei sobi siia. «Isa, mul on tarvis sõita sinna ning elada mõni aeg bulgaaride seas. Nendelt on palju õppida. Pealegi saadab mind sinna onu Ušmai.»

«Ušmai kamandagu oma poegi.»

«Ära pahanda, isa, las mul minna. Bulgaarid on tark rahvas, halba mulle seal ei õpetata.»

«Õige kaua pole neid bulgaare siia tulnud. On vist ära unustanud, et kosisid neiu,» tegi Viškava häält. «Parem ärgu tulgugi, anname ta siin mehele. Muidu viivad ta maailma otsa ja me ei näe teda enam. Häda meile sellest kosimisest!»

«Kui sa poleks sünnitanud nii ilusat, oleksid bulgaarid ilma ära läinud,» tähendas Onekei naine ning heitis kiire pilgu äia poole.

Ordat mühatas rahulolematult – talle ei meeldinud tühi lobi-semine laua ääres. Ja kõik jäid vait, kuulda oli vaid seda, kuidas puulusikad kopsisid vastu kaussi.

Purgazil ei olnud oma suvemaja ning ta magas koos nooremate vendadega. Ema laotas tema jaoks maha niinekiududest madratsi ja pani peaaluseks kanasulgedest padja. See oli teine asi kui linnas, kus Purgaz magas kõva lavatsi peal, kuub alla laotatud. Ta heitis mõnuga pehmele asemele ja uinus otsekohe.

2

Möödus kevad, ammu olid lõpetatud künd ja külv, kuid saadikuid bulgaaride maalt polnud. Ordati naispere rõõmustas: ehk nad ei tulegi ning Unjaša jääb koju. Kõike juhtub – kositi ehk khaani pojale bulgaari neiu ja mordva neiu pole enam tarvis. Hea, kui nad ei tuleks! Üksnes Purgaz polnud selle üle rõõmus – kas ta tõesti ei sõida bulgaaride juurde ega näe, kuidas elavad inimesed teistes maades! Talumata seda mõtet, palus ta isa, et see laseks teda linnusesse. Vahest Ušmai teab, miks bulgaare ikka veel pole – käivad ju bulgaari kaupmehed Obran-ošis, küllap on nende hulgas ka rahvast Suurlinnast.

«Mis sellest muutub, kui sa käid ära Obran-ošis?» ei saanud isa temast aru. «Bulgaarid ei hakka selle pärast kiirustama.»

«Saame vähemalt teada, kas nad tulevad või mitte.»

«Kui tulevad, siis tulevad,» tegi isa otsuse. «Kui ei tule, veel parem.»

Ordat ei tahtnud anda tütart nii kaugele. Pealegi ei saa ta khaani pojale esimeseks naiseks ning ka sellest on vähe rõõmu: vanemad naised hakkavad teda kamandama.

Unjaša ei näidanud üles mingitki rahutust ja keegi ei teadnud, kuidas ta ootas khaani saadikuid. Võõras maa ja tundmatus meelitasid teda ega lasknud rahu olla. Siinne elu näis nüüd olevat igav ja üksluine. Seal on kindlasti kõik teistmoodi ega sarnane millelegi siinsele. Iga päev anus ta venda, et too käiks ära Obrani linnuses ja uuriks, millal tema järele tullakse, kas on veel kaua oodata. Purgaz palus ikka ja uuesti lasta teda linnusesse käima ning lõpuks tüdines Ordat tema palumisest ning löi käega: tee, nagu arvad! Ta lisas:

«Homme läheb Promza sadamasse karusnahku müüma, temaga võid minna.»

Kui Purgaz saabus Košai õule, olid karusnahad juba Promza vankrile laaditud. Mazava aitas mehel hobuseid ette rakendada. Purgaz võttis tema käest rakmed.

«Mine, tegele oma asjadega, rakendame ette ilma sinuta.»

«Minu asjad on kõik tehtud,» haavus Mazava. «Teie naised nähtavasti ei jõua oma asjadega toime.»

«Meil on neid vähe, teil terve hoov täis.»

Kiževat oli lõpuks võtnud omale teise naise – Porvati soost. Noor naine kinkis talle kohe esimese sünnitusega kaksikud. Parava jäi leseks. Kui ta oleks uue mehe juurde läinud, poleks talle lapsi, keda ta oli sünnitanud Košailt, ikkagi kaasa antud. Ja milline ema jätaks oma lapsed maha! Nii et kahe täiskasvanud mehe kohta jätkus Košai majas naisterahvaid.

«Millal isa sulle naise võtab?» küsis Promza, kui nad olid värvast välja sõitnud.

«Kui ma ise seda soovin.»

«Julge mees! Kas ootad, kuni habe kasvab põlvini? Soovitan võtta naine enne habet, et tal poleks millestki kinni haarata!»

«Kas sinu naised tirivad sind habemest?» imestas Purgaz.

«Ei! Minu naised on vagurad ega kakle minuga.»

«Ka mina püüan leida vagura,» naeratas Purgaz ning kujutas enesele ette naeruhimulist Mijanizat. Ta heitis selili karusnahkadele ja pani silmad kinni. Huvitav, mida tüdruk praegu teeb ja kas ta tunneb, et näeb Purgazi täna? Küllap, sest öeldakse, et kõik neiud on tundlikud. Purgaz ei märganud, kui oli uinunud. Kui Promza togis teda vastu külge, nägi ta enda ees linnuse peavärvat.

«Kas söidad minuga tagasi ka?» küsis Promza.

«Ei tea, see paistab.» Purgaz hüppas vankrilt maha ning Promza ajas hobuseid edasi sadama poole.

Purgaz oleks väga soovinud minna Ušmai majja, et näha Mijanizat, kuid ta hoidis end tagasi – polnud mõtet tüdrukut asjata häirida! Sest kes otsiks Ušmaid päevasel ajal oma õue pealt!

Vanemate maja oli rahvast paksult täis. Purgaz jäi ukse juurde seisma ning kuulas, mida räägitakse. Peagi sai ta kõigest aru: Vladimiri vürst Vsevolod oli jälle käinud oma malevaga bulgaaride maal. Tagasiteel oli ta maha põletanud Volga-äärsed mordva külad. Nüüd oli selge, miks bulgaarid polnud pruudi järele tulnud – oli muud tegemist.

Ušmai märkas Purgazi, trügis tema juurde ning viis ukse taha.

«Kuulsid, mis toimub?»

«Kuulsin,» raputas Purgaz pead. «Pahad lood.»

«Pahad jah,» nõustus Ušmai. «Miks sa tulid?»

«Tahtsin teada, miks khaani omad pole tulnud. Saingi nüüd teada.»

«Kui said teada, siis lähme minu poole, ma pole hommikust saadik pala suhu saanud.»

Ušmai oli näost hallimaks ning nagu kühmu jäänud. Viltkübar peas oli viltu. Nähtavasti olid asjad halvad, kui ta ei võtnud seljast paksu härjanahast vesti.

«Nüüd ei tule bulgaarid niipea,» jagas Ušmai oma mõtteid. «Pole veel teada, mida need vürsti omad seal korda saatsid. Ootame sügiseni.»

Majast jooksis välja Mijanža ning Purgazi nähes kadus aia-
maale. Välja tuli Ušmai naine. Pärinud Purgazilt koduste järele, kutsus ta mehi laua äärde. Mijanža nähtavale ei ilmunud. Purgaz sõi ning tuli koos Ušmaiga õue.

«Kas elad mingi aeg siin või sõidad tagasi?»

«Mis ma siin ikka. Sain teada, mida vaja.»

«Õige jah, mis ikka ilma tegevuseta logeleda,» Ušmai haigutas ja ringutas. «Lähem tukun pisut. Väsinud, hakkan vanaks jääma...»

Purgaz kõndis ümber maja, kuid Mijanžat polnud kusagil. See rikkus tuju rohkem kui teade vene vürstidest. Kuid ta ei saanud ju kõik aeg kolada ümber Ušmai maja! Ja Purgaz lonkis aeglaselt Promza poole.

Promza tuli sadamast tagasi hilja õhtul.

«Kuhu me ikka vastu ööd lähme. Ööbime siin,» lausus ta hobuseid lahti rakendades. «Hobused terve päeva päikese käes olnud, las puhkavad.»

«Mis sadamas kuulda oli?»

«Vist sama, mida sa Vanemate majas kuulsid. Bulgaare oli vähe, aina vene kaupmehed. Peaaegu kõik tuli odavalt ära anda. Nüüd neelab Kiževat tigidusest sülg.»

«Kas sa kardad teda?» tundis Purgaz huvi.

«Asi pole selles. Ta on vanem vend, tema sõna tuleb kuulata... Lähme magama.»

«Heida sina, ma veel kõnnin pisut.

Purgaz läks nüüd Ušmai maja juurde aiamaa poolt, kuid ka seal ei olnud Mijan zat. Ta tegi veel kaua ringe, kuni sai aru, et ta armastatu ei tule enam välja ning ta ei saa teda sel korral näha. Ta läks tagasi Promza juurde, kobas pimedas lavatsit, viskas sellele oma kuue. Ta istus kaua üleval, kuulatas hääli õues. Kusagil linnuse äärealal hakkas koer kaeblikult ulguma, tallis korskasid hobused. Pimedas nohises Promza ühetooniliselt. Purgaz võttis jalad paljaks, ohkas ja heitis oma kõvale asemele.

Alles suve keskpaiku saabusid khaani paadid Obrani linnuse sadamasse. Ušmai võttis khaani mehi auga vastu ning saatis kohe ratsaniku Košai külla, et seal valmistataks aega viitamata pruut ette. Ise jagas ta külalised vankritele ning liikus koos nendega kiirustamata järele.

Košais algas paanika. Kuigi khaani omasid oodati, kuid mitte enne sügist, nagu Purgaz oli öelnud. Ratsanik aga hoiatas, et khaani saadikutel on kiire ning nad tahavad veel samal päeval asuda koduteele. Pruuti pesti, riietati ning ta pats võeti lahti. Ajal, mil ta itkes kaevu juures, hoovil ja majas, kogusid ema ja Onekei naine kaasavara kokku. Kohale kiirustasid sõbrannad ja alles oli Unjaša alustanud lahkumise itku, kui kostsid väljast hääled:

«Tulevad! Tulevad!»

Purgaz ja Onekei jooksid majast välja ning jäid seisma teine teisel pool väravat. Ušmai ütles bulgaaridele ette, mida nad peavad tegema, et mitte rikkuda mordva kombeid. Bulgaarid tulid vankritelt maha ning hakkasid Ordati maja ümbritsevatele inimestele loopima münte. Loobiti lahkesti peotäite kaupa. Kuid hõbedat müntide hulgas polnud, aina vask.

Bulgaarid sisenesid hoovi, kuid nende ees seisid pruudi sõbrannad kätest kinni hoides ning laulsid külalistele ülistuslaulu. Ka neidudele kingiti münte. Alles siis lasti saadikud pruudi juurde. Siin viskasid nad põrandale mõne peotäie vaskmünte ning istusid laua äärde, millele asetasiid kaasa toodud söögid. Söödi kaua ning kiirustamata. Kui söögiga lõpetati, tõusis vana bulgaar, kes oli käinud pruuti valimas, üles ning astus Unjaša juurde. Neiu istus ukse ees pingil, oli ei elus ega surnud, kattis nägu punase siidilooriga. Bulgaar kergitas pruudi looriserva ning noogutas nõusolevalt. Purgaz ja Onekei tõstsid teine teiselt poolt üles padja, millel

pruut istus, ning kandsid ta majast välja. Nad viisid ta hoovi kogunenud uudishimuliku külarahva vahelt läbi ning panid ta vankrile istuma. Ärasaatmine oli lõppenud.

Ema oli Purgazile moonakoti valmis pannud toidu ja riietega ning seisis nüüd jalgvärava juures ja hoidis vaevu pisaraid tagasi. Või veel – korruga kaks last kodust ära saata! Purgaz kummardas koduste ees, embas ema ja isa.

«Ära kauaks jää,» lausus Ordat teele kaasa. «Tule ruttu tagasi.»

Purgaz noogutas vaikides ning istus esimesele vankrile Ušmai kõrvale. Ušmai kergitas end üles, vaatas pulmarongi üle ning äigas hobustele ohajaga. Vankrirattad hakkasid kriuksuma, vankrid sõitsid paksu tolmu tõstes külast välja. Purgaz vaatas tagasi ja jõudis veel näha ema, kes seisis teel ning vaatas neile kurvalt järele.

Linnuse juurde jõudes meenus Ušmaile äkki:

«Kas sa bulgaari raha ikka võtsid kaasa?»

Purgaz polnud sellele mõelnud – ega ta ju laadale sõitnud.

«Ei, onu Ušmai... Ma ei mõelnud selle peale...»

«Sõidad nii kaugele ja ilma rahata! Muidugi on sul seal rikas äi, kuid sa ei hakka ju kohe tema käest kerjama!»

«Mis siis nüüd teha?...»

«Pead minu käest laenama. Kui tuled tagasi, annad ära. Kui rikkaks saad. Lähme minu poole.»

Ušmai käskis sõidutada bulgaarid sadamasse, ise pööras linnusesse sisse. Maja juures peatas ta hobuse, jättis Purgazi omaette ning läks raha järele. Purgaz vaatas igatsevalt lahtise ukse poole: näeks ometi Mijan zat. Kus sa oled? Ja Mijan za tuligi välja. Purgaz hüppas vankrist maha.

«Mijan za!»

«Hull oled! Ema kuuleb...»

Purgaz embas tüdrukut:

«Las kuuleb! Ma armastan sind. Mijan za, oota mind!»

Mijan za vaatas ehmunult ukse poole ning vabastas end embusest.

«Tule ruttu tagasi.»

«Tulen tagasi siis, kui sul on aeg mehele minna.»

«Vaata, et sa hiljaks ei jää, muidu annab isa mu mõnele bulgaarile.»

«Ma ei anna sind kellelegi ära!» hüüatas Purgaz.

«Vaat kus peremees!» naeris tüdruk ja kadus majja.

Tuli Ušmai ning ulatas Purgazile nahkkotikese.

«Peida ära ja kellelegi ära näita. Bulgaaride maal pole ilma rahata midagi peale hakata.»

Kui nad sadamasse jõudsid, olid bulgaarid juba valmis ära sõudma. Väikestel lainetel õõtsus kümme paati khaani kosjakorraldajatega, sõudjate ja sõjameestega. Ušmai otsis üles pruudi paadi ning tõukas Purgazi vana bulgaari poole.

«Pruudi vend saadab oma õde.»

Bulgaar pani käe Purgazi õlale:

«Sinu õemes Ilham rõõmustab su saabumise üle ning võtab sind vastu nagu venda. Oled meil kõige kallimaks külaliseks.»

Purgaz sai bulgaari sõnadest aru ning kummardas.

«Tule ruttu tagasi, Purgaz,» palus Ušmai. «Näed, kuidas ma hakkam vanaks jääma. Tuled ja asud minu asemele.»

Purgaz tahtis juba paluda Ušmaid, et ta ei annaks Mijanži mehele enne tema tagasitulekut, et ootaks teda, kuid tuli enne mõistusele – seda ei sobi ju paluda!

Paadid hakkasid liikuma tammepalkidest sadamakai äärest ning sulasid halli hämusse. Purgaz tahtis istuda õe juurde, kuid vana bulgaar peatas teda ning selgitas, et nüüd on see naisterahvas khaani poja naine ja teised meesterahvad ei tohi tema ligi minna. Ja veel selgitas ta Purgazile, et esialgu hakkab Unjaša eest hoolitsema tema vanatüdrukust õde Dubolgo. Purgaz puuris pilgu pimedusse ning nägi tõepoolest õe kõrval onu Porvati tütart. Kiirustades unustati talle seda nähtavasti öelda. Ja Purgaz rahunes: kui õega ei tohi enam rääkidagi, saab sõnu vahetada vähemalt Dubolgoga.

Purgaz istus paadiservas ning silmitses tumedat vett. Lõpuks oli ta unistus täitunud! Ta püüdis ette kujutada maad, mida ta varsti näeb, ega suutnud. Muidugi peab õppima hästi kõnelema bulgaari keelt ja pärast läbi sõitma kõik nende linnad. Kas seal on

palju linnu? Milleks teha oletusi, kui ta peagi kõike oma silmaga näeb... Mällu kerkis Mijanža. Too oli ikkagi ise tulnud teda saatma ja ilma palumata. Ning oli öelnud, et ta ruttu tagasi tuleks. Purgaz naeratas pimedas: muidugi armastas Mijanža teda ning jääb ootama.

Aerud plaksusid ühetooniliselt, ahtris sulises vesi, paljud magasid juba. Ning Purgazile meenusid Kiževati jutud Volga röövliitest. Vahest rünnatakse ka neid!... Ei nad julge, bulgaare oli küllalt palju, igas paadis istusid sõjamehed piikide ja mõõkadega...

Purgaz ei märganud, kui oli magama jäänud. Soojad päikese kiired äratasid ta üles. Ta tõstis pea ja vaatas ringi – paadid ujusid vastu tõusvat päikest.

Möödus mitu päeva, enne kui bulgaari paadi pardad kopsasid vastu Tuktšini linnuse tammepalkidest sadamasilda. Siin ootasid neid juba hobuste ja kaamelite ajajad. Pisut puhanud, suunduti Tuktšini sisse astumata Suurlinna poole. Punase looriga kaetud pruut sõitis nüüd üksinda uhke, kirjatud brokaatvaibaga kaetud kaameli seljas. Teda ümbritsesid ratsanikud võikudel, pikad piigid käes. Purgz sõitis tagapool musta täku seljas, kannus kannuse vastas uue sõbra Azamatiga. Azamat oli Purgazi-vanune, jutukas, lõbus ja kena noormees. Nad said kohe sõbraks ning andsid sõna kõiges teineteist aidata. Kuni nad sõitsid Volgal, jutustas Azamat lõputult Bulgaarimaast, selle linnadest, kommetest ja usust – ta teadis kõike. Azamat rääkis kiiresti, tuliselt ning paljudest sõnadest ei saanud Purgaz aru, üksnes aimas, mida need võisid tähendada. Azamat jutustas, kuidas Vladimiri vürst oli tahtnud Suurlinna vallutada.

«Kuid Suurlinna ei suuda mitte keegi mitte kunagi vallutada!» hüüatas Azamat vaimustatult. «Et sinna sisse pääseda, peab valutama kõigepealt ära üheksa müüri! Kuid nad ei saanud esimesestki jagu. Ma nägin, kuidas malevlased kandsid lahinguväljalt ära ühte vürsti, sellel oli nool rinnus. Me tapsime tookord paljusid, nüüd nad ei ilmu nii pea meie juurde.»

Azamat rääkis ka Unjaša tulevasest mehest Ilhamist. Too on nendest pisut vanem, kuid Purgazi öde saab talle juba teiseks naiseks. «Küll kiirustavad,» mõtles Purgaz. «Nii noor ja võtab juba teist naist.» Ning ta otsustas rääkida õega.

«Kuidas sul läheb?» hüüdis ta ratsutades kaameli juurde, kelle kõrgel seljal istus öde loori all.

«Millal see teekond ükskord lõpeb?» vastas too nutuse häälega. «Mind viiakse vist maailma lõppu.»

«Kannata ära!» ergutas Purgaz teda. «Veel vähe on jäänud, homme oleme kohal!»

Ligi ratsutas vana bulgaar ning vaatas etteheitvalt Purgazi poole. Purgaz kummardas talle naeratades ning ratsutas eemale, et mitte rikkuda võõraid kombeid.

Teisel päeval jõudsid nad Tšeremšani jõe äärde ning Purgaz nägi kaldal künka peal paari kivimaja, mille keskel kõrgus kivist sammus. Suurlinn ei pannud teda imestama, küll aga see, et nad sõitsid sellest kohast mööda. Ta ratsutas Azamati juurde. Too hakkas naerma.

«Ei, Purgaz, see pole Suurlinn, need on khaanide hauakambriid. Ennevanasti maeti siia Balangöz-khaan, hiljem hakati ka kõiki teisi khaane matma. Seal on tempel, milles palvetatakse. Kas näed kõrget sammast? See on minarett. Selle otsast kutsuvad muedzinid musulmane palvele. Aga vaata, seal on Suurlinn,» ta osutas vastaskaldale. «Näed, kui palju inimesi meil vastas on? Vaata, seal on ka Ilham. Valge hobuse seljas! See on ta lemmikratsu!»

Näis, nagu oleks terve linn tulnud jõe äärde, et vastu võtta khaani poja pruuti. Vana bulgaar käskis pruudi punasele loorile lisaks heita üle tema veel valge siidist kate, mille alt paistsid välja vaid kollaste kingade teravad ninad. Purgaz hakkas muretsema, et nad lämmatavad õe ära nende kattelinadega. Ilm oli tuulevaikne ja palav, ilma kateteta oli raske hingata.

Jõgi oli madal, sellest mindi üle koolme kaudu. Kohe kui pruuti kandev kaamel astus kaldale, ratsutas selle juurde ratsanik valgel hobusel ning kergitas kattelina nurka. Pruut nähtavasti meeldis talle, ta naeratas ning andis käeviipega märku, et mindaks edasi. Nüüd ümbritsesid pruuti tiheda rõngana pidulikult riietatud ratsanikud. Ilham sõitis kõrval. Ta oli tõmmu, mustade kulmude ja lühikese tumeda habemega, mis raamis kitsast nägu. Ta istus ratsu seljas sirgelt ning uhkelt. Tema poosis oli tunda suursugust, enesekindlust ja noort uljust. Sinise kitli hõlmad lebasid lainena hobuse laudjal, kollased nahksaapad olid tihedalt ümber sääremarjade, punase siidilõngaga ja peenikeste pärlitega ehitud tübeteika kattis kaunilt musti lokkis juukseid.

Kuni Purgaz silmitses Ilhami, kaotas ta silmist Azamati. Ta nägi teda siis, kui nad jõudsid Suurlinna kõrge müüri äärde, ratsanike hulgas, kes ümbritsesid pruudi kaamelit.

Jöest linnavärvateni seisis mõlemal pool laia ja siledat teed inimhulgad. Nad tervitasid valjusti hüüdes ja rätikute ning roheliste okstega vehkides khaani poega ja tema pruuti. Kogu tee oli

täis laotatud rohelisi oksid. Purgaz ei suutnud tagasi hoida erutust nähes inimeste õnnelikke nägusid ja võttes südamega üle nende taltsutamatu vaimustust. Linnavärvad oma kõrguse ja laiusega panid teda imestama; läbi nende võis vist vabalt sõita neli vankrit kõrvuti. Käik läbis kolm müüri ja Purgaz tahtis juba naerda Azamati hooplemise üle, kui nägi eespool veel samasuguseid värvavaid. Ja nad läksid veel läbi kolme müüri vahelt, mille taga oli juba rohkem kivimaju. Lõpuks sõitsid nad läbi veel kolmandast värvavast ja kolmest müürist ning jõudsid kivist ehitatud linna. Siin polnud näha ainsatki puitehitist. Majad seisis üksteise vastas, kohati rida katkes ja majade vahel olid läbikäigud. «Sellist linna tõepoolest juba ei valluta,» mõtles Purgaz.

Äkki tee lõppes ning nad jõudsid suurele platsile, mis oli täis rahvast. Laudade pika rea ja katusealuste järgi taipas Purgaz, et küllap see on turg. Platsi keskel seisis tempel ja minarett, mis oli veel kõrgem sellest, mida ta oli näinud jõe teisel kaldal. Teiselpool platsi algas taas kivimajade rida, mille aknad helkisid päikese käes. Purgaz arvas, et ta näeb unes – tõelisuses sellist asja ei võinud ju olla.

Ja uuesti sattusid nad kõrge, valgest kivist müüri ette, milles olid pärani laiad värvavad. Pikkade piikide ja mõökadega vahimehed lasid kaameli pruudiga ja ratsanikud läbi. Ülejäänud jäid seisma värvavate juurde. Siin leidis Azamat üles Purgazi.

«See on Selim-khaani ja tema pere loss,» seletas ta. «Nagu sa mõistad, siia igaüht sisse ei lasta. Tule minu järel.»

Nad sõitsid värvavate vahelt läbi ning jõudsid khaani lossi ette. Selles oli nii palju läikivaid aknaid, et neid ei andnud kokku lugeda. Neid oli kahes reas ja näis, nagu täitnuks need kogu seinad. Lossi kõrval seisis tempel minareetiga.

Laiad mustriksid ukse juures tulid nad hobustelt maha ning andsid ratsud nende juurde jooksnud meestele üle. Uksel läksid nende ees pärani ning Purgaz seisatas imestunult. Tohutusuur kõrge saal oli täis pimestavat päikesevalgust, see peegeldus valgelt kivipõrandalt, mängis paljude seintel olevate valgustite pronkspinnal ja ornamendi helesinisel glasuuril. Ridadesse asetatud laiade, madalate laudade ääres istusid iga värvi siidikiitlitesse riidetatud eakad bulgaarid, peas särasid neil hõbe- ja kuldniitidega välja õmmeldud tübeteikad. Siin nähtavasti ei tuntud viiskusid, märkas Purgaz, isegi teenijad kandsid nahksaapaid.

Azamat puudutas Purgazi varrukast.

«Lähme, ma esitan sind Ilhamile, ta ootab. Sinu koht on tema kõrval.»

Khaan Selim istus esimese laua otsas, ümbritsetud viiest pojast. Valge habemega ja õlgadele langevate hallide salkudega vana paks khaan oli juba aastate koorma all küüru vajunud. Ei erk kitel ega läiklev tübeteika suutnud varjata ta vanust. Purgaz kummardas ja Azavat esitles teda. Khaan Selim noogutas vaevu märgatavalt. Ilham tõusis püsti, tuli laua tagant välja, embas Purgazi ja pani ta enda kõrvale istuma.

Hakati sööki laiali kandma: keedetud, küpsetatud ja hautatud liha ja liha koos kapsaga taignas. Söödi kätega, peale joodi kumõssi ja magusat vett, mis Purgazile meenutas kasemahla maitset. Laua ääres polnud ainsatki naisterahvast. Kuid veel enam pani Purgazi imestama see, et naisterahvaid polnud ka teenijate hulgas. Neid teenindasid vaid meesterahvad.

Söödi kaua ja keskendunult. Hakkas hämarduma ning siis süüdati valgustid. Taas pani Purgazi imestama see, kuidas valgus mängis kuld- ja hõbenõudel, karikatel ja pronksist majakraamil.

Siis said külalistel nähtavasti kõhud täis ning nad hakkasid tõusma. Üksteise järel astusid nad khaani ette, kummardasid ja eemaldusid vaikides. Tõusis ka Purgaz. Ta kummardas vaikides khaan Selimi ees ja läks saali keskele, kus teda ootas Azamat.

«Nüüd saadab mees sind sinu tuppa. Puhka. Homme läheme sinuga sauna.»

Azamat tegi kummarduse Purgazile ja hüüdis teenrit.

Teener andis märku, et Purgaz järgneks talle. Nad läksid saalist välja ning sammusid üles mööda kivitreppli. Teener avas ukse, lasi Purgazi ette ning lahkus kummardades ja vaikides. Purgaz oli sattunud väiksesse ühe aknaga tuppa. Nurgas seisis kõrge voodi, toa keskel väikese ümmarguse laua peal peegeldus ähmaselt kõrge vaskkann külma veega. Purgaz istus madalale pehmele toolile ja võttis jalast jalgu hõõrunud saapad, mis isa oli talle kinkinud ning hakkas lahti riietuma. Alles nüüd tundis ta kehas hirmsat väsimust. Ta heitis pehmele asemele sooja teki alla ning sirutas end mõnuga välja. Kõrvus kõmisesid ikka veel võõra kõne katked, silme ees läiklesid valgustite peegeldus kuldsete ja hõbedaste laikudena. Senini tundmatu ja salapärane maailm ümbritses teda praegu ning seda maailma tuli hakata mõistma ja seletama.

Purgaz ärkas ukse õrna kahina peale. Teener, kes ta eile siia oli toonud, pani lauale kompsu ja sidus selle lahti. Purgazi jalge ette langesid roheline kittel, peenest riidest valge särk ja samasugused püksid.

«Selle saatis noor peremees Ilham. Pärast sauna riidetud ümber,» selgitas teener. «Azamat ootab sind all.»

Purgazile meenus kott, mille ta oli eile jätnud saali ukse juurde ning ta küsis, nagu oskas, kus ta võiks praegu selle leida. Teener näitas pilguga voodi alla ning Purgaz noogutas tänulikult. Oodanud, kuni teener oli välja läinud, võttis ta koti välja – kõik oli alles. Isegi Ušmai raha polnud keegi puudutanud.

Purgaz vaatas veel kord üle oma elupaiga: talle tundus imelik, et läbi avatud akna ei tundnud ta vähimatki tuulepuhumist. Ta läks akna juurde ja sirutas käe välja. Ta sõrmed puutusid millegi kõva, kuid täiesti läbipaistva vastu. «Ime!» mõtles Purgaz ning talle meenus Ušmai jutt. Ta oli mitmel korral nimetanud klaaslehti, mida rikkad bulgaarid panevad oma akende ette. See oli sama, millest tehti helmeid ja keesid. Sellest oli raske aru saada, nüüd nägi Purgaz seda oma silmaga. Veel oli Ušmai meelde tuletanud, et suits läheb bulgaaride majades läbi mingite avade seinas, seepärast pole seal nõge ja pigi. Purgaz silmitses seinu ja lage, tõepoolest ei näinud ta kusagil mustust. Muidugi elas khaan siin ka talvel, aga kuidas tal soojendatakse maja, kui seal ei olnud ainsatki kollet? Palju arusaamatut oli bulgaaride maal...

Purgaz läks trepist alla, väljus lossist ning nägi Azamati, kellel oli komps käes.

«Salam!» tervitas ta Purgazi. «Kaua magad. Tahan sind pärast sauna meile kutsuda. Kas tuled?»

«Muidugi tulen,» noogutas Purgaz.

Suur, valgest kivist laotud saun pani Purgazi imestama sellega, et seal oli nii palju valgust. Kuid veel enam imestas ta siis, kui nägi koos pesemas mehi ja naisi. Purgaz jäi seisma kui sammas ja tahtis juba tagasi pöörata, kuid Azamat peatas ta.

«Kas sulle ei meeldi meie saun?»

«Kuid siin on ju naised! Kuidas ma riided seljast ära võtan?»

Azamat hakkas naerma:

«Naised! Nemad peavad ju ka ennast pesema! Meil käivad naised end pesemas koos oma meestega. Mis sellest siis on?» imestas Azamat omakorda ning lisas muiates: «Siin on ju ainult vanaeided. Ah, kui siin oleksid neid!... kuid neid ja noored naised peavad end oma saunas. Nii et ära häbene.»

Purgaz rahunes ning võttis end kuulekalt alasti. Nad istusid kivist pingile ja nüüd kurtis Purgaz, et ei ole lehelist. Ilma tuhaveeta ju pead ei pese! Kuid Azamat pistis talle pihku pehme ja libeda kollase kivi.

«See on seep. Hõõru sellega märgi juukseid. Aga pane silmad kinni, et need ei hakkaks kipitama.»

Tõepoolest tuli välja, et seep polnud halvem lehelisest. Ja siiski ei andnud naisterahvad saunas Purgazile rahu. Tema õde veeti kaetuna kahe kattega, aga siin pesevad naised ilma igasuguse kateta koos meestega. Ta ei pidanud vastu, küsis seda asja Azamatilt.

«Sinu õde on khaani poja naine ja mitte mingi toatüdruk,» selgitas Azamat. «Khaanid ei näita oma naisi kellelegi.»

Kui nad olid pesnud, loputasid nad end väikeses basseinis sauna keskel ning hakkasid riietuma. Azamat vaatas Purgazi üle ning jäi rahule:

«Kui sind minu majas nähakse, öeldakse kohe, et see mees on tulnud Bagdadist ja on väga rikas!»

«Kas Bagdad on linn? Kus see asub?»

«Bagdad on maailma naba! Meie Suurlinn on vaid maailma äärel. Siit minnakse Bagdadini karavaniga ühest kuust teiseni või kauemgi. Kui mööda Volgat ja suurt vett, siis küll rutem. Aga see on ohtlik teekond, vee peal on palju röövleid.»

«Kas sa oled seal käinud?»

«Pole olnud juhust,» ohkas Azamat. «Aga minu isa on Bagdadis mitu korda käinud.»

Nad jõudsid valgest kivist maja juurde, mille aknad vaatasid khaani lossi juurde viiva tee poole.

«Olemegi kohal,» Azamat avas jalgvärava ning lasi Purgazi ees hoovi.

Avara hoovi ääres olid aidad, tallid, loomalaudad. Azamati isa oli nähtavasti väga rikas. Majast jooksis välja peenike mustade silmadega ja kahe selja taha heidetud paksu patsiga tütarlaps. Punaste siidilõngadega välja ömmeldud sinine tübeteika seisis ime-

kombel tal pealael. Kui ta tabas Purgazi terase pilgu, kattis ta näo küünarnukiga.

«Kas see on sinu eilne sõber?» küsis ta Azamatilt.

«Miks eilne? Ta jääb mulle alati sõbraks. Kas ta meeldib sulle?» Azamat pilgutas Purgazile silma. «Minu noorem õde.»

Tüdruk hakkas naerma:

«Meeldib. Aga ütle talle, et ta ei vaataks mind nõnda, mul on häbi.»

«Kui on häbi, siis jookse tupp ja pane meile valmis külma kumõssi,» Azamat saatis õde sooja pilguga ning ohkas. «Vähe on tal aega jäänud meie majas elamiseks, isa annab ta varsti mehele.»

«Ta on ju veel väga nooreke!» imestas Purgaz. «Meil võetakse naisi noortele poistele, isegi poisikestele, aga tüdrukuid mehele ei anta.»

«Näed siis! Mida noorem on meil tüdruk, seda suuremat pruudiluna tema eest makstakse. Lähme tupp.»

Nad sisenesid suurde valgesse ruumi, mille akende ees oli läbi-paistvad plaadid. Taas ei märganud Purgaz kusagil nõge.

«Azamat, kui on suitsu, miks ei ole nõge?» küsis ta.

«Meil ei ole suitsu,» Azamat viis Purgazi ahju juurde ning avas raudukse. «Vaata, suits läheb korstnasse, mitte tupp. Istu, hakame sööma.»

Tuli Azamati õde ning pani lauale kaks kaussi praetud lihaga ja higistava savipüti kumõssiga. Nad sõid ning Azamat tegi ettepaneku jalutada läbi linna. Nüüd vaatas Purgaz põhjalikult läbi Suurlinna turu. Kui armetu nägi selle kõrval välja turuplats nende sadamas. Rahvahulk lainetas siin nagu Volga veed turu ühest servast teise, kaikusid hääled, hüüded, jutuvada. Mida kõike võis siit leida! Nahksaapad, nahad, siidikangad, igat värvi kitlid, kirved, mõõgad, piigid, sõrmused, kõrvarõngad, prossid, hobuse-riistade mustad kuhilad, eraldi ridades oli liha, kala, juurviljad, kumõssivaadid. Siin nägi Purgaz esimest korda, kuidas müüakse inimesi: mehi, naisi, lapsi. Ta teadis, et bulgaaride maal müüakse inimesi, kuid nägi seda esimest korda praegu.

Vaevu pääsesid nad välja sellest saginast ja Purgaz palus seltsimeest, et too viiks teda linnamüürile.

«Miks sulle neid linnamüüre vaja on?» naeratas Azamat. «Kas kavatsed Suurlinna rünnata või?»

«Tahan õpida häid müüre ehitama, et kaitsta oma linna.»

«Kas teil on palju linnu?»

«Ei, Azamat, vähe, need on väikesed ning ehitatud metsade keskele. Kui vaenlased meid ründavad, siis peidame sinna naisi ja lapsi. Kõige suuremat linna sa nägid – seal on meil sadam ja turg, kuhu teie kaupmehed käivad meilt karusnahku ostmas.»

«Kas Ibragim šahher?»

«Jah, Obran-oš...»

«Aga kes teid ründab? Meie teiega ei tülitse. Näe, isegi sugu-lasteks saime.»

«Polovetsid ründavad ja vene vürstid, Azamat...»

«Nad ründavad ka meid... Olgu, lähme siis vaatama. Ehk kaitseDKi nii oma Ibragim šahheri.»

Nad läksid läbi kahtedest väravatest ning ronisid linnamüürile. Siit oli nähtav mitte üksi kogu linn, vaid ka seda ümbritsevad asulad, Balangõzi tempel minaretiga ning khaani hauakambrid. Müüri neli nurka olid suunatud täpselt nelja ilmakaare poole. Azamat ei osanud Purgazile seletada, miks linn oli just nõnda ehitatud ja mitte teisiti. Kõrged ja jämedad tammepalgid, mis olid otsapidi maa sees, olid väljast kaetud paksu savikihiga – see kaitses neid süütamise eest. Seestpoolt oli palkidel muld. Sügavad kraavid müüride vahel olid täidetud veega – läbi Suurlinna voolas kolm jõge ja veepuudust elanikud ei kannatanud.

«Kas nägid kõik ära?» küsis Azamat mõttesse vajunud Purgazilt.

«Jah, Azamat. Lähme alla.»

Nad läksid uuesti turu juurde ning Azamat kostitas Purgazi külma kange kumõssiga.

«Sellest vanamehest paremini ei oska kogu linnas keegi kumõssi teha,» kiitis ta müüjat.

Pugraz vaatas väikest paksu, hallinenud habemega meest ning talle tundus, nagu oleks ta teda kunagi varem näinud. Aga millal ja kus?... Vana kantud kitli alt paistis mordva mustriga särk. Vanamees ammutas osavalt pütist paksu kumõssi ning kallas piaalidesse. Kus ta võinuks seda vanameest näinud olla? Purgazile kumõss ei meeldinud, see põletas nagu hapuks läinud kali. Mordva hapupiim oli hoopis teine asi. Sellel oli metsavälu lõhn ning vaarikamahla maitse. Kuid Azamat jõi ära kolm piaalitait ning kutsus

Purgazi enda poole lõunale. Kuid Purgaz ütles ära – vahest ta on vajalik lossis ja teda otsitakse juba. Ta jättis seltsilisega hüvasti ning ruttas khaani lossi poole.

Teener ütles, et Ilham oli juba kaks korda tema järele pärinud. Ja Purgaz ei jõudnud veel tema juurde minna, kui ta ise kohale tuli.

«Salam!» ta embas Purgazi ning küsis, kuidas talle meeldib Suurlinn.

«Mul tuleb praegu puudu bulgaari sõnadest, et seda ülistada,» vastas Purgaz. «Kui ma teie keele hästi ära õpin, siis ehk leian selleks sõnu. Tahaksin siin pisut aega elada, et tundma õppida teie kombeid, teie inimesi ja ära õppida teie kiri.»

«Miks pisut aega?» imestas Ilham. «Ela nii kaua, kui soovid: minu kodu on sinu kodu. Oleme sinuga ju sugulased. Leian ise sulle õpetaja. Sa vist tahtsid küsida minult oma õe kohta?»

«Muidugi, armas Ilham! Olen ju ikkagi ta vend.»

«Ta palus, et sa ei muretseks ning öelda, et ta on kõigega rahul. Tal on igav ilma tööta, aga khaani poja naine ei tohi töötada. Ta tikib praegu, seda tohib.»

«Kas ma võin teda näha?»

«Ei, armas Purgaz, meie komme ei luba seda. Kuid sa võid temaga vestelda. Ma ütlen, et sulle lubatakse seda.»

Mõne päeva pärast tuli eunuhh ja kutsus Purgazi kaasa. Ta jättis Purgazi seisma seina juurde, ise läks naiste poolele. Varsti kuulis Purgaz kusagilt ülevalt õe häält:

«Purgaz, kas kuuled mind?...»

Purgaz tõstis pea ning nägi enda kohal seina sees väikest ornamendiga kaunistatud akent.

«Kuulen, Unjaša, kuulen!» Purgaz sirutas end kikivarvule. «Kuidas sul läheb?»

«Hästi. Kuid mul pole tegevust, teenijad teevad kõike meie eest.»

«Kas teid on palju?»

«Oi!» muutus Unjaša lõbusaks. «Äial on viis poega, igal pojalt on kaks-kolm naist ja khaanil endal neli. Kas lugesid kokku? Igauhel on oma tuba. Ja sinna keegi peale mehe sisse ei tule.»

«Aga kus on Dubolgo?»

«Päeval on Dubolgo minuga, aga ööseks läheb magama teenijate juurde.»

Purgaz vaikis pisut aega ning küsis siis vaikselt, otsekui häbenedes oma küsimust:

«Kas mees meeldib sulle?»

Unjaša vaikis ning Purgaz koputas vaikselt sõrmenukkidega vastu seina.

«Ma kuulen, Purgaz. Ma mõtlen... Vist meeldib. Ta on hell ja räägib minuga hellalt. Aga ma ei saa ju aru, mida ta räägib. Millal ma ükskord keele ära õpin... Sul on hea.»

«Mis hea? Ma räägin ka bulgaari keelt üle kivide ja kändude... Aga küll me ära õpime, kui oleme kord siia sattunud!»

«Kas sa jääd siia?» rõõmustas Unjaša.

«Esialgu jään. Pean neilt õppima. Nad teevad paljusid asju, mida meie ei oska.»

«Kas hakkad minu juures käima?»

«Muidugi hakkan. Ma palun Ilhami, võib-olla lubab ta meil teineteist ka näha.»

«Ei, Purgaz. Tema ehk lubakski, kuid komme ei luba. Aga mul on nii hea meel, et sain sinuga rääkida. Tule veel, vennas!»

«Kindlasti tulen!...»

Purgaz läks seinast eemale ning vaatas väikese akna poole. Mis komme see niisugune on, et lihast õde ei tohi näha!

Ilham saatis Purgazile õpetajaks vana mulla. Mulla tuli paksu raamatuga, mida ta nimetas Koraaniks ning seletas, et selles raamatus sisalduvad kõik maailma tarkused. Mulla ise teadis Koraani peast, kui ta avas järjekordse suura, siis ei vaadanud ta raamatusse, vaid luges peatüki peast ning vaatas Purgazile silma, otsekui tahaks ta kõik maailma tarkused talle ühekorraga pähe panna. Purgaz kuulas õpetajat mitu päeva ega saanud midagi aru. Alles siis selgitas õpetaja, et Koraan on kirjutatud araabia keeles ning Purgazil tuleb korruga ära õppida kaks keelt, bulgaari ja araabia keel,

Nüüd istus Purgaz päevad läbi oma õpetaja seltsis ning kordas nukral toonil lõputuid häälikuid:

«La illja ili Alla...»

Kuid vana õpetaja väsis kiiresti ning lasi õpilase linna peale. Purgaz jooksis väljakule ning jalad viisid iseenesest turule – seal oli alati huvitav. Ja igal korral nägi ta kumõssi müüjat. Kus ta võis teda varem kohanud olla? See piinas Purgazi sedavõrd, et ta otsustas seda temalt endalt küsida:

«Ütle, vanaisa, kas sa elad ammu siin?»

«Miks sul seda vaja teada on?» küsis vanamees kahtlustavalt.

«Ma olen sind kusagil varem näinud, aga kuidagi ei meenu,» tunnistas Purgaz.

Vanamees tundis noormehe jutus siirust ning otsustas ennast pisut avada:

«Elan siin üle kahekümne aasta. Näen, et ka sina ise pole Suurlinna elanik: räägid väga konarlikult bulgaari keelt.»

«Ma tulin Mordvamaalt!

«Võeh!» vanamehel jäi suu lahti ning ta vaatas nürilt Purgazile otsa. «Või Mordvamaalt? Mis sugukonnast sa oled?»

«Obrani omast.»

«Võeh... Mina ka Obrani omast... Kes su isa on?»

«Ordat, vanaisa Obrani noorim poeg.»

Vanamees oli kaua vait, söandamata midagi küsida. Lõpuks sai endast jagu ning küsis:

«Kas su isa on elus?»

«Elus ikka! Mis temaga ikka peaks juhtuma?»

«Õnnistagu teda Suur Jumal!... Milline tema poegadest sa oled?»

«Kõige noorem.»

«Sellepärast ma sind kohe ära ei tundnudki. Vanimat ma väheke mäletan. Kui ma Mordvamaalt ära tulin, olid sa veel päris pisike. Minu nimi on Izjar. Oled sa seesugusest kuulnud?»

Nüüd tuli Purgazile kõik meelde. Muidugi Izjar!... Aga kui vanaks oli ta jäänud – silma all olid suured vesilotid, paks kere oli lõtvunud, pea ja habe olid täiesti hallid.

«Kas Kemai on sinuga?»

«Kemai on hoopis eraldi. Ta võttis naise ja elab äia juures Suvaris. Suurlinnas elan ma koos naisega. Meil oli ka tütar, andsime ta

bulgaarile mehele. Mina, näe, valmistan kumõssi ja müün seda vähehaaval – midagi peab ju tegema... Ja mis asjus sina siia tulid?»

«Tulin õde saatma.»

«Tähendab, sinu õde võeti khaani pojale naiseks. Siis elad sa teadagi khaani lossis? See on hea... Tuled ehk mõnikord külla, mis? Siin elab palju mordvalasi. Mõned on ammu unustanud oma keele ja Suure Jumala, käivad templis ja kummardavad Allahi. Kuid meie naisega peame meeles mordva kombeid ega unusta Ine Škaid... Kas tuled millalgi külla?»

«Miks ei tule. Kus sa elad?»

«Minu maja on väljaspool linnamüüre, kergesti seda ei leia. Kui kavatsed külastada, siis tule siia, lähme koos.»

«Lähme siis kohe,» pakkus Purgaz.

Izjar vaatas vana kitli sisse mähitud pütti.

«Ongi kumõss otsas. Lähme.»

Nad läksid linnavärvatest välja ning ekslesid kaua madalate majade ja kuuride vahel. Kui Purgaz astus kummargil Izjari majja, tundis ta nii tuttavat head lõhna, et ta kissitas mõnu pärast silmi. Oma maja oli Izjar ehitanud isade ja vanaisade kombe kohaselt. Tema mordva riietega ja mordva vööga naine hakkas isegi nutma rõõmu pärast, kui nägi inimest oma suguvõsast. Tema küsimustel polnud lõppu: kes on surnud, kellele on naine võetud, kes mehele pandud, kes sünnitas, keda sünnitas... Purgaz jutustas kõigest, mida teadis ja mida mäletas. Ja pärast kostitati teda mordva kapsasupiga. Ammu polnud ta sellist suppi söönud! Khaani lossis oli teda aina lihaga toidetud, küll praetult, keedetult, hautatult... Midagi pole öelda, mordva kapsasuppi ei saanud millegagi võrrelda!

Pärast seda käis Purgaz sageli Izjari juures. Kui ta sinna läks, tundis ta, nagu oleks ta Obran-ošis või Košai külas. Siin kõneldi mordva keeles, mäletati ja teati neid, keda teadis ka tema, siin hingas ta kodukolde kibedat suitsu.

Õega vestles ta harva ja ega olnudki millestki rääkida läbi seina. Unjaša oli juba harjunud oma uue seisusega ning kiitis lõpmatult oma meest, kes oli temaga hell, kuigi ta veel ei saanud hästi aru, mis helli sõnu too temale rääkis. Peaaegu iga päev kohus Purgaz Azamatiga, kuid too hakkas teda juba tüütama. Tema lõputud jutud naistest ja hobustest ja kaebused isa peale, kes kuidagi ei suuda talle naist valida, olid Purgazile nii tüütud, et ta

hakkas kasutama kõiksugu ettekäändeid, et sõbrast lahti saada. Kõige sagedamini usutas ta oma õpingutele mulla juures. Ka tegelikult innustus ta sedavõrd araabia kirjast, et teenis ära õpetaja täieliku lugupidamise.

Mõnikord võttis Ilham Purgazi jahile kaasa. Siis luusisid nad terve päeva koos kaaskonnaga, teenijate ja koertega metsas, kütisid põtru, hunte, rebaseid. Ilham keelas Purgazil käia linnasauanas, käskis pesta lossi omas, kus käib end pesemas kogu khaani perekond. Ise ei pea endal selga seebitama, seletas Ilham, kui selleks on teenrid ja orjad. Saabus sügis ning hoolitsev Ilham kinkis Purgazile mitu sooja kitlit ja karusnahkse mütsi.

Purgaz ei saanud kurta oma elu üle Suurlinnas, kuid see linn oli ikkagi võõras ja kui meel muutus väga nukraks ja polnud jõudu hakata vastu soovile jätta kõik sinnapaika ning kiirustada kodumaale, läks ta Izjari majja. Kordagi ei proovinud ta pärida vanamehe süü kohta oma suguvõsa ees. Purgaz ei arvanud omal olevat õigust mõista inimeste üle kohut, kui ta ise polnud veel tundnud suurt hingelist ja kehalist valu. Kord hakkas Izjar ise sellest rääkima. Nähtavasti ei andnud mõte oma süüst talle rahu ning ta tahtis kasvõi pisutki õigustada end mitte niivõrd Purgazi, kui võrd iseenda ees. Milles ta tegelikult süüdi oli? Tal kõrvetati tookord niiviisi selga, et näib, nagu lõhnaksid roosad armid veel praegu põletatud liha järele. Sellist piina pole kergem taluda kui surma. Võib-olla oleks ta pidanudki tookord surema? Seda on nüüd hea rääkida istudes külma kumõssi piaali kohal. Aga toona?... Purgaz ei lausunud midagi Izjari pika jutu peale. Muidugi polnud kerge taluda sellist piinamist nagu surmagi. Ja ikkagi oleks Izjar pidanud vaikima. Kui tookord oleks hukkunud üks inimene, siis oleks linnus ja tema kaitsjad terveks jäänud. Purgaz ei öelnud midagi, oli vait. Kuid tema vaikimisest sai Izjar aru, et Purgaz ei õigusta teda. Kuid ka hukka mõista ta teda ei saanud: Izjar meenutas igal sobival juhul Purgazile, et oli päästnud ta isa kindlast surmast. Ja pojatunded võitsid arutluses ammu-ammu olnud juhtunu üle ajaloos.

Möödus kaks aastat, algas kolmas. Purgaz rääkis juba vabalt bulgaari keelt, luges Koraani ja teisi raamatuid araabia keeles, mis siia olid toodud Bagdadist. Ta sai lähedaseks mitte üksi Ilhami vendadega, vaid ka Delim-khaani endaga. Khaanile meeldis vestelda noore mordvalasega. Talle meeldis Purgazi teadmishimu ja juurdlev mõistus. Selim-khaanil oli salajane unistus lähendada Mordva maad Bulgaari omadele. Selleks soovis ta juurutada mordvalaste seas muhamedi usku. Usk ainujumalasse aitaks mordvalastel ja bulgaaridel üksteist paremini mõista, üks usk liidaks kaks rahvast ühte. Ine Škai tuleks maha jätta ja unustada, veenis Selim-khaan Purgazi, seda jumalat keegi ei tea, tuleks uskuda suure Allahi jõudu ja väge, suur osa maailmast kummardab just teda. Ja siis tema, Selim-khaan, aitaks Mordvamaal ehitada templeid, saadaks sinna oma mullasid prohveti sõna kuulutama.

Purgaz kuulas aupaklikult khaani ning naeratas vaikselt. Ta sai hästi aru, kuhu khaan sihib. Kui mordvalased võtaksid vastu islami, siis tuleks neil muidugi lahti öelda oma sajandipikkustest kommetest ning kogu Mordvamaa saaks Bulgaarimaa osaks. Kas ei võiks iga rahvas elada oma kommete kohaselt ning aidata üksteist? Milleks on mordvalastele vaja võõrast jumalat, kui neil on oma ja mitte halvem teistest? Kuid Purgaz ei vaielnud Selim-khaaniga, ta kuulas teda vaikides ning nõustus: jah, bulgaarid on väga tark rahvas ja neilt on palju õppida: majade ehitamist, linnade kaitsmist, raua sulatamist ja töötlemist, kauplemist... Selim-khaanile meeldis kuulata häid sõnu oma rahva kohta ning ta lohutas ennast sellega, et Purgaz on veel liiga noor, et mõista seda suurt kasu, mida islam võiks mordva rahvale tuua, ja et kõik on veel ees ning tal õnnestub tulevast sugukonnapead veenda oma õigsuses.

Purgaz mõtles praegu sellest, kas võtta kasutusele araabia kirja mordvalaste hüveks, et kirjutada mordva sõnu araabia tähemärkidega. Tal endal õnnestus see päris hästi. Tõsi, mõned tähed olid puudu, kuid need võis ju välja mõelda. Võiks kirjutada raamatu mordva keeles araabia tähtedega. Kuid ta mõistis, et

enne kui mordva inimesed õpivad lugema seda raamatut, peavad nad õppima aru saama nendest tähtedest. Hea oleks tuua siia Suurlinna noormehi, et nad õpiksid tundma araabia kirja ning õpetaksid kodus seda teistele. Bulgaaridel oli iga templi juures maja, kus mullad õpetasid inimestele kirjaoskust. Miks ei võiks ehitada selliseid maju ka Mordvamaal?

Mõtted vaevasid Purgazi, nii palju tahaks jõuda ära teha. Kui mõtted teda liialt vaevama hakkasid, pani ta end soojalt riidesse ja läks turule. Siin võis kohata rahvast erinevatelt maadelt ning kuulda erinevaid uudiseid. Ta oli seal saanud tuttavaks paljude mordvalastega, kes elasid Suurlinnas. Mõnest oli saanud kaupmees, mõnest käsitöeline, mõni, nagu ka Izjar, ajas läbi, millega sai. Suurlinnas oli ka palju vene inimesi. Purgaz oleks tahtnud tegelda ka vene keelega, kuid jättis selle paremate aegade peale: ka Mordvamaal jätkus venelasi.

Veel oli Purgazile tekkinud salajane unistus: ära käia Bagdadis. Ta oli sellest linnast nii palju kuulnud, et unistus seda linna näha ei andnud talle rahu päeval ega öösel. Ta rääkis sellest unistusest kord ka Ilhamile. Selgus, et ka Ilham ise unistas ammu sellisest sõidust.

«Ootame kevadeni,» ütles ta. «Paistab, et isa kavatseb saata Bagdadi inimesi, meilt pole ammu seal käidud, siis palumegi koos nendega minna.»

Sellest teada saades läks ka Azamat põlema. Isa oli talle lõpuks rikkast bulgaari perest noorukese tüdruku naiseks võtnud. Naisevõtt oli teda rahustanud ning nüüd rääkis ta rohkem hobustest kui naistest. Nähtavasti oli ta abiellumisest oodanud midagi muud, et oli nüüd valmis millal tahes reisile asuma maailma nabal. Vaid õega ei rääkinud Purgaz Bagdadist. Unjašal olid omad tegemised – ta oli Ilhamile poja sünnitanud ning nüüd ei huvitanud teda miski peale poisikese.

Algas suurvee aeg. Sombuste ilmade asemele saabusid päikesesoe ja roheluse rõõmud. Kord turul kõndides jõudis Purgaz kohani, kus tavaliselt müüdi orjasid. Talle ei meeldinud siin käia – ei suutnud vaadata, kuidas kaubeldi inimestega. Neid kombati, koputati vastu jalgu ja selga, vaadati suhu, otsekui oleks loomi osetetud. Purgaz heitis pilgu sellele vastikule turuosale ning nägi seal äkki müügiks välja pandud inimeste hulgas mokša särgis noort

neidu. Ta astus neiu juurde ning küsis, kust ta on pärit. Mordva kõnet kuuldes tulid neiu pisarad silma. Kui ta rahunes, jutustas ta, et öösel olid tunginud nende külla võõrad, kes kõnelesid arusaamatut keelt, võtsid tema ja veel mõne inimese kinni ning viisid kaasa. Pärast aeti neid Sura jõe suudmesse bulgaari linna, mõned müüdi seal ära, ülejäänud toodi siia. Purgaz küsis kauplejalt, kui palju ta küsib neiu eest. Too lõi käega ja hakkas naerma.

«Anna nii palju, kui sul kahju ei ole ja võta endale! Tüdruk on tore, mehed pole teda puutunud.»

Purgaz vaatas veel kord tüdruku üle. Nõrgakest, kasimatut, hädadest ja pikast teest kurnatud olevust polnud keegi püüdnud osta. Ta nuttis kõik aeg ning määris oma väikeste rusikatega pisarad koos mustusega mööda nagu laiali. Ta vaatas Purgazi kui oma päästja poole punaste põletikuliste silmadega ning Purgazi süda läks härdaks. Tüdruk saab hukka. Mõni vana bulgaar ostab ta endale lõbuks ja mõnitab teda, nagu tahab. Purgazile tuli meelde Ušmai raha, millest ta polnud kulutanud ainsatki dirhemi.

«Oota pisut,» lausus ta kauplejale, «toon kohe raha ja ostan ta ära.»

Ta jooksis ülepeakaela lossi, et tüdrukut ei jõutaks enne ära osta. Kuid ta hirm oli asjatu. Neiu seisis endises kohas ja hõõrus mustust mööda nagu laiali. Purgaz andis kõik Ušmai dirhemid kauplejale ja alles nüüd hakkas mõtlema: kuhu ta oma ostu paneb? Khaani lossi teda viia ei saa, ta ise on külaline. Mida hakatakse selle kohta veel mõtlema. Vabadusse lasta ka ei või – saab hukka. Ja siis tuli talle Izjar meelde. Miks ta ei võiks esialgu tema juures elada?

«Kas sa süüa tahad?» küsis ta neiult.

«Tahan... Eile õhtul toideti mind natuke. Aga ega ma selle üle kurvasta! Küll olen palju hirmu tundnud! Mind võeti kinni magamise pealt, seljas oli ainult särk ja kuub. Isegi põlle ei ole.»

«Siin naised ei kannu põlle,» rahustas Purgaz teda. «Ma viin su praegu ühe inimese juurde, hakkad seal elama. Ütle oma nimi.»

«Ruša... Nii kutsuti mind kodus.»

Purgaz ostis tüki keedetud liha.

«Söö, muidu sa ei jõua mu tuttava juurde kõndida.»

Izjari turul ei olnud ning nad läksid ta koju. Izjar alles kavatses viia turule oma kumõssi.

«Näe, tõin sulle neiu,» lausus Purgaz talle. «Las elab esialgu sinu juures?»

«Vaata aga!» imestas Izjar. «Ostsid vist turult?»

«Ostsin, et ta vabaks lasta. Ta rööviti kodust.»

«Mis siis ikka,» nõustus Izjar, «las elab siin, ruumi on. Ühe suu toidame ikka kuidagi ära: kus söövad kaks, seal jätkub ka kolmandale.»

«Ära selle üle muretse, ma annan sulle raha.»

Izjari naine, kes seni oli valvsalt jälginud tundmatut, hakkas äkki sagima, võttis tal seljast rebenenud kuue ja pani laua äärde istuma.

«Istu, puhka, linnupoeg! Teen kohe kapsasupi soojaks ja toidan sind. Siis peseme ennast, paneme teised riided selga ja sinust saab selline kaunitar, et kõik mehed hakkavad sind vaatama.»

Purgaz naeratas vanaeide loba peale ning läks kerge südamega majast välja. Aga kohe, kui ta oli omaette jäänud, oleks ta peaaegu oianud meeleheitest: kust ta võtab raha? Ilhamilt küsida oli häbi. Niigi sööda-joodab teda, teeb kingitusi. Kui küsida Azamatilt, hakkab too pärima, milleks on Purgazile äkki raha vaja, ja siis tuleb kõik ära rääkida. Aga ta ei tahtnud kellelegi rääkida neust. Siis otsustas Purgaz paluda õelt – tal peaks ju ometi olema raha. Purgaz rääkis õega veel samal päeval.

«Milleks sa ta ostsid?» imestas õde. «Kas naise asemele?»

«Ei, üldse mitte! Lihtsalt hakkas kahju, tahtsin teda aidata.»

Unjaša vaikis seina taga, siis lausus:

«Kui sa tahad kõik orjad ära osta, ei jätkuks ka khaani rahast...»

Õe sõnad rikkusid Purgazi meeleolu:

«Sa oled siin täiesti ära unustanud, et on olemas ka õnnetuid inimesi... Ma ei kavatse vabastada kõiki orjasid, aitasin vaid seda mordva neitut. Ehh, Unjaša, kui sa ise satuksid sellisesse olukorda?...

«Ära pahanda, Purgaz. Räägin sellepärast, et mul ei ole raha. Naistele siin raha ei anta. Kui meil on midagi tarvis, siis kõike ostavad mehed, tasub vaid soovida. Kuid ma võin sõnada sinu soovist Ilhamile. Arvan, et ta ei ütle sulle ära.»

«Olgu,» nõustus Purgaz. «Aga ära räägi talle neiuist. Ütle lihtsalt, et inimene ei saa läbi ilma rahata.»

Järgmisel päeval tuli Ilham Purgazi juurde ning pani tema ette väikese nahkkoti.

«Vabanda, Purgaz,» lausus ta häbelikult, «et ma pole mõelnud selle peale varem. Oleksin ise pidanud taipama, et su rahad on nähtavasti ammu otsas. Võta praegu see, kui otsa saab, annan veel. Osta, mida soovid.»

Kuid Purgazil polnud midagi osta. Isegi riided andis talle Ilham. Raamatuid sai ta mullalt, mulla andis talle ka puhast paberit. Kui mitte too Ruša, poleks talle ka Ušmai raha tarvis läinud. Veel enne naisevõttu oli Azamat püüdnud kord viia Purgazi naiste majja. Tuli välja, et Suurlinnas oli ka selliseid maju, kuhu käisid vallalised meesterahvad. Kuid Purgaz oli tookord põgenenud. Ta ei mõistnud, kuidas saab otsida naisterahvalt hellitust ja lohutust raha eest.

Õhtul tõi Purgaz Izjarile raha, viskas hõbedirhemid tema ette lauale.

«Võeh, kui rikas sa oled!» Izjar lajatas oma lühikeste sõrmedega käe müntide peale. «Hõbedat näen ma ainult unes. Mul on vaid vaskrahasid ja neidki nii vähe, kui mul hambaid suus,» naeris ta hambutu suuga.

Kuigi Purgazil polnud rahaga tegemist, nende hinda ta teadis. Hõbedirhemiga võis terve maja mitu päeva ära elada. Ta andis Izjarile kolm dirhemi:

«Esialgu aitab.»

«Sellest aitab kauaks! Ära muretse, ta ei hakka puudust tundma. Paneme ta riidesse ja toidame nagu khaani tütart!»

Ruša istus nurgas pingi peal ega julenud tõsta pilku. Temas ei saanud enam ära tunda eilset igerikku. Ta põsed lõkendasid, täidlastad punased huuled värelesid. Ere kollase räti alt langes rinnale paks hele pats. Izjar tammus pisut paigal ning vihjates mingile tööle, kiirustas minema.

«Eks vestelge omavahel,» pöördus ta ükselt nende poole. «Kee gi ei sega teid.»

Purgaz istus Ruša kõrvale, müksas teda naljatlevalt õlaga:

«Kas eilsed hirmud on üle läinud? Ära nüüd midagi karda, siit sind ära ei varastata.»

«Nüüd ma kardan ainult seda, et sa võid mind ära anda mõnele teisele...»

«Ei anna,» lubas Purgaz. «Kas ma selleks sind vangipõlvest päästsin? Ela siin, hiljem viin ma su Mordvamaale, seal otsime su vanemad üles ja sa lähed nende juurde tagasi.»

Ruša tõstis järsult pea, vaatas oma suurte siniste silmadega Purgazile otsa:

«Kas sa ei jäta mind endale? Hakkaksin sinu eest hoolitsema, peseksin pesu, keedaksin süüa... Mind ei võta nüüd nagunii keegi mehele: öeldakse, et kes teab, mitme mehe käes ta on käinud...»

«Kuid kaubitseja ütles ju, et mehed pole sind puutunud!»

«Ei, ei! Mind polegi keegi puutunud, aga kas seda siis usutakse?»

«Rahune nüüd... Kas sul on siin hea? Pererahvas liiga ei tee?»

«Ei, nad ei ole halvad.»

«Me võiksime Mordvamaale sõita kasvõi kohe, kuid enne tahan ma Bagdadis ära käia. Kui tagasi tulen, söidame kohe koju.»

«Kas see on kaugel?»

«Bagdad või? Väga kaugel.»

«Võta mind kaasa,» palus Ruša. «Kardan siia üksi jääda.»

«Sul pole vaja sinna sõita. Ootad mind siin.»

Ruša langetas pea ning suur pisar veeres ta kleidile. «Võtsin omale tüli kaela!» mõtles Purgaz pahameelega.

«Ära nuta. Tulen Bagdadist varsti tagasi, ma ei jäta sind siia... Aga nüüd ma pean minema. Võta see dirhem, osta endale midagi. Ela rahulikult ja ära millegi pärast muretse.»

«Önnistagu sind Suur Jumal!» Ruša tõusis pingilt ja saatis Purgazi ukseni. «Kogu elu palvetan su eest...»

Pärast pikka talveuinakut muutus Volga jää halliks, tursus üles ning hakkas lõpuks murduma ja murenema. Suured jääkamakad ujusid purustatuna aeglaselt mööda jõge, põrkusid vastamisi ja roomasid üksteisele selga. Vesi tõusis silmnähtavalt, ujutas üle lammid, luhad, madalamad põllud. Palju kordi oli Purgaz näinud jääminekut küll Volgal, küll Okaal ja iga kord oli see erinev – ühesuguseid jääminekuid pole olemas. Tänavune suurvesi kandis endas ka lootust: lõpuks käskis Salim-khaan vanemal pojalt

Muratil valmis panna paatide karavan Bagdadi sõiduks ning lubas Ilhamil ja Purgazil kaasa sõita. Oodati, kuni jää ära läheb ja suurvesi alaneb.

Azamat ei teadnud sellest veel midagi ning Purgaz tahtis temaga oma rõõmu jagada. Ta kohtas oma seltsimeest turul.

«Aga mina?» kohmetus Azamat. «Me ju leppisime kokku!»

«Nüüd on teine olukord, Azamat: su naine ootab ju last. Kas sa tahad ta üksi jätta?»

«Mis temaga ikka juhtub? Nüüd ma just peangi ära sõitma – ma ei saa ju elada naisega, kellel on suur kõht! Kui tagasi tulen, on ta jälle kui ölekõrs,» Azamat embas Purgazi ning lausus usaldavalt: «Oh Purgaz, sa ei saa veel millestki aru! Sellepärast mees võtabki kaks-kolm naist, et alati oleks olemas vahetus. Mul on praegu üksainus naine... Lähme, jooime kumõssi.»

Nad leidsid üles Izjari ja Azamat käskis kaks pilaali täis kallata.

«Joo, Purgaz, kostitan sind hea uudise eest. Ma olen kindel, et sa lepid Muratiga kokku ja kõik saab korda.» Azamat rüüpas kumõssi ja naksutas keelt: «Küll on hea kumõss sellel vanamehel! Peaks paluma isa, et ta valmistaks kumõssi meie maja jaoks.»

«Õnnistagu sind Allah, noormees,» küürutas meelitatud Izjar kummarduseks. «Kui mul oleksid sinu märad, oleks kumõss veelgi parem. Kuid mina võtan piima erinevatelt märadelt. Las sinu isa võtab mind enda juurde kumõssi valmistama. Märasid on teil vist palju...»

«Terve tabuun! Isegi karjused ei jõua neid kõiki kokku lugeda!» Azamat ajas rinna ette ja sarnanes riikale kukele.

Purgaz naeratas ja tahtis juba oma kiidukukest seltsilisel käe alt kinni võtta ja minema viia, kui Izjar peatas teda:

«Oota, Purgaz! Miks sa ei tule oma neiut vaatama? Ta igatseb ja aina küsib su järele.»

Neetud Izjar! Ja miks ei öelnud ta seda mordva keeles! Kuid sõna oli öeldud ja Azamat elavnes äkki.

«Mis neiu? Miks sa vaikisid?»

Purgazil tuli nüüd üles tunnistada, et tal oli kahju hakanud mordva tüdrukust ja ta oli selle siit turult ostnud.

«Sa pead teda mulle näitama!»

«Kas sa pole tüdrukuid näinud või?» sai Purgaz kurjaks.

«Sinu oma pole näinud. Olen sulle isegi oma naist mitu korda näidanud ja sina ei taha mulle oma tüdrukut näidata?» Azamat hakkas solvuma.

Purgaz ei osanud midagi vastata ning viis südant kõvaks tehes Azamati Ruša juurde. Teel tüütas too Purgazi küsimustega: kas ta on ilus, kui vana, mis kasvu, kuipalju ta tema eest maksis?

«Lähed ju ise vaatama, mis sa pärid,» vastas Purgaz Azamati küsimustele pahaselt. Ta oli valmis lobisemishimulist Izjari lõhki käristama – praegu teda ju ei põletatud tulise oraga!

Nad kohtasid Rušat maja lähedal. Too vaatas ehmunult Azamati ning küsis väriseva häälega, miks ta oli selle bulgaari kaasa toonud, kas tahab teda maha müüa.

«Ära karda,» rahustas Purgaz teda. «Ma ei müü sind kellelegi. Lihtsalt tulin sind vaatama. Ja see on mu sõber. Kohtasin teda turul ja tuli ta kaasa võtta.»

Azamat kõndis ümber Ruša ja laksutas vaimustusest keelt.

«Küll on ilus. Tahaksin näha teda ilma kleidita!»

«Kas viime ta sauna? Seal siis vaatad,» märkis Purgaz pahaselt.

«Ei!» hakkas Azamat kätega vehkima. «Sinna ei tohi sellist viia, kohe hakatakse hindama või lihtsalt varastatakse ära.»

Nad läksid majja sisse. Ruša võttis kuue seljast ning jäi sär-giväele. Azamat laksutas taas keelt. Purgaz küsis, kuidas Rušal läheb. Ruša hakkas kaebama igavuse üle, heitis ette, miks ta teda nii harva vaatamas käib, miks ta tõi kaasa bulgaari ega tulnud üksi. Purgaz seletas talle, et praegu pole aega, et ta valmistub Bagdadi sõiduks ja kohe, kui ta tagasi tuleb, sõidavad nad Mordvamaale. Ruša rahunes ning saatis Purgazi ära nukra naeratusena.

Azamat vaikis kaua tagasiteel, mõtles millegi üle. Pärast küsis, miks hoiab Purgaz sellist kaunitari võõraste inimeste juures ega võta enda juurde:

«See pole neiu, vaid mänguasi.»

«Ostsin ta mitte selleks, et temaga mängida,» vastas Purgaz pahaselt.

«Aga milleks sa ta siis ostsid?» imestas Azamat. «Müü mulle. Puistan sulle tema eest terve taskutäie raha!»

«Ma ei ole kaupmees! Ostin ta selleks, et teda vabadusse lasta,» Purgaz hakkas endast välja minema sõbra taipamatuse pärast.

Azamat aga imestas veelgi enam. Osta orjatar selleks, et teda vabadusse lasta – sellist asja polnud ta näinud ega kuulnud. Nii-sugune asi ei mahtunud pähe. Kuid siis meenus talle see, mida ta oli hakanud vahel unustama: et Purgaz on mordvalane ja tema bulgaar.

«Anna andeks, Purgaz. Sain lõpuks aru. Teie maal on nähtavasti selline komme, et orjad lastakse vabaks?»

«Meil ei ole sellist kommet. Ja meil peaaegu ei olegi orjasid.»

Azamat naeris vaikselt – esimest korda ei uskunud ta oma sõpra: kui ei ole orjasid, kes siis künnab ja külvab, karjatab loomi ja lüpsab märasid? Purgaz oli nähtavasti päris segi läinud oma neiuga ning kuhjab ühe mõttetuse teise otsa. Ta otsustas, et see on alati nii: kui on mängus neiu, seal on platsis vale. Ja et seda juttu lõpetada, palus Azamat veel kord, et Purgaz räägiks temast Muratile.

«Lähene kohe ja räägin temaga,» lubas Purgaz.

Azamat tänas teda pead noogutades ja midagi meenutades hakkas naerma ning läks kiiresti oma kodu poole.

Murat kuulas Purgazi palve ära ega jäänud isegi mõttesse, kui vastas:

«Azamat on tugev ja julge sõjamees,» lausus ta. «Sellised mehed on kaugel teekonnal ikka vajalikud.»

Paatide karavan pandi valmis Tuktšinis. Tuktšinini mindi koos kaubaga, hobuste ja kaamelitega. Bagdadi kaliifile Abbasid Nasirile viidi kaks koormat soobli, nugise ja musta rebase nahku. Bulgaaride maa oli rikas karusnahkade poolest. Neid toodi siia igast kandist ning ka bulgaari kaupmehed ise sõitsid nende järele isegi kaugetesse kesköö maadesse. Millegi muuga Bagdadi kaliifi ei meelita, muud oli Bagdadis selletagi küllalt. Kuid karusnahku hinnati seal kõrgelt. Kaliifil on muidugi kingituse üle hea meel ning ta laseb oma palge ette tulla Selim-khaani poegadel ning siis nad annavad talle edasi isa saadetud sõnumi.

Saja mehe ringis kogunes kaugele teekonnale, need olid noored tugevad mehed mõökade ja vibudega. Kaasa võeti ka mõned vanakesed, kes tahtsid minna Mekasse Kaaba püha kivi kummardama. Ninast ahtrini kakskümmend sammu pikka viide paati mahutasid ära nii kõik inimesed kui ka kaubad. Mulla viis läbi palve ning paadid asusid teele.

Purgaz ja Azamat olid ühes paadis koos khaani poegadelega. Möödus palju päevi, enne kui jõuti suure veeni. Siin puhati, võeti tagavaraks magedat vett, osteti kohalikelt toiduaineid ja kohe, kui hakkas puhuma pärituul, tõsteti purjed ning sõideti mööda Suurt vett lõuna poole. Tuul tõukas tagant mitte üksi paate, vaid ka kõrgeid merelaineid. Need tõstsid üksluiselt ja tüütult laevukesi rohelsele vahusele harjale ja loopisid alla, tõstsid ja loopisid ikka ja jälle. Juba pooled tervetest ja tugevatest meestest olid paadi-põhjas kõveras, näost rohelised ja piinatud. Murat oli tark – ta oli valinud mehi, kellega oli juba korduvalt käinud Suurel veel ning kes ei kartnud merehaigust. Need mehed ei lasknud nüüd purjedel kaotada tuult ning jälgisid teraselt olukorda. Paadid liikusid tuules kiiresti ega peatatud ka öösel, et mitte kaotada kallist aega. Kuid kolmandal päeval muutis tuul suunda ning hakkas puhuma idast. Kuidas ka ei pööratud purjeid, kuidas ka ei rabeletud, ajas tuul paate kalda poole. Tuli purjed alla lasta ning asuda aerude taha. Murat kurvastas – aerudega kaugele ei jõua. Õhtuks tuul

tugevnes, hakkas laineharjadelt puhuma valget vahtu ning Murat käskis sõuda kaldale.

Paadid tõmmati kaldale inimtühjas paigas, kus versta kaugusel kõrgusid sünged mustad mäed. Tuul aga aina tugevnes ning loopis kaldaäärsetele kivirahnudele kihisevaid laineid. Öösel hakkas sadama paksu vihma ega jäänud hommikuni järele. Alles hommi-kuks hakkas lõunapoolne taevaserve heledamaks muutuma ning tuuleilid nõrgenesid. Kuid laineid loopis endiselt kaldale ning need jätsid endast maha röpaseid halle vahukuhilaid.

Mäejalamilt murti põõsaid, tehti lõket, et end soojendada ja kuivatada. Alles õhtuks selgines taevast ja lained vaibusid. Murat käskis lasta paadid vette ning taas asuti teele. Kogu öö liiguti aerude abil ning alles hommikul püüti kinni nõrguke pärituul ning paadid läksid rõõmsamalt liikuma.

Mõne päeva pärast hakkasid paremalt kaldalt paistma kindluse müürid ja minaretid ning Murat naeratas.

«Bakō!» selgitas ta. «Siinsed maad kuuluvad juba kaliifile. Puhkame siin ja pärast sõidame edasi. Pole palju enam jäänud.»

Kohe, kui paadid randusid, kutsus Ilham Purgazi ja Azamati kaasa vaatama linna, mis oli vägeva tahatud kividest müüri ümbritsetud. Selle nurkadel kõrgusid võimsad ümarad tornid.

«See on alles müür!» ei suutnud Azamat hoiduda vaimustusest. «Sellist ei valluta tule ega kirvega.»

«Nad elavad kivide peal ja on kividest ümbritsetud,» lausus Ilham kas kadeduse või kaastundega ning lisas: «Ega meie tammemüürid nendele alla jää.»

«Ei jää,» nõustus Azamat.

Purgaz oli vait: kuidas võis võrrelda kivist müüri puust müüri, kuigi see oli tammest. Ta ei tahtnud seltsilisi solvata. Ta ei teadnud veel, millised on majad teisel pool müüri, kuid väljaspool ei näinud ta ainsatki puumaja, kõik olid laotud kivist. Sellist linna pole võimalik maha põletada. Hiljem nad veendusid, et ka seespool pole puidust ehitisi.

Kolm päeva puhkasid teelised lainetusest ja rasketest aerudest. Varuti magedat vett ja osteti toitu. Puhanud Azamatile meenus äkki ta naine ning teda meenutades hüppas ta mõte üle Purgazi neiu juurde – too ei andnud talle nähtavasti rahu. Ta küsis:

«Noh, kas sa hellitasid oma plikat enne lahkumist?»

Purgaz raputas eitavalt pead.

«Kelle jaoks sa teda siis hoiad?»

«Mehe jaoks,» turtsatas Purgaz.

Azamat löi käsi kokku.

«Kes siis orjatarit naiseks võtab? Ainult ehk samasugune ori nagu ta ise.»

«Ta ei ole enam orjatar.»

«Ostetud naine jääb orjatariks,» lausus Azamat õpetlikult nagu mulla koolitunnis. «Sina oled ta peremees. Peremees aga võib teha mida tahab!»

Azamat sai isegi kurjaks: kuidas see jonnakas mordvalane ei saa aru, et ori lastakse vabaks alles siis, kui ta enam millekski ei kõlba! Aga niisugust neiu lahti lasta?... Ei, Purgaz oli siiski nähtavasti ebanormaalne inimene ja ebanormaalset pole võimalik mõista.

Bakõst lahkusid nad koidikul. Hommik oli soe ja vaikne, polnud tuule kübetki. Mitu päeva liiguti aerude abil, hiljem püüti kinni tuul ja liiguti purjede all. Alles Pärsia ranniku lähedal raputas neid pisut torm. Nad jõudsid Pehlevi linna sadamasse, mis samuti kuulus kaliifi valdustesse, ning paadid jäeti sinna. Siit edasi kulges nende tee üle mägede. Ostetud kaamelitele seoti koormad ja ise istusid nad hobuste selga, jätsid mõned mehed paate valvama ning liikusid mägedesse.

Saatjad viisid neid kaksikümmend päeva läbi lumiste kurude, mööda kitsaid kiviseid radasid ja teid, enne kui nende pilgule avanes suur õitsev org. Nad laskusid alla orgu ning liikusid piki jõge, mööda haritud põldudest.

«Bagdadini on jäänud väga vähe maad,» rahustas Murat juba mitmendat korda. «See jõgi siin suubub suurde Tigrise jõkke. Selle kaldal ongi Bagdad, kaliifi maade kõige vägevam linn. Seitsme päeva pärast näeme selle minaretti.»

Lõpuks jõuti Tigriseni ja siin otsustati ööbida. Pärast pikka ja väsitavat teekonda läbi mägede viskusid kõik vette. Purgaz heitis endalt jooksu pealt riided ning sukeldus koos teistega sooja ning hellitavasse vette. Jah, see polnud Mordvamaa jõgi, kus tihti lausa jääne vesi tõmbab käed-jalad krampi. Sellises vees võis ujuda kasvõi päev läbi. Purgaz ujus jõe keskele ja vaatas ringi. Tigrise mõlemal kaldal haljendasid aiad, kuid viljad puudel olid veel ro-

helised. Murat oli rääkinud, et kui need küpsevad, muutuvad nad kollaseks, otsekui oleks neid üle kullatud. Tagasitee ajaks on need loodetavasti küpsed.

Hommikul liikusid teelised piki jõge. Kusagil polnud näha põldusid, aina aiad mõlemal pool teed. maa oli rikas kaliifi riigis! Murat ütles, et siin kasvavad sellised puu- ja juurviljad, mida ei tunta kesköömaades. Talvel pole siin lund ega külma, sajab vaid vihma. Suvi aga on kuiv ja et muld ei praguneks, peab seda jõe-veega kastma. Purgaz nägi tohutumaid rattaid otsapidi vees, mida ajasid ringi väikesed hobused. Ta imestas, miks pannakse varssasid tööle? Kuid Murat seletas, et need varsad on sama vanad kui hobused, kelle seljas nad ratsutavad.

Nagu Murat oli öelnud, nägid nad seitsmenda päeva lõpus loojangueelses hämus minaretti. Neid oli nii palju, et näis, nagu seisaksid seal sajad ilma oksteta männid. Kuid paistma hakkas ka kõrge valge müür. See ulatus kuni silmapiirini, polnud sellel lõpu paremal ega vasemal. Mööda paljusid teid, mis jooksid kokku peaväravate juurde, liikusid edasi ja tagasi kaamelite ja hobuste karavanid, lonkisid tolmu tõstes vist küll tuhanded inimesed.

Lai jõgi voolas tohutute väravate vahelt läbi ning jagas linna kaheks. Murati karavan liikus piki kallast karavan-sarai juurde. Peremees näitas, kuhu jätta hobused ja kaamelid ning juhatas nad ööbimise kohta. Pikk teekond oli lõppenud ning teelised võisid rahulikult puhata.

Bulgaarimaa saadikud elasid kuuendat päeva Bagdadis. Igal hommikul läks Murat lossi juurde, et teada saada, millal kaliif suvatseb teda enda ette lasta. Kuid Maailma Valitsejal oli liiga palju asjaajamisi, tema alluvuses oli palju riike ja nende saadikud kõik tahtsid olla selle väärilised, et ilmuda Käskija pilgu ette. Kaliif oli armuline – tuli oodata.

Sel ajal müüdi maha kõik kaamelid ja koormahobused, alles jäeti vaid ratsahobused ja kaks tugevat täkku. Purgaz hulkus koos Ilhami ja Azamatiga hommikust ööni mööda linna lõputuid tänavaid, nad vaatasid templeid, imetlesid maju, kauplesid koos kõigi teistega turul. Juba kaks korda olid nad käinud saunas. Saunad olid siin avaramad ja valgemad. Neisse igäühesse võisid vist mahutada kõik inimesed nende karavanist. Kui sa ise ei tahtnud ennast pesta, võisid palgata pesija. Too mitte ainult ei pesnud sind, vaid tegi ka massaaži. Seal müüdi ka keeva vett, milles oli keedetud tumeda rohu väikesi teri. Vesi muutus sellest kohe tumekollaseks

kuldse helgiga ning hakkas lõhnama nii, et seda lõhna polnud võrrelda millegi muuga. See oli tee, mida veeti siia kaugelt Hiinast.

Räägiti, et Bagdadist oli võimalik osta kõike, mida inimesel vaja. Murat kinnitas, et siin elavad nii targad inimesed, kes teavad kõigi taevatähtede nimesid ning võivad ennustada päikese ja kuu varjutusi mitu aastat ette. Ja veel oli siin tarku, kes ise kirjutasid raamatuid, löid muinasjutte ja isegi laulusid.

Enne Bagdadi näis bulgaaride Suurlinn olevat Purgazi jaoks maailma ime, aga nüüd see tuhmus tema silmis. Kui ta nüüd võis seda millegagi võrrelda, siis üksnes oma Obran-õsiga. Bagdadis elasid araablased. Nad elasid ka lähedastes ja kaugetes riikides ja maades. Õeldi, et araablasi on maailmas enam kui kõiki teisi. Purgaz mõtles kahjutundega mordva inimeste peale, kes elavad metsades, jõgede ja ojade kallastel, midagi ei näe ega tea midagi teistest maadest ja inimestest, kes seal elavad. Teavad vaid polovetse, venelasi ja Volga-äärseid bulgaare. Kui räägid neile muudest, vaata, et ei usugi. Nad ei tea sedagi, et iga kuu jaotub neljaks nädalaks ja et igal nädalapäeval on oma nimi. Nagu ka kuudel...

Lõpuks määrati Muratile päev, millal kaliif suvatseb teda vastu võtta. Ta valis nüüd kohe oma saatjaskonda mehi, käskis meil käia saunas ning panna selga puhtad riided.

Saabuski see päev. Kingitused laaditi hobustele ja liiguti lossi poole. Laia värava juures, mida valvasid hirmuäratavad vahimehed, peatati neid ja pandi järjekorda: neid oli palju, kes soovisid kaliifile üle anda oma kingitusi. Alles keskpäeval hüüdis herold värava juures välja Bulgaarimaa valitseja Selim-khaani nime.

Murat oma kaaskonnaga ja kingitustega läks kõrge laega tühja saali, kus seisis lossi valve piikidega ja mõõkadega vööl. Siin võttis teda vastu kaliifi lähikondlane ning lasi ta kummarduse saatel Maailma Käskija enda ette. Saatjaskond koos kingitustega jäid seisma ukse juurde.

Murat andis edasi kummarduse isa poolt, soovi, et suur kalifaat öitseks ning ulatas talle Selim-khaani läkituse. Kulmuliigutusega lubas kaliif oma lähikondlasel Bulgaari khaani läkituse vastu võtta, Pärast seda väravad avanesid: kaliif suvatses kingitused vastu võtta.

Murati mehed astusid üksteise järel sügavalt kummardades kaliifi ette, asetasid sinna kingitused ning taganesid ukse juurde.

Kui Purgaz oli pannud sooblinahad maha, heitis ta end sirgu ajamata pilgu altkulmu Maailma Valitseja poole ning esimese asjana torkas talle silma suur punane kalliskivi tolle turbanil. Ta oli nagu täis paksu verd, valget lõtva nägu raamis lühike sini-must habe. Kaliifi pilku Purgaz ei tabanud. Võimalik, et ta tukkus oma mugavatel patjadel, või siis oli mõttes ning silmitses keskendunult kuldset ja hõbedast mustrit vaibal, kuhu Murati mehed ladusid oma kingitusi.

Kui üks Murati järel sulgus, palus üks kaliifi lähikondlastest tal tulla õhtul vesiiri juurde, kes annab kätte vastuse Selim-khaani läkitusele.

Kaliifi jahe loss pani neid unustama pärastlõunast roiutavat kuumust, mis valitses Bagdadis. Kuid tasus vaid jõuda väljakule, kui neile hoovas vastu kuumust nagu põlevast koldest. Väljak ja lähedased tänavad olid inimtühjad – sel ajal istusid kõik inimesed kodus ega tulnud välja ilma suurema vajaduseta. Karavan-saraisse jõudes olid kõik higist läbimärjad ja suutsid vaevu hingata. Nagu päästvasse urgu ronisid nad pikka muldonni, mis avanes hoovi keskele. Sellistes ilma uste ja akendeta muldonnides leidsid karavan-sarai külastajad pääsu kuumuse eest. Kui oli hinge tõmmatud ja toibutud, hakati meenutama, mida keegi oli Maailma Käskija lossis jõudnud näha ja millega hämmastas neid kaliif ise – inimene, kelle koht oli jumala kõrval.

«Ma ei märganud, mis värvi kittel oli kaliifil,» sõnas Azamat mõtlikult. «Sellel oli peal nii palju kalliskive, kuld- ja hõbeniite! Isegi saapad läikisid kullast. Kui palju võiks maksta kogu ta riie-tus!»

«Teie tabuunist ei jätkuks, et seda osta,» nõokas Purgaz sõpra. Kuid Azamat ei solvunud.

«Ega jätkuks,» nõustus ta. «Kuid sellise riidega saab ainult istuda, õlad seda ei kannaks, kahte sammugi ei suudaks astuda.»

«Kas sa oled näinud, et kaliif kõnnib?» küsis Ilham. «Teda kantakse raamil.»

«Kantakse vist jah,» nõustus Azanat jälle kergesti ning naeratas siis unistavalt: «Huvitav, kuipalju on kaliifil naisi?... Ei anna vist kokkugi lugeda!»

«Muidugi mitte nagu sinul,» muigas Ilham.

«Mis minul?» ei sattunud Azamat segadusse. «Lähme koju ning ma palun isal võtta mulle teine naine. Esialgul aitab.»

«Milleks niisugust head asja edasi lükata?» Ilham kummardus Azamati kohale ning soovitas valjusti sosistades: «Võta siit naine. Siinsed tüdrukud on ilusad nagu huuriad.»

«Oh ei. Siin tahetakse suurt kalõmmi. Suurlinnas leian odavamalt.» Azamat pilgutab Purgazile silma. «Lähem turule ja ostan enesele missuguse veel huuria!... Seal pole nad kehvemad kui Bagdadi omad.»

Purgaz tundis, et ta punastas. Seda veel vaja, et too laterdis lobiseks Ilhamile Rušast. Kuid Azamat tahtis nähtavasti vaid hirmutada sõpra.

Õhtuks andis kuumus järele, puhus jahedamat tuult. Murat võttis kaasa venna, Purgazi ja Azamati ning läks uuesti lossi juurde. Vesiiri juurde läks ta üksinda.

Päike oli juba teravatest mäetippudest kinni hakanud, kuid Murat ei tulnud ikka veel. Siin ei olnud õhtut nagu bulgaaride või mordvalaste maal: kohe kui päike kadus mägede taha, saabus öö ning taevas hakkasid helendama suured eredad tähed. Murat ilmus väljakule, kui muezzinid olid juba ammu õigeusklikele meelde tuletanud õhtust palvekorda.

«Miks sul nii kaua läks?» küsis Ilham temalt. «Hakkasime juba muretsema.»

«Vesiir on väga uudishimulik inimene,» vastas Murat põiklevalt. «Ja pärast kostitas ta mind tee ja maiustustega. Pidasin ka teid meeles,» ta võttis kitli taskust peotäie urjukki ning jagas oma väikesele saatjaskonnale.

«Ja mida vesiir küsis?» tundis Ilham huvi.

«Paljusid asju. Ta küsis, kuidas käituvad meie naabrid, kas paljud kummardavad meie aladel Allahi. Ta soovitas lähedasemaks saada urussi vürstidega.»

«Nendega on raske lähedaseks saada,» sekkus juttu Purgaz. «Nad ei saa ka omavahel läbi.»

«Ma meenutasin talle seda, kuid araablased tunnevad vürste ilma meietagi. Ta ütles, et see tuleb meile kasuks. Sellistest on kergem jagu saada: peab hoidma tugevama poolele ja siis tuleb nõrgem ise kummardama.»

Ei, mõtles Purgaz, venelased ei tule eales bulgaare kummar-dama. Nad sunnivad teisi ennast kummardama. Ennem tulevad mõõgaga, nagu nad juba palju kordi on tulnud. Neid on palju ja nad on tugevad. Kui nad tahavad kedagi rünnata, siis lepivad nad kiiresti omavahel kokku ning eilsed vaenlased saavad nende liitlasteks. Seda oli juhtunud küll Suurlinna, küll Obran-õsi rünnates. Bagdad on kaugel ja nad pole mingid nõuandjad nendes asjades. Kuigi kaliif on Maailma Käskija, pole tema käsi kunagi ulatunud kesköömaadeni.

Kui Murat oma kaaslastega ronis karavan-sarai lamedale katu-sele, magasid seal juba kõik palavusest rauged inimesed ritta sea-tud madalatel koikudel. Purgaz magas Azamati kõrval. Enne und sosistasid nad kaua, jutustasid teineteisele, mida kumbki oli hu- vitavat näinud, millist uudist kuulnud. Purgaz kahetses, et varsti tuleb ära sõita, tema aga pole õieti teada saanud, mida kujutab endast see Suur Araabiamaa ja mis teenete eest on Allah talle and- nud armu ja rikkust. Vahest nende inimeste kommete ja õiglase elu eest, aga neid polnud ta saanud lähemalt tundma õppida.

Azamat naeris Purgazi üle – teda need mured ei puudutanud, temal oli ka Suurlinnas hea, kuni ta oma isa majas elas. Tõsi, ka teda näris aeg-ajalt kadedus. Millist täkku ta oli eile turul näinud! Selline täkk maksaks võib-olla kogu ta isa tabuuni! Aga mis tä- kust!

«Usu või ära usu,» Azamat sirutas kaela Purgazi poole ja so- sistas päris vaikselt: «Sellist naisterahvast ei leia sa meie ega teie maal! Nägu ümmargune kui kuu ja silmad... Silmad hiilgavad kui kulddinaarid. Ta vaatas mulle otsa ja naeratas ja... Usu või ära usu, ta pilgutab mulle silma! Ma oleksin peaaegu pikali kukku- nud.»

Purgaz naeris vaikselt, solvunud Azamat aga isegi kergitas end koikust üles.

«Kas sa ei usu mind?»

«Ei usu. Täkku usun, aga naisterahva mõtlesid sa välja. Kuidas sa said ta nägu näha, kui nad kõik käivad siin näokatetega?»

«Kohe, kui ta mind nägi, heitis näokatte kõrvale!»

«Ja teda ei loobitudki kividega? Ära mõtle välja igasugust. Rää- gi parem midagi muud.»

Azamat nohises rahulolematult, kuid solvumistunnet ei jätku- nud tal kauaks.

«Ah jaa,» meenus talle äkki. «Otsin oma naisele punase kiviga sõrmuse ja kõrvarõngad. Homme näitan sulle. Aga mida sina oma tüdrukule ostsid?»

Purgaz vaikis, teeskles magajat. Selles kärarikkas turulinnas oli tal hoopis meelest läinud, et peaks ostma kingituse Mijanzale, oma tulevasele naisele. Ning ka nooremaid õdesid ei tohi unustada. Neile tuleks muidugi osta hõbedased sõrmused ja kõrvarõngad, kõigile kulla ostmiseks ei jätku raha. Ilham ei andnud talle kulutusteks just palju ja sellestki oli ta peaaegu kõik kulutanud araabia raamatute ostmiseks.

Varahommikul venis ratsanike pikk ahel koos kahe koormahobusega välja linnavärvatest ning ratsutas laiale maanteele. Tagasi mindi kerge varustusega. Siidikangad ja vidinad naistele mahutusid vabalt väikestesse paunadesse, pisikesed kingitused olid igapähele enda ligi. Purgaz oli ladunud naiste ehted nahkkotikesse ning riputanud selle omale kaela – nii oli kindlam. Ta vaatas tagasi imelinna poole, mis oli kui muinasjutt ning jättis sellega hüvasti. Muidugi ei näe ta seda enam kunagi ja linn jääb mällu kui magus uni, mida on raske uskudagi.

Pilgu eest kadusid linna ümbritsevad majad ja kui ta uuesti tagasi vaatas, oli ka linnamüür ise kadunud, näha oli vaid minareete. Siis kadusid ka minaretid, otsekui oleksid need sulanud sinisesse pilvitusse kõrgusesse. Tee äär oli täis lõputuid rohelisi aedu. Tigrise rahulikud veed mängisid päikeselaikudes.

Suure veeni jõuti kiiresti. Pehlevis müüdi hobused maha ja osteti toitu. Siit algas ohtlik teekond mööda nüüd juba rahutut sügisest merd. Üks torm järgnes teisele. Näis, et neile ei tulegi lõppu. Lained loopisid paate ja neil tuli ühtelugu minna kalda peale ootele. Baköst sõitsid nad mööda purjede all ega läinud isegi kaldale – liiga palju aega oli juba kaotatud ja polnud teada, mis ootas ees. Mida kaugemale põhja poole nad jõudsid, seda rahutumaks muutus Suur Vesi. Nüüd sõudsid nad kaldale ainult siis, kui paate ähvardas ilmselge oht. Nad kiirustasid: oli tarvis jõuda Volga puh-tasse vette. Aga kuidas nad ka ei rutanud, jõudsid nad Volgasse alles hilissügisel.

Kuid ka kaua oodatud kodune jõgi ei päästnud neid. Stepist puhuvad külmad tuuled loopisid neid ühest kaldast teise ja tuulte surve all oli raske sõuda vastu kiiret voolu. Kui jõud oli otsas, hakkati mõtlema, mida edasi teha. Ilham tegi ettepaneku jätta paadid maha ning jätkata teed ratsa. Kuid Murat oli sellele vastu – veeteel näis talle parem olevat. Ilham ei saanud vanemale vennale vastu vaielda, kuid peagi said kõik aru, et tal oli õigus. Kui nad olid jõudnud alles polovetsi maadele, hakkas jõgi jäätuma. Edasi sõuda polnud võimalik.

Esimeses peatuspaigas jäeti paadid maha ning osteti polovetsidelt hobused. Saanud teada, et bulgaarid tulevad Bagdadist, järelikult on neil kulda ja hõbedat, saatsid nad külalised rahulikult teele, siis aga kogusid kiiresti väikese salga ning liikusid nende kannul.

Alles hilja öösel, kui hobused olid täiesti väsinud, lubas Murat jääda ööseks paigale. Stepi tühjal kaldal puhusid valjud tuuled, suured pööristaimed kihutasid hääletult üle tohutuma välja. Vaevu süüdati lõke pujust, stepirohust, pöörisrohust ja kuivast rohu-prahist.

Murat valis välja mehed, kes pidid valvama hobuseid ja hoidma silma peal lõkkel, ülejäänutel käskis magada. Ta tundis liiga hästi polovetside kombeid, et neid usaldada. Taevas kukuks alla, kui nad laseksid kellelgi rahuga minna läbi nende maade, sellist asja polnud veel juhtunud.

Hakkas sadama kerget lund. Kuulates teraselt öist vaikust, istus Murat lõkke ääres, oleks nagu pisut tukastanud, kuid toibus kohe, kui kuulis hobusekapjade kriipimist kuival rohul. Ta andis meestele märku ning need äratasid magajad. Polovetsid ei kiirustanud, nad liikusid ettevaatlikult, et magajaid mitte ehmatada ning minna neile peale ootamatult. Aga kui nad olid päris lähedale jõudnud, rünnati neid äkki. Murat heitis kohe polovetsi hobuse seljast, kuid tundis äkki lööki rindu. Murat lõi kõikuma, kuid teda päästis paks nahast turvis. Polovetsid polnud oodanud kallaletungi ning sattusid segadusse bulgaaride surve all. Ilham viskus vennale appi, raius vasemale ja paremale, kaitstes teda seljatagant, kuid ei suutnud teda hoida. Löök oli küll libisev, kuid piisav, et Murat pikali paisata. Ilham sattus raevu ning tungis otse peale, lõi jalust inimesi ja hobuseid. Purgaz tormas talle järele, kartes, et ta õde jääb leseks. Azamat lõi polovetsi hobuselt maha, kargas sellele selga ning tiirutas kesk stepimehi kui kull tibude hulgas. Ja polovetsid löid kõikuma, nad pudenesid mööda steppi laiali, jättes värskete lumele tapetuid ja haavatuid. Azamat hüüdis mehi ning nad hakkasid püüdma ilma ratsaniketa jäänud hobuseid.

Murat istus lumel ja hoidis pead kinni. Ilham rabas käigult seljast riided, rebis alussärgi ribadeks ja sidus venna pead. Ilhami enda nägu ja kael olid verest tumedaks tõmmanud. Purgaz võttis pihku lund ja tahtis seda asetada Ilhami haavale, kuid ei saanud aru, kust tuli verd.

«Jäta,» lõi Ilham käega, «mul vist riivati põske.»

Ja alles nüüd tundis Purgaz, kuidas parem õlg valutab. Ta puudutas seda ettevaatlikult ning tõmbas valu kätte kõverasse – selgus, et ka teda oli kergelt haavatud.

Hommikut ootama ei hakatud, istuti hobustele ja asuti teele. Ilham sõitis venna kõrval ja hoidis teda vööst kinni. Murati pea rippus elutult hobuse laka kohal ja käed ei suutnud isegi rakmeid hoida.

Purgaz ja Azamat sõitsid viimastena, vedades oheliku otsas polovetside hobuseid. Purgazil hakkas õlg nii valutama, et ta hoidis vaevu oigamist tagasi. Lahingu ja vere nägemise erutus polnud veel vaibunud ning ta tundis, kuidas külmavärinad läbivad kogu ta keha. Pea lõhkus valutada, otsekuu põles.

Azamat, kes polnud lahingus saanud ainsatki kriimustust, õpetas isalikult oma sõpra:

«Mis on tapluses kõige tähtsam? Ei tohi karta. Kui vastane näeb, et sa teda ei karda, hakkab ta ise värisema. Arga inimest aga on kerge maha lüüa. Ta võib omaenda mõõgast otsa saada.»

Purgaz küsis loiuult, nagu läbi une:

«Aga kui mõni sind ei karda?»

«Siis on kavalust vaja! Sellist saab võita ainult pettusega. Näitad talle, nagu tahaksid sa teda raiuda ühelt poolt, aga tegelikult raiud teiselt.»

Purgaz naeratas ülejõu:

«Ma mõtlesin, et sa oskad ainult naistega sõdida, kuid sa löid ka polovetse. Tubli oled, Azamat. Sinuta oleks meil raskeks läinud...»

Rahulolev Azamat ajas end sadulas sirgu ning kõõritas naeratades Purgazi poole.

Koidikul nad peatusid, et süüa ja hobuseid toita. Hõõrusid lumega näolt verd maha. Purgazil tuli õlg kinni siduda – särk oli üleni verine. Murat oli täiesti jõuetuks jäänud ning kaotas tihti meelemärguse.

«Ma ei jõua koduni,» lausus ta lootusetult Ilhamile, kui teadvusele tuli.

«Pea vastu, Murat, meie maadeni on üsna vähe jäänud,» rahustas Ilham teda. «Seal muretseme saani ja sul on siis kergem sõita. Pea vastu, vennas...»

Järgmise päeva hommikul jõudsid nad Bulgaarimaale. Kuid Murat seda enam ei näinud – ta oli öösel surnud, makstes liiga suurt hinda sõidu eest imelinna.

Kogu Bulgaarimaal oli välja kuulutatud lein. Selim-khaani järeltulija maeti Balangõzi mäele. Leinasid kõik Suurlinna elanikud, lohutamatu kurb oli khaan ise. Surnud oli ta lemmikpoeg Murat, kellele tema, juba vana ja jõuetu valitseja, pidi jätma riigi ja selle alamad. Kes nüüd saab Selim-khaani koha? Teine poeg oli nii kergemeelne, et temast ei saanud kõneldagi, kaks poega olid sündinud liiginaistelt. Järele jäi kõige noorem – Ilham. Kuid ta oli veel nii noor ja kogenematu

Koos kõigi teistega kurvastas ka Purgaz. Ta oli jõudnud hakata armastama seda tarka ja väarikat meest. Selgetel talveöödel lubas ta Purgazil tulla koos temaga lossi katusele, kus nad mõlemad jälgisid tähtede liikumist ning kogu taevaalaotuse pöörlemist. Temalt sai Purgaz teada, et tähed vaid paistavad väikesed olevat, sest nad on Maast liiga kaugel, aga tegelikult on nende hulgas selliseid, mis on Maast palju suuremad. Murat andis Purgazile lugeda araabia raamatuid, milliseid polnud isegi mullal. Ja nüüd seda inimest enam ei ole...

Kuid aeg armistab hingehaavu samuti kui kehalisi. Purgazi õlg ei valutanud kaua. Haav kasvas kinni, sai terveks, jäi vaid väike arm, märk, mis hakkab nüüd alati meenutama õist lahingut polovetsi stepis.

Vist üksnes Unjaša ei kurvastanud, ta ei varjanud oma rõõmu selle üle, et mees oli õnnelikult koju jõudnud. Ta jutustas vennale, et veel rõõmustas ta selle üle, et kohe esimesel ööl pärast tagasi jõudmist tuli Ilham tema ja mitte vanema naise juurde.

«Jää, vennas siia alatiseks elama!» Unjaša soovis vennale muidugi head. «Ilham kosib sulle rikka pruudi. Iga bulgaar loeb auks anda sulle oma tüdart, kui kosja sobitab khaani poeg. Tuleta meelde, mida head on meie Mordvamaal?»

«Sa ei mõista seda,» ohkas Purgaz. «Seal on kõik hea, õeke. Neiu vahetab kergesti isamaja mehe maja vastu, kuid mees ei tohi vahetada kodumaad võõra maa vastu. Seda ei vahetata ning ka mina ei vaheta. Võib-olla hakkaksin siin tõesti elama külluses rikka äia juures. Või saaksin ise rikkaks. Kuid bulgaari minust ei saa,

jään ikka tundma ja mõtlema mordva moodi. Mind ootab Mordvamaa, ootab Mijanža...»

«Kas Ušmai tütar? Sa ei ole mulle sellest rääkinud. Kuid ta on veel plika!»

«Minu tagasimineku ajaks saab ta täiskasvanuks.»

«Kui saab täiskasvanuks, antakse ta ju mehele.»

«Ära hirmuta mind!» naeris Purgaz. «Ušmai ei tee seda.»

«Ei tea... Ja millal sa kavatsed ära sõita?»

«Sõidan kevadel, kohe, kui Volga lahti läheb. Selim-khaan tahab saata Vladimiri suurvürsti juurde saadikuid. Lähen nendega kaasa. Aitab, olen elanud Suurlinnas, isegi Bagdadis olen käinud, aeg koju minna.»

Purgaz oli käinud mitu korda turul, kuid polnud kusagil kohanud Izjari, et temalt küsida Ruša kohta – kuidas tal läheb, mis elu ta elab? Ta otsustas ise kohale minna.

Ruša näis olevat üksi. Ta oli nii rõõmus Purgazi tuleku üle, et ei saanud tükk aega sõna suust. Siis aga hakkas rõõmu pärast nutma. Ja Purgaz märkas, et rõõmu kõrval läbis neiu pilku ka ebatavaline nukrus. Purgaz vaatas ringi ja nägi nurgas Izjari valsaks tõmbunud naist. Ta ei kavatsenud ära minna, nagu oli seda varemalt teinud, kui Purgaz oli tulnud, vaid jälgis mõlemat tähelepanelikult, otsekui oleks neid valvanud.

«Kus su mees on?» küsis Purgaz. «Ma pole näinud teda turul.»

«Ta ei kauple enam kumõssiga,» vastas vanaeit. «Sellest ärist oli vähe tulu.»

«Tähendab, leidis enesele kasulikuma äri?»

«Eks ta ise teab,» kehtitas eit õlgu. «Teeb, nagu Suur Jumal käsib...»

«Miks sa nii kaua pole tulnud?» küsis Ruša. «Oled ju ammu Bagdadist tagasi.»

«Kust sa seda tead?»

«Tean...»

«Polnud aega: matsime khaani poega ja õlg valutas.»

«Kas enam ei valuta?»

«Ei, nüüd on terveks saanud.»

«Suur Jumal hoidis sind... Hoidis minu pärast. Ma palvetasin ta poole iga päev, et sa tuleksid tervena tagasi.» Neiu heitis kiire pilgu eide poole. «Kui sind oleks tapetud, oleksin ka mina end ära tapnud.»

«Miks sa nõnda räägid?» Purgaz sai aru, et neiu jätab midagi rääkimata. «Olgu, saada mind, mul on kiire.»

Ruša pani üleriided selga ja tuli Purgazi järel välja. Alles siin karjateel andis ta voli pisaratele.

«Mis on juhtunud?» Purgaz võttis tal õlgadest kinni. «Räägi ometi.»

«Izjar müüb mind maha...»

«Kellele?» ei saanud Purgaz aru.

«Sellele bulgaarile, kes käis siin koos sinuga. See käib iga päev siia. Izjar töötab nüüd tema isa juures, teeb neile kumõssi. Ja nad koos eidega keelitavad mind iga päev, et ma nõustuksin tema juurde minema. Izjar räägib, et bulgaar hakkab mind hoidma naise asemel. Ja veel räägib Izjar, et sina müüd mu nagunii mõnele vanamehele maha, sest oled minust tüdinud...»

See kõik ei mahtunud Purgazile pähe. Ta ei tahtnud seda isegi uskuda, aga uskuma pidi. Muidugi võis Izjarilt kõike oodata – ta on kord juba reetnud. Aga Azamat! Parim sõber, kellega koos on nii palju läbi elatud, kellega koos ta võitles polovetside vastu!...

«Ära nutsa, pühi pisarad maha,» Purgaz värises. «Mine koju ja ära ütle, et sa mulle kaebasid.»

Neiu noogutas ja pühkis rätikunurgaga pisaraid.

Kuni Purgaz sammus Azamati poole, rahunes ta pisut maha. Oli vaja rääkida temaga rahulikult, ei pea kohe riidu minema. Sõim pole kunagi niisugustes asjades abiks.

Hoovis sattus ta otse kokku Izjariga. Käised küünarnukini üles kääritud, valge põll ees, jäigi ta seisma välja sirutatud kätega ning oli kaotanud ootamatusest kõnevõime.

«Kas kumõss saab varsti valmis?» küsis Purgaz.

Izjar pilgutab kiiresti silmi ning ütles lõpuks vaevaliselt:

«Kust sa tead, et ma siin kumõssi teen?»

«Tean mõndagi...»

Äkki hakkas Izjar sebima, võttis põlle eest:

«Oi, läks sootuks meelest!... Mind oodatakse,» ning ta lipsas jalgväravast välja.

Tuli Azamat, sirutas käed kallistuseks laiali ning naeratas süüdlaslikult.

«Oo, Purgaz! Ära pahanda, et ma pole sind kaua külastanud. Pole aega olnud, aina tegemised... Kuidas õlg on? Kas on terveks saanud?»

«Aga Izjari juures iga päev käia on sul aega olnud? Kas sina keelitasid teda, et ta teie juures kumõssi teeks? Näen, et oled ta ära rääkinud. Izjar on järelandlik mees, teda on kerge panna tege- ma, mida tahad. Sa luba talle midagi ja ta toob sulle ka mehenaise kätte!»

Azamat sai kõigest aru ega hakanud ennast õigustama.

«Ära pahanda, Purgaz. Ise ütlesid, et lasid tüdruku vabaks. Ütlesid ju? Ütlesid jah! Vaba neiu aga võib võtta igaüks, kellele ta meeldib. Mulle meeldib ta väga, ma pole seda sinu eest varjanud.»

«Aga küsima peaks ka neiu, kas ta on nõus. Kui ta on nõus, pole mul midagi selle vastu. Kuid ta ei taha ju sinu juurde tulla.»

«Sa teed vist nalja... Kes siis neiu käest nõusolekut küsib?»

«Kuula, Azamat. Isa ja ema tal siin ei ole. Izjar ei ole talle isa ega vend. Selle eest, et ta tema juures elab, olen ma talle maksnud. Temal ei ole neiu üle mingisugust võimu. Mina olen ta ostnud, tähendab, et mina olen ta peremees. Kas oled nõus? Ja kui oled nõus, siis tuleb minu käest küsida. Miks sa ei küsinud, Azamat? Kas sõbrad nii teevad?»

Azamat sai aru, et ta polnud sõbra moodi käitunud, ning tal polnud Purgazile midagi öelda. Ja Purgazil ei jäänud muud üle, kui ringi keerata ja ära minna. Ruša tuli viia mujale. Aga kuhu? Kui teaks... Ta sammus lossi poole mööda kõige pikemat teed ning mõtles piinavalt, võttes mälus läbi kõik oma sõbrad ja tuttavad. Ja äkki meenus talle vana õpetaja, mulla. Küllap aitab too leida mõne üksildase ja hea vanaeide, kelle juures Ruša võib rahulikult ja ohutundeta elada kevadeni.

Mulla elas väikeses kivimajas lossitempli kõrval koos vana bul- gaariga, kes teda teenis. Ta võttis Purgazi rõõmsalt vastu, kuid ei jätnud siiski etteheidet tegemata:

«Oled oma vana õpetaja hoopis ära unustanud. Mis siis nüüd sind minu juurde tõi?»

Purgaz selgitas mullale oma palvet, millega ta pani vanameest üsna imestama.

«Kas sa ei saaks minult midagi muud paluda? Kas siis mulla juurde tullakse taoliste palvetega? Sa pead teadma, et Allahi templisse naisi ei peideta.»

Purgaz tahtis selgitada, et ta ei palu mitte seda, mida võib mõelda mulla, et neiu on süütu, kuid vanamees ei hakanud teda kuulamagi. Tujust ära Purgaz kummardas vabandusi pomisedes ning läks ukse poole. Mulla vana teener tuli teda saatma.

«Ära kurvasta,» lausus ta. «Mul on õde, vanakene, kes elab täiesti üksinda. Ta võtab su neiu heameelega vastu. Ainult maksa talle natuke, palju ta ei küsi.»

Purgaz oli ammu veendumusele jõudnud, et kui sa bulgaarile raha ei luba, ei liiguta ta sõrmegi. Osta ja müüa aga võib ta kõike. Ning ta lubas maksta mitte natuke, vaid korralikult.

«Elada seal on tal tarvis ainult kevadeni,» lisis ta. «Kevadel sõidan ma kodumaale ja võtan ta kaasa.»

«Elagu nii kaua, kui soovib! Mu õel pole siis nii üksildane elu.»

Vanamees seletas, kuidas leida õe maja ning lubas ise teda hoiatada. Purgaz jooksis uuesti Izjari majja ning käskis Rušal asjad kokku panna. Neiu ehmatas, kartes midagi halba.

«Kuhu sa mind viid?»

«Kindlasse kohta. Ära karda, sealt ei võta sind keegi kinni ega müü ära.»

Kuni Ruša sidus oma särke ja rätikuid kompsu, vaatas Izjari naine heitunult kord tema, kord Purgazi poole. Nähtavasti oli Azamatilt saadud juba käsiraha ning ta ei tahtnud kuidagi ilma jääda lubatud pruudilunast. Ja nüüd ta ei teadnud, mida ette võtta. Ta ütles:

«Purgaz, miks sa tüdruku ära viid? Kas me oleme halvasti tema eest hoolitsenud ja teda halvasti toitnud? Sa teed meile liiga, Purgaz.»

«Te olete hästi tema eest hoolitsenud,» tegi Purgaz kummarduse. «Ja õnnistagu teid selle eest Suur Jumal.»

Vaevu Purgazi pikale sammule järele jõudes, vahtis Ruša ühtelugu ringi:

«Kuhu sa mind viid?»

«Ütlen sulle, et ole rahulik.»

«Aga miks sa mind enda juurde ei võta?» imestas neiu juba mitmendat korda. «Ei tea, miks sa minust kõrvale hoiad? Kas ma olen haige või nõrguke?... Kelle jaoks sa mind hoiad?»

«Mehe jaoks!» Purgazi hakkas see tüütama. «Iga neiu hoiab end mehe jaoks, kellele ta naiseks läheb! Kas see on sulle teada?»

«Aga peale sinu ei saa mul olema mingit meest!» Ruša peatus ja lõi jalaga vastu maad. Ta pilk muutus kurjaks.

Purgazil läks suugi imestusest lahti – ta tahtis midagi öelda, kuid ei leidnud sõnu. Ta vaatas neiu õhetavasse näkku ning hakkas äkki naerma: oli ta ikka koorma võtnud oma õlule! Ruša sat-
tus segadusse ja langetas pilgu.

«Ära naera, ma räägin tõtt...»

Purgaz oli nüüd kaugel naljast ning ta vangutas vaid pead. Ta leidis kergesti üles maja, kus vana bulgaari õde elas, see oli turu lähedal. Selles majas oli tal üksainus tuba ühe aknaga. Neid võttis vastu vanamees ise ning tutvustas Purgazi ja Rušat oma üksildasele õele. Too oli väga vana naine, ta tumedat nägu katsid sügavad kortsud nagu vaod äsja küntud põllul. Lõtvunud näos olid rõugearmid ning vasakut silma kattis tuhm kae. Ruša surus end vastu Purgazi ja sosistas vaevu kuuldavalt:

«Oi, siia ma ei jää...»

«Kui ei jää, siis mine tagasi Izjari juurde!» katkestas teda Purgaz ning neiu vajus norgu.

Vana bulgaar sai aru, mis ehmatas neitut ning rahustas teda:

«Ära karda, siin on sul hea. Mu õde on hea inimene, tal on pehme süda. Oled tal tütre eest.»

Purgaz andis vanaeidele kolm hõbedirhemit ning too naeratas hambutu suuga. Siis näitas ta voodit, kus neiu hakkab magama, võttis ta käest kompsu ning asetaski voodi kohal olevale riulile. Purgaz jäi rahule, et kõik oli lahenenud parimal viisil, ning kõigile õnne soovides lahkus ta rahuliku südamega.

Kohe, kui Volgalt oli jää läinud, käskis Selim-khaan moodustada saatkond Vladimiri suurvürsti Vsevolodi juurde minekuks. Ta soovis temaga kokku leppida, et koos kaitsta end röövlite eest, keda oli nende ühisele jõele nii palju siginenud. Raske oli Volgat mööda sõuda nii üksikutel paatidel kui ka kaubakaravanidel, nii venelastel kui ka bulgaaridel – röövlid vahet ei teinud, nad tapsid ja röövisid järjest ühtviisi kõiki. Khaan lootis, et urusi vürst ei ütle ära koos tegutsemisest röövlite vastu – see oleks vaid abiks suurele kaubandusele.

Saatkonna etteotsa pani Selim-khaan Ilhami ning kõik nägid selles märki, et ta peab seda poega oma järglaseks.

Paadid seisid Tuktšini sadamas, kuhu saatkond pidi minema mööda maismaad.

Ärasõidu eelõhtul läks Purgaz hoiatama Rušat, et ta oleks hommikul valmis ning ootaks teda. Kui poleks eite kohal olnud, oleks Ruša teda vist kallistama viskunud. Kuigi Izjari majas oli igav, räägiti seal vähemalt mordva keeles. Siin tuli Rušal enamasti vait olla ning tahes-tahtmata hakkas ta rääkima pisut bulgaari keelt.

«Mis mul ikka valmis panna?» naeratas Ruša. «Mina Suurlinnas ei rikastunud. Kõik see, mida sina oled mulle ostnud, mahub ühte kompsu. Tule ruttu. Täna ei maga ma terve öö!»

Purgaz läks tagasi lossi ning hakkas valmistuma teekonnaks. Ta võttis välja muustrilise mordva särgi ning jäi mõttesse: mis riides sõita koju, kas mordva või bulgaari omas? Otsustas, et bulgaari omas on mugavam – ei pea bulgaaridest erinema nagu harakas vareste seas. Pealegi võtnuks bulgaari rõivas kotis rohkem ruumi kui mordva oma. Ja tal oli niigi kolm kotti – kõigile oli ta kaasa võtnud kingitusi, ning ka oma kraani kogunes hulgaliselt. Kui Purgaz oli teekonnaks valmis, läks ta hüvasti jätma mullaga, kes oli nii palju tema heaks teinud.

Mulla jäi õpilase külaskäiguga rahule – tubli, et ta polnud tüdruku pärast tema peale pahane. Ta võttis koraani ja puhast paberit kirjutamise jaoks.

«Selle kõik kingin ma sinule,» lausus ta, «et sa saaksid seal kodus lugeda rahvale pühakirja.»

«Kuid rahvas minu maal ei mõista Koraani keelt.»

«Ärgu mõistku, kuid sina mõistad. Hakkad neile lugema ning jutustad omas keeles, mida Koraan õpetab. Selle eest annab Allah sulle oma õnnistuse. Tema ei unusta eales häid tegusid tema kiituseks... Ma kahetsen väga, et mul oli liiga vähe aega, et veenda sind Allahi kummardama. Siis võinuksid sa omal maal külvata tarkuse seemet, mis annaks häid kasvusid,» mulla ohkas raskelt ja langetas pea.

Purgaz kummardas sügavasti õpetaja ees ning nad lahkusid teineteisest. Koraani pani ta raamatute juurde, mida ta oli toonud Bagdadist. Õhtul lubas Ilham tal hüvasti jätta oma õega. Unjaša nuttis ning andis üle kingitused oma noorematele õdedele: kuld- ja hõbesõrmused, kõrvarõngad ja rätikud.

Viimane öö oli unetu. Alles nüüd sai Purgaz aru, kuidas ta oli igatsenud kodu ja kodumaa järele. Maa järele, mida mööda kõndis Mijanža, tüdruk, kellest paremat ei leidu Suurlinnas ega Bagdadis, ei üheski teises maailma linnas. «Tulen su juurde, Mijanža,» kordas Purgaz endamisi. «Olen juba teel...»

Koidu vaevalisel valgusel läks ta juba lossist välja. Väljakul seisis kaamelid koormatega ja saduldatud hobused. Teenrid ja orjad askeldasid ümber nende. Siin seisis ka vankrid toidukraamiga. Purgaz teadis, et Ilham viib vürstile kingituseks kuldse kannu ja imelise mustriga hõbevaagna. Karusnahku ei viidud, nendega urusi vürsti ei üllata, neid on tal endal küllalt. Kuld ja hõbe aga röömustavad teda.

Purgaz ootas, kuni välja tuleb Ilham, läks ta juurde ning tegi sügava kummarduse:

«Oleksin pidanud sulle seda varem rääkima, Ilham. Kuid juh- tus nii... Koos minuga sõidab mordva neiu.»

«Neiu?» imestas Ilham. «Kus lugu... Kas tõesti pidi mordva neiu järele tulema Suurlinna! Nähtavasti on teie maa vaeseks jäänud neidude poolest, et neid peab üles korjama kogu maailmast.»

Purgaz ei hakanud Ilhamile selgitama, kuidas see neiu oli talle saanud – äkki ei tahagi orjatariga kaasa võtta. Ta vaid naeratas:

«Hea neiu järele lähed või Bagdadi.»

«Tõsi jah. Miks sa varem mulle pole teda näidanud?»

«Ta on väga ilus ja ma kartsin, et ta võetakse tee peal minu käest ära.»

Ilham hakkas naerma ja löi käega.

«Too siia oma neiu. Võid ta peita tšadra alla!»

Purgaz jooksis Ruša järele, tänas head vanaeite hõbedirhemiga ning jõudis tagasi, kui karavan hakkas juba liikuma lossiväljakult. Mõõda ratsutas Azamat musta täku seljas. Näinud Purgazi koos neiuga, tahtis ta päitsed pingule tõmmata, kuid võttis aru pähe ning äigas hobusele kurjalt piitsaga. Ruša vaatas ehmunult Purgazile otsa:

«Kas ta sõidab ka koos meiega?»

«Ei, meie sõidame koos nendega,» naeris Purgaz. «Azamat on Ilhami ihukaitsja, tema ashab.»

Alles suve alguseks jõudsid Ilhami paadid Obrani linnuse sadama juurde. Purgaz vaatas ahnel pilgul kallast. Näis, nagu oleks aeg siin seisnud. Ikka sama väike turg, mis oli talle kunagi näinud tohutult elava kaubakohana, samad viltu vajunud katusealused viletsavõitu kauba kohal, samad rāpasevõitu majad laiali kaldanõlval. Neid oli nüüd vist küll pisut rohkem kui enne – nähtavasti rahvas muudkui põgenes Okaa tagant, otsis vabadust uutes paikades. Pärast Bagdadi ja Suurlinna näis siin kõik olevat nii armetu ja elutu, et süda tõmbus valust kokku.

Nad astusid maha sadama tammepalkidele. Purgaz kumardas Ilhamile, kõigile bulgaari inimestele, soovis neile head teed ja õnnelikku tagasipöördumist Suurlinna. Ilham embas teda ning vaatas kaua otsa, otsekui tahaks meelde jätta:

«Ära meid unusta, oleme ju nüüd seotud mitte üksi suure sõpruse, vaid ka verega. Kes teab, mis meid ees ootab. Peame alati teineteise peale mõtlema. Nii on parem teile ja meile.»

«Ma ei unusta seda,» lubas Purgaz. «Peaksin sind kutsuma külla, kuid minu maja on siit kaugel ja sina kiirustad...»

«Tõsi, Purgaz, praegu pole aega külas käia,» nõustus Ilham. «Vahest tagasiteel. Hüvasti.»

Purgaz pööras ringi ja nägi enda ees Azamati.

«Purgaz, ma ei taha, et me lahkuksime riius.» Azamat oli ilmselt segaduses. «Olime ju alati head sõbrad, mingem ka sellistena lahku. Eks iga mees ole ilusa naise pärast riius olnud! On olnud ja mööda läinud! Aga ega me sinuga olnudki riius, kas? Unusta kõik ja ära pea mu peale viha.»

Purgaz embas oma vana sõpra ning naeratas:

«See on tõsi, et naised ajavad mõnikord mehi riidu, aga kui mehi ähvardab ühine vaenlane, saavad nad uuesti sõpradeks. Ka mina ei mäleta mingit riidu. Ole terve, Azamat.»

Üksteise järel eemaldusid paadid sadamast ning jätsid ikka kaugemale maha Purgazi ja Ruša üksildased kujud. Kui viimane paat kadus kalda tiheda pajupõõsastiku taha, ohkas Purgaz ja sammus turule. Ruša kõndis tal alandlikult kannul.

«Purgaz!»

Purgaz pööras ringi ja nägi vankris inimest Košai külast, kelle nime ta, tõsi küll, ei mäletanud.

«Sind ei tunne äragi! Vaatasin, et kas oled sina või ei ole: ise oled mordvalane, aga riided on bulgaari omad. Oled küll kaua ära olnud, isa vist ei ootagi sind enam. Küll nüüd rõõmustavad!»

«Kuidas isa tervis on?»

«Mis tervis tal ikka olla saab?» imestas košailane. «Uued sõrmed tal otsa pole kasvanud... Aga selles riietuses ta ei tunne sind äragi. Kui sõidad Košaisse, istu peale, viin su kohale.»

«Tee peal panen teised riided.» Purgaz vaatas Obrani linnuse müüride poole. «Kuidas Ušmail läheb?»

«Mis temaga ikka juhtub. Elab. Ta oli just siin! Tahtis bulgaare kohata, aga jäi hiljaks. Aga seal ta ongi!»

Ušmai polnud üldse muutunud. Oli vaid veelgi tõmmum ja kortsud näos olid teravamad. Ta embas Purgazi, pigistas teda tugevasti oma vägevate käte vahel:

«Tulid tagasi?»

«Nagu näed. Mis kodus uudist? Kuidas Mijanjal läheb?»

«Kõik on hästi, Purgaz. Ka Mijanža elab hästi – ta on juba teist aastat mehel. Ja millise lapselapse on ta mulle sünnitanud!»

Purgaz arvas, et ta oli valesti kuulnud.

«Mis lapselapsest sa räägid?»

«Tema pojast! Küll sa näed teda ise, kui tore!»

Nüüd sai kõik selgeks ja lihtsaks.

«Miks sa kiirustasid teda mehele andma?» heitis ta ette.

«Kuidas ma kiirustasin? Aeg jõudis kätte ja andsingi! Ega ta pidanud vanatüdrukukuks jääma!» Ušmai vaatas Rušat ja küsis naeratahes: «Purgaz, kas see on sinu naine?»

Purgaz poleks nagu kuulnud Ušmai küsimust. Uudis oli teda sedavõrd rabanud, et ta ei saanud tükk aega aru, mida Ušmai temalt tahab. Kui küsimuse möte lõpuks temani jõudis, noogutas ta pead ning lausus mingisuguse võõra häälega:

«Naine jah...»

«Vaata aga,» imestas Ušmai, «tõid bulgaaride maalt mordva naise. Kust ta sealt leidsid?»

«Seal on palju mordvalasi...»

«Noo-noh...» Ušmai hõõrus mõtlikult laupa. «Kas sõidame minu poole? Puhkate ja homme saadan teid Košaisse.»

«Ei,» ütles Purgaz ära, «sõidame kohe koju. Näe, Košai mees viib meid.»

«Noo-noh,» kordas Ušmai. «Siis head reisi teile.»

Ušmai sai aru, et Purgaz oli rahulolematu uudise pärast, kuid ei mõistnud, miks? Toob naise kaasa ja on veel pahane, et Mijanža on mehele antud! Oh neid noori inimesi!...

Purgaz viskas kotid vankrisse, pani Ruša sinna istuma ja ise istus kõrvale. Košailane vehkis piitsaga ning vanker hakkas liikuma. Kõik toimus nagu unes. Purgaz oli kangestunud ega suutnud kuidagi mõtteid korda saada. Kõik need aastad polnud ta suutnud kujutledagi, et Mijanža võiks olla kellegi teise ja mitte tema naine. Ta meenutas, kuidas Mijanža oli aina naernud ta üle, et ta oli välja valinud sellise mõistmatu plika. Kuid ta oli ka hoiatanud, et saabub aeg ja keegi ei küsi neilt tema enda soovi. Tõsi, nii juhtuski. Ja mida ta võis loota! Ja juhtus, mis oli juhtunud ja nüüd ei saanud enam midagi muuta. Kui Purgaz oli sellest lõplikult aru saanud, palus ta košailasel peatuda. Ta võttis kotist mordva riided ja riietus ümber. Nüüd tundis ta end jälle tõelise mordvalasena, kes peab täitma kõiki mordva kombeid ning kummardama Suurt

Jumalat. Siis sidus ta lahti teise koti ning võttis välja ehted, mis olid mõeldud Mijanzale. Ta pani ise neiule kuldsed kõrvarõngad kõrva ja kuldsõrmuse sõrme. Vaadanud kõrvalt hindava pilguga, jäi ta ilmselt rahule.

«See sobib sulle,» lausus ta. «Vägagi sobib. Kanna...»

Ruša oli kaua vait, pärast ei pidanud vastu ning küsis tasa:

«Sa ostsid need kõik temale?»

«Kellele temale?» plahvatas Purgaz. «Mis see sinu asi on, kellele ma ostsin?» Ta pöördus Ruša poole ja nägi, kuidas tolle silmad täitusid pisaratest. Miks ta oli solvanud kaitsetut tütarlast? «Kellele ka ostsin,» lisas ta leebelt, «aga andsin need sulle ja sina hakkad neid kingitusi kandma... Vaata parem ringi – me söidame ju omaenda maal.»

Lõppu ei olnud metsal, mis oli täis linnulaulu ja vaikset lehesahinat. Alles nüüd sai ta aru, et oli kõik need aastad igatsenud nimelt metsa järele, selle metsa järele siin, kus kulgeb kitsas looklev tee, täis rööpajälgi, noort rohtu ja hobusesõnniku jälgi, teeserv aga on palistatud teelehtedest. Kui palju kordi oli ta käinud seda teed, tallanud seda paljajalu! Kui palju kordi oli ta sõitnud seda teed vankris koos vanaisa Obrani, onude, vendadega! Ja alati oli ta seda metsa imetledes rõõmustanud ja olnud vaimustatud. Ei. Sellist metsa ei näe kusagil mujal – ei kaliifi araabia maades ega bulgaaride khaani maal. Siin ei kõrvetanud päike nagu Bagdadis ega kostnud turu hääletesumin nagu Suurlinnas. Sellel metsal siin olid omad tavad ning ta uuendas maailma igavesti ilma rabelemata.

Nüüd ei mõistnud ka Purgaz ise, kuidas ta võis palju aastaid elada võõral maal ja igatsusest mitte ära surra. Ta hingas täie rinnaga metsa värsket õhku ning kogu ta olemust täitis magus rõõm. Sel hetkel unustas ta isegi Mijanža.

Vanker peatus isa maja juures. Kõik oli siin samamoodi nagu palju aastaid tagasi. Vaid maja oli vist veel enam vajunud, oli muutunud madalamaks ja pisut laiemaks. Suur õu suvemajade, aitude, tallide ja lautadega oli ikka täis sõnnikut ja röpaseid õlgi. Hoovi taga rohetas endiselt aiamaa kuni jõeni. Jõe taga seisis mets tihe-
da müürina. Kõik oli omal kohal.

Kuulnud vankrikolinat, tuli õue isa, läks kiirustamata varbaia juurde, pani selle peale oma sõrmedeta käed ning hakkas kissis

silmi vaatama tulijaid. Isa oli vanaks jäänud, oli kühmus ja nägi seetõttu välja lühem ja abitum.

Purgaz hüppas vankrilt maha, jooksis ta juurde ja kallistas. Isa sõrmedeta käed langesid ta õlgadele. Mööda armidest ja kortsudest uuristatud nägu hakkasid voolama suured pisarad. Kuid ta püüdis end tagasi hoida ja mitte haledaks muutuda.

«Sõnakuulmatuna oled sa kasvanud, Purgaz,» lausus ta, püüdes range olla. «Sõitsid ära ja olid kadunud.» Terav kõrisõlm liikus ta kuival soonilisel kaelal. Ta vaatas Ruša poole, kes talle sügavasti kummardas. «Kelle töid endaga kaasa, kas neiu või naisterahva?»

Purgaz naeratas.

«Oli neiu, nüüd saab minu naisterahvaks.»

«Vasta tõsiselt,» kortsutas Ordat kulmu. «Kas ta on sinu naine?»

«Muidugi naine, kui ta tuli koos minuga...»

«Kus sa ta leidsid?»

«Leidsin seal, kus elas,» ei hakanud Purgaz pikalt selgitama.

Vana jäi vastusega nähtavasti rahule.

«Noh, tulge siis sisse, tehke emale rõõmu. Ta on sinu pärast kõik pisarad välja nutnud ja peaaegu pimedaks jäänud.»

Kuid ema koos noorema tütre ja Onekei naisega tulid juba vastu käsi poja poole sirutades:

«Lõpuks ometi tagasi!» ta kallistas poega ja surus pea talle vastu rinda.

Ema polnud peaaegu muutunud, oli ikka sama nooruslik ja käbe nagu varem.

«Aga kus on mu vend Onekei?» tundis Purgaz huvi.

«Näe, su vend tuleb joostes,» vehkis isa jõe poole oma vigastatud tiivaga.

Paistis, nagu oleks Onekei kõige enam rõõmustanud venna tuleku üle, sest temal oli kõige enam tulnud üksinda tööd rabada – künda, külvata, heina niita. Vaid kände juurida ei saanud ta üksinda, ilma meesterahva abita. Tekkis lootus, et nüüd saavad nad laiendada perekonna põldu.

Ema vaatas kaua Rušat ning jäi poja valikuga rahule.

«Mis su nimi on?»

«Ruša...»

«Tore nimi,» kiitis ema. «Sul hakkab meie juures hea. Näed, Ordat, meie perre on tulnud veel üks tütar.»

Mees noogutas nõusolevalt pead ning rahulolev ja õnnelik Ruša naeratas häbelikult – kõik oli nii hästi läinud.

Purgaz istus ukse juures vana kännu peale, sidus kotid lahti ning hakkas oma rikkust välja panema: bulgaari riideid, mütse, siidiniite, raamatuid, sörmuseid, kõrvarõngaid... Raamatuid vaadati imestunult ega saadud kuidagi aru, milleks võiksid vajalikud olla need paksud, teadmata millest tehtud kamakad. Esimesena ei pidanud vastu Ordat:

«Mis need on ja mille jaoks?» noogutas ta raamatuvirna poole.

«Need on raamatud, isa,» selgitas Purgaz, kuid Ordat ei saanud sellest aru.

«Ja mille jaoks need on?»

«Küllap on majapidamises tarvilikud,» oletas Onekei.

«Ei,» hakkas Purgaz selgitama. «Need on vajalikud selleks, et lugeda.»

«Mida nendega saab lugeda, kas lambaid, kanu?» imestas Ordat. «Teame selletagi, kui palju meil neid on. Kas bulgaarid loevad teistmoodi kui meie?»

Purgaz hakkas naerma ja lubas hiljem seletada. Ta mõistis, et tuleb kulutada palju sõnu ja jõudu, enne kui ta suudab selgeks teha, kuidas kirjutatud tähtedest saab kokku lugeda sõnu. Ta pani raamatud kõrvale ning hakkas kingitusi jagama. Veel üks ese pani neid hämmastama – see oli hõbedane peegel. Kui panid selle näo ette, nägid iseennast!

See oli imelik ja arusaamatu, kuid meeldis naistele nii, et nad hakkasid pähe panema ja peast võtma rätte iga kord peeglistse vaadates ning imestades oma muutumiste üle.

Purgaz polnud unustanud ka Onekei lapsukesti – ta kinkis neile savist vilesid, kukekesi ja koerakesi. Ja nad hakkasid niimoodi vilistama, et Ordat kupatas nad aiamaale. Emale heitis Purgaz õlgadele sooja bulgaari räti, isale ja Onekeile aga pani pähe oravanahast mütsid. Ordat keerutas mütsi kaua oma kõntidega, uuris seda nii ja teisiti. Siis krimpsutas nagu nagu valu pärast:

«Kui palju nahku kulus sellele mütsile?! Kas see pole mitte liiga kallis minu jaoks? Ma võin käia vasikanahast mütsiga.»

«Pole midagi, isa, kann seda, on soojem.»

Lõpuks olid kingitused laiali jagatud ning Purgaz palus emal panikudot kütta ning ohtrasti vett soojendada. Ema laskis seda teha miniatel ja tütrele, ta oli kärsitu kuulama rohkem Unjašast, kes jäi võõrsile.

«Ära tema pärast muretse, ema. Khaani poegade naised elavad väga hästi. Tal on väga hea mees. Armastab teda, tema aga sünnitab talle lapsi.»

«Õnnistagu neid Suur Jumal!» rahunes ema.

«Hoidku ta neid,» lisas isa.

Kõik olid rahul.

«Puhake pisut teest,» ema pöördus Ordati poole. «Anname neile laste suvemaja, pärast ehitate noortele uue maja. Lapsed elavad seni talvemajas.»

«Teadagi,» nõustus Ordat. «Kui oleksime teadnud, et tuled koos naiselega, oleksime teie tulekuks ehitanud valmis suvemaja. Seda raiuda pole vaja, niinekoor on alati käepärast.»

Ema viis laste asemed välja ning tegi aseme noortele. Purgaz võttis kaasa bulgaari riided ja raamatud ning läks koos Rušaga oma uude elamusse. Siin oli jahe ja lõhnas värske heina järele. Ruša istus asemele ning ringutas mõnuga.

«Tead, Purgaz, ma ei usu senini, et sa nimetasid mind oma naiseks.»

«Miks siis?»

«Varem sa mulle seda ei rääkinud... Sest sul oli teine tütarlaps.» lisas ta pärast vaikimist.

«Ära räägi mulle teisest tütarlapsesest,» palus Purgaz. «Kas sulle meeldis meie pere?»

«Väga! Nad on samasugused kui sina. Ainult isa on vist natuke kuri.»

«See ainult näib nii. Ta pole üldse kuri – ta on range, peremees peabki olema.»

«Miks tal ei ole sõrmi käel?»

«Külm võttis need ära. Ta oleks hukkunud, kui mitte Izjar.»

«Izjar? See, kes tahtis mind müüa sinu sõbrale?»

«Seesama jah,» noogutas Purgaz.

«Ma ei taha temast kuuldagi...»

«Nüüd pole sul midagi karta, ta on siit väga kaugel.»

«Kui palju ma tema pärast kannatasin...» Ruša vaikis ja võpatas, otsekui oleks puudutanud midagi jälki ja vastikut. «Kuidas ta tohtis!... Kui sa poleks mind sealt ära viinud, oleksin ma end üles poonud. Mulle polnud kedagi tarvis peale sinu...»

«Nüüd oled sa ju minuga,» Purgaz istus ta kõrvale ja embas teda. «Nüüd oled sa minu oma ja jääd selleks igavesti...»

Hoovist hüüdis isa Purgazi pesema. Purgaz võttis seebitüki ning läks panikudosse, võttis riidest lahti, loputas end veega ning hakkas pead seebitama. Tekkis paks seebivaht. Isa ja Onekei vaatasid teineteisele otsa.

«Kuule, poiss,» hüüdis talle isa, «kas sa pesed pead kaljavahuga või? Kas bulgaarid on sulle seda õpetanud?»

«Ei, isa, see pole kali, vaid seep. Võta, proovi, peseb väga hästi.»

«Ei, ma pesen parem mordva moodi leelisega,» vastas Ordat.

Kuid Onekei otsustas ikkagi proovida. Purgaz unustas venda hoiatada, et paneks silmad kinni. Onekei viskas seebi nurka ning hakkas ulguma valu pärast silmis.

«Jäin pimedaks! Isa, ma ei näe midagi!» Onekei kobas kätega pinki veekappa otsides.

«Muidugi jääd pimedaks,» lausus Ordat rahulikult. «See pole ju leelis, vaid kali.»

Lõpuks pesi Onekei silmad puhta veega ära ning rahunes maha.

«Näe, ma ei kuulanud isa sõna ja oleksin peaaegu pimedaks jäänud,» lausus ta rahulolevalt.

Pärast neid läksid naised pesema. Kui Ruša võttis riided seljast, ahhetasid kõik – nii ilus oli Purgazi naine! Terve, tugev, nahk valge nagu linane kangas. Selline naine sünnitab Purgazile vaid terveid lapsi.

Isa majapidamisse sisseelamine läks Purgazil vaevaliselt. Ta aitas venda põllul, niitis ja vedas heina. Nad valisid välja ning põletasid kändude juurimiseks maha väikese metsatüki. Juurimise jätsid järgmiseks aastaks. Kõik kulges oma rada kord ja alatiseks juurdunud aastaaegade kohaselt. Nagu kõik oli, nii on ka edaspidi. Kuid mitte selleks ei käinud Purgaz Suurlinnas ja elanud seal mitu aastat, et kõik jääks tema maadel vanaviisi. Ta nägi Suurlinnas, kui hästi ja kindlalt oli kokku liidetud kogu bulgaaride maa, mille eesotsas seisis üks inimene – khaan. Igas linnas istus kohal tema asemik ning täitis ta tahet. Kui khaanil oli vaja sõjaväge oma maa kaitseks, andis ta käsu ning tema käe alla kogunes vägi. Kui oli tarvis andamit koguda, tegid seda asemikud ning vedasid kõik Suurlinna kokku. Nagu peres pole korda ilma hea peremehta, nii ei saa seda olla ka ühes riigis. Selles on jõud ja rikkus. Kuni Mordvamaal ei ole ühte peremeest, ei ole seal korda ning see tähendab, et ta ei suuda end eales kaitsta ega rikkaks saada. Kuni iga sugukonna pea hoolitseb ainult oma sugukonna vajaduste ja murede eest, on Mordvamaa abitu. Peab sugukonnad koguma üheks tervikuks ja nende üle panema tugeva peremehe.

Purgaz ei rääkinud sellest isa ega vennaga – nemad hoolitsesid isegi mitte sugukonna, vaid ainult oma pere eest. Neile oli seda selgitada sama võimatu, kui veenda neid selles, et Koraani märkidest saab kokku sõnu ja sõnad väljendavad mõtet. Sellest peab rääkima Ušaiga. Tema on sugukonna pea ning tema mureks peaks olema kogu Mordvamaa. Seepärast oli Purgaz kohe nõus minema, kui sügisel hakati koguma mehi linnuse kaitsele. Ta võttis Ruša kaasa ning asus elama Onekei talvemajja

Ušmai kuulas ta tähelepanelikult ära.

«Sa räägid kõike õigesti,» toetas ta Purgazi. «Kuid mordva inimesi on väga raske ühendada: nad on harjunud omaette elama, igauks oma pesas. Mis sa arvad, miks vana Obran hoidis nii kinni sellest linnusest ja kaotas selle pärast oma elu? Ja miks mina istun siin aasta ringi ja kaitsen seda? Just sellepärast, et linnus on ainuke, mis meid ühendab. Siia tulevad mordvalased müüma oma

karusnahku, vilja ning igasugust kraami. Siia tulevad kaupmehed igast ilmakaarest. Obran-oš on värav nii Vene kui Bulgaari maa-dele. Kui vürstid löövad selle värava kinni, siis lämbume. Obran hoidis kuidagiviisi koos kolm sugukonda. Pärast teda pole me midagi sellele lisanud... Ja tõtt öelda, ka need kolm sugukonda ei hoia üksteisest eriti kinni. Meid on raske ühendada, Purgaz.»

«Kas ma olen öelnud, et see on kerge? Võib selles linnuses istuda või terve elu nii, et midagi ära ei tee. Peab raputama sugukondade juhte, tegema neile selgeks, et selleta me hävime, meid rebitakse tükkideks. Kuidas soovid, aga peab sõitma Tenguš'i juurde. Tema sugukond on üksi nii suur, kui meie omad kolmekesi kokku. Kui tema ühineks meiega, tuleksid ka teised järele. Mäletad, kui meie juures käis Pures? Ise tuli. Miks?»

«Pures palus tookord abi polovetside vastu. Obran ei aidanud teda, kartis linnust valveta jätta. Ja mis sellest välja tuli, tead ise.»

«Kas arvad, et vanaisa Obran oleks tookord pidanud Puresi aitama?»

Ušmai kehtas õlgu, lausus:

«Ei tea, Purgaz. Ka linnust ei võinud tookord üksi jätta. Olodimiri suurvürst aina passis sobivat juhust.»

«Ja ootaski ära! Ega kartnud seda, et linnus oli mehi täis!»

«Suurvürst on tugev, tema vastu ei saa me ka kõik koos...»

«Aga kas tead, miks ta tugev on? Sest ta saab alati kokku koguda sõjaväe, mis on lahinguvalmis. Aga meie seda ei suuda. Meil peaks alati olema selline sõjavägi, mis saaks vastu igale suurvürstile.»

«Kes seda sõjaväge toitma hakkaks?»

«Kõik hakkavad toitma. Aga selleks peab koguma andamit – vilja, karusnahku, mett, kõike, mistahes.»

«Vene vürstide künnimehed sellepärast põgenevadki igasse kanti, et neid on hirmsasti rõhutud nende andamitega. Kas tead, kui palju vene inimesi on kogunenud meie maadele? Just nii. Ja kõik nad on põgenenud andamite pärast. Kui ise hakkad koguma andamit, jooksevad mordva inimesed metsadesse laiali, ühtegi ei jää paigale.»

«Jääb ikka,» turtsatas Purgaz. «Neil pole kuhugi põgeneda.»

«Aga bulgaaride juurde?»

«Bulgaaride andamid pole kergemad kui vene vürstide omad. Küllap tulevad tagasi.»

«Küll sa oled targaks läinud seal Suurlinnas,» muigas Ušmai.
«Tahad elu pea peale pöörata.»

«Tahan selle nimelt jalule panna! Just praegu pole meie elu õige.»

Ušmai jäi mõttesse. Mis siin ikka vaielda oli? Kas vanaisa Obrani ei andnud kogu oma elu selle heaks, et keelitada sugukondade vanemaid kokku hoidma, üksteist aitama? Mis sõnu veel vaja? Paistab, et siin ei aita sõnad, vaid vene vürstid ise. Aga siis on juba hilja...

«Hästi, proovi ära käia Tenguši juures. Kui tuleb saanitee, siis käigi ära. Võib-olla sa oskad teda veenda. Sa oled siiski palju näinud ja jutustad talle, kuidas teistes maades on inimesed õppinud elama.»

«Ei,» polnud Purgaz nõus. «Tenguši juurde peab minema sugukonna pea või kõige vanem mees sugukonnast. Minuga ei hakka Tenguš nendest asjadest isegi kõnelema.»

«Saadan ka vanemaid. Las Promza sõidab koos sinuga.»

«See on hea, kui Promza, aga vaja on vanamehi.»

Hakati meenutama vanamehi. Lõpuks valiti välja kolm ning mõned noored mehed kaitsesalgaks. Sellega asi jäi.

Purgaz läks kohe venda ette hoiatama eelseisvast sõidust. Ta leidis Promza linnamüüri juurest.

«Mida me sinna oleme ära kaotanud?» imestas Promza uudist kuuldes.

«Sõpruse oleme kaotanud, läheme seda otsima,» ja Purgaz jutustas talle vestlusest Ušmaiga.

Promza vangutas pead ning vaatas Purgazi umbusklikult:

«Sa oled pärinud vanaisa Obrani pea. Ka too püüdis kogu elu seada sisse sõprust kõigiga, isegi vene vürstidega. Aga need tulid ja põletasid linnuse maha ja tema ise tapeti. Need kõik on sellised sõbrad, kelle peale ei saa loota.»

«Tenguš ei tule ju linnust põletama.»

«Ta ei tule ka seda kaitsma.»

«Peab tulema! Selleks me tema juurde sõidamegi, et veenda üksteist kaitsma!»

«Ära mine ägedaks,» rahustas Promza venda. «Mina pole Tenguš, mind ei ole tarvis milleski veenda. Parem ütle, millal sa mulle oma naist näitad.»

«Minu meelest sa küsid just õigel ajal...»

Volgalt puhus läbilõikav tuul, keerutas mööda maad okkalist pinnatuisku, paljastas mätaste musti päid. Purgaz surus oravana-hast mütsi kõrvadele:

«Lähme, ongi aeg midagi süüa.»

«Räägitakse, et sul on väga ilus naine. Kas on?»

«Näed ise...»

Promza hakkas äkki naerma. Kuid ahmis tuult ja hakkas läkastama:

«Huvitav! Mina tõin naise Venemaalt, sina Bulgaarimaalt, aga kes siis meie tüdrukuid võtma hakkab?»

«Mina tõin meie tüdruku.»

«Kuidas meie? Kas ta räägib mordva keelt?»

«Ta on mokšalanna!»

Promza isegi seisatas ootamatusest:

«Kuule, mokšalanna järele poleks tarvis olnud nii kaugele sõita, mokšad elavad ju meie kõrval! Kuidas ta Suurlinna oli sattunud?»

«See on pikem jutt ja üldse mitte huvitav,» lausus Purgaz vastumeelselt.

Ta polnud kellelegi rääkinud oma naise saatusest, oli hoiatanud ka Rušat, et ta ei räägiks. Kelle asi, kuidas nad kohtusid: maailm on suur ja seal elab igasugust rahvast.

Ruša võttis külalise vastu sügava kummardusega, pühkis lapiga pingilt nähtamatu tolmu ning palus istuda.

«See on minu vend teisest perekonnast,» tutvustas Purgaz. «Tema nimi on Promza.»

«Mul on valmis värsked kali. Tuli väga maitsev välja!»

«Ära rutta ise kiitma,» naeratas Purgaz, «oota, mida külalised ütleavad.»

«Kiidetud kali on magusam,» langetas Ruša pea.

«Noh, kui kiidab nii kaunis perenaine,» laiutas Promza käsi ja kui oli ühe kopsikutäie ära joonud, ei keeldunud ka teisest. «On

tõesti hea kali! Kui sinu armastus on sama magus nagu see kali, siis võib öelda, et Purgaz on Suure Jumala armualune.»

Ruša kohmetus ning kiirustas ketrama. Kedervars ta käes hakkas keerlema ja vuhisema.

«Noh ja mida head sa töid Suurlinnast?» küsis Promza.

Purgaz osutas vaikides peaga Ruša poole. Promza sulges silmad nõusoleku märgiks.

«Ja veel mida?»

«Vaata,» Purgaz näitas laua kohal olevat riulit, millel seisid reas paksude nahaga kaetud kaantega raamatud. Promza arvas, et need on kastid.

«Mida sa nende sees hoiad, kas kulda või bulgaari dirhemeid?»

«Seal on aarded, mis on kullast kallimad...»

«Ohoo,» imestas Promza, kuid eriti ei hakanud uudishimutsema. «Siis oled sa väga rikas. Sellistesse kastidesse mahub palju seda, mis on kullast kallim. Sa ei peaks neid hoidma nähtaval kohal.»

Purgaz ei hakanud vennale seletama, milliseid väärtusi sisaldavad raamatud. Talle tuli meelde, kuidas suhtusid asjasse isa ja Onekei, ning jäi vait.

Õhuke nahk, mis oli aknaavade ees, ei lasknud peaaegu üldse valgust läbi ning Ruša süütas sageli valgusti ammu enne õhtu saabumist. Purgaz oli selleks kohandanud savipoti – oli kallanud sinna kanepiõli ning asetanud sellesse peenest linakiust keerutatud tahi. Et oleks valgem, puhus Ruša ka söed koldes lõkkele ja süütas valgusti.

«On sul aga kaval naine, pani tule selleks põlema, et me teda paremini näeksime,» lausus Promza.

Ruša kohmetus hoopis ära ning ta hakkas kolde kohale kummardades meestele süüa valmistama.

Hilja ööni istus Promza venna juures külas. Purgaz jutustas Suurlinnast, Bagdadist, sellest, kuidas need linnad kauplevad ja rikastuvad, milline on kord bulgaaride ja araablase maades. Võõraste maade juurest läks Purgaz üle oma maa asjade juurde ning hakkas rääkima sõidust Tenguš'i juurde, sellest, et peab kõigest jõust püüdma ühendada Mordva maad, muidu pole võimalik ellu jääda vaenlaste keskel.

«Pea nüüd kinni!» taipas Promza. «Vedasid mind osavalt sisse! Usun sind, Purgaz, usun küll – ega sa asjata sõitnud läbi mitut maad. Nüüd hakkab ma igal öhtul su juures käima. Su naine toidab hästi ja teeb head kalja, sina aga jutustad väga huvitavalt. Kuulan sind ja saan ise ka targemaks.»

Purgaz saatis külalise välja ja võttis riiulilt raamatu. Pani selle ettevaatlikult lauale ja tegi lahti. Selles olid araabia muinasjutud ja luuletused. Ruša võis neid ööd läbi kuulata. Ta jättis kohe lõnga sinnapaika ning istus pingi peale mehe kõrvale. Talle meeldis vaadata, kuidas Purgaz liigutas aeglaselt huuli omaette võõraid sõnu lausudes, siis aga hakkas laulva häälega jutustama loetut mordva keeles.

Ušmai kogus kokku kakskümmend meest läbirääkimisteks Tengušiga. Eriti rõõmustas Purgazi see, et koos nendega sõitsid kahe sugukonna vanemad Lemes ja Injuš, kes olid alati toetanud kadunud Obrani. Vanemaks valiti Lemes. Kuigi ta oli juba seitsekümmend täis, oli ta veel tugev ega olnud aastate raskuse all paindunud. Isegi ta pikk tume habe polnud veel jõudnud kattuda hõbedase härmatisega.

Ees seisis pikk tee – Mokša jõeni ning väljas oli kuri pakane. Pandi end soojalt riidesse: kasukate peale veel lambanahast tulupeid. Varahommikul, veel hämaras liikus viis saani jalaste kriikusdes kuival okkalisel lumel Obrani linnuse peavärvatest välja. Ušmai vaatas neile kaua järele ja kui viimane saan kadus metsatee käänaku taha, käskis ta vahimeestel värvad kinni panna ning vaadata parem müürilt.

Košais peatuti vaid söömiseks ja et end pisut soojendada, ööd aga oldi Porvati külas. Sellest tagapool algasid juba Lemesi sugukonna maad, mis olid Tenguši naabruses. Nende kahe sugukonna maade vahel aga olid mitmed põgenenud venelaste külad. Neid külasid sai iga aastaga ikka rohkem, ikka sagedamini torkasid silma puust ristid kiriku tippudel, kalmistutel, üksikutel teeäärsetel väikestel kabelitel. Promza elavnes, kui sõideti mööda ühest külast, mis millegagi ei erinenud teistest. Ta osutas Purgazile jäätunud jõe suunas

«Vaata, seal kalda ääres on minu muldonn. Elasime selles koos Ruzavaga terve talve. Venelased sundisid meid laulatama. Ja selleks, et laulatada, tuli mind ristida.»

«Mida sa pidid tegema?» ei saanud Purgaz aru.

«Ristitud saama, vastu võtma nende usu ja uue nime. Ilma selleta ei laulatata ega lubata mehel ja naisel koos elada. Seda peetakse nende juures suureks patuks.»

«Miks sa lasid ennast ristida?» küsis Lemes. «Tegid Suure Jumala ees pattu.»

«Polnud parata,» ohkas Promza. «Igal juhul tegin pattu: kui mitte Ine Škai ees, siis Kristuse ees, kui mitte Kristuse ees, siis inimeste ees. Aga kui minust sai Afanassi, anti mulle kõik andeks. Aga Kristust ma ei kummardanud, palvetasin Ime Škai ees, kuigi käisin kirikus – nii pidi. Nad peavad oma palvusi iga kuue päeva tagant.»

«Ja iga kord tapavad ohvrilooma?» imestas Lemes. «Kui palju karja nad niiviisi hävitavad!»

«Ei,» naeris Promza. «Nemad ei tapa loomi, küpsetavad pirukaid.»

«Siis on nad küll meist targemad,» märkis Purgaz. «Mõni vae-
ne mees tapab oma viimase oina...»

«Seda korda pole meie sisse seadnud,» katkestas Lemes teda rangelt. «Meie ei muuda vanu kombeid.»

Purgaz naeratas ja et vanameest mitte solvata, lausus ta rahulikult ja mitte väljakutsuvalt:

«Inimesed mõtlevad kombeid välja, nemad neid ka muudavad, kui tarvis. Miks me sõidame praegu Tenguši juurde? Sõidame vana tava muutma. Põlistest aegadest saadik on mordvalased elanud sugukonniti. Ja need sugukonnad on olnud omavahel tülis ning isegi tapelnud. Kas see oli hea tava? Seda on tarvis muuta. Kui me ei ühine, tapetakse meid ükshaaval maha ning ilma peale ei jää enam ainsatki mordvalast.»

Lemes oli vait – Purgaz oli üleni oma vanaisasse. Rääkis õigust, mis siin vaielda!

Vene külad lõppesid ja ette ei tulnud enam ühtegi teed. Nähtavasti polnud Tengušile vaja ei Lemesit ega venelasi. Hobustel sai jõud otsa, kuni nad jõudsid mööda paksu lund Tenguši suure külani. Tenguš ise elas koos oma poegade ja lähedaste sugulastega küla keskel majades, mis olid ümbritsetud madala planguga. Tengušid nimetasid seda kohta linnuseks. Nad sõitsid sisse pärani

avatud väravast ning peatusid suure maja juures, millel polnud hoovi.

«See on neil vist Vanemate maja,» lausus Lemes saanist maha ronides. «Pole siin ammu käinud, kõik meelest läinud.»

Ta ei eksinud. Majast tuli välja meesterahvas ja küsis valjult:

«Kes te olete?»

«Külalised,» vastas talle Promza. «Või pole teil enam kombeks külalisi vastu võtta?»

«Tulge sisse,» heitus mees ja hakkas kiirustama. «Lähen igatahes peremeest kutsuma.»

Maja oli tühi, koldes hõõgusid ja tossasid halud. Promza koputas vastu neid ning need hakkasid leegitsema. Võeti tulupid seljast, tehti kasukad eest lahti, hõivati kõik istepingid. Kohale jooksis kohkunud Tenguš. Ta tegi külalistele kummarduse ning tardus ukse juurde paigale, et silmitseda neid oma väikeste silmadega. Tenguš oli lüheldane, paksuvõitu oma viiekümne eluaasta kohta. Ta lai hele habe oli ühe külje peale nihkunud – nähtavasti oli peremees puhanud ning ta aeti üles otse lavatsilt. Ta nägi külaliste hulgas kahe sugukonna vanemaid ning tõmbus valvsaks.

«Mis asjus tulite, kauged külalised? Mis teateid toote, halbu või häid?»

«Me ei toonud teateid,» tõusis vana Lemes püsti. «Tulime aru pidama. Elame üksteisest kaugel, kohtume harva ja tulime siis mõttele külastada Tenguši.»

«Jaa-jah,» kordas Injuš, «kena oleks meil sagedamini kohtuda. Siis ehk mõtleksime ühtemoodi.»

Tenguš rahunes.

«Tunnistan, et ehmatasin ära, kui kuulsin, et tulid mehed kaugetest sugukondadest. Arvasin, et jälle on keegi mordvalasi rünnanud.» Tenguš silus habet. «Õiget juttu räägid, Injuš. Räägin sedasama: peab sagedamini kohtuma. Hea, et tulite. Aga tühja kõhuga ei tule jutust midagi välja.» Ta kutsus mehe, kes külalisi vastu oli võtnud ning käskis kostituse valmis panna. «Ega te ju kiirusta? Nii kaugelt üheks päevaks külla ei sõideta.»

«Ei sõideta jah,» noogutas Lemes. «Kiirustasime sinu juurde, edasi pole meil kuhugi kiiret.»

Varsti tõid kaks noormeest vaadikese mõduga ning asetasiid selle lauale. Tenguš ise avas punni ning nõristas mõdu puuämbrisse.

«Jooge, kallid külalised, kuni liha keeb.»

Pärast mõdu oleks Vanemate majas nagu soojemaks läinud. Kasukad võeti maha. Koldesse visati kuivi halgusid ning tule punane kuma hakkas mängima külaliste nägudel. Laagerdunud mõdu hakkas keelepaelu lahti harutama. Vanamehed meenutasid iidseid kombeid, mis tänaseks on sootuks unustatud, nende tõttu aga elati varem paremini kui praegu, mil näe... Ning taas kummutati ämbrit, ja siis otsustas Purgaz, et tema aeg on kätte jõudnud. Ta nihkus Tengušile lähemale ning küsis:

«Ütle, Tenguš, kas polovetsid ründavad sageli sinu sugukonda?»

«Ründavad jah... Vahel sagedamini, vahel...» Tenguš mõtles ja löi käega. «Igal aastal ründavad.»

«Siis on nii, Tenguš, et kui kogu Mordvamaa ühineks, ei saaks talle keegi liiga teha, ei polovetsid ega vene vürstid. Nad mõtlevad enne, kui rünnakule tulevad. Ükski sugukond ei peaks tegutsema omaette. Peab üksteist toetama hädas. Kas oled nõus?»

«Või ma vastu olen. Oleme üksteisest kaugel, kuid Mordvamaa on üks!» Tenguš hakkas vinti jääma.

Temale lähenesid ka Lemes ja Injuš. Nad polnud nii ägedad kui Purgaz, kuid tuletasid Tengušile meelde mitmeid suuri rüüstamisi, mida polovetsid olid varasematel aastatel korraldanud. Neid meenutades kainenenes Tenguš kohe, need rüüstamised olid jätnud kõigi tema tookord ellu jäänud inimeste hinge veriseid haavu.

Jutuajamise katkestasid Tenguši mehed: nad tõid lauale puu-ämbrid keedetud lihaga ning suurteks käärudeks lõigatud leiba. Nälginud külalised asusid söögi kallale. Tenguš kummardus Lemesi poole:

«Kes see noor jutumees on?»

«Kadunud Obrani pojapoeg, Ordati poeg,» vastas Lemes ning lisas tähenduslikult: «Ta on elanud Suurlinnas ja käinud Bagdadis.»

«Ohoo,» venitas Tenguš. «Tark mees.»

Pärast liha pakuti külalistele mett ning taas joodi mõdu. Magama heideti hilja öösel sealsamas. Põrandale visati sületäied õlgi, heideti pikali ning kaeti end tulupitega.

Järgmisel päeval oli jutt lühike. Tenguš kinnitas, et tal pole midagi Mordvamaa ühinemise vastu ning andis sõna, et hoiab kokku kolme sugukonnaga, Obrani, Lemesi ja Injuši omadega.

Ei Vladimiri ega Muromi vürstid polnud juba kaua käinud Obrani linnuse all ning vahimehed muutusid hooletuks. Päeval ei seisnud isegi keegi väravate juures, ööseks aga pandi peavärv kinni ning kõik läksid Vanemate majja.

Saadikud tulid Tenguši juurest tagasi öösel ja kuidas nad ka kloppisid, keegi ei kuulnud.

«Oleksime pidanud Košais ööd olema,» oli Promza koputamisest meeleheitel. «Nüüd tuleb siin koiduni tolkneda.»

«Ei tule,» rahustas teda Purgaz ja kutsus ligi noormehi. «Kes oskab üle müüri ronida?»

«Milleks üle müüri? Kui vaja, ronime üle värava,» pikk noormees heitis tulupi seljast ning astus värava juurde. Teda upitati alt ning ta oligi teiselpool väravat. Kolises riiv ja värav avanes.

«Vaata nii, Promza,» Purgaz lükkas mütsi kuklasse. «Tuleb paarsada vürsti meest ja tapab kogu linnusetäie rahvast maha. Mis kasu on vahimeestest?»

Promza vaikis. Purgaz noogutas talle ning läks koju. Uks ei olnud lukus. Ruša kuulis mehe samme ning ruttas koldes tuld üles puhuma.

«Miks sa ei maga?»

«Ootasin sind.»

«Aga kui minu asemel oleks sisse tulnud keegi teine? Uks ei olnud ju kinni.»

«Purgaz, kes peale sinu ikka minu juurde tuleb?»

Purgaz võttis end riidest lahti ja istus pingile. Kogu tagasiteel ei andnud talle rahu mõte, et Tenguš oli kuidagi liiga kergesti nõus sugukondade ühinemisega. Kergesti nõustus ja kergesti unustab ära. Tal on seal hea. Polovetsid küll käivad teda röövimas, kuid nad peavad tungima läbi mokšade maade, Vladimiri vürstist aga eraldavad teda Lemesi ja Obrani sugukonnad.

«Purgaz, miks sa vait oled,» küsis Ruša. «Kuidas sõit läks?»

Purgaz toibus mõtetest ning nägi enda ees auravat lihatükki.

«Hästi läks, päris hästi...»

Hommikul läks Purgaz Vanemate majja Ušmai juurde, kuid talle öeldi, et Ušmai on kodus. Ta poleks tahtnud sinna minna, kuid vajadus sundis. Purgaz teadis juba, et Mijanža oli antud teiseks naiseks ühele Lemesi poegadest ning et sel suvel elas ta koos mehega tema majas. Pärast Suurlinnast tulekut polnud ta teda korragi kohanud.

Ušmai istus koos naisega laua ääres ning sõi läätseleent. Nendest eemal akna juures seisis Mijanža. Purgaz heitus, kuid jõudis märgata aknast läbi naha tulevas ähmases valguses ebatavalist kahvatust tema põskedel. Mijanža langetas pilgu ning pööras näo kõrvale. Purgaz kummardas. Kui ta oleks teadnud, et kohtab siin Mijanžat, poleks ta mingi hinna eest tulnud.

«Istu lauda,» kutsus Ušmai. «Söö koos meiega leent.»

«Olen juba söönud...»

«Noor naine on teda küllap toitnud millegi paremaga,» naeratas Ušmai naine.

Purgaz istus vaikides ukse juurde ning ootas, millal Ušmai söömise lõpetab. Kuid Ušmai pööras söögist ära ning palus:

«Räägi.»

«Tenguš saadab sulle kummarduse. Ta andis sõna, et hoiab meiega ühte.»

«Tubli Tenguš!» kiitis Ušmai. «See on väga hea. Ja ei tulnud teda pikalt veenda?»

«Ei, ei tulnud.» Purgaz vaikis. «Tead, millest tahtsin sinuga kõnelda. Eile me tulime öösel ning avasime ise suletud värava: seda keegi ei valvanud. Nii võib ju sisse tulla kes tahes.»

Ušmai lakkus lusika puhtaks ja istus Purgazi kõrvale.

«Kui palju kordi olen ma neile nüripeadele rääkinud, et nad ei jätaks ööseks väravat valveta! Aga need ohmud istuvas Vanemate majas ja mängivad nupumängu!»

«Hea veel, kui mängiksid, aga nad ju magavad! Me kloppisime nii, et surnu oleks ärganud, aga nemad ei teinud väljagi.»

«Tead, mis, Purgaz, ma annan linnuse valve sinule üle. Oled nende vanem – määrad vahid ja hoiad neil silma peal, et nad ei

magaks. Veel täna teatan sellest Vanemate majas. Kes ei kuula, saab piigiga mööda selga!»

Purgaz naeratas. Talle meenus, kuidas Ušmai oli alati ringi käinud piigiga, kui ta oli vahimeeste ülem. Selleks tal siis oligi piiki nähtavasti vaja!

Naised hakkasid riideid selga panema. Purgaz tõusis, arvates, et Ušmai seab end valmis ja tuleb kohe koos temaga Vanemate majja. Kuid naised läksid välja ning Ušmai heitis lavatsile.

«Puhkan pisut,» ta pani käed pea alla. «Hakkan miskipärast nõrgaks jääma. Sa mine Vanemate majja, ma puhkan ja tulen jä-rele.»

Purgaz tuli majast välja ning nägi Mijan zat. Ta sai kohe aru, et too ootas teda.

«Saada mind.»

«Lähme,» nõustus Purgaz. «Meil nagunii üks tee...»

Mijan za vaikis. Vaikis ka Purgaz. Mida ta oskaski öelda? Mida küsida? Mijan za hakkas ise rääkima:

«Miks sa ei kiirustanud tulekuga Bulgaarimaalt? Ju sul oli seal hea olla noore naisega?»

«Seal mul ei olnud naist,» lausus Purgaz jalge ette vaadates.

«Kust sa ta siis võtsid? Kas korjasid tee pealt üles, kui sõitsid koju?»

«Korjasin jah... Kuid mitte tee pealt... Sina ju nagunii mind ära ei oodanud!»

«Ootasin, Purgaz. Väga ootasin,» Mijan za hää l hakkas värise-ma. «Aga sina ei tulnud õigeks ajaks. Isa andis mind mehele vastu minu tahtmist. Tahtsin isegi metsa joosta, et ära kaduda! Mõtlesin alati ainult sinust. Ka praegu oled minuga ainult sina.»

«Ka mina mõtlesin ainult sinust...»

«Mis sellest enam!» hüüatas Mijan za mõrult. «Purgaz, sa oled minu ees süüdi, väga süüdi. Mul oleks nüüd kergem surra.»

«Miks siis? Ma tean, et sa ei ela halvasti oma mehega. Sul on temaga laps...»

«Laps!... See võib ka polovetsilt sündida. Räägitakse, et sa oled väga targaks saanud, oskad bulgaari keelt, eks siis õpeta mind, kuidas elada mehega, kui südames oled sina?»

«Mind tuleb ära unustada,» vastas Purgaz rahulikult.

«Sina vist unustasid kergesti, aga mina nii ei oska...»

Nähtavale tuli Lemesite maja. Purgaz noogutas Mijanzale ning peatus. Kaugemale ei sobinud minna. Ta vaatas eemalduvale nais-terahvale järele ja teda haaras kurvastus: kunagi oli too talle rõõmuks, nüüd aga oli muutunud pidevaks hingepiinaks.

Sellest saadik, kui Purgaz sai linnavahtide vanemaks, ei näinud nood enam asu. Ta käskis päeval ja öösel valvata mitte üksi linnuse väravaid, vaid ka müüre. Kindlate aegade järgi nad vahetusid ja siis võis ka magada või nupumängu mängida. Esialgu nad nurisesid pisut. Et kelle eest neid väravaid valvata, kas koerte eest või? Vürst meeste peale unustati mõeldagi. Viimase viie aasta jooksul polnud Vladimiri suurvürst käinud kordagi ei Bulgaarimaa ega Mordvamaa vastu sõjaga. Nähtavasti jätkus tal muid muresid. Polnud ju kellegi eest valvata!

Kuid Purgaz vaid naeris selle peale.

«Kui vürsti mehed ilmuvad müüride alla,» ütles ta, «siis on hilja valvesse tulla, siis tuleb minna võitlusesse. Laisk elu teeb inimesedki laisaks. Ja teil tuleb ka kända, külvata, kände juurida.»

Purgazile ei vaieldud vastu. Purgaz oli tark mees, ta oli käinud isegi Bagdadis ning oskas rääkida mitte üksi bulgaari vaid ka araabia keelt. Ja kui vanamehed kogunesid nõupidamisele, kutsuti sinna ka Purgaz vaatamata tema noorusele. Ja peaasi – ta oli Obrani pojapoeg. Aga Obrani austati kui sugukonna suurt juhti. Ühistel palvustel meenutati tema nime alati esimesena.

Kevadel, kohe, kui lumi ära läks, käskis Purgaz noortel meestel võtta vibud ja nooled ja viis nad metsavälule. Seal mõötis ta välja viiskümmend sammu, raius maasse teiba ning pani mehed selle pihta laskma seni, kuni kümnest noolest tabasid kaheksa märki. Selline harjutus meeldis mitte üksi noortele. Tuli püsti panna mitu teivast.

Kui saabus aeg vahtkonda vahetada, veenis Purgaz Ušmaid, et kogutaks kokku üksnes vallalisi noormehi, et linnuses oleks vähem naisi ja lapsi. Naised elagu külades, seal neil tegemist küllalt. Talveks aga võis kohale tuua ka naisi – ükskõik, kus nad lõnga ketravad. Purgaz ise jäi suveks linnusesse Onekei asemele. Ta otsustas, et vennast on kodus rohkem kasu kui temast. Ning ka Ušmai oli tal palunud jääda.

«Purgaz, meil sinuga tuleb loobuda majapidamistööst,» ütles ta. «Meie peame linnust kaitsma. Mina hakkab juba vanaks jääma, mulle on vaja noort abilist.»

Purgaz saatis Rušat koos Ušmai naisega Košaisse.

«Kuidas sa siin ilma minuta elama hakkad?» muretses Ruša. «Kes hakkab sulle süüa tegema? Oled terved päevad näljas.»

«Hakkame elama onu Ušmaiga samas majas ning keedame omale ise. Ära minu pärast muretse.»

«Kas ta sinu pärast muretseb?» küsis Ušmai naine. «Ta teab, et mehe seltsis on alati parem kui ilma temata. Olen ise noor olnud ja saan aru.»

«Kas sa oled siis nüüd vana?» imestas Ruša.

«Mina ehk ei olegi veel vana, aga mees on vana...»

Ušmai krimpsutas nägu, äigas hobusele ja viskas ohjad naise põlvedele.

«Seda naist küll!... Muudkui nalja ajab.»

Vanemate maja juures lasid mõned vahimehed nooli seina sisse. Ušmai turtsatas laitvalt. Osutas Purgazile nende poole:

«Õpetasid nad välja! Rikuvad nüüd kogu seina ära. Kas teil teist kohta laskmiseks ei ole? Lasete mõnel silma peast välja ja üks sõjamees jälle vähem.»

«Siin mööda ei lase,» naeris valgepäine jässakas noormees, «sein suur, nool mööda ei lähe!»

«Anna siia,» Ušmai võttis poisilt vibu ja noole. «Joonista mulle seina peale ring, õpetan, kuidas tuleb lasta.»

Joonistati sõega ring. Ušmai vedas vibu vinna ja sihtis kaua. Nool lendas laskeavasse. Ušmai andis vibu tagasi ja ajas rinna ette.

«Nii tuleb lasta, poisikesed!»

«Onu Ušmai, sa lasid ju laskeavasse!»

«Täpselt. Sinna ma sihtisingi.»

Poisid naersid ega saanudki aru, kas Ušmai teeb nalja või tõesti ei näe enam ringi seinal.

«Vibunöör tuleb teha mitte nööri, vaid keerutatud nahari-badest,» ruttas Purgaz Ušmaid päästma ebamugavast olukorrast.

«See on kindlam. Nöör kulub kiiresti läbi ning võib katkeda, siis jääd tapluses sõjariistast ilma.»

Vanemate majas mängiti nupumängu nagu ikka.

«Mis siin toimub!» löi Ušmai käsi kokku. «Viskan teie nupud koldesse! Talvel poevad nad siia peitu külma eest, suvel kuumuse eest. Minge tõmmake vähemalt vibunöör vinna. Kui tulevad võrsiti mehed, ei istu nad teiega nupumängu mängima!»

Noormehed jooksid uksest välja ning Ušmai heitis väsinult pingi peale pikali.

«Puhkan pisut. Vanaks hakkab jääma, Purgaz. Naine ütles õigust. Ringi seinal ma ju ei näinud... Jutusta midagi Suurlinnast. Või pole tarvis, tean isegi. Mis sul riulis nende kastide sees on? Promza ütles, et hoiad seal kulda. Valetab vist.»

«Ütlesin talle nõnda ja ta vist uskus. Need on raamatud. Minu jaoks kallimad kui kuld. Kui soovid, ma loen sulle millalgi. Või jutustan?» Purgaz pööras ringi ja nägi, et Ušmai käsi rippus pingilt alla ning ta hingas rahulikult ja ühtlaselt. Purgaz asetaskäe ettevaatlikult rinnale ning läks tasakesi välja.

Päike oli loojunud, linnuse kohale laskus lillakas videvik. Okaa poolt puhus niiske tuul, tõi jõe lõhna. Metsa tagant ujus välja tume pilv – öösel tuleb nähtavasti vihma.

Peavärvad olid juba kinni. Purgaz ronis müürile ning sammus piki müüri mööda kitsast laudrada, mis oli muldkeha peal. Tahtmatult tuli meelde, kuidas ta oli käinud Azamatiga mööda Suurlinna kindlusemüüri. Naeruväärne oli isegi võrrelda. Sein oli siin mõnest kohast pisut viltu vajunud, mõned palgid olid alla langenud. Tuli midagi ette võtta. Idavärvate juures tuli ta alla. Seda värvat polnud kaua avatud ja see oli umbrohtu kasvanud.

Oli päris pime, kui Purgaz läks oma majja. Ilma Rušata oli see tühi ning näis olevat ammu maha jäetud. Kolde taga siristas väsimatult kilk. Valgustit süütamata keeras ta kokku oma aseme ning läks Ušmai juurde. Siin hõõgusid koldes veel söed ning Purgaz ei hakanud peergu põletama. Ta viskas aseme lavatsile ja heitis pikali. Kui ta oli end juba magama sättinud, tundus talle, nagu oleks majas keegi. Ta kuulatas. Kas tõesti oli Ušmai Vanemate majast koju tulnud? Ta kuulis tasast hingamist. See ajas kimbatusse. Ja siis kostis pimedusest Mijanža hääl:

«Kas see oled sina, isa?»

Purgazi oleks kui nõgestega kõrvetatud. Ta kargas üles ning oli kaua vait, enne kui vastas:

«See olen mina, Purgaz,» surus ta lõpuks sõnad suust.

Mijanža jäi vakka, polnud kuulda isegi tema hingamist. Purgaz tammus paigal ega teadnud, mida teha. Ta ütles miskipärast vaikselt:

«Sinu isa on Vanemate majas.»

Taas oli vaikus. Kuid nüüd Purgaz juba teadis, mida teha:

«Mijanža, me ei tohi sinuga kohtuda. Lähen kohe ära. Ma ei teadnud ju, et sa oled siin... Miks sa külla ära ei sõitnud?»

«Homme sõidan,» vastas Mijanža tuhmilt. «Sa oled vist naise ära saatnud, seepärast hulgid öösel?»

«Tulin siia magama, sinu isa kutsus mind.»

«Ka mina tulin magama... Isa saatis mehe sadamasse. Ma kartsin üksinda majja jääda. Mõtlesin, et isa tuleb.»

«Kus su laps on?»

«Külas vanaema juures,» Mijanža vaikis. «Isa jääb ilmselt Vanemate majja ööbima. Ta jäi sinna sageli ka ema siin olles.»

Purgaz keeras aseme kokku ja läks ukse juurde:

«Ma lähen, Mijanža. Pane uks lukku, siis pole kedagi karta.»

Mijanža vaikis. Purgaz astus välja ning pani ukse ettevaatlikult kinni.

Kodus ei suutnud ta kaua uinuda. See juhuslik kohtumine oli hinge pahupidi pööranud. Kui ebaõnnestunuks võib elu siiski kujuneda. Suur Jumal ei andnud neile oma õnnistust. Mijanža asemel kinkis ta teise, täiesti juhusliku naise, talle aga juhusliku mehe, kumbki ei tundnud teist varemalt sugugi. Siis mõtles Purgaz äkki: miks Mijamza tuli ööseks isa majja? Vahest sai ta teada, et Purgaz tuleb elama Ušmai juurde ja ootas teda? Kuid see tähendanuks täielikku pea kaotamist. Purgaz ei tohi pead kaotada. Mijanža on tema jaoks nüüd nagu otsast ära lõigatud sõrm – seda enam külge ei kasvata. Muidugi oli temast kahju: mis elu see on, kui naine ei armasta oma meest! Paha elu... Aga parata polnud enam midagi – nähtavasti Suur Jumal oli nii soovinud.

Purgaz ei jäänudki sel ööl magama. Ta tõusis üles ning otsustas teha ringkäiku linnuses. Ta polnud kuulnudki, et vihm oli üle

käinud. Oli läinud jahedaks. Taevas puhastus pilvedest, need kandusid räbalatena kiiresti Okaa poole.

Ümberringi oli nii vaikne, et kaugest metsast oli kuulda ööbiku laksutamist. Purgaz astus Vanemate majja. Pimedusest kostis Ušmai vali norskamine.

«Mijanža on üksinda,» mõtles Purgaz. «Huvitav, kas ta kardab või mitte?»

Sugukonna vanem

Vahel pannakse ka noor istuma vanade kõrvale.

Mordva kõnekäänd

Purgaz ei jätnud mõtet ühendada mordva sugukonnad. Viis aastat oli möödunud sellest, kui ta oli saanud toetuse Tengušilt. Neli sugukonda olid nüüd seotud sõnaga. Aga mis oli sõnade taga? Esialgu polnud seda keegi murdnud, sest selleks polnud põhjust. Ammu polnud Okaal näha vürsti malevlasi, polnud tulnud halbu uudiseid polovetside steppidest. Vaikne oli Mordvamaal ja see vaikus tegi Purgazi ärevaks, nagu see oli kunagi sisendanud rahutust vanale Obranile. Vaikus on petlik ja salakaval, uinutab inimest ning võtab temalt ettevaatuse, mis on peamine relv ootamatuse vastu. Vaid kõikide sugukondade ühendamine sunnib vaenlasi arvestama Mordvamaaga. Ja Purgaz otsustas kohe esimese lumega sõita ühe mokša sugukonna – Sura jõe kallastel asuva Urai sugukonna – juurde. Mitte juhuslikult ei valinud Purgaz välja just seda sugukonda, ta oletas, et on sellega seotud suguluse kaudu: ta naine oli pärit Urai külast ning küllap kuulus Urai sugukonda. See asus kusagil Injuši sugukonna ja Bulgaarimaa vahel. See oli kõige vaiksem kant Mordvamaal.

Sõna sisendab lootust, kuid tegu toob lootuse lähemale. Purgaz polnud kõik need aastad kaotanud aega. Ta käskis kindlustada linnuse müüre. Mädanema hakkavad palgid asendati uutega. Piki müüri süvendati kraave. Kõik vanad kaevud linnuses said puhastatud. Suurlinn näis olevat vaenlasele ligipääsmatu, kuid ka seal nägi ta salakäike, mis viisid kaugemale müüridest eemale. Ettevaatus ei sega eales. Obrani linnuse palkseinad ei olnud kuigi turvalised, kuidas neid ka ei kindlustatud, ning Purgaz käskis kaevata maa alla salakäigu. See algas Vanemate maja keldrist ja lõppes lähimas metsas. See oli raske töö, kuid Purgaz oskas veenda vahimehi, et see maa-alune käik võib saada viimseks pääseteeks.

Purgaz kooris ja tassis koos teistega palke, süvendas kaevusid, kaevas maad. Koju tuli ta hilja, siin võttis teda vastu vaikus, mida rikkus vahel vaid kilgi häälitsemine. Kõik naised koos lastega olid sõitnud suveks Košai külla, Purgaz aga jäi nüüd linnusesse nii talveks kui ka suveks. Päikese käes päevitunud, soonilist, tugevate lõuapäradega kuiva nägu kaunistava musta habemega

Purgazi võis nüüd näha mitmes kohas korraga – linnamüüri, sadamas, Vanemate majas ja linnuseväravate juures. Ušmai oli päris vanaks jäänud ning kõik tegemised lasusid märkamatu kolmekümneaastase Purgazi õlule. Abi polnud enam kusagilt oodata. Möödunud suvel maeti tapluses sandistatud Ordat. Košai külas oli nüüd peremeheks Onekei. Purgazi vennal oli raske, sest perre polnud peaaegu jäänud noori naisi: üksnes Onekei enda naine ja Ruša. Õde anti mehele vana Injuši pojapojale. Purgaz ühendas sugulusega kaks sugukonda, kuid kaotas töötægija. Kuid siin polnud midagi parata – saabub aeg ning õed saavad naisteks võõrastele. Kuigi Viškava ägises vanadusest, hoidis ta lapselapsi: Ruša oli kinkinud mehele selle ajaga poja ning tütre. Purgaz igatses laste järele, kui lamas pimedas lahtisi silmi oma tühjas majas. Tuleks juba rutem talv...

Ja kuigi näis, et ei jõua seda talve ära oodata, möödus töös ja hooles, pidevas tegutsemises märkamatu suvi, hakkasid tibutama tüütud sügisvihmad ning juba keerlesid õhus esimesed lumehelbed. Nagu tekkis saanitee, hakkasid linnusesse kokku sõitma naised lastega. Ning ühetaolisesse kesisesse meesterahvaste ellu tungis uus elu naiste heledate ja kiledate häältega, laste nutu ja naeruga, hernesupi ja küpsetatud liha isuäratava lõhnaga. Kõik muutus äkki teiseks, koduselt korrastatuks ja rahumeelseks.

Tuli ka Ruša tütreaga. Poiss oli juba suuremaks kasvanud ning naine oli jätnud ta vanaema seltsi. Purgazi kodu muutus kohe: põrand puhtaks pestud, laud ja pingid kaabitud, koldes leegitses tuli. Purgaz hingas sisse küpsetatud liha lõhna ega suutnud uskuda, et oli kogu suve söönud leiba sibulaga. Ta oli maja sibula lõhnaga läbi immutanud. Polnud tal ju aega keeta. Ja nüüd oli ta ees supp värskes kapsas ja lihaga... Ruša vaatas muhelevat meest ega suutnud naeratust tagasi hoida.

«Kas meeldib?»

Purgazil polnud sõnu, ta laiutas vaid käsi.

«Kas ootasid mind?»

«Kogu suve! Mõtlesin, et ei jõua ära oodata...»

«Noh, siis ma järgmisel kevadel Košaisse ei sõida. Kas arvad, et mul oli seal palju rõõmu? Võtku Onekei omale teine naine, mina olen tüdinud küürutamast. Ja sina oled siin ükski, näljane ja hoolitsemata. Vaat kui kõhnaks sa oled jäänud, ainult silmad on veel alles.»

Purgaz embas naist. Too polnud nende aastate jooksul sugugi muutunud, vahest pisut tüsenenud ja rinnast kerkinud. Kuid silmad särasid ikka veel siniselt ning ta liigutustes oli endiselt tütarlapselik elavaloomulikkus ja osavus, nagu polekski kahte sünnitust olnud.

«Oota, Purgaz, ma ei jookse ju eest ära,» ta võttis supi seest suure tüki liha ning pani mehe ette kaussi. «Söö kõik ära, et midagi järele ei jääks.»

«Kus ma nii palju!»

«Söö, ütlen ma, sa pead kosuma.»

«Tahad, et ma ühekorraga ära kosuksin,» naeris Purgaz.

«Mitte ühekorraga. Toidan sind iga päev just niimoodi. Varsti tapab Onekei pullikese ja toob liha. Nii et söö ja ole vait.»

Purgazile saabusid head päevad. Kõik tööd linnuses olid lõppenud ning tal polnud põhjust kodust välja minna ilma äärmise vajaduseta. Nüüd mõtles ta sõidust mokšade juurde. Tal tuleb üksinda minna, Ušmaid ei saanud enam liikuma.

«Lagunen tee peal koost,» muigas Ušmai selle jutuajamise puhul. «Võtad vahest Promza endaga kaasa?»

«Promza võiks võtta,» nõustus Purgaz, «kuid hea oleks kaasa võtta ka kedagi vanameestest. Vahest paluda vana Injuši?»

«Kuhu nüüd teda?» krimpsutas Ušmai nägu. «Ta on minust veel armetum. Mis kasu temast oleks? Kuigi, tõtt öelda, oleks just tema pidanud ammu Urai sugukonnaga ühinema – nad on ju naabrid, aga igaüks elab oma koopas.»

«Häda pole ja nii elavadki...»

Kunagi olid Purgaz ja Ruša unistanud sellest, et üles otsida tema vanemaid. Aja möödudes rääkis Ruša ikka harvem sellest. Nüüd, kui Purgaz teatas talle, et sõidab Urai sugukonna juurde, ta vaid naeratas põgusalt:

«Mis vanematest sa enam räägid, Purgaz?... Nii palju aastaid on möödunud, mu isa oli juba siis vana mees, ning ka ema...» Ruša lõi käega. «Mu öde ehk kohtad veel.»

«Muidugi kohtan,» ergutas Purgaz naist. «Nad ju rõõmustavad, kui kuulevad, et sa oled elus ja terve.»

«Küllap ehk rõõmustavadki,» lausus Ruša ükskõikselt ega tulnud selle jutuajamise juurde enam tagasi.

Varsti aga võttis Purgaz kolm noormeest kaasa, pani saani toidukraami ja varasel külmal hommikutunnil sõitis välja Obrani linnuse väravast.

Košaisse jõudis ta õhtuks. Kuulnud saanijalaste kriiksumist, tuli Onekei hoovist välja.

«Kas kõik on terved?» hüüdis Purgaz.

«Terved jah!» Onekei avas värava. «Mis nendega ikka juhtub.»

Sõideti hoovi, võeti hobused eest lahti. Onekei juhatas noormehed panikudosse, ise läks koos Purgaziga majja. Vežava istus peeru valgel ja kudus. Ta kergitas oma halli pead ning kortsud libisesid laiali ta kuivanud näos. Vastu tuli aga Purgazi ema, käed kallistuseks laiali. Alles nüüd sai Purgaz aru, kui kiiresti kulgeb aeg. Onekei naine ketras koos noore tundmatu naisterahvaga lõnga. Purgaz naeratas:

«Näen, et teie pere on kasvanud!»

«Näe, võtsin teise naise,» kohmetus Onekei ning lisas otsekui õigustuseks, «üks naine ei tule kõigi töödega toime, tead isegi.»

«Aga miks sa ei kutsunud, kui võtsid teda?»

«Mida ikka kutsuda. Me tegime ilma kärata. Ja mis pulm see enam, kui võtad teise naise! Promza oli kohal, korraldasime perekondliku palvuse ja kogu lugu.»

«Kelle tütar ta on?»

«Porvati külast. Tema isa oli töömeheks Porvati majapidamises.» Onekei ilmselt ei tahtnud rääkida oma teisest naisest. «Ja miks sina tulid, kas külla või asja pärast?»

«Asja pärast.» Purgaz jutustas lühidalt oma sõidust. «Tahaks Promza endaga kaasa võtta.»

«Miks mitte, võta,» kiitis Onekei mõtte heaks. «Tal pole nagu nii midagi teha.»

Košai majas oli rohkem rahvast: naised istusid ketruse taga, Kiževat punus, pea kummargil, viisku, Promza voolis midagi, vana ema ümber aga tiirutasid, nagu ikka, lapsed. Neid, vanaema muinaslugude kuulajaid, oli palju – neljalt naiselt. Purgaz kummardas, pühkis laastud pingilt ning istus Promza kõrvale. Ta vaatas veel kord toas ringi, noogutas igaühele eraldi, et kedagi mitte solvata. Kiževat oli üsna vanaks jäänud, hall nagu rauk ja näost

tume. Pead hoidis ta viltu, et paremini näha oma ainsa silmaga niineriba ja pastlanõela.

«Miks sa kodus ei istu?» küsis Promza. «Küllap mõni asi ajada?»

«Ikka sama asi. Käisime sinuga Tenguši juures, nüüd kutsum sind Urai sugukonna juurde. Alustatut ei tohi pooleli jätta, Promza. Lähme veenma sealseid mokšasid, et nad meiega ühineksid.»

«Kus see sugukond asub?»

«Sura jõe ääres, teisel pool Injuši sugukonda.»

Kiževat sülitas pihku ning silus sellega niinekoore riba.

«Mis kasu on meile, ersadele, nendest mokšadest?»

«Ei püsi te ka paigal,» torises ta rahulolematult.

«Kasu oleks suur, vennas. Kas see pole arusaadav?»

«Mida sa tahad talle selgitada?» sai Promza pahaseks. «Tema jaoks ei ulatu Mordvamaa kaugemale oma varbaiast. Ta ei näe isegi oma viisku korralikult.»

«Sina näed muidugi kaugelt,» torises Kiževat ikka sama käriseva häälega. «Peasi, et sa ei peaks tööd tegema. Heameelega lükkad kõik kodused tööd naiste kaela. Aga nemad ei jõua omagi töid ära tehtud.»

«Sina ära nende pärast kurvasta,» katkestas Promza venda. «Nad ei sunni sind ketrama või kangast kuduma... Millal arvad sõita?» pöördus ta uuesti Purgazi poole.

«Homme hommikul.»

Promza saatis Purgazi varbaiani.

«Sa ära Kiževati peale pahanda,» vabandas Promza nagu venna eest. «Sa ju tunnend teda. Ükskõik mida tehakse, see temale ei meeldi.»

«Ma ei pahandagi. Sellised ei sure loomulikku surma, neid pekavad kas malevlased või viskavad polovetsid silmuse kaela.»

Purgaz jättis hüvasti ning läks Onekei maja poole.

Alles kolmandal päeval jõudis Purgaz koos kaaslastega Injuši külani. Vanamehe sugukond elas muretult, polnud neil müüre ega valvet. Aga ega olnudki, kelle eest kaitsta. Selleks, et siia jõuda, pidid vürsti mehed tulema läbi Obrani sugukonna maade. Noh ja bulgaaridega oli mordvalastel juba ammu kindel sõprus.

Vana Injuš kutsus külalised enda juurde koju. Alles peerutule paistel nägi Purgaz, kuidas sugukonna vanem oli vanaks jäänud. Ta hall pea tudises, värisesid ka käed, kui ta hoidis neid oma pak-sul kõhul. Peale selle ei kuulnud ta enam hästi. «Jah,» mõtles Purgaz, «temast pole enam sõitjat.»

«Kavatseme sõita mokšade juurde!» karjus Purgaz talle kõrva. «Hea oleks, kui ka teilt keegi kaasa tuleks.»

Injuš avas imestunult silmad, siis meenus talle nähtavasti sõit Tenguš'i juurde ning ta noogutas kiiresti pead:

«Tuleb, tuleb! Minu poeg tuleb kaasa. Tumai, mu vanem poeg. Tema on nüüd peremees. Aga näed, mina enam ei kõlba. Olen vanaks jäänud,» ta ohkas ning lisas lapselikult naeratades, «aga sinu vanaisa Obrani ajal olin ma noor. Kui oli tarvis kuhugi sõita või midagi teha, kutsus ta ikka mind kaasa. Ilma minuta ei midagi... Hea vanamees oli, õnnistagu teda Suur Jumal sealses ilmas.»

Tuli Tumai. Ta oli lühike, kuid laiemate õlgadega kui isa, tu-gev, jässakas nagu tammekänd. Lühike hele habe oli kergelt lokkis ja see tegi teda nooremaks, kuigi ta oli ilmselt mitte alla nelja-kümne. Ta tegi kummarduse Purgazile ning istus tema kõrvale. Ta vaikis, ootas, mida ütleb isa. Ta oli hea poeg ega alustanud vestlust esimesena.

«Sa sõidad koos Purgaziga Urai sugukonda otsima,» lausus Imjuš ning jäi mõttesse. «Tunnistan, et ma ei tea ka ise, kus see sugukond asub. Ma pole sealkandis kunagi käinud. Aga pole viga, küll te leiate.»

Tumai tõusis üles.

«Sõidan.»

«Rääkige sealsete mokšadega,» lausus Injuš veel.

«Räägime.»

Purgaz mõtles: küllap see mees juba räägib, lõbus teekond tu-leb. Tumai vaatas ustavalt isale otsa, kuid midagi enamat Injuš ei öelnud. Ja siis läks Tumai ukse poole.

«Pole aega,» lausus ta viimased sõnad ning läks toast välja.

Injuš pani Purgazi ja Promza magama kolde äärde asemele. Oli palav ning öösel käis Purgaz kahel korral õues õhku hingamas. Pealegi oli vanamees neid öhtul kostitanud vana mõduga ja teda ajas iiveldama. Hommikul ei saanud ta midagi süüa.

«Söö, pojake, söö,» kostitas Injuš. «Kui sööd halvasti, külmud toaski ära.»

Neid tuli saatma kogu Injuši pere. Kohale jooksis ka Purgazi õde, kuid omavahel vestelda neil ei õnnestunud. Polnud aimu, kui kaua tuleb ekselda, et metsadesse kadunud sugukond üles leida. Oli tarvis kiirustada. Hüvasti jäetigi kiiruga, Purgaz viipas käega ning voor läks tundmatule teele.

Külast kuni metsani jooksid hobused mööda hästi sisse sõidetud teed, aga kui metsa sisse sõideti, kaotati paksu lume alla matunud tee ja suund. Kutsarid lasid ohjad lõdvaks ega nõotanud enam, usaldasid hobuste vaistu. Mõnes kohas külade läheduses tulid ette põllutükid ja aiamaad, lühikesed jupid sisse sõidetud teed ning taas vajusid hobused kõhuni lumme. Keskpäevaks jõuti Urgi jõe juurde, mille jääl oli aimata pooleldi täis tuisanud teed. Mokša külad hakkasid pihta lähemal Sura jõe. Kuid keegi ei osanud öelda, kus asub Urai küla. Jah, kusagil siin, mitte kaugel Surast. Aga kus?... Ülejäänud päev ekseldi piki Surat, kuid ei leitud ainsatki küla. Alles hilja õhtul satuti ersa küla peale, kus otsustati ööbida. Purgaz päris peremehelt, millise sugukonna hulka see küla kuulub.

«Kes seda teab,» kehtas too õlgu. «Arvata, et Injuši omasse. Me oleme siin ammu mokšadega segunenud, sellepärast räägimegi niisugust keelt, et igauks ei saa meist aru, pool ersa, pool mokša keelt. Vanad mehed on rääkinud, et varem siin mokšasid ei olnud, olid üksnes ersad. Mokšad tulnud kusagilt lõuna poolt, polovetsid ajanud neid sealt minema...»

Peremehest oli tõesti raske aru saada, ehkki ta rääkis nagu Purgazi emakeeles. Hommikul ta näitas, kuhu suunda tuleb sõita, et vajalik sugukond üles leida. Kui teelised olid sõitnud paarist ersa ja mokša külast mööda, leidsid nad lõpuks üles Urai küla, kuid seal ei olnud sugukonna pead. Vanamees, keda nad kohtasid tee ääres, pilgutas tükk aega silmi ja püüdis aru saada, mida temalt küsiti.

«Mis sugukond? Mis pea?» pomises ta omaette. «Me pole sihukesest midagi kuulnud. Igas külas on meil oma vanem.»

Ligi astus veel mehi, kes hakkasid jutujamist uudishimulikult pealt kuulama.

«Noh, aga kus teil elab vana Tjapai?» küsis Purgaz Ruša isa kohta.

Mehed võtsid kaua kõik külaelanikud läbi, kuid Tjapai ei tulnud kellelegi meelde. Ja siis meenus äkki vanamehele endale:

«Tjapai!» hüüatas ta. «Muidugi, muidugi elas! Aga ta on ammu surnud, lebab kalmistul. Kui tahad vaadata, see on seal,» osutas ta metsatuka poole.

«Ehk jäi temast järele keegi – naine, pojad, tütreid?» uuris Purgaz.

«Poegi tal ei olnud,» meenus vanamehele lõpuks kõik. «Oli kaks tüdart. Vanema viisid polovetsid minema, noorem aga anti mehele kuhugi kaugemale. Tjapai naine aga elab inimeste juures. See on seal,» vanamees osutas lähima maja poole.

Purgaz palus mehi koguneda õhtul külavanema juurde, ise aga läks Ruša ema otsima.

Veel mitte eriti vana, piinatud näoga ja luitunud silmade nukra pilguga naine vaatas ükskõikselt külalist.

«Kuidas elad?» küsis Purgaz.

«Milleks sulle seda teada vaja, pojake?» naisterahvas vaikus ja lisan mõrult: «Mis elu saab olla vanal naisel, kes hulgub töötegitjana mööda võõraid toanurki? Minu koht on panikudos. Mees ammu surnud, tütar halva inimese naine. Nii ma elangi...»

«Aga sul oli ju tütar Ruša?»

Naise silmis vilksatas imestus, segi ehmatusega:

«Ruša? Kust sa Rušat tunnud?»

«Ruša on minu naine.»

Naine tõusis pingilt ja astus Purgazi ligi.

«Kuidas ta sinu naiseks sai? Polovetsid viisid ta ära... Oota, kes sa oled, kust tuled? Ega sa polovets ole?»

«Ei, ma ei ole polovets, olen ersa. Kui tahad elada koos tütrega, siis tule minuga kaasa.»

«Oota, oota... Kuidas ta sattus ersade juurde, kui polovetsid viisid ta ära?»

«Seda jutustab ta sulle ise. Kui tahad sõita, pane ennast valmis, hommikul sõidame. Tule külavanema juurde, ma olen seal ööd.»

Purgaz väljus, jättes naisterahva suurde segadusse.

Külavanema majas istusid mõned vanamehed. Laual seisis mõdukann, külaliste ees olid kausid keedetud lihaga. Söödi vaikides. Kui tühjad kausid olid laualt koristatud, küsis Purgaz:

«Kuidas te elate siin, teadmata oma sugukonda ja olles ilma sugukonna peata?»

«Elame,» vastas peremees lihtsalt. «Kas sugukonna pea aitaks paremini elada? Räägitakse, et ersadel on selline pea olemas, aga me pole teda kordagi näinud. Vanamehed, kes on nüüd ammu surnud, on rääkinud, et ka meil oli kunagi sugukonna pea. See oli väga ammu, siis, kui mokšad alles tulid siia... ja kui too suri, siis uut me enam ei pannud. Milleks? Elame ersade keskel ja oleme ise saanud pooleldi ersadeks. Aga nemad saavad ka ilma peata läbi. Pole vigagi...»

«Ilma peata ei saa keegi läbi,» selgitas Purgaz peremehele. «Teie sugukonna peaks saab Tumai.»

«Mis ikka, las saab,» nõustus peremees kergesti. «Meil ükskõik. Ta ehk aitab oma meestega meid, kui polovetsid ründavad. Nood on elu kibedaks teinud! Viivad inimesi kaasa, ajavad karja ära, panevad maju põlema...»

«Muidugi aitab ta teid ega lase liiga teha.»

«Kuulgu su sõnu Suur Jumal!» ohkas peremees kergendatult.

«Sellega on asi otsustatud,» lõpetas Purgaz jutu.

Ta heitis kolde äärde Tumai kõrvale ja pööras näoga tema poole:

«Sinust saab nüüd isa asemel sugukonna pea,» lausus ta nõnda, et seda kuuleksid ka Promza ja külavanem. «Tema on juba vana ja jõuetu, las puhkab.»

«Vana.»

«Jääd siia ning ühendad kõik mokša ja ersa külad. Ütled nende külavanematele, et nüüdsest nad kuuluvad Injuši sugukonda. Pärast tuled Obrani linnusesse ja jutustad kõigest.»

«Tulen.»

Nendes lühikestest vastustest tundis Purgaz vastupandamatut visadust ja jõudu. Tema kogub kokku kõik mokšad ja ersad ning saab tõeliseks sugukonna peaks.

Homnikul sõid Purgaz ja ta mehed kiiruga, jätsid jumalaga külalislahke peremehega ja Tumaiga ning valmistusid asuma tagasiteele. Hoovis seisis Ruša ema, kompsuke käes.

«Sind, Purgaz, pole sünnitanud inimene, vaid Suur Jumal ise,» ütles Ruša. «Sa oled teinud minu heaks seda, mida ka lihane isa poleks teinud.»

«Sinu ema on ka minu ema ja rohkem me sellest ei räägi.»

«Ära ütle nii. Näed, õemees ei võtnud teda enda juurde, jättis võõraste inimeste hooleks. Aga sina võtsid. Ei, Purgaz, sina ei sarnane teistele. Sinu kohal on Suure Jumala õnnistus.»

Purgaz krimpsutas nägu:

«Mis me ikka tühje sõnu teeme!...»

Ruša ei solvunud. Ta teadis, et Purgazile ei meeldinud, kui teda kiideti otse näkku, aga ta ei saanud enam pidama:

«Need ei ole tühjad sõnad, Purgaz. Pea meeles, et ma teen sinu heaks kõik, mida sa soovid. Sinu eest ma...»

Purgaz ei lasknud tal edasi rääkida. Ta embas naist ja surus ta näo enda vastu. Ruša jäi vait ning äkki hakkasid ta õlad tõmblema. Purgaz ei kippunud teda rahustama, silitas vaid vaikides oma kareda käega ta pehmeid heledaid juukseid. Ta oli rahul, et nüüd oli majas kaks naisterahvast. Ja kogu töö, mida seni tegi Ruša üksinda, tegid nad nüüd kahekesi ning see töö oli neile mitte vaevaks, vaid rõõmuks. Kui majas oli rahu, oli ka meel rõõmus.

Purgazi tegi murelikuks Ušmai tervis. Kui ta tuli sõidust tagasi ja läks tema juurde koju, ei suutnud Ušmai enam üles tõusta lavatsilt. Ta tõmmu nägu oli kattunud nagu õletuha kihiga ning harjumatu oli kuulda tema rasket hingeldamist.

«Kas oled haige või?» küsis Purgaz.

«Ei,» ohkas Ušmai ega teinud katsetki tõusta. «Väheke väsinud. Istu ja räägi... Kuidas sind Urai sugukonnas vastu võeti?»

«Mingit Urai sugukonda pole olemaski.»

«Kuidas ei ole. Kelle sugukond see seal siis on?»

«Ei kellegi.»

Ušmai liigutas kulmusid ja tükk aega püüdis asjast aru saada.

«Muidugi võivad mokšad ka ilma sugukonnata olla,» oletas ta, «kuid ersad peaksid kuuluma Injuši sugukonda.»

«Vana Injuš ei tea ise ka, kus tema sugukond algab ja kus lõpeb. Ta on juba vana ja kõik unustanud. Ma käskisin sugukonna vanemaks hakata tema pojalt Tumail. Ta ühendab kõik mokša külad oma sugukonnaga.»

«On lood,» venitas Ušmai. «Elame, ega tea, mis toimub meie maade äärtel... Aga võib-olla tahavad mokšad valida enesele ise pea?»

«Ei taha, neil ükskõik. Las peavad ennast Injuši rahvaks. Tumai käib kõik külad läbi ja võtab nad oma käe alla.»

«Ma tunnen seda Tumaid. Ta pole just suur meister veenmise peale.»

«Neid pole vajagi veenda, neile on kaitset tarvis: nad kardavad polovetse kui tuld.»

Vaikiti. Ušmai hingas raskelt, oli näha, et jutuajamine oli teda väsitanud. Ta naeratas nõrgalt ja palus:

«Käi ära Vanemate majas ja räägi meestele, kuidas sõit läks. Las saavad kõik teada. Mina aga olen täna üsna väsinud... Pikutan pisut.»

«Muidugi pikuta. Sul pole tarvis sinna tulla.»

Purgaz tõusis üles ning andis vaikselt Ušmai naisele märku, et too tuleks teda saatma.

«Kas ta ammu lamab?» küsis Purgaz kohe, kui nad olid uksest väljas.

«Ta räägib kogu aeg, et on väsinud. Juba teist päeva ei tõuse asemelt. Sina, Purgaz, ära käsi tal Vanemate majja tulla, las lamab. Ma joodan talle rohuteed meega, ehk teeb kergemaks, mis?»

«Hoolitse tema eest hästi, muidu jääd mehest ilma.»

«Oi, Purgaz, mingu su sõnad mööda Suure Jumala kõrvadest! Mis ma peale hakkam ilma Ušmaita?»

«Ütlesin seda sulle, mitte Suurele Jumalale. Ära jäta teda üksi...»

Vanemate majas sai Purgaz tuttavaks Mijanža mehega, pika neljakümneaastase meesterahvaga. Ta hoiak oli uhke ja sõltumatu. Oli tunda, et ta kuulub tugevasse ja rahvarohkesse sugukonda. Kunagi ennevanasti oli Lemesi ja Obrani sugukondade vahel üh-

telugu tekkinud lahkkelid või koguni riiud. Kuid Obran oskas sõp-rust pidada sugukondade vanemate vahel ning tema ajal polnud Lemesi sugukonnaga mingeid arusaamatusi. Kuid pärast Obrani surma tundis Lemes end kõige vägevamana sugukonna juhtide seas ning tema uhkus oli põhjus, miks sugukondade vahel oli tunda jahanemist. Kui Ušmai andis oma tütre Lemesi pojale naiseks, mõtles ta selle abieluga tugevdada kahe sugukonna sidemeid. Ning sellega ta saavutas usaldusvahekorra lemeslaste ja obranlaste vahel. Suureks auks oli võtta sugukonna vanema tütar omale teiseks naiseks. Mijanža oleks pidanud olema esimeseks naiseks. Ja see samm oli teda solvanud.

Kui Purgaz tuli välja Vanemate majast, kus oli kõnelnud vana-meestele oma sõidust, peatas Mijanža mees teda:

«Me peame rääkima, Purgaz.»

«Kas ma jätsin mokšadest midagi rääkimata?» küsis Purgaz.

«Ei, hästi rääkisid kõigest. Minu jutt ei puuduta sugukondade asju,» Mijanža mees kõndis Purgazi kõrval ning oli näha, et ta ei tea, kuidas juttu alustada. «Niisugune asi, et... Ütle, Purgaz, aga ausalt, mis sul oli minu naisega... enne mind.»

«Midagi ei olnud,» vastas Purgaz rahulikult.

«Ei usu. Midagi oli... Mijanža nimetab unes sinu nime, kutsub sind, räägib sinuga. Miks?»

«Miks peab seda kuulama, mida naisterahvas unes räägib? Teda ei peaks ka ärkvel olles alati kuulama.»

«See on nii... Ma eksin ka ise vahel, ütlen Miajanzale oma esimese naise nime ja tolele Mijanža. Oma peres tuleb seda ette. Aga tee mulle selgeks, miks tal ei lähe meelest sinu nimi? Ütle!»

Purgazile hakkas see jutuaajamine vastu ja et seda lõpetada, lausus ta:

«Ma ju ei küsi, millised on teie suhted naisega, see on teie endi asi, mina olen siin kõrvaline inimene. Mul on oma naine, oma pere ja pole tarvis mind tõmmata teievahelistesse arusaamatustesse.»

«Muidugi ei hakkaks ma sind sellesse tõmbama, kui ta ise poleks üles tunnistanud...»

«Mida?» imestas Purgaz. «Mida ta võis üles tunnistada?»

Mijanža mees põrnitses teda ja lausus vastu tahtmist:

«Ta ütles, et on sind alati armastanud ja armastab senini...»

Purgaz surus hambad kokku, et mitte oiata, ja hoidis hinge kinni. Lõpuks ta rahunes ning rääkis ühtlasel toonil:

«Selles ei ole minu süüd. Kui ma sõitsin Bulgaarimaale, oli ta alles laps. Kui ma tagasi tulin, oli ta sinu naine. Oleme kohtunud temaga vaid paar korda ja sedagi vaid tema isa majas.» Purgaz vaikis pisut aega ning lisas: «Palun, ära mõtle temast midagi halba – meie vahel pole kunagi midagi olnud ega saanudki olla.»

Purgaz pööras järsult ringi ning läks pika sammuga kodu poole, jättes Mijanža mehe mõtetesse. See kahtlustamine ei töötanud midagi head ei talle ega sugukondadele. Lemesi noorem poeg võis oma tigestumise üle kanda kogu Obrani sugukonna vastu, süüdistada seda salakavaluses ja sõnamurdlikkuses või milles tahes. Oli vaja midagi ette võtta. Kas kohtuda Mijanžaga ning panna talle aru pähe? Kui mees sellest kohtumisest teada saab, kutsub see temas esile uue armukadeduse puhangu ja keegi ei tea, millega see võib lõppeda. «Peaks rääkima ta emaga,» otsustas Purgaz. «Las paneb oma tütrele aru pähe.»

Ruša märkas kohe mehe muutunud meeleolu:

«Mis juhtus, Purgaz? Sa oled endast väljas...»

«Midagi pole juhtunud,» katkestas Purgaz naise jutu, kuid kohe hakkas tal häbi oma järsu ütlemise pärast ning ta lausus leebemalt: «Paha on see, et Ušmai on haigeks jäänud.»

«Noh, selle pärast ära kurvasta. Ušmai on vana mees, põeb ja tõuseb jälle jalule. Vanad inimesed on sageli haiged.»

«Hea, kui tõuseks jalule...»

Purgaz sõi kiiruga ning asutas taas minema.

«Kuhu sa lähed, Purgaz?» imestas Ruša.

«Lähem siiski veel kord Ušmaid vaatama.»

«Mine jah, vahest hakkab tal sellest kergem.»

Kui Purgaz astus Ušmai majja, istus peremees laua ääres ja sõi hernesuppi.

«Purgaz,» naeratas ta külalisele. «Miks te kõik nii ärevil olete? Ma ei hakka ju surema. Puhkan paar päeva ja kogu mu haigus läheb välja. Sina ära minu peale vaata, aja oma asja. Kas oled söönud? Siis istu ja kuula... Ärgu rahvas olgu laisk, käigu sagedamini sadamas, käigu iga päev ja käigu kaupmeestega läbi. Seal võib kuulda palju huvitavat, eriti nendelt, kes tulevad vürstide poole pealt. Väga oleks vaja teada, mida mõeldakse Olodimiris! Miski-

pärast pole nendest kaua midagi kuulda olnud. Vaata, Purgaz, ära maga.» Ušmai lõpetas söömise ja kolis tagasi lavatsile. «Nägin halba und. Nagu oleks meie linnuse kallale lennanud lõputu ronkade parv. Istusid müürile ja olid vakka. See on paha.»

«Mustad rongad on sinu haigus,» seletas talle naine.

«Ei tea, ei tea, kelle haigus see on.» Ušmai sulges silmad ning ohkas valjusti. «Mine, Purgaz, ja ära unusta mu unenägu...»

Purgaz kummardas ja läks koos Ušmai naisega välja. Ta ei hakanud tema ees kavaldama, vaid ütles otse:

«Räägi oma tütreaga. Ärgu peast segi mingi. Ammu aeg maha jätta tüdrukuea mõtted. Kas said minust aru?»

«Sain, Purgaz, miks ei saanud. Aga sina ju ajasid ta pea segi, kui ta oli veel plikake. Ma ei tea, mida temaga nüüd teha. Ta, rumal, tunnistas ju mehele üles! Noh, armastanud vaikselt omaette. Pole tema esimene ega jää viimaseks. Paljud armastavad omaette kuni surmani ja vaikivad. Temal, näe, ei jätkunud selleks aru. Kui tal oli just nii raske, eks rääkinud avameelselt minuga, oleksime kahekesi vaikinud, ikka kergem kui üksinda.»

«Ütle talle, et ta unustaks mu ära,» kordas Purgaz jonnakalt.

«Olen palju kordi öelnud... Asjata Ušmai ei kuulanud mind. Ei oleks tohtinud teda anda Lemesi pojale, oi ei oleks tohtinud!»

Vana naisterahvas rebis oma sõnadega lõhki Purgazi südame ja ta ei teadnud, kas olla kurb või rõõmus sellise määratu armastuse üle. Ise oli ta säilitanud selle tunde oma hinge kõige salajasemas sopis.

Kuu aega pärast Purgazi tulekut mokšade juurest saabus lõpuks Tumai. Seekord oli ta jutukam.

«Sõitsin kõik külad läbi,» kandis ta Purgazile ette. Nii ersa kui mokša omad. Rääkisin külavanematega. Kõik olid nõus tulema meie sugukonda. Nüüd on meie sugukond suurem ja tugevam Lemesi omast.»

«Tumai, sa tegid kõik hästi,» noogutas Purgaz. «Kuid me ühine me selleks, et üks sugukond hoopleks teise ees oma jõuga. Me koguneme kokku selleks, et kogu Mordvamaa oleks tugevam ning suudaks ennast kaitsta nii polovetside kui ka vürsti meeste eest.»

«Jah.»

«Sul oleks parem elada siin linnuses,» pani Purgaz ette. «Leia-me sulle maja ja tood siia oma pere. On vaja, et linnuses elaks keegi igast sugukonnast. Lemesilt elab siin ta poeg. Peab kutsuma kedagi ka Tenguši omadest.»

«Peab.»

Purgaz otsustas otsida otsekohe Tumaile maja. Kuid ta ei jõud-nud veel pingilt tõusta, kui Vanemate majja jooksis Ušmai kahvatu ja ehmunud naine.

«Purgaz!» hüüdis ta meeleheitel. «Tule ruttu, Ušmai ei suuda enam rääkida!»

Purgaz pani naisterahva pingile istuma:

«Tõmba hinge. Vahest Ušmai ei taha rääkida?»

Ušmai naine istus pingile ja kattis kätega silmad:

«Oi, Purgaz! Hommikul ta tõusis ja kolis ümber eespoolsele la-vatsile. Ütlesin, miks sa sinna heitsid? Ja tema vastas: nüüd on mu koht siin. Ehmatasin ära, hakkasin nutma, tema hakkas mind rahustama, siis aga ohkas ja jäi vait. Ma küsin temalt, aga tema vaikib. Purgaz, ta on kaotanud kõnevõime!»

«Lähme...»

Kui Purgaz tuppja astus, lamas Ušmai eespoolsel lavatsil. Üks ta käsi lebas rinnal, teine rippus jõuetult alla. Purgaz kummardus ta muld-halli näo ligi. Ušmai avas silmad pilukile:

«Tulid... Hea. Ma ootasin sind...»

«Kuidas sa mind ehmatasid,» ohkas Purgaz kergendatult. Ta oli juba kartnud, et ei kuule Ušmai viimaseid sõnu.

«Minu aeg on käes, Purgaz,» rääkis Ušmai vaikselt, kuid sel-gelt. «Lähnen vanaisa Obrani juurde. Matke mind tema kõrvale...»

«Oi, Ušmai,» rõõmustas naine. «Mõtlesin juba, et su keel ei kuula sõna. Miks sa vait olid? Kas selleks, et mind ehmatada?»

«Olen tüdinud su jutust... Las ma räägin viimast korda Pur-gaziga...» Ušmai püsis kaua vakka, kogus jõudu, siis nagu toibus: «Kas sa oled siin, Purgaz?»

Purgaz võttis pihku ta kuiva ja külma käe.

«Olen siin, onu Ušmai. Räägi, mis sa tahtsid öelda.»

«Vanaisa Obran alustas õiget asja... Meie sinuga jätkasime seda, kuidas oskasime. Aga lõpetada tuleb see sinul üksinda... Ühenda kõik ersad ja mokšad. Pandagu sind kõigi üle. Kui siin

oleksid sugukonna vanad, võtaksin neilt sõna, et nad paneksid sinu... Kas keegi on siin?»

Purgaz pööras ringi ja nägi selja taga mõnda vanameest.

«On, kuid vähe, onu Ušmai. Kes oleks arvanud, et sa nii kiiresti jõuetuks jääd.»

«Jõuetu, täitsa jõuetu olen...»

Ušmai hakkas äkki suuga õhku ahmima. Siis jäi vait, ta keha lõtvus, mööda nägu jooksis kramp. See nägu muutus võöraks ja äraolevaks. Purgaz tundis, et käed, mida ta ikka veel peos hoidis, muutusid raskeks. Ta asetas selle raske ja külma käe lahkunu rinna-le, tõusis ja astus kõrvale.

Ušmai naine langes nuttes mehe kehale. Keegi rebis akna eest naha ja kerge tuuletõmme liigutas halle juukseid surnu peas. Purgaz läks õue. Siia olid juba kogunenud linnuse asukad. Nad astusid tema teelt kõrvale ning ta läks kühmus ja langetatud päi läbi vaikiva inimhulga Vanemate maja poole.

Surm tuleb alati enneaegu. Kuid Ušmai lahkumine oli praegu Purgazi jaoks korvamatuks kaotuseks. Millist tööd nad olid alustanud ja kui vähe siiski jõudnud ära teha! Kes teab, kas õnnestubki nüüd alustatud lõpetada... Kõik sõltub sellest, keda valitakse sugukonna peaks. Kui vanamehed panevad Kiževati, purunevad kõik lootused. Kui paju kordi oli see tigestunud ühesilmaline vanamees soovitanud isegi Obrani linnust maha jätta ja anda see ära Olodimiri vürstidele.

Purgaz astus Vanemate majja ning valis välja mõned sõnumiviijad – las ratsutavad Lemesi, Tenguši ja Injuši sugukondade juurde ning teatavad Obrani sugukonna vanema surmast. Rohkem polnud siin midagi teha ning Purgaz läks koju.

Ruša kallas talle kapsasuppi, lõikas leiba ning asetas ta ette lusika:

«Söö, sa pole terve päeva midagi sünnud.»

«Ja miks te ise lauda ei istu?»

«Oleme sünnud – õhtu on ju käes.»

Purgaz polnud märganudki, kuidas päev oli möödunud.

«Kes nüüd saab sugukonna peaks?» küsis Ruša.

Purgaz vaikis. Ta oleks ka ise seda teada tahtnud. Kuid seda polnud kellelegi antud ette teada. Vanamehed tulevad kokku ja

otsustavad, keda panna. Vaidlevad, käratsevad, nagu kombeks, võib-olla lähevad isegi riidu, aga lõpuks valivad väärrika mehe. Purgaz eriti ei lootnud, et valitakse tema, kuigi see oli Ušmai tahe – ta oli liiga noor. Ja noori sugukonna etteotsa ei panda. Kuid teda ei pannud muretsema mitte see, kas teda valitakse või mitte. Peamine, et asi, mida nad Ušmaiga olid alustanud, saaks lõpule viidud. Olid nad ju juba mitu sugukonda ühendanud! Peaaegu kogu Mordvamaa oli seotud antud sõnaga. Ja seda polnud vähe!...

Purgaz ei saanud kogu öö uinuda. Ühed ja samad mõtted keerlesid ta peas nagu tüütu mesilaspere. Ei, Ušmai lahkus enneaegu, väga enneaegu!...

Mehed pesid lahkunu keha, riietasid ta üleni valgesse, peale tõmbasid härjanahast sõjaturvisse, laia rihma külge sidusid pika mõõga ning panid surnu tammetüvest välja raiutud ruhesse. Pärast seda, kui pere naised olid itkenud, kanti ruhe majast välja ning asetati see reele. Matmiseks viidi ta perekonnakalmistule Košai külla. Pikk leinarong sõitis linnuse peavärvast välja. Ušmaid tulid matma kõigi sugukondade rahvas, kellele Purgaz oli teate saatnud. Hilisõhtul viidi ruhe surnukehaga Ušmai majja Košai külas ning kogu öö kostsis sealt naiste kurb itkemine.

Järgmise päeva hommikul tõstsid mehed ruhe kätele ning kandsid kalmistule. Nagu Ušmai oli palunud, tema igavese une paigaks valiti koht Obrani kõrval. Ruhe lasti kõitega hauda, surnu kõrvale pandi kirves, vibu koos nooltega ja tema kuulus, kõigile linna vahimeestele tuttav pikk piik.

Värske hauakünka kohal peeti palvus, mille puhul tapeti kaks härga ja mitu lammast. Palvevanem palus Suurelt Jumalalt, et ta võtaks uinunu teise maailma ning annaks talle rahu. Siis pöördus ta vanaisade ja vaarisade varjude poole, vana Obrani poole, et nad annaksid surnule auväärse koha teises elus ning oleksid tema vastu lahked ja sõbralikud.

Laiali mindi videvikus. Purgaz kutsus Onekei majja endaga kaasa vana Tenguši ja vana Injuši koos poegadelega.

Onekei pani lauale kannu külma mõduga. Tuletati meelde Ušmaid ja kutsuti tema vari laua äärde. Kaussidesse kallati kapsasuppi lihaga ja anti kätte lusikad. Kui kõhud olid täis ja mõdu pea raskeks teinud, pühkisid vanamehed näolt rohke higi ning alustasid vestlust.

«Mina soovitaksin teie vanadele valida sugukonna peaks Purgazi,» lausus Tenguš Onekeile. «Ta on muidugi noor, kuid väärt kolme hallhabet.»

Injuš ei kuulnud, mida Tenguš oli öelnud ning küsis pojalt üle. Tumai kummastus ta kohale ning karjus kõrva:

«Purgaz peaks!»

«Just, just,» noogutas Injuš. «Mina ütleks sedasama. Aga kes meid kuulab.»

«Kiževat tahab saada sugukonna peaks,» lausus Onekei. «Tema on vanadest obranitest tõepoolest ainsana veel elus.»

Alles nüüd jõudis Tumaini isa sõnade mõte ning ta elavnes äkki.

«Miks meie sõna ei peaks kuulatama?» ta lasi oma tulisel pilgul käia üle kõikide kohalolijate. «Me ühendasime oma sugukonnad, kelle poolt oleme, see saab peaks!»

«See on ikkagi nende, mitte meie asi,» rahustas Tenguš Tumaide. «Kui me hakkame sekkuma teiste sugukondade asjadesse, siis sattume kõik ühe käe alla ja see meile ei sobi.»

Tenguš ütles välja selle, millest Purgaz oli mõelnud kõik need aastad pärast sõitu bulgaaride maale – kõikide sugukondade kohal peaks olema üks peremees! Kuid ta polnud oma mõttest veel kellelegi rääkinud. Näe, kuidas ütles Tenguš: see meile ei sobi. Tenguš ei näe kaugemale oma varbaiast! Purgaz vaikis ka praegu, ütles vaid, et kõik sugukondade pead tegutsegu üksmeeles. Ta lisas:

«Siis ei ole sugukondade vahel riidu ega väiklast nääklemist.»

«Ega päris ilma vaidlusteta ja nääklemisteta saa,» jätkas Tenguš visalt. «Kui ühes majas elab palju inimesi, siis leidub ikka kaks, kes on omavahel riius. Ja igaüks tirib enda poole. Sellepärast ehitabki tark isa igale pojale eraldi maja!»

«Pojad kuulavad tarka isa,» ütles Onekei kellelegi otsa vaatamata.

«Kuulavad, kui piits on kõik aeg peos,» kiitis Tenguš järele.

Vana Injuš pilgutas uniselt silmi ja näis, et tema kuulmiseni oli sellest jutust vähe jõudnud.»

«Aga vanamehed, aeg magama minna,» lausus ta haigutades. «Mul kipuvad juba ammu silmad kinni.»

Naised tegid külalistele asemed lavatsitele ja ise läksid magama laste juurde panikudosse. Koos nendega lahkus ka Onekei. Purgaz läks venda saatma. Öö oli külm, vaikne ja kuupaisteline. Laudas sahistasid rahutud lambad, jalalt jalale tammuvate lehmade sõrgade all lirtsus vedel sõnnik.

«Ära muretse, vend,» lausus Onekei mõttesse vajunud Purgazi vaadates. «Peale sinu pole kedagi panna sugukonna peaks.»

«Ma ei muretse selle pärast!»

«Ka selle pärast peaks muretsema. Obrani sugukonnast pole kedagi teist panna. Me oleme Promzaga seda arutanud. Seisame sinu eest. Ise me sellele kohale ei kõlba.»

«Miks ei kõlba?» hakkas Purgaz venna sõnast kinni. «Väga hea oleks, kui sugukonna vanemaks saaks kumbki teist! Muust ma ei unistaski. Ma aitaksin teid igati, nagu ma aitasin Ušmaid. Väga kardan, vennas, kui sellele kohale saab Kiževat...»

«Ainult pimedad võivad Kiževati valida,» muigas Onekei.

«Pimedatele on ka kõver peremeheks... Olgu, mine magama.»

Ka Kiževati majas ei magatud. Peremees kutsus enda poole vana Lemesi. Kui naised olid laua ära koristanud ja magama läinud, jäid tuppa kolmekesi – külaline, peremees ja Promza.

«Sugukonna peaks saagu vana mees nagu sina, Kiževat,» ütles Lemes. «Nii on alati olnud.»

«Jaa-jah, vana mees,» õhkas Kiževat. «Mis noorest tolku. Pole tal küllalt aru, et sugukonna pea olla.»

Ja sul on, mõtles Promza tigiduseta, oma koduski ei saa korda majja, aga ikka kipud...

«Noored vahivad nüüd aina võõraste maade poole,» jätkas Kiževat. «Õpivad nendelt, kuidas elada, aga oma vanad kombes unustavad ära. Mis siis sellest välja tuleb, kui mordvalased oma kombes ära unustavad?»

«Pole siis enam mordvat,» nõustus Lemes. «Meile pole tarvis võõrast korda ja võõraid kombeid. Meie pole polovetsid ega bulgaarid, meie oleme mordvalased!»

«Justament mordvalased,» noogutas Kiževat.

«Mulle ei meeldi see ... kõigi sugukondade ühtekokku ajamine. Olgu, tõmmati Tenguš oma poole, see on ersa sugukond. Aga miks me peaksime mokšadega ühte hakkama, sellest ei saa ma küll aru!» Lemes painutas end pingil tahapoole ning vaatas Kiževatile otsa. «Milleks meile sihuke koorem selga?»

«Ei ole, ei ole meile tarvis neid mokšasid,» raputas Kiževat pead ning hakkas kõhima. «Me neid... me eraldame nad endast ära!»

«Vaadake, et teid endid ei eraldata,» ei pidanud Promza enam vastu. «K koos mokšadega sai Injuši sugukond kaks korda suure-

maks ja tugevamaks. Kas see on siis paha, kui kogu Mordvamaa saab üheks?»

«Ja mis selles head on?» tõusis Kiževat püsti. «Meie oleme erasad, elame oma maa peal! Nemad tulid mujalt. Ka venelased tulid mujalt. Need tuleb ajada sinna, kust nad tulnud on!» Kiževati hääl muutus kriiskavaks, ta vehkis kätega ja pritsis sülg. «Kõik tuleb laiali ajada! Kui mind pannakse sugukonna peaks, ajan nad kõik minema! Arvan, et sina, Lemes, toetad mind.»

Lemes vaatas nüüd imestunult Kiževati, ta poleks temalt oodanud niisugust ägedust. Ta polnud küll arvestanud sellise sugukonna peaga. Ta oleks tahtnud sellist Kiževati, kellega oli harjunud ja keda oli hõlbus enda alla suruda. Lemes nägi end juba esimese mehena kõigi sugukonna vanemate hulgas. Kui valitakse Purgaz, siis tema esimeseks ei saa, seda Lemes teadis. Et Kiževati tulisust maha jahutada, lausus ta rahulikult:

«Milleks mokšasid ja venelasi ära ajada? Las elavad, nagu elavad, aga ilma meieta. Obran ise lubas venelastel meie juurde asuda, meie ei hakka lahkunu tahet muutma.»

Kiževat vajus longu.

«Muidugi, las elavad.» Nõustus ta ning jäi vait vahtides oma ainsa silmaga peeru leeki.

Promzat tüütasid need tühjad sõnad ning ta läks oma majja magama. Pärast seda, kui Kiževat oli võtnud teise naise, oli Promza enesele ehitanud eraldi maja.

Ta kobas pimedas Ruzava aset ja puges ettevaatlikult sooja teki alla. Peaks tegema kõik, et valitaks Purgaz. Kui peaks pandama Kiževat, saab see õnnetuseks mitte üksi Obrani sugukonnale, vaid kõikidele mordva sugukondadele, mida sellise vaevaga palju aastaid on Purgaz ja Ušmai koondanud. Kiževat lõhub ühe hetkega, üheainsa sõnaga kõik ära. Peab Purgazi eest võitlema. Promza uskus temasse ning otsustas lõpuni seista noorema venna eest.

Veel öösel oli selge ja vaikne ilm, kuid hommikul tõusis tuul, taevas kattus pilvedega ning hakkas sadama laia lund. Tenguš ja Injuš kiirustasid ära sõitma, kuni tee pole täis tuisanud. Nad ei hakanud isegi ootama, kuni valitakse uus pea obrani sugukonnale.

«See on teie asi,» ütles Tenguš. «Kelle valite, see saabki peaks.»

Lemes jäi. Ta tuli isegi Košai Vanemate majja ning kuni rahvas kogunes, jõudis ta mitmetele jagada oma arvamusi. Ta ähvar-

das neid, et kui nad ei vali Kiževati, eraldub ta nendest. Ja mida suudaks Obrani sugukond teha ilma Lemesita? Kui tulevad vürsti mehed, tallatakse nad hobuste jalgade alla.

Promza veenis mehi, et kui ei valita Purgazi, on halb mitte ükski Obrani sugukonnal, vaid ka kõigil mordva sugukondadel. Kui tulevad malevlased, tallavad nende hobused jalgade alla kõik sugukonnad eraldi. Purgaz ei sekkunud kõnelustesse.

Vanamehi kogunes Vanemate majja vähe. Keegi nendest, samuti nagu Kiževat, polnud osa võtnud lahingust linnuse kaitsel. Rohkem oli noori, kes olid kuulnud linnuse põletamisest vaid emade ja vanaemade jutust, nende jutust, kes olid matnud oma mehi ja poegi.

Vanamehed olid nõus sellega, et valima peab kedagi Obrani lastelastest. Sobisid selleks Kiževat, Promza, Onekei ja Purgaz. Promza ja Onekei ütlesid kohe oma arvamuse Purgazi kasuks.

«Tuletage meelde, kes kindlustas linnust ning ühendas mordva sugukondi, kui Ušmai oli haige!» rääkis Promza. «Seda kõike tegi Purgaz.»

Siis meenutas üks vanameestest ka teist asja. «Ma olin Ušmai surma juures,» lausus ta, «ning kuulsin ta viimast sõna. Ta ütles, et sugukonna peaks saagu Purgaz! Selline oli Ušmai tahe!»

«Ušmai tahe on vankumatu.»

«Ušmai poleks meile jätnud halba meest.»

«Mis tähtsust on surnu sõnal?» põrises vana Lemesi jäme bass. «Kuulama peab elavaid inimesi. Pange sugukonna peaks Kiževat!»

«Kiževat!»

«Purgaz!»

Rahvas hakkas käratsema, peade kohale kerkisid rusikad. Sellesse lärmi sekkus Promza terav hääl:

«Rahvas! Meie ei vali sugukonna pead mitte Lemesi sugukonna jaoks! Keda te kuulate?»

Ja rahvas tuli mõistusele:

«Õigus!»

«Olgu Lemes vait, kui ta siia kord tuli...»

Lemes läks näost kahvatuks ja tõusis pingilt püsti.

«Lähme siit minema,» käsutas ta poegi. «Siin ei peeta meid inimesteks!»

Saabus raske vaikus. Rahvas astus laiali ning lasi Lemesi koos poegadega läbi ukse juurde. Purgaz ei teadnud, mida teha – midagi head see ei töotanud. Ta oli juba valmis Lemesile järele tormama ja teda tagasi kutsuma – valitagu või Kiževat või keda tahes. Kuid tal tuli kiiresti aru pähe: «Lemesi viha võib tulevikus vaigistada, aga Kiževati valimist poleks enam võimalik heaks teha».

Uks paukus ja rahvas hakkas uuesti kõnelema:

«Saabub aeg, tulevad veel kummardama!»

«Pole vaja tükkida võõraste asjade vahele!»

«Kus nõuandjad väljas!»

«Valime ise!»

Kiževati poolt olid vanamehed, kes pidasid kinni vanast tavast: ta oli Obrani vanim pojapoeg. Ja kuigi vanamehi oli vähe, nende häält kuulasid ka noored. Lõuna ajaks olid kõik lõpuks väsinud käratsemisest ja hõõrumistest ning siis käskis palvevanem: kes on Purgazi poolt, jäägu majja, kes Kiževati poolt, mingi välja. Välja läksid mõned vanamehed ja nii sai Obrani sugukonnaks valitud Purgaz. Palvevanem teatas, et homseks määrab ta kogu sugukonna palvuse ja rahvas hakkas laiali minema.

Kiževat sammus tuisukeerises ega näinud teed. Juba teist korda ei õnnestunud tal sugukonna peaks saada. Kiževat pomises endamisi kurje sõnu ega suutnud lohutust leida.

Naised kodus said kohe aru, et ta kaotas, ega hakanud midagi pärima. Nad olid kaua vait ja lõpuks Parava ei pidanud vastu:

«Mida sa tükid sugukonna vanemaks? Vaata ennast, mis pea sa ka oled! Isegi kass ei karda sind.»

«Kui võtan ahjuroobi, küll sa kartma hakkad!» kähistas Kiževat ja tõstis käe.

«Seda sa ainult oskadki, et haarata ahjuroopi,» muigas Parava.

Ka Litava ei pidanud Kiževati millekski, aga et Paravale mee-
lehärmi teha, astus tema kaitseks välja:

«Mis sa norid inimese kallal? Tahad vist tõesti ahjuroopi maits-
ta...»

«Võtku teid!» sülitas Parava ja pööras selja.

Promzat ei tulnud ja lauda istuti ilma temata. Tol oli nii hea meel Purgazi pärast, et ta otsustas minna Onekei juurde, et koos

pühitseda võitu. Kõik oli läinud nii, nagu nad olid mõelnud. Kuid seal ta nägi venna näol kurbust:

«Kas sa ei olegi rõõmus?»

«Mulle teeb Lemes muret»

«Leidsid ka mure!» naeris Promza. «Mingu oma teed!»

«Meil on nendega üks tee, Promza. Kui igauks meist hakkab valima oma rada, ei ole Mordvamaal läbisaamist. Lemesi sugukond on meie maade keskel, see on tugev sugukond. Nad sulatavad rauda ja pronksi, meie teeme senini ainult prosse ja haaknõelu. Sellised tühiasjad ei tee meid rikkaks.»

«Miks mitte,» vaidles Promza. Meie inimesed teevad ka pütte, rattaid, saane. Kas seda on vähe?»

«Rauda sulatavad väheke ka Injuši omad,» lisas Onekei.

«Meil on palju rauda vaja!» muretses Purgaz vendade mõistmatuse pärast. «Vaja on, et igal täiskasvanud mehel oleks oma mõök ja piik. Küllalt sellest, et oleme neid bulgaaridelt ostnud.»

«Mis siis nüüd teha, kui nad ära läksid?» laiutas Promza käsi. «Me ei lähe ju neid kummardama.»

«Kui vaja, pole raske ka kummardada.»

«Minna lemesite ette kummardama?» imestas Promza «Mida sa räägid? Obrani sugukond pole kellegi ees kummardanud!»

«Saa aru, Promza, kui Olodimiri vürstid ajavad meid välja Obrani linnusest. Kuhu me siis läheme? Vaat nii... Jääb üle minna vaid lemesite juurde. Kui nad meiega ära ei lepi, ei lase nad meid oma maadele. Kas otsime siis võõraid maid?»

Promza sai nüüd kõigest aru.

«Sa vaatad kaugele ette, Purgaz. Mitte asjata ei valinud me sind sugukonna peaks. Mis siis ikka, võib ka kummardada lemesite ees.»

«Teie koos Onekeiga sõidategi.»

«Miks meie?»

«Ka teie olete Obrani lapselapsed. Mina minna ei saa. Selleks on oma põhjus. Uskuge mind sõnast.»

«Usume, Purgaz,» Onekei patsutas teda õlale ning kutsus naised kohale. «Nüüd me sööme ja joome head mõdu! Ja sina, Promza, jää siia, minu naisterahvad toidavad sind mitte halvemini kui su enda omad.»

Nad istusid laua äärde ning Onekei käskis süüdata veel teise
peeru, et toas oleks valge ja pidulik.

Purgaz ei jäänud kauemaks Košaisse, ülejärmisel päeval pärast valimist läks ta tagasi linnusesse. Kas tõesti keegi lemesitest ei tulnudki Obran-oši? Ei, keegi ei tulnud, isegi Lemesi noorem poeg oli oma linnuses oleva maja maha jätnud. Tema ju peaks tulema, tema peaks koos perega siin elama! Mitu päeva ootas Purgaz tema tulekut ega jõudnudki ära oodata. Oli juhtunud see, mida Purgaz oli kõige enam kartnud: lemesid olid lahku löönud. Ta saatis Košaisse Promza järele. Promza saabus järgmisel päeval.

«Sea end valmis, vend,» lausus Purgaz ohtes. «Võta kaasa Onekei ja sõitke Lemesi juurde. Ei usu, et Obrani pojapojad ei suuda liigutada meie vanaisa põlise sõbra südant.»

«Muidugi oleks parem, kui sa ise sõidaksid,» ohkas Promza. «Aga ma mõistan, et sa ei saa.»

«Mida sa mõistad?»

«Käib ringi paha kõmu sinu ja Mijanža kohta ja sa tead seda. Räägitakse, et nooruses olid sa temaga lähedane. Võib-olla lemesid selle pärast ongi sinu peale tigidad»

«Mida sa räägid, Promza! Kõik teavad, et enne minu ärasõitu bulgaaride juurde oli ta veel täiesti laps. Mida sellest rääkida! Põhjus on mujal. Lemes tahtis väga, et sugukonna peaks saaks Kiževat, et teda keerata sinna, kuhu Lemes tahab. Vanamees hoolitseb ainult oma sugukonna eest, teistega pole tal asja. Neid peab tagasi hoidma, et asi ei läheks paksu riiuni. Sellest ei hakka kellelgi parem. See teegi Lemesile selgeks.»

«Teeme, Purgaz, kui ta tahab vaid kuulda...»

Veel samal päeval sõitsid Purgaz ja Onekei Lemesi juurde Tõši jõe kaldale, mis ei olnud Košai külast kaugel. Ja veel kahe päeva pärast tuli Tumai ning rääkis, et vana Lemes oli käinud tema isa juures keelitamas, et too lööks lahku Purgazist. Selle tasuks lubanud ta injušidele anda osa metsast Pjani jõe kaldal, millise maatüki pärast oli kahe sugukonna vahel olnud ammu lahkkelid.

«Ja mida su isa vastas Lemesile?» küsis Purgaz.

«Ta vastas, et see mets on niigi nende oma ja pole mõtet loovutada seda, mis õiguse järgi nendele kuulubki.»

«Hästi vastas su isa... Mets Pjani jõe ääres on alati teie sugukonnale kuulunud ja seda me ära ei anna Lemesile. Nii ütlegi isale, et selles vaidluses olen ma teie poolel.»

«Ütlen.»

Pärast seda jutuajamist Purgaz enam ei uskunud Promza ja Onekei läbirääkimiste edusse. Kui Lemes keelitas juba teisi, et nad Obrani sugukonnast lahku lööksid, miks peaks ta siis ise leppima! Nüüd hakkab ta igast põhjusest kinni, et veelgi sügavamale lüüa kiilu sugukondade vahele.

Koju jõudis Purgaz videvikus.

«Jälle oled terve päeva söömata,» võttis Ruša teda etteheitega vastu. «Varsti ei jõua jalgu liigutada.»

«Pole viga,» naeratas Purgaz. «See-eest oled sina mul käbe.»

Sellest saadik, kui Purgaz oli majja toonud Ruša ema, tõi Ruša Košaist ära ka poja. Poiss oli väga isa küljes kinni, näis, et armastas teda enam kui ema ja vanaema – ikkagi meesterahvad! Purgaz upitas poega lae alla ja pani enda kõrvale laua äärde istuma. Kaks valgustit valgustasid tuba kehvasti, kuid see-eest ei olnud tarvis nende järele valvata nagu peergude järele – ajasid tossu ja ajagu.

Purgaz sõi koos pojaga, võttis riulilt raamatu ja hakkas omaette lugema. Lugemiseks ei jäänud üldse enam aega, aga väga oleks teada tahtnud, kuidas elavad inimesed teistes maades, mida teevad, millega kauplevad.

«Purgaz, loe meile muinasjuttu või laulu,» palus Ruša. «Ammu pole kuulnud.»

«Kas seal on meie keeles kirjutatud?» imestas ema.

«Ei, seal on kirjutatud bulgaari keeles.»

«Mitte bulgaari, vaid araabia keeles,» parandas Purgaz naist.

«Aga me ei saa ju aru, kui pole meie keeles kirjutatud?» küsis ema umbusklikult.

«Purgaz oskab meie keeles ümber jutustada,» ei lasknud Ruša mööda juhust, et meest kiita.

«Loen kindlasti,» lubas Purgaz, «kuid mitte täna.»

Talle meeldis lugeda muinasjutte, kui hing oli rahulik ja mured ei rõhunud. Praegu polnud muinasjuttude jaoks tuju. Tumai oli

teda hoopis ärevile ajanud. Jutustused võõrastest maadest ja meredest ei mahtunud praegu pähe ja Purgaz pani raamatu tagasi.

«Lähen, kõnnin pisut...»

Ta läks õue ning meenutas lemeseid paha sõnaga. Linnamüürid läbi käima ja valvet kontrollima igal õhtul oleks pidanud Lemesi noorim poeg. Nüüd teda polnud, ta pidi seda ise tegema, nagu varem. «Selle ülesande peaks Tumaile andma,» mõtles ta ning otsustas sisse astuda Vanemate majja.

Vahetuse valvemehed mängisid nipsumängu nagu alati. Purgazi nähes tõusid nad püsti, kuid uus sugukonna pea viipas käega:

«Mängige pealegi, sellest pole lugu.»

«Oleme juba nii kaua mänginud, et ninad ja otsaesised valutavad.»

Purgaz istus nende juurde ning vaatas pealt. Mäng oli väga lihtne, kuid hasartne. Lauale visati laiali pooleks lõhutud ümar-kivikesed. Sõrmenipsuga tuli lüüa ühe nupuga vastu teist, mis samamoodi lebas ning seejuures mitte riivata teisi nuppe. Võitis see, kes kogus rohkem nuppe. Ja kui palju nuppe ta kogus, nii mitu nipsu ta lõi kaotajale vastu nina või otsaesist – nagu eelnevalt oli kokku lepitud. Keegi ei tahtnud peksupoiss olla ja kuna mängus alati edu vaheldus, siis jagati nipsusid üksteisele lugematul arvil.

Kuid see lõbu ei viinud Purgazi raskeid mõtteid eemale. Onekei on muidugi rohkem vait – ta polnud just jutukas, kuid tema kohalolek on Promzale toeks. Seepärast oli peamine lootus Promza peale. Kas ta tõesti ei suuda Lemesit veenda?

Promza saabus linnusesse viie päeva pärast, jätnud Onekei Košaisse. See sõit midagi ei ära ei klattinud. Vana Lemes andis kohe mõista, et kuni Obrani sugukonna eesotsas on Purgaz, pole tal millestki rääkida. Kui Promza ütles, et Purgaz elab temast kauem, tuletas vanamees talle meelde oma poegi ning ähvardas igavese vaenuga.

«Mis me nüüd teeme?» küsis Promza.

«Ühineme,» vastas Purgaz tõsiselt.

«Nalja teed või?»

«Nalja pole millegi üle teha, Promza, ühinema peame igal juhul.»

«Ja kuidas sa mõtled seda teha?»

«Kui nad ei taha meiega rääkida, siis leiame teisi vahendeid.»

«Milliseid?»

«Vähegi, mis!» põikas Purgaz otsesest vastusest kõrvale. «Otsime. Parem ütle, millal sa kavatsed linnusesse kolida?»

«Kuidas – kolida?» imestas Promza. «Kes siis minu eest kodus tööd hakkab tegema? Kiževat ei nõustu mingi hinna eest mind ära laskma!»

«Tema käest me ei küsi. Palka töömehi ja koli siia.»

«Ja mis ma siin tegema hakkam?»

«Hakkad õpetama noortele meestele taplemist.»

«Mis sul mõttes on?» küsis Promza kahtlevalt. «Kas kavatsed kellegagi võitlema hakata?»

«Seda ma pole kunagi kavatsenud. Kavatseda võivad teised ning mis tahes päeval selleks meid sundida. Meil peaks vene võrsete eeskujul olema mehi, kes on iga hetk valmis tapluseks. Ja need mehed peavad asuma siin, linnuses, pidevalt.»

«Ja kes neid toitma hakkab?»

«Hakkame kõigilt koguma andamit vilja näol. Ehitame Košai külla aidad ning hakkame seal vilja hoidma. Siin aga ehitame nende jaoks majad.»

Promza vaatas venda umbusklikult.

«See on pikk lugu,» rahustas teda Purgaz. «Aga alustama peab täna.»

Kevadel, kohe kui lumi ära sulas, sõitis Purgaz Košaisse ja märkis maha kohad, kuhu ehitada aidad. Ehituseks palkas ta mõned töömehed ning keelas neid kasutada põllul ja ale tegemisel – sügiseks pidid aidad olema valmis vilja vastuvõtuks. Purgaz ise töötas koos teistega hommikust õhtuni – puhastas aitade alust pinda, langetas puid, kooris neid, aitas valmistada palgikordi. Onekei majja jõudis ta alles hilisõhtul. Ühel sellisel õhtul kohtas ta Ušmai leske. Nais-terahvas oli teda nähtavasti oodanud – ta ilmus äkki välja maja nurga tagant ning kummardas.

«Mul on vaja sinuga rääkida, Purgaz. Jõudsin eile tagasi Lemesi juurest, käisin tüdart vaatamas Tal on halb nende juures, Purgaz.»

«Kas ootad minult abi?»

«Ei. Mida sina saaksid aidata? Lihtsalt arvasin, et sa tahad teada temast.»

«Sellest tal kergem ei hakka. Kuid sa ei tahtnud ju sellest rääkida?»

«Mitte sellest jah,» noogutas naine. «Mijanزا hoiatab sind: hoi a lemesitest eemale. Ta kuulis pealt, kuidas vana Lemes leppis kokku poegadega, et sind tappa. Seda paluski Mijanزا sulle edasi öelda.»

«Õnnistagu teda selle eest Suur Jumal. Ja miks nad tahavad mind tappa? Ma ei taha ju midagi halba neile teha.»

«Seda teavad nähtavasti üksnes lemesid ise. Rohkem ei öelnud ta mulle midagi.»

Hommikul võttis Purgaz kaasa kolm ratsanikku ja sõitis linnusesse. Ta ei suutnud kuidagi mõista lemesite sellist tigidust. Nad ei taha ju ometi Mijanزا pärast talle kätte maksta! Ta ju selgitas mehele kõik ja pärast seda ei tohtinuks tolele jääda kahtluse varjugi. Ei, nähtavasti on vana Lemes alustanud salasepitsusi.

Linnuse peavärava juures kohtas ta Tumaid, kutsus ta kõrvale ning küsis, kas siin on käinud keegi Lemesi omadest.

«Pole,» vastas Tumai lühidalt.

«Kui keegi tuleb, ütle mulle.»

«Ütlen.»

«Ja veel mis, Tumai. Seo vööle mõök. Aga kui sulle ei meeldi mõõgaga käia, käi piigiga. Piigiga on mugavam.»

«Mugavam,» nõustus Tumai ega imestanud Purgazi ootamatu ettevaatlikkuse üle: sugukonna pea teab.

Pärast kevadkülvit tuli Promza. Purgaz käskis tal linnusesse koguda kõik Obrani noored lapselapsed ja lapselapselapsed.

«Meil peab olema kindel valve,» selgitas ta Promzale. «Sina oled nende vanem ning õpetad neile sõjariistade käsitamist.»

«Kas kogud seda jõudu lemesite vastu või?» ei mõistnud Promza kuidagi Purgazi.

«Nende vastu valmistan muud, seda, mida nad sugugi ei oota. Aga selleks on veel aega. Aga nüüd olgu sul teada: nad kavatsevad mind tappa. Ja ära sa sellest kellelegi räägi.»

Promza jahmus, ta polnud sugugi mõelnud, et lemesid võiksid niikaugele minna.

«Kust sa seda tead? Ega sa ei eksi?»

«Ei eksi. Seda rääkis mulle usaldusväärne inimene. Nii et pea nende inimesi silmas.»

«Löön neil pead otsast!»

«Miks siis kohe päid lüüa? Võid ka süütuid hukutada. Nad võivad ju saata ka kellegi võõra selleks.»

«Hakkan silma peal hoidma.» Promza oli aru saanud, et venna ettevaatlikkus polnud asjatu. «Kohe homme saadan ratsanikke küladesse, las koguvad poisid kokku.»

Lemesitega otsustas Purgaz teha lihtsalt. Ta kavatses ajada nad riidu Injuši omadega Pjani jõe juures oleva metsa pärast ja kui kired löövad kahe sugukonna vahel lõkkele, esineda nende lepitanajana. Ja kui lemesid hakkavad jonni ajama, siis ähvardab ta asuda injušide poolele. Lemesid peavad aru saama, et parem on naabritel elada rahu kui neid ähvardada.

Suve keskel soovitas Purgaz Tumail sõita oma külla: varsti algab metsast mee kogumise aeg ning peab hästi kaitsma Pjani metsa lemesite eest.

«Kogu selle metsa mesi kuulub teie sugukonna inimestele,» lissas Purgaz. «Te ei pea tilkagi loovutama lemesitele.»

«Ei loovuta.»

«Kui sa ei saa nendest oma jõududega jagu, anna mulle teada ja ma tulen sulle appi.»

«Tulen toime,» Tumai pörutas piigiga vastu maad.

Ta sõitis ära ning oleks kui maa alla vajunud. Purgaz hakkas muretsema – ega ometi vana Lemes lasknud Tumaid ennast tappa... Esimene teade saabus suve lõpul. Purgazile teatati, et kahe sugukonna vahel on alanud tõeline taplus. Lemesid põletasid maha kolm Injuši küla ning valmistuvad nüüd ründama tema enda asulat. Miks Tumai ei kutsunud appi? Kas ootab, mil kogu sugukond maha tapetakse? Purgaz käskis Promzal valmis olla, kuid ei tahtnud sündmustest ette rutata.

Lõpuks sügise hakul tuli Tumai koos oma inimestega linnusesse. Ta tõi vankril kaasa kaks Lemesi poega: vanem, Važdai, oli kinni seotud ja noorem oli verest tühjaks jooksmas.

«Näe,» noogutas Tumai vangide poole.

«Näen,» sõnas Purgaz. «Räägi.»

Sündmused olid kulgenud nii, nagu Purgaz oli neid ette näinud. Lemesi inimesed tulid metsa, kuid Tumai ajas nad minema. Päev hiljem tulid nad uuesti ja Tumai ajas nad jälle ära. Siis käskis vihane Lemes koguda suure hulga mehi, läks injušide peale, põletas maha kolm küla. Vana Lemes sai selles lahingus surma ja tema noorem poeg, Mijanža mees, haavata. Ja siiski ei suutnud injušid vastu seista lemesite survele ning taganesid metsa. Aga öösel ründas Tumai magavaid lemeseid, ajas nad laiali ning võttis vennad vangid.

Purgaz käskis kutsuda Ušmai lese ning andis temale üle Mijanža mehe, et ta seoks haavad kinni ning raviks teda, nagu suudab. Lemesi vanema poja Važdaiga otsustas Purgaz rääkida. Ta kutsus juurde Tumai ja Promza ning kõik koos läksid Vaneimate majja.

«Istu,» Purgaz osutas pingile ning käskis puhkavatel vahimeestel välja minna.

Važdai istus noruspäi pingile ega vaadanud kellelegi otsa. Kui vahimehed olid välja läinud, pani Purgaz nende järel ukse kinni ning astus Važdai juurde.

«Noh, mida te siis saavutasite?» küsis ta vaadates ülalt Važdai mustadesse karvadesse kasvanud kaela. «Algas riiust ja lõppes teie isa surmaga. Kas te tõesti ei taha elada kõigiga rahu, ilma kisklemiseta?... Olgu, me laseme sind koos vennaga minna, kui annad sõna, et jätad metsa Injušile. See kuulub neile õigusega.»

«See on meie mets!» hüüatas Važdai.

«Ei, meie oma!» karjus Tumai.

«Vakka!» peatas taas tekkiva riiu Promza. «Mina tean, kuidas selle metsaga oli. See oli alati kuulunud injušidele, aga kui teie sugukond tundis oma jõudu, võtsite selle nende käest ära.»

«Nii see oli,» kinnitas Purgaz. «Ja viimane taplus kinnitas lõplikult, kelle oma see on. Nähtavasti nii soovis Suur Jumal.»

«Meie võitsime lahingu!» Važdai hüppas pingilt püsti

«Miks siis sina oled vangis, aga mitte Tumai?» imestas Purgaz. «Parem vaiki, võitja. Anna sõna ja mine koju.»

Važdai istus ja pööras pea kõrvale:

«Olgu...»

«Anna sõna!»

«Ma ei hakka neid ründama!» karjus Važdai, lasi siis pea norgu ning lisas vaikselt: «Annan sõna...»

«Ja veel anna sõna, et hoiad meiega ühte,» nõudis Purgaz.

«Annan sõna,» Važdai pea vajus veelgi madalamale, näis, nagu hakkaks ta kohe nutma. Ta õlad tõmblesid, kuid ta sai endast jagu ning tõusis püsti uhke ja endasse tõmbununa. Kellegi poole vaatamata, kellelegi noogutamata sammus ta ukse juurde, rebis selle järsu liigutusega pärani ja läks õue.

Purgaz pöördus Promza poole:

«Näed, ei olnudki tarvis kummardada.»

Promza noogutas vaikides ning neelas alla klombi kurgust.

Purgaz ei rahuldunud sellega ning otsustas viia asja lõpuni. Ta sõitis lemesite juurde sugukonna uue pea valimistele. Ta ei usaldanud Važdaid ning saavutas seda, et sugukonna peaks valiti lahkunud vanamehe keskmine poeg, arukas ja tasakaalukas Botai. Mijanža mees suri rasketesse haavadesse.

Uued aidad täideti sügisel viljaga. Andamit koguti esialgu vaid kahelt sugukonnalt, Obrani ja Injuši omadelt. Aeg-ajalt oli seda ka varem kogutud – orava-, rebase ja nugisenahkade näol. Karusnahad müüdi bulgaari kaupmeestele, nende eest saadud raha läks sugukonna vajadusteks. Aitadesse kogutud vili oli ette nähtud linnuse valve jaoks.

Järgmisel kevadel hakati linnusel ehitama uusi maju. Kuid Purgaz käskis need asetada nõnda, et majade vahele jääksid laiad tänavad, nagu see oli Suurlinnas. Selleks tuli lammutada mõned vanadest majadest. Vanamehed hakkasid torisema, neile ei meeldinud, et noor sugukonna pea lõhub vanu mordva kombeid selle asemel, et neid hoida, ega küsi nendelt nõu, otsekui poleks neid olemaski. Neid ei kutsutud enam isegi Vanemate majja ning paljud saadeti külladesse laiali. Linna valvasid nüüd ainult noored mehed ja isegi tuld Vanemate maja koldes hakkasid hoidma tattinid. Selleni oli asi arenenud! Vanamehed nurisesid, kuid ainult isekeskis.

Purgaz ehitas ka omaenda maja ümber. Ta lõhkus ära vana kolde ning selle asemele ehitas korstnaga ahju, midagi sarnast bulgaaride omale. Rušale see ei meeldinud.

«Talvel külmume kõik ära,» torises ta. «Kuhu oled tule ära peitnud?»

«Ma ei peitnud ära tuld, vaid suitsu ja tahma,» selgitas talle Purgaz. «Ja kui tuleb talv, siis ütled, kas sul on soe. Sa ju elasid Suurlinnas bulgaari naise juures, kas sul oli külm?»

«Siis oli ka ilma ahjuta soe.»

Aga hoopis imestama pani ta inimesi siis, kui bulgaari kaupmehed tõid talle tema palvel aknaklaasi. Tõsi, teel pooled klaasidest läksid puruks, seepärast klaasis Purgaz ära vaid kaks akent, ühe oma majas, teise Vanemate majas. Klaasid olid tuhmivõitu ja mulikestega, kuid see polnud siiski nahk, läbi mille jätkus valgust vaid aknalauani. Seda ennenägematut imet tuldi uudistama mitte ükski linnusest, vaid ka kaugetest küladest.

«Kui kõikides majades oleksid sellised luugid, näeksime hästi valgust!» unistasid ühed.

«Selliste läbipaistvate luukide jaoks ei jätku meil oravanahku,» tuletasid teised meelde.

Ja siis otsustas Purgaz saata sugukonna rahadega Bulgaari- maale mõned noormehed, et nad õpiksid klaasikunsti. Ta pani nad paatidesse ja andis kaasa kirja Ilhamile, kellel palus leida nende jaoks häid meistreid.

Tumai tõi linnusesse oma lähedasi mehi ning hakkas neile Promza eeskujul õpetama sõjariistade käsitamist.

Ammusest ajast oli kombeks – nii oli see ka Obrani ja Ušmai ajal – saata inimesi sadamasse, kus nad võisid teada saada kõik- suseid uudiseid saabunud kaupmeestelt ja mujalt tulnud inimes- telt. Uudised võisid olla erinevad ja Purgaz neid eriti ei usaldanud. Ja peamine: kõik need uudised jõudsid sadamasse liiga hilja. Ja Purgaz hankis abi kindlatelt inimestelt Vladimirist endast. Nood teatasid talle Okaa tagant kõige tähtsamaid uudiseid, mis alles tekkisid vürstide ja malevlaste peas. Usaldusväärsed inimesed olid tal ka Suurlinnas. Ilham oli temale lähedane inimene ja tea- tas talle sageli, mida mõeldakse ja kavatsetakse Vladimiris. Pur- gaz usaldas Ilhami, aga arvas ikkagi, et pole ülearune teada, mida mõeldakse ja kavandatakse Suurlinnas endas.

Esialgu ei laekunud halbu uudiseid ei läänest ega idast. See- pärast lasi ta kerge südamega lõikuse ajal inimesi küladesse oma peredele appi ning sõitis ka ise koos oma naiste-lastega Košaisse, jättes linnusesse enda asemele Tumai koos väikese vahimeeste salgaga.

Sel aastal kasvas uuel alemaal rukis kui müür. Nagu tihe püst- tara jäi viljalõikajate selja taha tugevad viljavihud. Ilm oli palav ja tuuletu. Töömeestele, keda Onekei nüüd pidas, ei jõutud vedada külma allikavett – seda joodi segatuna hapupiimaga.

Purgaz osutus üsna kõlbmatuks viljalõikajaks. Juba esimese vihu ajal oleks ta sõrme omal peaaegu otsast lõiganud.

«Mis viljalõikajat sust on,» ütles Ruša tal sõrme sidudes. «Selle asemel, et oma sõrmi lõigata, mine parem jõe äärde ja puhka. Saa- me ilma sinuta hakkama.»

«Jah,» nõustus Purgaz, «nähtavasti tuleb sul kahe eest tööta- da.»

«Siis ma teen parem kolme eest.»

«Miks kolme eest?» ei saanud Purgaz aru.

«Sul ei ole ju teist naist, eks siis töötan tema eest ka.»

«Kas sa tahad siis, et ma võtaksin teise naise?»

«Oi, Purgaz! Hoidku Suur Jumal sind selle eest.»

«Mis sa siis räägid teisest naisest?» ei mõistnud Purgaz.

«Seda, et ma parem töötan kolme eest, peaasi, et sa teda ei võtaks.»

Purgaz hakkas naerma. Ta polnud kunagi mõelnud teise naise peale. Tal oli majas niigi kaks naisterahvast, kes tulid kogu majapidamisega toime. Ja ega see majapidamine olnudki suur! Üksainus lehm, keda peeti laste pärast. Palju naisi oli vaja sellele, kellel oli suur majapidamine, aga temale polnud neid tarvis.

«Lähem tõepoolest jõe äärde...»

Ta läks jõe kaldale ning istus kahara paju alla varju. Siin oli jahe. Pea kohal sumisesid karvased metsmesilased. Ta kuulis selja taga kergeid samme ja pööras ringi. Tema selja taga seisis Mijanža.

«Ah see oled sina...»

«Mina, Purgaz.»

Sellest saadik, kui ta oli koos mehega linnusest lahkunud, polnud Purgaz teda kohanud. Ta vaatas teda ega tundnud temas ära kunagist kaunist ja elavat tütarlast. Kui talle oli minevikust midagi alles jäänud, siis need olid ta suured sinised silmad. Aga kui palju kurbust ja valu oli nendes!

«Kuidas elad, Mijanža?»

«Puhkan mehest...»

«Ta ise kutsus oma surma esile.»

«Head teed tal minna. Suur Jumal kuulis mu palveid ja vabastas mind temast...» Mijanža vaikis ning astus veel sammu Purgazile lähemale. «Ma olen nüüd üks, Purgaz...»

«Miks üks? Sul on lapsed.»

«Lemesid ei andnud mulle lapsi. Nad ütlesid, et lapsed kuuluvad nende sugukonnale.» Mijanža langetas pilgu ning lausus tasa: «Purgaz, sa ju armastasid mind, kas tõesti jätab mind üksi? Minu saatuseks on vist olla teiseks naiseks. Sinule lähaksin ka kolmandaks või neljandaks...»

«Mulle aitab ka ühest. Ja kuidas sa saaksid tulla mu majja, mida inimesed ütleksid? Võivad ju öelda, et su mees hukkus riiu pärast minuga.»

Äkki jooksid otse nende poole Onekei tütreid, jäid kohmetunult seisma, hakkasid siis naerma ning jooksid vette.

Mijanža saatis neid pilguga:

«Sa võtad ju millalgi nagunii teise naise.»

«Ei, jään alatiseks elama ühega.»

«Tahan sinult last... Kardan vanaduses üksi jääda.»

«Ära karda, Mijanža – lapsed kasvavad suureks ja tulevad su juurde –, sa oled nende ema.»

«Kui su sõnad jõuaksid Suure Jumala kõrvu...» Mijanža pööras ringi ning sammus aeglaselt oma põllu poole.

Ööseks läksid külla ainult need, kellel olid väikesed lapsed, teised jäid ööbima põllule. Purgaz pani auna alla mõned vihud. Sai pehme ja lõhnava aseme.

«Mis uudist Mijanža sulle rääkis?» küsis Ruša Purgazi kõrvale heites.

«Mis uudiseid tal ikka saab olla. Kaebas oma üksilduse üle. Lemmesid ei andnud talle lapsi.»

«Mingu uuesti mehele.»

Purgaz tahtis öelda, et Mijanža läheks ainult temale, kuid vaikis, ei tahtnud naise tuju rikkuda. Kuid Ruša mõistis oma naiseliku vaistuga, mis Purgaz oli ütlemata jätnud.

«Mijanža armastab sind siiani. Ka sina armastad teda, ära varja.»

Purgaz ohkas, kobas pimedas naise käelaba järele.

«Mijanža on väga muutunud. Sellest, keda mina armastasin, pole midagi järel.»

«See ei tähenda midagi. Sa armastad teda ikkagi, ma tunnen seda... Kui soovid, Purgaz, võta ta omale teiseks naiseks – ma ei oleks sulle pahane.»

Purgaz kergitas end isegi üles:

«Aga mida sa päeval rääkisid? Kas on meelest läinud?»

«Ma ei rääkinud temast, vaid teistest.»

«Ole rahulik, kedagi ma ei võta, ei Mijan zat ega kedagi teist. Maga! Sa pole vist väsinud, et lobised keskööni.»

Ruša jäi vaikseks. Ka soe täherikas öö oli vaikne ja rahulik. Äkki rikkus vaikust öökulli hõige. Ruša võpatas ning surus end ehmunult mehe vastu. Kuid öökull hüüdis ja nuttis nagu unest üles äratatud laps. Ta tekitas Purgazis kaastunnet ja haledust. Vahest on Rušal õigus... Aga kas ta armastas praegu Mijan zat, nagu kunagi oli armastanud? Purgaz jäi mõttesse ning tabas end mõttelt: et kui ta oli kord juurdlema hakanud ega osanud endale vastata sellele küsimusele, siis tähendas see, et pole enam seda endist armastust. Armastuse asemele on asunud kaastunne...

Purgaz vaatas Košai külas üle sugukonna aidad. Kahte oli veel jäänud möödunud aastast vilja, neli olid tühjad. Varsti täideti ka need. Aitade järele vaatas Onekei, tema saatis ka vilja linnusesse vahimeestele ja neile, kes seal pidevalt elasid. Ootamata ära lõiku-se lõppu, sõitis Purgaz koos kahe ratsanikuga Obran-õši.

Linnuses oli kõik rahulik.

«Vaikus?» küsis Purgaz Tumailt.

«Vaikus.»

«Midagi pole juhtunud?»

«Käis karu...»

«Kus ta käis?»

«Väravate juures. Mõtlesin, inimene kraabib. Küsisin, mis vaja. Ei vastanud. Vaatasin müürilt. Nägin, väga soojalt riides – inime-ne suvel nii ei ole. Poisid viskasid teda kepiga, siis hakkas mõirga-ma, läks ära.»

«Lõbustas teid pisut?»

«Lõbustas.»

«Kas lemesitest ei käinud keegi?»

«Ei.»

Purgaz jäi mõttesse. Muidugi, vanem Lemes ei andesta obranidele solvangut, kuid Botaiga läksid nad lahku sõbralikult.

«Ütle, Tumai, kas Botai on sinu peale tige, et sa tookord ta vanema venna kinni sidusid?»

«On.»

«Peaks temaga rääkima, ta ju teab, et riid head ei too.»

«Kas kinni siduda ja tuua?» küsis Tumai tõsimeeli.

«Oh ei!» krimpsutas Purgaz pahaselt nägu. «Aitab sest kinni sidumisest. Tuleks nende juurde sõita. Varsti hakkame andamit koguma, peab sundima ka neid oma osa andma. Möödunud aastal ei andnud nad midagi.»

«Kinni siduda!» kordas Tumai jonnakalt. «Heaga neid ei sunni.»

«Proovime ikkagi heaga. Ja ärme lükkame seda edasi.»

Purgaz käskis välja valida kümme noormeest, et hommikul välja ratsutada.

«Kas meil sadulaid ikka jätkub? Tumai, mis sõjamehed me oleme ilma sadulateta? Käsi neid rohkem valmistada.»

«Valmistame.»

Purgazil endal oli hõbenaastudega bulgaari sadul, kannused vasest. Väga mõnus sadul. Ratsutada oli palju mugavam ja kiirem kui kolistada jäiga vankriga mööda metsateid.

Kolmandal päeval mets lõppes ja ratsanikud jõudsid avarale tasandikule, mille keskel oli Lemesi väike linnus. Kaugemal, üle Tõša jõe orus seisid tihedalt suure küla majad. Nende taga, teisel pool punakaid põllulappe algas taas lõputu põlismets. Purgaz pöördus ratsanike poole:

«Jõudsimegi Mordvamaa keskpaika.» Ta puudutas hobust ning sõitis piki madalat planku pärani lahti oleva värava juurde. «Siin pole inimestel midagi karta. Enne, kui vürsti omad siia jõuavad, peavad nad tungima läbi meie maade. Paljud elavad rahulikult meie selja taga.»

Väravast kargas välja tohtu karvane koer ning tormas kähiseva haukumisega ootamatutele külalistele vastu. Purgaz kummardus sadulas ja äigas talle piitsaga. Peni lämbus raevust. Väravale ilmus vanamees ning ajas koera minema.

«Kust tulete?» küsis ta

«Obran-ošist,» vastas Purgaz.

Vanamees kortsutas oma halli kulmu ning torises pahaselt.

«Mida sõidetakse... Käib viljakoristamine, inimesed on põllul.»

«Võib-olla tulime appi,» hüüdis üks ratsanikest lõbusalt.

«Juhata meid Vanemate majja ja kutsu Botai,» käskis Purgaz.

Vanamees viipas käega, kutsudes neid järgnema. Ratsanikud ronisid hobuste seljast maha. Vanemate majja juures käskis Purgaz kaaslastel oodata õues, ise läks hämarasse, suitsulõhnalisse majja. Peagi tuli Botai. Nad kummardasid teineteisele ning peremees palus külalisel istuda.

«Tulin sind vaatama,» Purgaz istus ning toetus kätega pingiservale.

«Olgu sul selleks Suure Jumala õnnistus,» kummardas Botai uuesti. «Kuid lähme minu majja, sinu mehi aga käsin siin toita.»

Botai majja oli suur, kolme aknaga. Peremees asetas Purgazi ette külma liha.

«Söö seni. Kohe tuuakse midagi. Kas tulid kauaks meie juurde?»

«Pean sõitma veel Tenguš'i juurde. Kui sa ära ei aja, sõidan homme minema.»

«Mis sa räägid, Purgaz? Ega me sinuga ju riius ole. Oleme sõbrad, mitte vaenlased.»

«Muidugi sõbrad, Botai,» rahustas teda Purgaz.

Tuli eit, pani lauale keedetud hernest.

«Kas jood mõdu või eelistad allikavett?» küsis Botai.

«Sellise palavaga on vesi parem,» Purgaz sõi mõnuga herneid. «Kuidas sul sel aastal viljaga on?»

Botai kehtas ebamääraselt õlgu:

«Nagu alati.»

«Kas möödunud aastast jäi palju järele?»

«Mis järele,» imestas Botai. «Mida varusime, kõik sõime ära.»

«Ja kas tänavu on sama lugu?»

«Kuidas muidu. Igal aastal sama lugu.»

«Aga kui järgmisel aastal juhtub ikaldus, mida siis sööte?»

«Nagu ikka, tamme tõrusid ja niine koort.»

«Koor ei asenda leiba. Peaksite looma sugukonna varu. Möödunud aastal ehtasime kuus aita, kaks nendest on senini täis. Aga teile oleks vaja mitte kuus, vaid kaksteist aita, teil on suur sugukond.»

«Kas siis peaksime koguma küladest vilja?»

«Muidugi. Meie nii teemegi.»

Botai jäi mõttesse:

«Ei tea. Kas see meeldib rahvale?»

«Kui rahvas ei saa aru, sunni neid aru saama. Millega sa sõjamehi hakkad toitma, kui vürstid või polovetsid ründavad? Nad hakkavad sul langema mitte mõõga, vaid nälja läbi.»

«Peab mõtlema, Purgaz...»

«Mõelda pole enam aega. Peaksite kohe hakkama aitasid ehitama ja andamit koguma. Ja veel, Botai. Ära arva, et sa saad vürstide eest end peita minu selja taha. Ma ei pruugi neid takistada teie juurde tulemast. Mõistad?»

Botai ei olnud sellele mõelnud ja nüüd, mil temani jõudis Purgazi sõnade mõte, tundis ta end äkki abituna.

«Sa ei tee seda...»

«Ei tee, kui ma tean, et ka teie oskate tapelda ja mitte vaid magada.»

Botai sai aru, millele Purgaz vihjas, ning solvus:

«Tumai käitus tookord ebaausalt.»

«Vaiki, Botai! Kas külasid põletada oli aus? Tumail oli kolm korda vähem rahvast kui teil. Kuid teile meeldib magada, aga Tumai õpetab oma mehi taplema. Saada tema juurde sadakond noormeest ning ta õpetab neile, kuidas hoida käes mõõka ja piiki. Ja kui nad tagasi tulevad, õpetavad nad teisi. Siis on teil sõjavägi, mis pole kehvem Olodimiri vürsti omast.»

«Oi, Purgaz, seda sa ütlesid hästi! Nüüd ma mõistan, milleks on vaja viljaaitasid. Ma kogun vanad kokku ja püüan neid veenda.»

«Botai, sina oled sugukonna pea ning sul tuleb rahvast mitte ükski keelitada, vaid ka käskida. Sinu isa hoidis ka vanamehi peos.»

Purgaz tuletas meelde vana Lemesit. Too ei keelitanud kedagi, ta tegi seda, mida pidas vajalikuks, ning kõik allusid temale. Muidugi, Botai oli veel noor ning selleks oli aega vaja, et usutaks sugukonna pea tarkust. Kuid just aega oli vähe! Purgazile oli räägitud, et Botai ja tema vanem vend Važdai ei saa sageli hästi läbi. Sellest saadik, kui Važdaid ei valitud sugukonna peaks, tegi ta kõike Botaille vastu. Ja veel oli Purgazile räägitud, et vanameestel on isegi mõttes Botai välja vahetada ning valida sugukonna peaks siiski

vanem vend. Kui Botai hoiab kinni Obrani sugukonnast, ei julge mingid vanamehed tema vastu välja astuda. Seda andiski Purgaz Botaile mõista. Ja kui Botai sellest lõplikult aru sai, tundis ta endal seljas olevat paksu härjanahast turvist.

Vanema Lemesi jonniga vaigistada ja Botaile tarkust lisada aitas Muromi vürst. Ta aitas isegi Purgazil siduda seda alistamatut sugukonda kindlalt enda külge.

Saanud teada kahe mordva sugukonna omavahelisest vaenust, otsustas Muromi vürst seda ära kasutada ning ründas talvel mordva külasid Okaa lähistel. Olles kindel, et Purgaz ei tule appi oma vaenlasele, tegutses vürst vabalt ja kartmatult. Kuid kohe, kui Purgazile teatati kallaletungist, kogus ta kiiresti kokku salga ning liikus Muromi poole. Jõudnud oma piiriäärse, Porvati, küalani, peatus ta ning ootas Botailt teateid. Kuid Botai ei saanud miskipärast abi järele ning läks vürsti vastu üksinda. Siis vajuski Muromi malev talle peale. Botai ise pääses imekombel vaenlase rõngast välja ning põgenes väheste meestega metsa. Kui vürst oli paljusid tapnud ja paljusid võtnud vangiks, liikus ta mööda Tõša jääd Lemesi linnuse ja küla peale. Alles siis ilmus Porvatisse Botai.

«Kas sa teadsid, et ma ammu ootan sind siin?» küsis Purgaz.

«Teadsin, Purgaz, aga Važdai ei lubanud sinu juurde tulla. Unusta kõik ja aita Suure Jumala nimel. Kahe-kolme päeva pärast põletavad nad meie linnuse maha, võtavad karja ning kogu viljasaagi!»

«Jälle magasite maha,» muigas Purgaz. «Miks sa ei saanud Važdaid abi järele? Kus see uhke mees ennast praegu peidab? Meie Tengušiga tuleme sulle appi. Kuid tea: kas oled alati meiega või jääd üksi.»

«Sa ju tead, et ma pole kunagi kavatsenud teist eralduda!»

«Mine, kogu oma mehed kokku. Ära malevlastega lahingusse astu, meelita neid mööda jõge kaugemale.»

«Kuni ma oma mehi kogun, panevad nad linnuse põlema!...»

«Ehitame uue,» katkestas teda Purgaz. «Tee, nagu ma sulle ütlesin. Sa ei jää üksinda, sinu juurde tuleb Tenguš.»

Purgazi arvestus oli lihtne. Lasta malev võimalikult kaugele mööda Tõšat ja kui Botai ja Tenguš pööravad nende poole näoga, lüüa vaenlast selja tagant. Ta saatis Tengušile ütlema, et too

liiguks kiiresti Lemesi linnuse juurde, ise aga läks alla Tõša jää peale ning liikus teel külasid rüüstava ja põletava maleva jälgedes.

Kuid malev peatus ootamatult ja pööras tagasi – nähtavasti oli vürstile ette kantud, et tal on vastane sabas. Purgaz ei oodanud seda, ei astunud lahingusse ning varjus kiiresti metsa. Ta lasi maleva endast mööda, ootas Tenguši ja Botai järele ning ühiste jõududega surusid nad vastase alla ja ajasid teda taga kuni Okaa-ni välja. Päästeti ära kõik inimesed, kari ja voodid. Peatuti alles päris Muromi lähistel. Mehed tahtsid tungida linna ega saanud aru, miks neid hoitakse tagasi ega lasta kätte maksta rüüstatud ja põletatud külade eest.

«Jahtuge maha, tulipead,» Purgaz ei soovinud uut verevalamist. «Milleks õrritada karu tema enda koopas? Kas teil on meelest läinud, kes istub Olodimiris? Kas arvate, et nad andestaksid meile Muromi?»

Keegi ei mõelnud nii, meenutati ka seda, et Obrani linnus oli jäänud peaaegu kaitseta. Võit oli pea segi ajanud. Kuulmatu asi – taga ajada Muromi vürsti ennast! Vaat, mis tähendas üksteise toetamine. Kummardus Muromi vürstile julma, kuid targa õppetunni eest!

Ja mordvalased pöörasid tagasi. Lemesi omadele anti tagasi kõik, mis malevlased olid neilt röövitud. Pögenemisel maha jäetud hobused ja sõjariistad jagas Purgaz õiguse kohaselt Tengušiga.

Purgazil oli ka selles õigus. Nagu teadjad hiljem ette kandsid, oli Vladimiri vürst juba valmis minema Obrani linnuse peale. Alles siis, kui ta kuulda sai, et Purgaz ei puutunud Muromit, jättis ta oma kavatsuse katki.

Muromi vürsti sõjakäik sidus Lemesi sugukonda nii hästi Obrani sugukonnaga, nagu seda poleks suutnud mingid sõnad. Ja keegi lemesitest ei saanud nüüd süüdistada Purgazi, et neid endid ei süüdistataks. Botai saatis samal talvel kaks oma poega Obrani linnusesse, käskides neil olla Purgazile igas asjas ustavad. Ja kevadel saatis ta sadakond noormeest sõjaasjandust õppima. Oma mehi ei saatnud vaid Tenguš, ta otsustas neid ise õpetada – sest Obrani linnus jäi kitsaks, polnud kuhugi enam ehitada uusi maju. Purgaz tahtis nihutada kaugemale idapoolset müüri, aga kui järele mõtles, sai ta aru, et sellel ei ole mingit mõtet – linnus asus liiga lähedal Olodimiri vürstile, ta ei jäta seda rahule oma elupäevade lõpuni. Tuleb ehitada uus tõeline linnus Suurlinna eeskujul ku-

hugi Mordva maade keskele. Ja et selles linnuses vägevate, vallutamatute müüride taga elaks inimesi kõikidest sugukondadest, et seal oleksid sugukondade aidad viljaga ja et sellesse toodaks andamit rahana ja karusnahkadena ning õpetataks noortele meestele sõjakunsti.

«Tuleb välja, et sa tahad Obrani linnuse maha jätta,» imestas Promza, kui Purgaz oli rääkinud talle oma kavatsusest.

«Ei, Obrani linnust maha jätta ei tohi. Kuid siia jääb vaid vahtkond, aga meie peamine jõud peab asuma Mordvamaa keskel. Siis ei taba vaenlane meid ootamatult, ükskõik kust kandist ta ründab.»

«Ja kus see on, meie maa keskpaik?»

«Keskpaik on Lemesi linnus. Sinna tulebki ehitada uus linn. Ja kui me selle valmis ehitame, ei saa lemesid meist kuhugi eralduda. Kõik külad Obrani linnuse ümbrusest kolime Tõša jõeale. Seal on palju vaba maad, jätkub kõigile.»

«Kas arvad, et lemesid lasevad meid oma maadele?» kahtles Promza.

«Kas arvad, et Muromi vürst pole neile midagi õpetanud?»

«Tõsi jah,» nõustus Promza, «küllap on õpetanud. Kuid meid saab Lemesi maadel olema vähem ja kas nad ei võta meie üle võimust?»

«Ei võta. Ülevalpool on sugukondade pead, kõik sugukonnad, suured ja väikesed, aga on võrdsed.»

Promza jäi vait – Purgazil oli alati õigus. Ega teda asjata sugukonna peaks valitud.

Purgaz sõitis lemesite juurde kohe kevade alguses, enne lume sulamist. Tumai tahtis kangesti temaga kaasa minna, kuid Purgaz veenis teda ümber: tema läks rahu viima, Tumai aga tuletaks neile meelde nende häbi, mille nad sooviksid unustada. Purgaz oli nende jaoks nüüd sugukonna päästja ning teda võeti vastu ilma eelarvamusteta.

Pärast kuuma sauna ja külluslikku sööki koos külma mõduga hoiatas Purgaz Botaid, et jutuajamine tuleb pikk ning ta tahaks, et sellest saaks teada kogu tema sugukonna rahvas.

«Sinust peetakse lugu, Purgaz,» lausus Botai. «Ma usun, et meie omad mõistavad sind, nad teavad, et sa ei tee neile liiga.»

«Ära kiirusta, enne kuula. Ma tahan meie külad ümber kolida Tõša jõele. Mida ütlevad selle kohta sinu inimesed?»

Botai tahtis küsida, milleks seda Purgazile äkki vaja on, aga et teda mitte solvata kahtlustamisega, vastas ta lihtsalt küsimusele:

«Tõša ääres on mõned vene külad. Need on seal ammu ja mordvalastel pole kunagi olnud midagi nende vastu. Ma arvan, et neil pole ka teie vastu midagi, kui te tahate meie juurde kolida. Praegu on veelgi rohkem ruumi: malevlaste põletatud külade elanikud läksid Pjana jõe äärde – kaugemale Muromist.»

«Just nende kohtade peale kolikski meie rahvas, kui sul midagi selle vastu ei ole.»

«Eks koligu. Räägime vanadega.»

«Räägime, Botai. Kuid see pole kõik, mida ma tahtsin sulle öelda. Sa tead ka ise, et sinu linnus on nigel nii malevlaste kui ka polovetside vastu. Selle kõrvale oleks vaja ehitada suur ja tugev linnus.»

«Purgaz!» löi Botai käsi kokku. «Me ei saa vana linnusegi müüri parandatud! Sina aga räägid uuest linnusest...»

«Ära selle pärast muretse. Kogume inimesi kõikidest sugukondadest, sest seda on kõigile vaja. Meie ei saa rahulikult elada Olodimiri külje all. Linnusele teie maal ta hammas ei hakka ning meil oleks alati aega valmistuda temaga kohtumiseks. Ja meie ei tülitaks teie rahvast. Sina nagu olid, jääksid sugukonna peaks.»

Nüüd sai Botai kõigest aru ning Purgazi jutt meeldis talle.

«Võid mind usaldada, Purgaz,» lausus ta. «Mina ei lähe eales sinu vastu, hoian sinu poolele. Räägime vanadega. Arvan, et Važ-dai on jälle vastu.»

«Ühel korral ta juba oli vastu ja oleks peaaegu kogu sugukonna hukka saatnud. Kas lemesid pole sellest tõesti aru saanud?»

Botai langetas pilgu, tal polnud Purgazile midagi öelda. Ja Purgaz mõistis seda.

«Vanem vend on vaid peres vanem. Sina aga oled kogu sugukonna pea, ära seda unusta. Räägi vanadega ja oma lähedastega. Selgita neile, et neli ühendatud sugukonda pole mitte abitud lemesid, keda võib üksainus Tumai laiali ajada.»

«Teen kõik nii, nagu käsid, Purgaz. Rahvas saab aru, et parem on olla su sõber kui vaenlane. Mina jään alati su ustavaks sõbraks.»

«Önnistagu Suur Jumal sind selle eest, Botai. Ja pea ka mind oma ustavaks sõbraks.»

Ära ootamata vanade otsust, läks Purgaz järgmisel päeval välja valima tulevase linnuse kohta. Lemesite linnuse, mis seisis kahe künka vahel, otsustas ta alles jätta. Talle meeldis kungas, mis seisis jõe kaldal ja millel oli jõe pool järsak kuni veeni välja. Selle lagi oli lame nagu laud ning kahelt poolt selle jalamil looklesid jõeni kaks sügavat jäärakut. Künkal kasvas tihedalt põliseid tam-mepuid, pärnasid ja sirgeid mände. Palki ei pidanud vedama kauget müüri ja majade ehituseks.

Kui Purgaz näitas Botaile valitud kohta, sattus too segadusse.

«Kui ehitad müüri piki jäärakuid, siis on see vähemasti versta jagu pikk?...»

«Mitte vähem,» kinnitas Purgaz. «Sellest saab tõeline linnus! Sellist linnust käigu pealt ei hävita.»

«Ei hävita,» nõustus Botai, kuid kahtles veel, kas kõik sugukonnad nõustuvad ehitama seda linnust lemesite jaoks. Ta ei suutnud ikka veel ette kujutada, et seal võiksid elada kõikide sugukondade inimesed. «Kuula, Purgaz, Važdai hirmutab vanamehi. Ta ütleb, et kui ehitatakse linnus, võtab Obrani sugukond võimust ja lemesid aetakse oma maadelt minema.»

Purgaz oli juba tüdinenud selgitamast aina ühte ja sama ja et juttu mitte jätkata, käskis ta järgmisel hommikul rahva kokku kutsuda.

Vanemate maja sumises nagu mesilaspere. Alles siis, kui Purgaz ja Botai sisse astusid, sumin vaibus ja kõik hakkasid huviga vaatama meest, kes oli päästnud neid täielikust laostamisest Muromi vürsti poolt. Ja Purgaz sai kohe aru, et siin usutakse teda. Ta lasi pilgul ringi käia ega näinud kusagil Važdaid. Peamine vastane ei tahtnud isegi kohale tulla, see rõõmustas Purgazi, kuid ühtlasi kurvastas. Kui ta ei tulnud, järelikult polnud tal rahvale midagi öelda, millegagi veenda. Kuid halb oli see, et sugukonna vanem vend ei tahtnud ära leppida.

Purgaz selgitas lemesitele veel kord, mida oli juba mitu korda rääkinud Botaile. Keegi polnud selle vastu, et mõned Obrani sugukonnast koliksid Tõša jõe äärde. Las elavad, maa seisab seal nagu nii tühjalt. Venelastel on nad lubanud sinna asuda, miks siis mitte oma ersadel. Väike vaidlus tekkis siis, kui jutuks tuli uue linnuse

ehitamine lemesi linnuse lähedusse. Ei, nad muidugi usuvad Purgazi: ta kaitses neid ju ilma vähimagi omakasuta ning tuleb neile raskel hetkel taas appi. Kuid aeg läheb, inimesed surevad ära ja kas ei juhtu pärast nii, et Obrani sugukond nimetab need maad omadeks? Ja jälle pidi Purgaz selgitama, et ta tahab sugukonda ühinemist, et Mordvamaal ei oleks omavahelisi lahkkelisid ja taplusi, et kõik elaksid ühe suure perena. Taas tuletas ta meelde Muromi vürsti kaotust, kui nad olid ühendanud oma jõud. Selle vastu polnud midagi vaielda. Aga võib-olla tahab Purgaz ise hakata Botai asemel nende sugukonna peaks? Nad peavad Purgazist lugu, aga võõras ei saa olla nende sugukonna pea. Ei, Purgaz tahab vaid seda, et ühiseid asju otsustaksid kõik sugukonna pead ühiselt.

Aga mis saab Obrani linnusest? Kas Purgaz jätab selle tõesti Olodimiri vürstile? Kuhu tulevad siis bulgaari kaupmehed karusnahkade järele? Ka siin rahustas Purgaz lemeseid: Obrani linnust ei kavatse keegi ära anda. Ja las olla kaks turukohta, üks sadamas ja teine Uuslinna juures.

Kui vanamehed vait jäid ning kõik olid rahul Purgazi lihtsate ja selgete vastustega, tõusis püsti halli habemega vanamees ja esitas Purgazile küsimuse, mida too ammu oli oodanud ja millele vastus oli tal valmis.

«Vasta, Purgaz, miks sa ei seisnud meie eest injušide vastu?»

«Mordva sugukonnad ei ole üksteisele vaenlased,» vastas Purgaz. «Nad peavad ise lahendama oma vaidlused. Kui oleksime kõik ühendatud, poleks juhtunud seda, mis toona juhtus. Sugukonna pead oleksid selle mõttetu vaidluse otsustanud ilma verevalamiseta. Mina soovin head vaid kõigile meie sugukondadele ja õnnistagu meid selles asjas Suur Jumal!»

Vanemate maja läbis heakskiitev sumin. Too noor Purgaz on tark nagu vanur ning ta ei kõnele tühje sõnu. Lemesid jäid rahule. Rahule jäi ka Purgaz: see, millest oli unistanud ta vanaisa, hakkab nähtavasti teoks saama. Vaid üks asi tumestas ta rõõmu – see oli Važdai tume, varjatud vaen.

Kevadel hakkasid nelja sugukonna mehed ehitama Uuslinna müüre. Purgaz lasi teha selle kolmerealiseks, nagu oli Suurlinnas. Et mitte kaotada aega, käskis ta kuulutada Obrani linnuse lähikülade rahvale, et neid ootavad uued maad Tõša jõel ja et neid, kes jäävad Okaa kaldale, ta ei saa enam kaitsta vürsti meeste eest. Läbi metsade ja soode hakkasid saabuma majakraami täis vankrid. Kuid mitte kõik ei tulnud ära – mitmed ei tahtnud maha jätta esiisade maid, neid ei hirmutanud malevlaste rüüsteretked, millega olid harjunud ja mille eest nad leidsid pääsu põlismetsades. Purgaz ei käinud peale ega püüdnud murda nende kangekaelsust – tuleb aeg, mõtlevad ise ümber.

Sügiseks oli linnamüür end ähvardavalt turri ajanud oma teravate säkkidega. Iga rida oli seestpoolt mulda täis aetud kuni üles välja, ridade vahele aga kaevati sügavad kraavid, millesse lasti vesi lähimast ojast. Koos seintega kerkis ka tulevane linn laiade sirgete tänavatega ja avara turuplatsiga. Linna keskele ehitati Vanemate maja klaasitud akendega. Selle lähedusse asusid elama Purgaz, Botai ja Promza, kelle majaakendel helkis samuti klaas. See võõramaine uudisasi oli väga kallis. Inimesed, keda Purgaz oli saatnud bulgaari klaasimeistrite juurde, õppisid hädaga ära vaid helmeste ja lihtsate klaasnõude valmistamise. Nähtavasti ei tahtnud bulgaari meistrid eriti jagada oma käsitöö saladusi.

Jätnud Orbani linnusesse sajamehelise vahisalga Tumaiga eesotsas, kolis Purgaz Uuslinna oma pere ja Ušmai lese koos Mijanžaga. Mijanža sai siin taas kokku oma lastega, keda Lemesid ei tahtnud enda juurest ära lasta, Purgaz aga lootis nende kaudu tugevdada kahe sugukonna sidemeid.

Uuslinn oli võimeline kaitsma ennast, kuid vaenlase kallaletungi korral mitte kõiki Mordvamaa elanikke. Ja Purgaz alustas kohe pärast Uuslinna valmimist veel mitme väiksema linnuse ehitamist. Kaks rajati põliste ersa asulate aladele: üks nelikümmeend versta Uuslinnast lõuna poole Jeltma jõe kaldale, teine sellest kaksteist versta lääne poole. Neid võisid kaitsta mitte niivõrd linnuse müürid kui raskesti läbitavad metsatihnikud. Veel kaks

linnust ehitati Pjani jõe kaldale ja kaks Tenguši sugukonna aladele.

Need olid rasked tööaastad kõigi nelja sugukonna rahvale. Aga kui nad vaatasid oma kätetööd, siis said aru, et mitte üksi taplus vaenlasega võib inimesi ühendada, vaid ka ühine töö, mille käigus kaob usaldamatus ja kahtlustamine.

Vaadates tagasi elatud aastatele, nägi Purgaz pisut imestades ennast neljakümneaastase tüseneva mehana, kellel on võimas must habe ja tumedates silmades terane pilk. Käskima harjunud hääli oli muutunud kindlaks ja otsustavaks. Aastad lähevad, kuid aeg vaid vanandab inimest, teda muudavad aga tema teod.

Kui Purgazi vanem poeg Aris sai viieteistkümneaastaseks, otsustas isa ise viia ta õppima Suurlinna. Vana Salim-khaan oli ammu surnud ning nüüd juhtis Bulgaarimaad Ilham. Ammu ei olnud teateid Suurlinnast ning Purgaz tahtis oma kõrvaga kuulda, mida arvatakse asjadest Idamaal ja mida teab khaan sellest, mida Purgaz ei või teada. Pealegi pani teda muretsema Obrani linnuse saatus. Seda oli bulgaaridele sama palju tarvis kui mordvalastele enestele. Paljude asjade kohta soovis Purgaz teateid. Ta kogus sooblite, nugiste ja oravate nahku ning läks koos pojaga kaasa esimeste bulgaari kaupmeestega. Paadisõit kulges rahulikult. Pärast seda, kui bulgaarid olid kokku leppinud venelastega suure kaubatee kaitseks, olid Volga röövlid vaguraks jäänud. Kuniks...

Purgaz nagu poleks lahkunudki Suurlinnast, otsekui oleks selle eile maha jätnud. Müürid polnud maha langenud, samamoodi sumises turg mitmetes keeltes, endiselt pimestasid silmi valguslaigud lossi akendes. Elu oleks siin nagu seisma jäänud, paigale tardunud.

Ilham võttis Purgazi vastu kui vana sõpra. Liialdatud rõõmuga võttis ta vastu kallid kingitused, tundis naljatades huvi, kas Purgazist on saanud Mordvamaa khaan. Purgaz jutustas Ilhamile Uuslinnast, rahva ümberasumisest Tõša jõe, jagas oma muret Obrani linnuse saatusel pärast.

«See on hea, et sa läksid kaugemale suurest jõest,» kiitis Ilham. «Okaale sellist linnust ehitada ei või, kohe röövitakse tühjaks. Tegid õigesti, et panid mehed Ibragim šaheri valvama. Seda linnust on ka meile vaja. Kogu kaubandus vene kaupmeestega käib sealtkaudu. Luban sind aidata selle hoidmisel.»

Purgaz tänas Ilhami ning lisas:

«Varem või hiljem püüab Olodimiri vürst seda jälle vallutada. Praegu on meie pääsemine selles, et vene vürstid ei saa omavahel läbi ja neil pole nähtavasti aega ja jõudu sõjakäiguks teiste maade vastu. Aga kohe, kui Olodimiri asub tugev mees, läheb meil suurt abi tarvis.»

«Näen, Purgaz, et teie metsadeni pole jõudnud veel üks uudis,» Ilham vaatas kuhugi kõrvale, otsekui teadmata, millest alustada. «Nüüd on meil oodata vaenlast mitte üksi Okaa tagant. Ja see vaenlane on hirksam vürsti malevlastest. Idast liigub meie poole mongolite hord. Me ei pääse juba teist aastat Bagdadi – tee on ära lõigatud. Tuleb valmistuda sõjaks nendega. Kui nad meid maha murravad, jääb teist vaid tuhk järele. Ka vene vürstid ei jää terveks.»

«Mida siis teha?»

«Meie kaupmehed on palju rääkinud sinu oskusest lepitada ja ühendada sugukondi. Hea oleks, kui sa suudaksid ühendada maid. Praegu pole aeg meil, naabritel, omavahel vaenutseda. Tuleks ühineda ühise vaenlase, hordi vastu.»

Purgaz raputas eitavalt pead.

«Ei, Ilham, kui vürstid ei saa omavahel ühinetud, mis häda peaks neil olema meiega ühineda?»

«Küll nad ühinevad, kui hord lajatab.»

«Siis aga, nagu sa ütled, jääb meist järele vaid tuhk.»

Ilham sai ka ise aru, et see on mõttetu jutt. Kui nad isegi kõik ühineksid, ei oleks sellist jõudu, mis suudaks kinni pidada toda metsikut ja ohjeldamatut jõudu, mis liigub halastamatult Idast. Järelikult on löök vältimatu ja sellega tuleb leppida, nagu lepib tapmisega härg enne ohverdamist.

Lossist läks Purgaz turule. Ka siin polnud midagi muutunud. Tõsi, seal, kus ta oli harjunud nägema Izjari, seisis nüüd katusealune, kus vana bulgaar müütas maiustusi. Kuis Purgaz ka polnud pahane oma endise külakaaslase peale reeturlikkuse pärast, oli Izjar siiski see mees, kes oli võõral maal säilitanud mordva kombed ja esiisade keele, kogu mordva elulaadi.

Kui Purgaz läks tuttavasse majja, kohtas ta seal vaid vanaeite, kelles oli raske ära tunda Izjari naist. Perenaine uuris küll külast, kuid ära tunda ei suutnud.

«Kas ma olen tõesti nii vanaks jäänud,» küsis Purgaz, «et sa ei tunne enam ära obrani omi?»

Nüüd vanaeit rohkem aimas, kui tundis, kes tema juurde oli tulnud.

«Võeh, Purgaz, jälle siin?»

«Jälle. Kus su mees on?»

«Kus ta peaks olema kui mitte hauas?» imestas eit. «Olen päris ükski jäänud... Poeg on Suvaris, enda juurde võtta ei taha. Päris ükski...»

«Tõin kaasa oma poja, ta hakkab Suurlinnas õppima. Kui sa võtad ta enda juurde, toidad teda ja pesed ta pesu, siis saad ka ise tema kõrvalt söönuks. Kas oled nõus?»

«Oi, Purgaz, vist Suur Jumal ise on saatnud sind minu juurde. Arvasin juba, et suren nälga. Ma ju ei oska teha ja müüa kumõssi, nagu mu kadunud vanamees. Ma ei oska midagi, Purgaz... Ei!» tuli talle äkki meelde. «Süüa teha ja pesu pesta oskan ma teistest paremini!»

«Tähendab, oleme kokku leppinud,» Purgaz pani ta kortsunud pihku mõned hõbedirhemid.

Samal päeval vestles ta Ilhami loal Unjašaga. Sellest saadik, kui Purgaz oli lahkunud Bulgaarimaalt, oli ta Ilhamile sünnitanud veel neli poega ja kaks tütart ega üritanud enam ammu tagasi võita armastust mehelt, kes oli märgatavalt kasvanud oma haaremit.

Unjaša kaebas oma üksildast ja igavat elu, kaebas Ilhami peale, kes ammu juba ei käi enam tema juures, khaani noorte naiste peale, kellega ta sugugi läbi ei saa. Ta rääkis bulgaari keeles kiiresti ja sõnu neelates ja Purgaz ei suutnud hoiduda küsimast:

«Kas sa oled tõesti unustanud oma keele?»

«Ei ole, pole enam harjunud. Pärast Dubolgo surma pole mul kellegagi mordva keelt rääkida.»

Purgazil oli valus kuulata õe tühja loba ning ta kiirustas tema-ga hüvasti jätma.

Purgazi vana õpetaja mulla võttis heameelega poissi valmistada ette medresesse astumiseks, seda enam, et isa oli juba Arisi õpetanud päris hästi bulgaari keelt rääkima.

«Näed, Purgaz,» märkis rahulolev mulla, «kuidas idanevad teadmise seemned. Mäletad, ma rääkisin sulle sellest ja mul oli õigus.»

Purgaz ei saanud külastamata jätta oma vana sõpra Azamati. Pärast isa surma tema maja, karja ning tabuuni saanud sõber oli tähtsaks muutunud. Kuid Purgazi nähes heitis ta endast kõrkuse ja tähtsuse, embas teda vennalikult, paksu kõhtu tema vastu surudes. Ka temal palus Purgaz olla Arisile heaks juhendajaks ja et ta ei jätaks teda üksindusse. Ja kui ta oli kõik oma asjad korda ajanud, nägi Purgaz, et tal pole põhjust kauemaks Suurlinna jääda. Ta jättis soojalt hüvasti Ilhamiga, kes temalt enam midagi ei palunud ning asus tagasiteele koos Vladimiri kaupmeestega. Purgazil oli hea meel selliste teekaaslaste üle ning esitades end bulgaarina, hakkas ta pärima Vladimiri vürsti kohta. Paljud vene kaupmehed, kes ajasid äri bulgaaridega, oskasid hästi nende keelt ning kiitsid Purgazile mõnuga oma vürsti voorusi. Nad kurvastasid, et ta on juba väga vana ning kaua vastu ei pea. Kes tuleb tema asemele? Arvatavasti keegi tema poegadest, kas Konstantin või Gjurga. Gjurgast oli Purgaz juba üht-teist kuulnud, vist mitte eriti head. Jah, Gjurga on läinud isasse. Ta ei hakka paigal istuma ega anna ka teistele asu. Ja veel mõistis Purgaz jutukate kaupmeeste sõnadest, et linnus Okaa ääres tekitab kadedust mitte üksi vürstidel – ka vene kaupmehed muudaksid selle meeleldi oma turuks. Liiga hea koha peal seisis Obrani linnus venelaste ja bulgaaride vahel ja kui see oleks venelaste oma, muutuks kauplemine lõbusamaks.

Raske südamega läks Purgaz koduse sadama tammepalkidel maha.

Ilhami sõnad tundmatust mongoli hordist ei andnud Purgazile rahu. Kui isegi bulgaari khaan valmistus halvima vastu, mida oli siis oodata Purgazil, kes suure vaevaga oli Mordvamaal ühendanud neli sugukonda! Ja kui koos selle ähvardava jõuga idast tungivad peale ka vürsti malevlased Läänest? Sellest kartis Purgaz isegi mõelda. Ta ei hakanud peatuma ei Obrani linnuses ega Košais. Ta teadis, et paljud nendest, kes peaksid kolima Tõša jõe le, ei kiirusta. Nad hakkasid üle võtma teistest maha jäetud põldusid ja see oli neile meele järele: ei olnud vaja uues kohas kände juurida. Purgaz ei hakanud neid hirmutama kallaletungiga Idast ega ohuga Läänest, ütles vaid, et ärgu nad arvestagu sugukondade abiga ei näljastel ega veristel aastatel. Purgazi karmis hoiatuses tundsid

inimesed ohtu ning andsid talle sõna, et jätavad kohe pärast lõikust kodused paigad maha.

Uuslinna sõitis ta läbi nende linnuste, mis ootasid ümberasu-
jaid. Sellised linnused ei vajanud kõrgeid müüre ega kraave – kait-
seks neile olid läbimatud sood ja metsad, mis neid ümbritsesid.
Mordvalased olid iidsetest aegadest peitnud sellistesse linnus-
tesse ja küladesse inimesi, karja ja leivavilja, kui sõjakad naab-
rid neid ründasid. Võõrad ei tundnud salaradasid ega õõtsuvaid
läbipääsusi soodes.

Purgaz sõitis koos kümne ratsanikuga läbi kõik linnused Jelt-
ma jõest kuni Tõšani ning jõudis Lemesi küalani. Mitmepäeva-
sest ratsutamisest, ööbimistest metsas või ebamugavates majades
valutas kogu keha ning ta ei jõudnud ära oodata, millal saab kord
hobuse seljast maha. Aga kui ta jõudis koolmekohani jões ning
heitis pilgu üles künkale, hakkas süda rõõmsalt lööma. Kõrge
tammepuust müür, mida valgustas loojangupäike, helkis, otsekui
oleks see vahaga üle hõõrutud. Ja inimesed, kes seal seisid,
näisid siit väikestena ning nagu ebatõelistena. Müür haaras
kogu küngast, ulatus metsast metsani, kallakul kasvas tihedasti
tammepuid ja seetõttu näis, nagu oleks müür rippunud metsa
kohal muinasjutulise nägemusena.

Purgaz sõitis koos oma kaaslastega sisse pärani olevatest
väravatest, tuli hobuse seljast maha ning juhtides ratsut päistest,
astus mõnuga mööda linna laia ja siledat tänavat. Tahtmatult
võrdles ta seda Bulgaari Suurlinnaga. Mõistusega sai Purgaz aru,
et võrdlus ei ole tema lapsukese kasuks, kuid süda oli täis uhkust
– kas saab võrrelda võõrast maja majaga, mille olid oma kätega
ehitanud!

Ruša oli nähtavasti ammu meest oodanud.

«Miks sa, Purgaz, koju ei kiirusta?» küsis ta kerge etteheitega.
«Kuulsin, et sa oled juba ammu saabunud. Räägi ruttu, kuidas
seal läheb meie pojal, kas igatseb kodu järele?»

«Selleks kulub aega, et igatsema hakata,» embas Purgaz naist.
«Ma ju alles viisin ta sinna.»

«Oi, Purgaz, mul hakkas juba süda valutama...»

«Pole põhjust kurvastada. Tal on seal palju sõpru ja kaitsjaid.
Kui ta tuleb tagasi haritud inimesena, saad ta üle uhkust tunda.»

«Kardan, et ta unustab selle ajaga ema ja kodu.»

«Mina ju ei unustanud. Ei unusta ka tema.»

«Tõsi küll.» rahunes Ruša ning ohkas.

Purgazi elu kulges taas ühtlaselt ja üksluiselt nagu Tõša jõe vaikne vesi. Ei Läänest ega Idast saabunud ainsatki halba uudist ning ajuti näis, nagu polekski tal olnud seda sõitu Bulgaarimaale ja nagu Ilham poleks rääkinud salapärasest hordist, kõike seda oli ta vaid unes näinud umbsel suveööl. Kuid kodus ei olnud Arisi, ta oli jäänud sinna Ilhami juurde, tähendab, see polnud uni ja ei pea end lohutama. Ja veel meenus Purgazile, et vanaisa Obran oli alati suhtunud kahtlusega vaikusesse. Ta ei usaldanud vaikust ja tal oli olnud õigus.

Kord kodust väljudes pörkus Purgaz peaaegu kokku Mijanزا-ga. Too kummardas talle ning lausus tasa:

«Nägin sind täna öösel unes, Purgaz...»

Purgaz kortsutas kulmu, silme ees ujusid värvilised rõngad: kui kaua võib!...

«Ajad ikka ühte juttu...»

«Räägin seda kuni surmani, Purgaz. Kui sa kolisid meid siia, arvasin, et tegid seda minu heaks. Kuid sa jäid endiselt kaugeks minu jaoks.»

«Õigesti arvasid, Mijanزا, ma tegin seda sinu heaks, et sa saaksid liituda oma lastega ega jääks üksikuks.»

«Mis nendest nüüd enam rääkida. Neil on oma elu ja nagu mul neid polnud, pole ka nüüd.»

«Olen sulle mitu korda öelnud: mine mehele!»

Mijanزا raputas nukralt pead:

«Sa pole ikka millestki aru saanud, Purgaz,» ning ta läks kii-rustamata edasi.

Purgazi häirisid need kohtumised nagu ammune valu. Ta seis-kõheldes ning läks tagasi koju. Ruša oli seisnud ukse juures ja kõike pealt näinud.

«Mida sa temaga rääkisid, Purgaz?» küsis naine.

«Tühja-tähja.»

«Minu mees ei salli tühja-tähja-juttu,» tuletas Ruša talle meel-de.

«Sellepärast ma jutu katkestasingi. Kas sulle ei meeldi, et ma temaga räägin?»

«Mul ükskõik, räägi, palju tahad. Kuid nüüd ma enam ei soovita sul teda teiseks naiseks võtta. Ta on muutunud minust kahekümmend aastat vanemaks, aga vanaeitesid on meil majas piisavalt.»

Et rahuneda ja unustada olnut, võttis Purgaz riulilt araabia raamatu ning hakkas valjusti lugema. Ruša tahtis paluda, et ta loetu ersa keeles ümber jutustaks, kuid Purgaz vehkis käega ning luges veelgi valjemini. Ruša kuulas võõraid kõrihäälikuid, arusaamatuid sõnu ning naeratas: kui Purgazile meeldib niimoodi, eks lugegu vaid enda jaoks. Nagunii ta ei saanud praegu ka ise aru, mida luges.

Purgaz polnud kaua kohtunud Tengušiga. Selleks polnud suuremat vajadust: Tenguš maksis korralikult andamit viljaga ja karusnahkadega, ehitas metsa linnuseid, õpetas noormeestele mõõga ja piigi käsitamist. Aga kui Purgaz tegi ettepaneku ühendada sugukondade rahad, Tenguš vaikus. Mitu korda oli Purgaz saatnud tema juurde inimesi, et teada saada, millal ta teeb otsuse. Tenguš ei vaielnud vastu ning kiitis isegi heaks Purgazi kavatsuse, kuid raha ei saatnud. Purgaz tüdis nendest tühjadest lubadustest ning ta otsustas teha lõpu mõttetutele sõnadele. Ta võttis kaasa kümme ratsanikku ning kahe päeva pärast jõudis Tenguši külla. Tenguš sai kohe aru, miks ta oli tulnud – Purgaz ilmaasjata ju mööda külasid ringi ei sõitnud. Aga kuna Purgaz pärast tugevat kostitamist rahast rääkima ei hakanud, vaid jutustas oma sõidust Suurlinna, taipas Tenguš, et rahast tuleb juttu homme ning andis märkamatult oma inimestele teada, et nad hommikul koguneksid Vanemate majja Purgazi kuulama. Purgaziga omavahel ta sellest rääkida eriti ei tahtnud – ta teadis ette, et ei suuda talle vastu vaielda, las vaidlevad teised, tema aga toimib nii, nagu vanamehed ütlevad. Praegu kuulas ta Purgazi hajameelselt.

«Ka sina peaksid sinna saatma paar-kolm meest, et nad näeksid, kuidas teised elavad,» rääkis Purgaz.

«See on kole kaugel.»

«Vene kaupmeestele ei ole kaugel, aga teile, naabritele, on kaugel! Kardate kohalt liikuda.»

«Kaupmehed peavad sõitma, see on nende amet. Aga miks meie?»

«Me vajame haritud inimesi, Tenguš. Neid on nii venelastel kui ka bulgaaridel. Ainult meile pole midagi tarvis!»

«Ära ägestu, Purgaz,» arutles Tenguš rahulikult. «Mida vaja, õpivad lapsed kodus oma vanematelt. Nii on see alati olnud.»

Purgaz raputas rahulolematult pead:

«Sul pole õigus! Muidugi ei pea rebane üle võtma hundi tempe. Üks varastab kanu, teine tapab kariloomi. Hunt ei saa kanast

kõhtu täis ja rebane ei jõua lammast ära vedada. Aga inimesed pole loomad, nad peavad üksteise käest õppima häid asju, võtma üle seda, mida enne ei teadnud.»

Tenguš noogutas mõtlikult pead, otsekui oleks nõus olnud, kuid Purgaz nägi, et ta mõtted on sellest jutujamisest kaugel ega eruta teda bulgaaride maa ja tema rahvas ja kombed. Tenguši ei huvitanud praegu tööpoolest jutud kaugetest maadest. Ta mõtles lähedasemale ja kallimale – sugukonna rahadele.

«Tõuse, Purgaz. Inimesed ootavad,» äratas Tenguš teda varahommikul.

«Mis inimesed?» ei mõistnud Purgaz.

«Arvan, et sa ei tulnud siia selleks, et jutustada mulle oma sõidust bulgaaride juurde?»

«Kaval oled, Tenguš,» muigas Purgaz. «Tööpoolest ei tulnud ma selleks. Ega midagi, võime oma juttu jätkata.»

Vanemate maja oli rahvast täis. Kuid Purgaz ei hakanud jällegi rääkima sugukonna rahadest, vaid jutustas asjade korraldamisest Bulgaarimaal, kus kõik maa osad on omavahel seotud. Ja et ühinemises on tohutu jõud, seda teavad tengušid ka ise. Vanamehed noogutasid nõusolevalt, teadagi on ühte kergem ümber lükata kui kümmet, mis seal vaielda. Maa kõik osad koguvad khaanile andamit, mida too kamandab targalt kõikide inimeste hüveks. Ilma andamita ei saa, nõustusid vanamehed – ühel võib olla ikaldus, teisel küllus. Ja järgmisel aastal vastupidi. Seepärast peab üksteist aitama. Me teeme samamoodi kui kõik teised sugukonnad, maksame Uuslinnale korralikult andamit.

«Miks te siis ei taha maksta ka sugukonna raha, nagu seda tehakse Suurlinnas ja Bagdadis ja teistes maades?» kõrgendas Purgaz häält. «Kui elame koos, miks te ei taha oma raha hoida Uuslinnas?»

«Sest meil ei ole khaani,» vastas pika habemega vanamees täielikus vaikuses ja olles rahul oma vastusega, vaatas ta Purgazile pilkavalt otsa.

«Meil on paremini,» naeratas Purgaz talle vastu. «Ühe khaani asemel on meil neli sugukonna pead, kes ei lase kaotsi minna ainsalgi dirhemil. Sellepärast ma küsingi, miks kolme sugukonna raha on Uuslinnas, aga teie enda oma tuua ei taha? Me ostame

bulgaaridelt mõõkasid, piike, vibusid, turviseid – seda on kõigile vaja, et kaitsta meie maad. Kui häda käes, on hilja sellele mõelda.»

«Las igaüks ise valmistabki endale sõjariistu, mis talle meeldivad,» muigas taas pika habemega vana.

«Kui loodame igaühe peale eraldi, läheme mõökade vastu piikidega,» vastas Purgaz. «Ja igaühel ei olegi nii palju oravanahku, et endale osta mõöka või raudturvist.»

«Hea, kui mõnel on nahast turvis,» ei andnud pikahabemeline alla.

«Sina, vana, enam taplema ei lähe,» ei pidanud Purgaz vastu. «aga sul võiks kahju olla oma lastest ja lapselastest. Et rahvale sõjariistad kätte anda, see on sugukonna vanemate hool, sellepärast peavad kõigi sugukondade rahad olema Uuslinnas. Vaatame, millega te vastu lähete, kui teid ründab mongoli hord!»

Sellest polnud veel keegi kuulnud. Seni vaikinud Tenguš tõstis pea ning küsis imestunult:

«Kes see veel on? Me pole sellisest kuulnud.»

«Need on need, keda kardavad ka bulgaarid ja venelased. Nad tulevad ida poolt nagu metsatulekahju!»

See uudis oli ootamatu ning näis seetõttu nii uskumatu olevat, et keegi ei võtnud seda tõsiselt.

Et vene vürstid võiksid karta mingisugust hordi! Naeruväärne.

Nähtavasti ei tea Purgaz enam, millega veel hirmutada tengušše. Ja Tenguš vastas rahulikult, et Purgazi mitte solvata oma uskmatusega:

«Esialgu ei kavatse keegi meid rünnata, Purgaz.»

Teda toetati:

«See on Suure Jumala tahe!»

«Vanaisad ja esiisad läksid taplusesse – tuleb aeg ja läheme ka meie...»

Purgaz sai aru, et sõnad Tenguši omadele ei mõju. Nad ei mäletagi, millal neile keegi kallale oli tunginud. Nad on nähtavasti unustanud ka Muromi vürsti õppetunni – sest ega põletatud ju nende külasid. Ja Purgaz sõitis minema midagi saavutamata.

Kui Botai kodus sai teada Purgazi ebaõnnestumisest, ta mitte ei kurvastanud, vaid muutus koguni lõbusaks.

«Mille üle sa rõõmustad?» solvus Purgaz.

«Miks ma ei peaks rõõmustama! Rauda sulatavad ju meie sugukonna omad adraterade, kirveste ja labidate jaoks. Kuna te kokkuleppele ei jõudnud, hakkame neile kallimalt müüma ja raha tuleb rohkem.»

«Botai, sa oled tark mees! Katkestame ajutiselt neile müügi sootuks. Sa ütled neile, et teie omad teevad kirveid ja adraterasid ainult enda tarbeks. Eks sõitku bulgaaride juurde või ostku sadamast kolmekordse hinna eest!»

Purgaz käskis Promzal meistrite käest ära osta kogu raua varu, mis oli mõeldud müügiks ja jälgida, et turule ei tuleks ühtki kirvest, ühtki adratera ega nuga.

Kahel korral sõitsid Tenguši omad sadamasse ja Uuslinna turule ning mõlemal korral läksid tagasi ilma kaubata. Tenguš aimas halba ning ilmus sügisel ise Uuslinna.

«Purgaz,» küsis ta, «kas sa ütleksid mulle, miks teie turgudelt on kadunud rauakaup?»

«Meie meistrid teevad praegu üksnes mõõku ja piigiteravikke,» vastas Purgaz. «Kõiksugu väikeseid raudesemeid teevad vaid oma tarbeks.»

«Kas teie meistrid on õppinud mõõku sepistama?» küsis Tenguš kahtlustavalt.

«Õppisid bulgaaridelt.»

«Ja kust meie peaksime nüüd ostma adraterasid ja kirveid?» heitus Tenguš.

«Kuidas kust?» imestas Purgaz. «Bulgaaridelt. Alati on ju nendelt ostetud. Ja nende kaup on parem ka.»

«Irvitad mu üle või?» hakkas Tenguš närveldama. «Varsti on Volga jääs! Need adraterad lähevad meile kullast kallimaks!»

«Sul on vist õigus,» ohkas Purgaz. «Aga midagi pole parata, praegu on mõõgad ja piigid vajalikumad kui adraterad.»

Tenguš hakkas kurjalt nohisema:

«Kuidas te otsustasite seda ilma minuta? Meie sugukonnad ühinesid, aga teie teete nii, nagu teile kasulik.»

«Ei, Tenguš,» vaidles Purgaz, «me teeme seda, mis on kõigile kasulik. Tegime arvestuse, et kui hakkame mõõku ja piigiteravikke ostma bulgaaridelt, siis ei jätku meil raha. Seepärast otsustasimegi neid ise teha.»

Vastus oli otsene ja kavaluseta ning Tenguš sattus segadusse.

«Mis siis nüüd teha? Ilma adrateradeta ei saa me kevadel kündma minna ja ilma kirvesteta ei lähe nüüdsama metsa...»

Purgaz lootis, et kavalpea Tenguš taipab ise, mida temalt oodatakse. Kuid Tenguš ei taibanud. Ta tundis Purgazi põikpäisust ning uskus tõsimeeli, et kui too soovib saada sõjariistu, siis ta neid ka saab, maksku mis maksab. Tengušile ei tulnud pähegi sugukonna raha meelde tuletada.

Alles kevade alul, enne künnitöid, sõitis Tenguš uuesti Uuslinna. Mitte üksinda, kaasas olid sugukonna vanad. Ta juba teadis, et linnas on rauakaupa ning seda ei müüda vaid seepärast, et Purgaz on nõnda käskinud. Aga ta ei saanud aru, miks. Nähtavasti oli Purgazil miski mõttes...

Tenguš tuli koos vanadega Vanemate majja ning käskis kutsuda Purgazi. Ka Purgaz kogus mehi kõigist kolmest sugukonnast: ärgu Tenguš arvaku, nagu oleks ta Mordvamaa khaaniks hakanud – siin otsustavad kõike sugukonna pead koos. Ja Tenguš sai sellest kohe aru, kui nägi nii lemeseid, injuše kui obrane. Etteheited, millega ta oli kavatsenud Purgazi kohe rünnata, kaotasid nüüd mõtte ning ta küsis lootusetult:

«Mida sa tahad meist, Purgaz?»

«Mitte mina, vaid kõikide sugukondade inimesed,» parandas Purgaz teda.

«Ja mida te siis tahate?»

«Ja milleks te tulite?»

«Tulime paluma, et sinu omad tooksid rauakauba müügiks. Künni- ja külviaeg on tulemas ja meil pole, millega künda, kaevata ja raiuda.»

«Kuid tühjade kätega ei paluta.»

«Ütle, mida teile vaja, ning me toome.»

«Tooge siia sugukonna raha. Kui meil on kõik ühine, peab ka raha olema ühine. Ja siis me anname teile rauakaupa.»

Tenguš vahetas pilke omadega: vaata, millega Purgaz neid kõrist haaras! Ja kõvasti veel...

«Viskasid meile kõva silmuse kaela,» lausus ta lõpuks.

«Tenguš, siin seisab kõikide sugukondade raha, miks see kedagi ei poo? Kas minule on sinu raha tarvis? Või Botaile? See läheb teie oma sugukonna hüveks, kuidas sa sellest aru ei saa?»

«Seda peab arutama kõigiga,» pigistas Tenguš sõnu suust pärast pikka vaikimist. «Meie üksinda ei saa seda otsustada.»

«Me räägime sellest juba üle aasta, aga teie ei suuda ikka otsustada?» imestas Purgaz.

Tenguš kehtas ebamääraselt õlgu ning vahetanud pilke vaikivate vanadega, palus:

«Jätke meid omavahele. Otsustame, mida teha.»

Uuslinna omad jätsid külalised isekeski.

«Neil ei jää midagi muud üle, kui raha tuua,» ütles Botai.

«Ei tea, mida siin rääkida,» Promzale, sugukondade raha hoidjale, ei meeldinud see täiskasvanud meeste mäng. «Ega nad saa ju kepiga künda!»

«Ära karda, Promza, sa ei jää kahjumisse,» naeratas Purgaz. «Kohe, kui tengušid toovad raha, lao saanidesse adraterad, kirved ja labidad ja vii nende külla, kuni tee vastu peab. Ja müü kallimalt, kuhu nad pääsevad.»

«Oi Purgaz, sa oled bulgaaridelt palju õppinud!» imestas Promza venna kavaluse üle.

«Ei, Promza, selle mõtles Botai välja, tema on kavalam kui bulgaarid.»

Lõpuks ilmus uksele Tenguš.

«Olgu nii,» lausus ta. «Toome kõik sugukonna raha siia. Aga selle, mida hiljem kogume, hoiaime enda juures. Nii otsustasid vanad.»

«Nii ei lähe,» Purgaz ei kavatsenud paluda tengušidelt leivakoorukest. «Toote iga aasta andami siia!»

Tenguš läks näost punaseks:

«Räägitakse, et vanasti vedasid meie vanaisad andamit kasariidele. Nüüd tahad sina, Purgaz, et andam tuuakse sinule?»

Purgaz hoidis end vaevu vaos:

«Kuidas selline asi võib sulle pähe tulla? Sa maksad andamit mitte mulle, vaid oma maale, kus me kõik elame! Kuidas su keel paindub?...

Tenguš langetas pea ning läks uuesti sisse. Teised ei hoidnud end enam tagasi ning läksid järele.

«Kõik koos otsustame kiiremini,» lausus Purgaz. «Rääkige, mida te kardate?»

Kes hakkab raha kulutama ja mille peale? Iga dirhem läheb ühisel nõusolekul selle peale, mis on kõigile vajalik. Kes hoiab raha? Kõikide sugukondade inimesed. Mis veel? Ühesugune andam kõikidelt sugukondadelt. Milleks teha liiga suurematele sugukondadele? Sellega olid tenguššid nõus. Vaielda polnud millegi üle.

«Iga sugukond valigu välja inimene, keda ta usaldab ja saatku siia. Nii on kõigil rahulikum.» Purgaz kummardas vanadele. «Õn- nistagu teid Suur Jumal»

Sellise tulemusega rahul olev rahvas hakkas käratsedes laiali minema. Tenguš jättis Purgazi sinna ja viis ta kõrvale.

«Tead, Purgaz,» lausus ta, «ma arvasin, et minust kavalamat pole kogu ilmas. Eksisin – kõige kavalam oled sina! Saan nüüd aru, et sa pole asjata bulgaaride juures käinud...»

«Jah, mitte asjata, Tenguš! Tead, miks nad on targemad? Nad oskavad teisi inimesi ära kuulata!»

Tenguš patsutas Purgazi õlale ja hakkas naerma:

«Just, just! Seda enam, kui need teised pole nendest rumalamad!»

Peagi tõi Tenguš Uuslinna sugukonna raha ja inimese seda hoidma. Tee hakkas lagunema ja ta ei jäänud kauaks, sõitis samal päeval tagasi. Tema järel sõitis Promza tenguššidele rauakaupa müüma, viis rege seda täis laaditud: sugukonna kassat oli tarvis täita.

Kui kevadveed olid läinud ja tee kuivanud, käskis Purgaz Botail minna Mokša jõe alamjooksule, Insari ja Alatõri jõgedele. Oli tarvis veenda kolme seal mokšadega läbisegi elavat ersa sugukonda ühinema nende sugukondadega ja et seda liitu tugevdada, siduda neid sugukonna rahaga. Iga suurem majapidamine andku kaheksateist oravanahka ja üks bulgaari dirhem. Kellel ei ole oravanahku või dirhemeid, võib sugukondade ühiskatlasse panna vaha või kangast.

Botai valis välja kakssada ratsanikku, varustas neid mõökade ja piikidega, tõmbas selga raudrüü ja rõngassärgi ning sõitis linlaste heakskiitvate hüüete saatel linna peavärvast välja. Ta ei tahtnud sugugi ehmatada kaugeid sugukondi või neid ähvardada. Ta arvestus oli lihtne: keegi ei kõhkle, kas ühineda sugukondadega, kellel on oma malev. Nad peavad seda pigem õnneks.

Kui Purgaz oli Botai ära saatnud, sättis ta ka ennast teele. Ta oli ammu kuulnud väga vanast mehest, kes elas Košai metsas. Räägiti, et ta oskab ennustada tulevikku igäühele, kes naisest sündinud. Kas ta oskaks Purgazile ette öelda, mis teed ta peaks liikuma? Või on ta silmad ja mõistus minetanud endise teravuse? Ja kas ta on üldse veel elus? Kas ta on ennustanud ka omaenda surma?

«Tema surmast pole kuulda,» rääkis Promza. «See vanamees on praeguseks vist kaugelt üle saja aasta vana. Aga miks sa küsid? Kas kavatsed tema juurde sõita?»

«Kavatsen. Vahest inimesed, kes elavad kaasvendadest kaugel, näevad meid selgemalt? Tahan teada.»

«Kas sa mind kaasa ei võta?»

«Ei, Promza, oled siin minu asemel, linna ei saa üksi jätta.»

«Siis võta mehi kaasa.»

«Olgu, las saadavad mind Košaini. Ja vaiki meie kõnelusest.»

Kevad oli täies hoos. Pärast kerget sooja vihma olid kirkalt haljendama löönud metsad ning täitunud lindude sädinast ja vilest. Päike tõusis ikka kõrgemale ja metsas oli lämmatav õhk. Purgaz võttis kuue eest lahti ning sidus lahti ka valge särgi välja ömmeldud krae. Hobune sammus kergelt möödunudaastastel närtsinud lehtedel. Purgaz vahtis enda ette ega märganud igavesti uueneva metsa ilu, ei nautinud lindude laulu. Rasked mõtted tunglesid peas. Kuni elas Olodimiri vana suurvürst, hingas Mordvamaa rahulikult. Aga nüüd oli Vsevolod surnud ning kaupmehed ja tulijad hakkasid tooma halbu uudiseid. Vürsti troonile istus ikkagi Gjurga, kes oli ennast täis ja rahutu. Kuid varsti ajas Konstantin venna minema ning pani ta vürstiks Rostovisse. Kuid Konstantini elu oli lühike, juba kahe aasta pärast tuli Gjurga vürstiks Olodimiri. Purgaz oli kuulnud, et Olodimiri rahvas ei armasta eriti oma vürsti ning püsis lootus, et ta ei jää kauaks suurvürsti troonile. Kuid oli möödunud aasta ja teine ning Purgazini hakkasid jõudma teistsugused uudised...

Polnud veel kuulda Idas mongoli hordi kapjade klöbinat, millega ähvardas Ilham. Vahest nad pöörasid otsa lõunasse ning kadusid otsatutesse steppidesse? Kuid Purgazile meenus Bagdadi tee läbilõikamine ning taas haaras teda ärevus.

Mis tundmatu jõud see küll on, mille ees pole mingeid tõkkeid?

Purgaz kartis endale isegi ette kujutada, mis juhtub siis, kui need kaks jõudu – mongoli ja vene – lähevad karvupidi kokku Mordvamaal? Sellist asja polnudki võimalik ette kujutada...

Miks inimesed ei taha elada rahus? Miks nad ei taha rahulikult künda maad ja külvata vilja, kasvatada lapsi ning hoida vanurite rahu? Miks?...

Purgaz viibutas vihaga piitsa ja äigas vastu hobuse sapsu. Ratsu korsatas lühidalt ning pani jooksma traavi.

«Õnnistagu sind Suur Jumal, Onekei,» tervitas Purgaz vastu tulnud venda.

«Ka sind, Purgaz,» Onekei embas teda ning viis majja.

«Tulin sind vaatama,» Purgaz vaatas tähelepanelikult Onekeile näkku. «Hakkad vananema.»

Onekei hakkas vaikselt naerma:

«Ega vananemise eest ennast ära ei peida ega põgene. Ega sinagi ole nooremaks läinud: olid nagu piitsavars, aga nüüd oled laiusesse läinud!»

«Selles on Ruša ema süüdi – on mind kookidega nuumanud. Sa ju tead, et mokšadele meeldivad pliinid.»

«Näen, et ka ersad ei ütle nendest ära.»

Nad läksid majja ning Onekei käskis tuua keldrist külma mõdu. Sisse tuli vanake ning Purgaz tundis vaid silmade järgi ära oma vanaema Vežava. Vanaema oli küüru jäänud, käsivarred olid peenikesed nagu kõrrekesed, nägu kortsus ja kollane. Vežava kalistas lapselast vaikides ja istus ta kõrvale pingi peale.

«Miks sa ei too oma lapsi näha? Vaataksin neid kordki enne surma...»

«Sina sõida ise nende juurde.»

«Mis sõitja minust!» Vežava vaatas ehmunult Purgazile otsa. «Esimese teemügara otsas pudenen laiali nagu vana korv... Aga sina oled väga sarnane vanaisa Obranile, ei malda paigal istuda. Kui vanaisa oleks elus, küll tunneks rõõmu... Te ei tundnud vanaisa üldse!» sai ta pahaseks ning hakkas jutustama polovetsi laagrist, kuidas sinna tungis sisse kartmatu Obran, heitis teda üle hobuse ning kihutas halli steppi. Vanake hakkas puterdama, unustas paljut ja väsis meenutustest. Onekei tõstis ta kerge keha kätele ning viis ära suvemajja. Tagasi tulles pani ta vennale ette puhata.

«Mida homme kavatsed teha?»

«Mõtlen väheke hulkuda Košai metsas.» Purgaz ei hakanud Onekeile rääkima metsavanast. «Olen igatsenud meie metsa järele. Tahan su poja kaasa võtta.»

«Azari või? Võta. Aga ilma oma vennata, Parkai poja Tšapaita, ta ei sõida.»

Važdai ei suutnud Purgazile andestada oma isa, vana Lemesi, surma. Ta arvas, et ilma Purgazi toetuseta poleks Tumai eales Julienud lemeseid rünnata. Ta ei suutnud andestada ka seda, et Purgazi süül ei saanud temast sugukonna pead. Ja ei suutnud unustada ka Mijan zat. Kui ta vend suri haavadesse, tahtis ta Mijan za jätta oma kolmandaks naiseks. Seda nõudis ka tava. Kuid Mijan za polnud nõus ning läks ära ema juurde. Ta muudkui lootis, et Pur-

gaz võtab ta endale. Jälle Purgaz! Ja Važdai vandus kätte maksta kõigi nende solvangute eest, mida ta ei suutnud taluda. Nüüd jälgis ta iga Purgazi sammu. Ta liikus koos oma meestega talle järele kuni Košaini ja kui nägi, et Purgaz sõitis varahommikul Košai metsa kahe vennapojaga, sai ta aru, et tasumise tund on tulnud.

Metsavälul vanamehe muldonni juures tuli Purgaz hobuse seljast maha ja läks üksinda lahtisest uksest sisse. Vennapojad ratsutasid pisut eemale puude varju ning lasid hobused sööma. Paremast juhusest polnud Važdail unistadagi – püünis oli kindel. Ta viis oma mehed vaarika- ja sarapuutihniku varju ning jäi ootama Purgazi tagasitulekut. Ja ta ei arvestanud, et sellel kitsal teerajal viib saatus ta uuesti kokku Mijanزاaga.

Kolmandat korda oli Mijanزا tulnud metsavana juurde, et too aitaks tal siduda Purgazi enda külge. Vanamees rääkis arusaamatuid sõnu, kas pomises lausumisi või palus Suurt Jumalat, kuid miski ei aidanud. Mijanزا nägi, et Purgazi süda oli ammu jahtunud ta vastu. Täna vanamehe juurest mööda metsarada tulles oleks ta peaaegu vastamisi sattunud ratsanikega, ja jõudnud joosta puu taha varju, tundis ta oma imestuseks ära Purgazi. Ta hakkas üleni värisema ning laskus rohule. Palved olid vist jõudnud Suure Jumalani! Vanamees nägi ja suutis kõike – ta kutsus Purgazi enda juurde, et Mijanزا ei kaotaks usku ja lootust!

Mijanزا tõusis püsti ning läks õnnelikuna ja teed valimata läbi sarapuutihniku. Ta kuulis vaikset hirnatust ning nägi, et Purgazi teekaaslased olid jäänud välule ega läinud tagasi. Mijanزا läks veel mõne sammu ja sattus kümnekonna saduldatud hobusega vastamisi. Kohe kõrvalt, põõsaste tagant kostis juttu ning ta tundis ära Važdai hääle – seda häält polnud ta suutnud unustada. Tähen-dab, see kaval rebane pole ikka veel maha rahunenud ning käib Purgazi kannul. Ta oli ju Purgazi hoiatanud, kas too ei uskunud teda, oma Mijanزات? Ja just nüüd, mil vanamehe sõnad olid jõusse minemas ning tema ees süttis lootuse tuluke, võib kõik kokku variseda? Unustades ohtu, karjatas Mijanزا ning jooksis välule.

Talle joosti järele ning tõmmati pikali.

«Sina?» imestas Važdai. «Mida sina siin teed?»

Mijanزا vaatas vihkava pilguga Važdaile otsa.

«Sa ei tapa teda... Sa ei tohi seda teha!» ja kui Važdai tõstis tema kohale kirve, karjus ta hirmu ja ahastuse pärast läbilõikavalt

«Purgaz!»

Ta tahtis veel teist korda karjuda, kuid ei jõudnud.

«Kas kuulsid?» küsis Azar.

«Kuulsin,» Tšapai kuulatas, kuid metsas oli kõik vaikne. «Mulle tundus, et hüüti Purgazi.»

«Vahest on keegi ära eksinud?»

«Miks peaks ta siis Purgazi hüüdma?»

«Talle peaks seda ütlema.»

«Praegu ei tohi teda segada.»

Vennad jäid vait metsa helisid kuulates. Kuid rohkem keegi ei hüüdnud.

Purgaz astus muldonni ning peatus, et hämarusega harjuda. Vanamees ilmus ta ette ootamatult ning kummardas. Purgaz astus sammu tagasi ning kummardas vastu ning soovis talle Suure Jumala õnnistust. Kui Purgaz oli pimedusega harjunud, vaatas ta vanamehe rohelistesse karvadesse kasvanud nägu, milles helkisid kaks silma nagu tuhaga ümbritsetud söed.

«Miks sa esimesena kummardasid?» küsis Purgaz.

«On inimesi, kes kummardavad ja teisi, kelle ees kummardatakse. Sina oled üks nendest. Istu,» ta osutas kuivatanud käega pakule.

«Kust sa tead, kes ma olen?» küsis Purgaz.

«Märgi järgi laubal,» torkas vanamees kõvera sõrmega. «Igal inimesel on märk otsaesel.»

«Kuid mitte igähele pole antud neid näha. Sulle on Suur Jumal andnud terava silma.»

«Mis silma!... Silm oskab meelde jätta vaid seda, kuidas punuda viisku või keerutada nõöri... Sina tulid minu juurde pärima tuleviku kohta?»

«Kust sa tead, miks ma tulin?»

«Minu juurde tullakse, et pääseda surmast või teada saada, mis ootab tulevikus. Näen, et haigus sind ei piina ja surma peale on sul vara mõelda. Veel tullakse paluma, et ma päästaksin üksinduse

käest. Ka seda pole sulle tarvis – sa oled alati inimeste keskel ja inimesed on sinus.»

«Sa oled tark vana. Jah, ma tahan rääkida sinuga tulevikust. See on tume... Mõnikord ei tea, mida teha täna ja kuidas käituda homme.»

«Saan sust aru. Sa oled tugev inimene ega vaja minu abi. Sulle pole ka minu nõu tarvis. Sa tulid vaimu kinnitama.»

Purgaz mõtles järele ning noogutas:

«Võib ka nii öelda. Kas sa tead, kes ma olen?»

«Kes siis ei tea Purgazi? Kogu Mordva teab sind ja sinust räägitakse erinevaid asju. Ega kõigi meele järele saa olla! Su vanaisa Obran oli mu sõber, ta ütles, et pole vaja olla kõigile meele järele, teha tuleb tegu ja siis on kõigil hea. Sa oled teinud seda, millest su vanaisa unistas: oled koondanud Mordvamaa. Nüüd elab kogu Mordva ühes majas. Aga majas peab olema üks peremees. Seda sa tahtsid ju minu käest kuulda?» Purgaz vaikis ning vanamees lisas: «Karja pole ilma karjuset.»

«Olen kuulnud, et mordvalastel oli kunagi selline peremees?»

«Oli. Minu vanaisa on rääkinud, et mordvalasi tõi siinsetele maadele Tüštja. Kust? Keegi ei mäleta. Kas päikesetõusu või keskpäeva kandist. Aga kui Tüštjat enam polnud, läksid mordvalased laiali mööda metsi, eraldusid üksteisest ning hakkasid elama sugukonniti.»

«Aga kuidas see juhtus, et mordvalased jagunesid eradeks ja mokšadeks?»

«See oli Suure Jumala tahe. Need mordva sugukonnad, kes läksid kuni polovetsi maadeni, segunesid vähehaaval stepirahvaga, võtsid üle nende keele, kombed ja riietuse. Nende lapselapsed hakkasid koguni kaotama oma väljanägemist...»

«Miks mordva hiljem ei valinud omale ühte peremeest?»

«Kuidas ta sai valida, kui nad olid üksteisest eraldatud. Aga nüüd, kus sa oled nad kokku kogunud, on jälle peremeest tarvis ja sina peadki see olema!»

Vana oli ära arvanud – just seda oligi Purgaz tahtnud kuulda. Kuid inimesed olid harjunud elama sugukonniti ning kuulama oma juhi sõna. Kas nad tahaksid veel kõigi üle ühte peremeest?

«Sa oled juba teinud endast peremehe,» kõrgendas vanamees häält. «Jääb üle veel seda ütelda rahvale. Ja ära jäta neid sõnu

tuleviku peale. Maja ei tohi kaua olla ilma peremeheta, muidu hakkavad seal peremehetsema isegi miniad!»

Purgaz tõusis paku pealt püsti ja naeratas. Ta oli kuulnud seda, mida oli tahtnud kuulda ning sai nüüd kinnitust oma usule.

«Kui vana sa oled?»

«Seda ei mäleta keegi. Kui ma noorem olin, tegin igal kevadel puu sisse löike. Hiljem jätsin järele: mis ikka puule haiget teha, tal ju samamoodi valus nagu inimesel. Puu mahl on tema veri ja pisarad...»

Purgaz ulatas vanale hõbedirhemi. Vanamees lükkas ta käe tagasi ning Purgaz pani mündi paku peale, kus oli istunud. Nad läksid muldonnist välja ning Purgaz kissitas ereda valguse käes silmi.

«Mingi naine karjus metsas su nime,» hoiatas Azar.

«Vahest metsavaim hüüdis sind?» küsis Tšapai.

Purgaz naeratas.

«Miks talle mind tarvis?»

«Me kuulsime ka hobuste hirnumist,» tuletas Azar veel meelde.

Purgaz vaatas metsa poole ning jäi mõttesse.

«Sõidame üle välja,» lausus ta kaaslastele ning pööras ratsu muldonni taha.

Möödus mitu päeva, enne kui Mijanža ema päris Košaist tulnud inimestelt, mida ta tütar seal teeb. Vahest leidis omale mehe, et ei taha Uuslinna tagasi tulla? Kuid košailased imestasid ta küsimuse üle, sest arvasid, et ta elab ammu ema juures. Siis jooksis Ušmai hirmunud naine Purgazi juurde. Ja nüüd tekkis Purgazil kahtlus. Ta käskis rahvast kokku koguda ning läbi otsida kogu metsa külast vanamehe muldonnini. Nüüd oli Purgaz kindel, et Mijanža oli oma karjatusega päästnud teda kindlast surmast. Aga kellele oli tarvis ta elu? Purgaz ei pidanud mälu pingutama, tal oli alati meeles olnud Mijanža hoiatus. Nagu ta oli arvanud, Mijanžat ei leitud. Ja nüüd käskis Purgaz Promzal uurida, kas Važdai on koos oma meestega ära käinud külast. Külas on ju iga inimene nähtaval.

Muidugi, ta oli kaasa võtnud kümme ratsanikku ja tervelt viis päeva kusagil hulkunud. Oli öelnud, et käis jahil, kuid ei toonud kaasa isegi jänest. Purgaz palus Promzal rääkida mõnega nendest, kes saatsid Važdaid ning hirmutada teda Suure Jumala karistusega: tapmine oli kõige rängem kuritegu nii inimeste kui ka Suure Jumala ees. Ja Promza nimetas varsti kõigi kurjategijate nimed.

Vanemate majja kogunenud lemesid ei hakanud otsima tapjatele karistust – selleks oli põlvkondade mälus vaid üks: sugukonnast välja heitmine. Välja aetuid ei võtnud vastu ükski sugukond, ükski küla – nad pidid saama metsloomade sarnaseks.

Kurjategijate maha maetud Mijanža keha kanti Košaisse perekonna kalmistule ja teda leinati itkedes.

Sügiseks tuli Uuslinna tagasi Botai oma meestega. Ta oli ühendanud kõik kauged eraldatud sugukonnad ja külad ning lasknud neil uuele sugukonnale valida pea, võtta temalt sõna ja kinnitada seda sugukonna rahaga, et nad jäävad alati ja kõiges ühte. Viie tugeva sugukonna liit sidus kogu Mordvamaa vene vürstiriikidest kuni Bulgaari khaaniriigini üheks ning jagamatuks tervikuks.

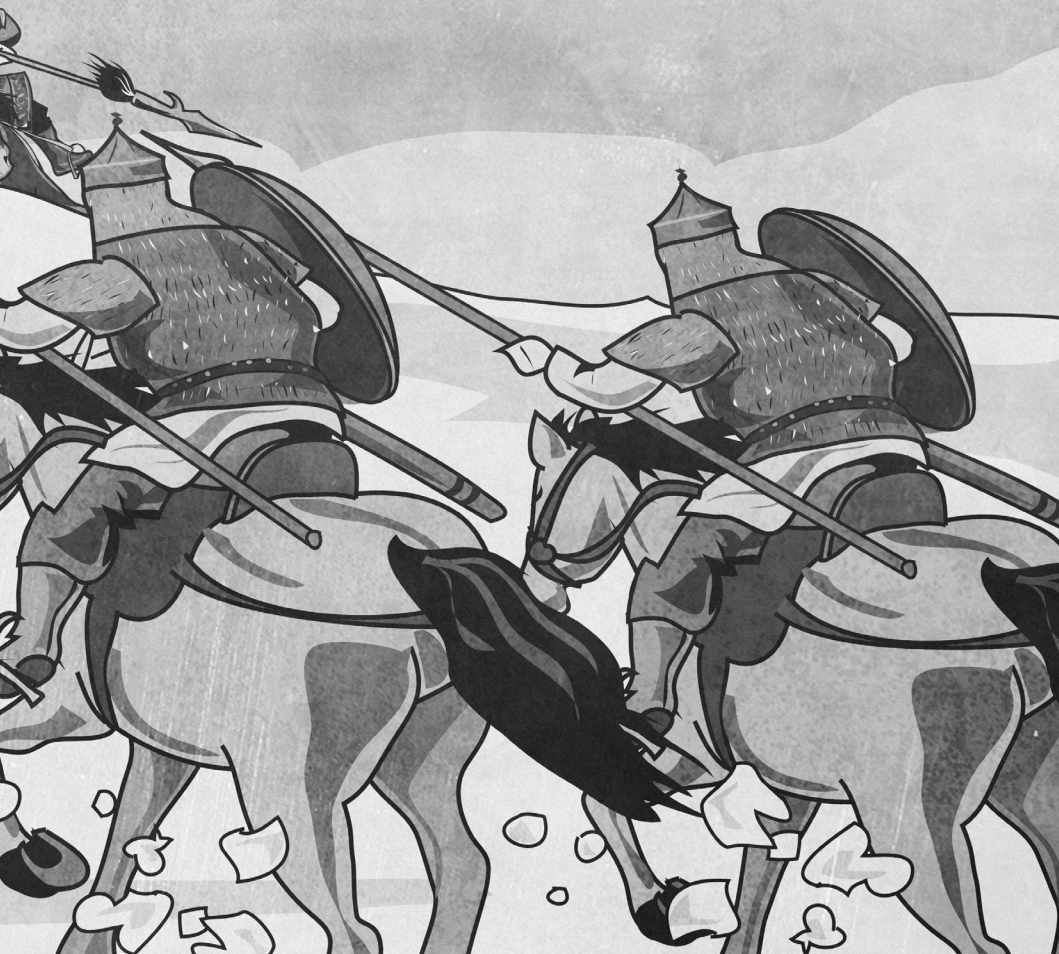

Kolmas osa

Injazor

Maa on keha, peremees maal on pea.

Mordva kõnekäänd

Tulnud rohustepist vanadele karjamaadele, jõudsid polovetsid Mokša jõe alamjooksule ning ründasid üht mordva sugukonda. Purgaz kogus kiiresti kokku ratsaväe, tungis stepirahva kallale ja hajutas nad laiali. Polovetsid said karmi õppetunni ning vapustatud ootamatust vastulöögist, lakkusid kaua oma haavu kuuma stepipäikese all kõrbenud soolakutel.

Mordvamaa inimesed said tunda oma jõudu ning saavutasid enesekindluse. Kuid Suur jumal oleks nagu proovile pannud oma rahvast: järgmisel aastal ei sadanud põldudele tilkagi vihma, maa kuivas ja pragunes kui vana tamme koor. Talvel vedasid lähedaste ja kaugemate sugukondade inimesed omale vilja Uuslinna ühisaitadest. Kevadeks olid aidad tühjaks pühitud kuni muldpõrandani, kuid näljast olid kõik pääsenud. Sellist asja polnud varem Mordvamaal olnud. Suur jumal aga tasus neile kannatlikkuse eest: järgmine suvi andis enneolematu saagi ja aidad täitusid taas.

Sügis oli märg ja porine. Lõputud tüütud vihmad lõhkusid teid ja metsaradasid. Alles teisel talvekuul saabusid pakased ja maa kattus lumega. Tekkis saanitee. Purgaz saatis mehi küladesse, et kokku kutsuda sugukondade juhte ja vanemaid Uuslinna suurele nõupidamisele: oli aeg valida Mordvamaale pea. Vanamehed hakkasidki Uuslinna kogunema.

Vanemate majas püsis vaikus. Et ära mahutada kõiki saabunuid, seati juurde mõned pingid. Iga ning väarikus ei lubanud vanameestel hoogu minna või tühja juttu ajada. Neil oli seljataga aastaid ja palju sündmusi ja enne kui lausuda sõna, pidid nad meelde tuletama kogu oma elu ning leidma sellest näiteid, et mitte eksida. Ka kombes hoidsid eksimuste eest. Kes julgenuks neid rikkuda, kui need olid tekkinud ettehoolduseks. Ja vanamehed istusidki vaikides ja liikumatult ega pühkinud isegi suitsu pärast silma tükivaid pisaraid.

«Vanemad!» Purgaz tõstis häält, et kõik kuuleksid. «Igas majas on peremees, on peremees ka igas peres, igas sugukonnas valitak-

se oma vanem. Ilma peremeheta maja laguneb, sugukond hajub. Nüüd on viis sugukonda Mordvamaal nagu üks pere ning sellele on vaja peremeest, ühte pead, et see suur pere ei laguneks jälle laiali. Teie peate otsustama, kes saab selleks peremeheks. Mõelge, vanemad!» Purgaz kummardas ja istus kohale.

Vanamehed istusid endiselt liikumatult ning vaikisid. Meeles polnud niisugust asja, kuid vist nende vanaisade isade ajal või veelgi varem oli mordvalastel olnud üks peremees. Kas siis elati hästi või mitte, seda keegi ei teadnud. Oli ja kõik, enamat polnud põlvkondade mälus säilinud. Mida siis mõelda? Ja vanamehed vaikisid. Kuid peremees peaks siiski olema. Ilma peremeheta ei lähe! Kuid las kõigepealt ütlevad sugukondade vanemad, eks nemad mõelnud selle peale enam. Siis tõusis Tumai.

«Mida siin mõelda?» ta libistas pilgu üle vanameeste, vaikis viivu. «Sina, Purgaz oled meid ühendanud, sina peadki see peremees olema.»

Tõusis Tenguš:

«Purgaz ühendas, olgu peremees.»

«Purgaz,» noogutas Botai kohalt tõusmata.

«Las Purgaz olla injazoriks!» tuletas Tumai meelde muistse sõna.

Vanamehed noogutasid habet silitades.

«Injazoriks!»

«Olgu!»

Ja kõik vaatasid äkki viienda sugukonna vanema otsa, kelle nime veel keegi ei teadnud. Miks ta vait oli? Punase habemega turske viiekümnene mees tõusis püsti ja vaatas Purgazi poole:

«Mina olen kaugemaa mees ja näen teid kõiki siin esimest korda. Meie juures käis Botai, teda ma tunnen. Kui Botai ütleb, et Purgaz, ei ole mina vastu – las saab injazoriks.»

«Räägi, Purgaz!»

«Räägi, injazor!»

Purgaz tõusis ja kummardas:

«Õnnistagu teid Suur jumal! Mul pole eales olnud muud hoolt kui hool meie maa eest. Selle hoole nimel elan mina, injazor, oma elu lõpuni. Annan selleks teile oma sõna. Andke ka teie sõna, et

aitate mind kõiges ega tee midagi, mis kahjustaks Mordvamaad ja selle rahvast.»

«Anname sulle, injazor, sellise sõna,» tõusis Botai ja vaatas sugukondade vanematele otsa.

Tenguš, Tumai ja punahabe tõusid püsti ja langetasid pea:

«Anname sõna!...»

Samas viisid palvevanemad kohe Uuslinnas läbi suure palvuse, kus teatasid rahvale Purgazi valimisest Mordvamaa injazoriks ning palusid Suurelt Jumalalt talle pikka iga...

Aga kui saabus videvik, läks rahvas linna väravate taha ning süütas lõkked. Päikesetõusuni ei vaibunud pidupäevane lõbutsemine.

Kesköö ajal kutsus väsinud ja õnnelik Purgaz Promza kaasa ning läks koju. Ruša võttis teda vastu uksele. Ta ei varjanud oma rõõmu ja jooksis ta juurde.

«Ma pole eales näinud injazori!» Ruša kallistas meest ja naeratas. «Näed siis, millised need injazorid on...»

Purgaz kohmetus ja vabastas end ettevaatlikult naise embusest:

«Mis sa niiviisi, inimeste nähes...»

«Promza on omainimene, injazor, ära häbene.»

«Olgu, olgu. Anna meile parem süüa ja too külma mõdu – terve päeva pole iva hamba alla saanud.»

«Tõsi, Ruša,» toetas Promza venda. «Pärast ohvriliha tahad alati hästi süüa.»

Kuid keedetud liha ja külm mõdu seisis juba laual. Purgaz ammutas terve kapa täie ning ulatas Promzale.

«Oleme kõvasti vaeva näinud, Promza,» lausus ta, «ja mitte asjata. Olen rahul: nüüd on kogu meie maa üheskoos.»

«Ja sellel on üks peremees – injazor.» Promza jõi kapast ja ulatas selle vennale.

Purgaz jõi mõne lonksu ning asetas kapa lauale. Asuti keedetud liha kallale.

«Ütle, Purgaz, kas poleks nüüd aeg mõelda ka venelastele, kes elavad meie maal? Miks ei peaks ka nendelt koguma andamit, nagu kogume omadelt?»

«Just õige aeg, Promza,» noogutas Purgaz. «Ootasin, kuni meil on üks peremees. Nüüd on ta olemas. Venelased elavad kahe sugukonna maadel, meie ja Lemesi omadel. Ja meie ei hakka neid jagama sugukondadeks, vaid ühendame nad üheks sugukonnaks – venelased. Ja las valivad endale pea. Sa ju oskad pisut nende keelt, sõidadki minuga kaasa.»

«Oleme vene keele unustanud mitte üksi mina, vaid ka mu naine. Võta parem keegi teine.»

«Olgu. Pane mulle valmis viiskümmend sõjariistus ratsanikku ja leia venelane, kes oskab meie keelt. Sõidan ülejärgmisel päeval.»

Savvati, neljakümnene tulipunase habemega ja rõõmsate pruu- nide silmadega turske mees osutus jutukaks ja uudishimulikuks inimeseks. Kohe kui mõökade ja piikidega varustatud ratsanikud olid Uuslinna väravast välja sõitnud, sättis ta end Purgazi kõr- vale ning hakkas jutustama, kuidas ta oli sattunud Mordvamaa- le, millega ta tegeleb, rääkis oma sugulastest ja lähedastest, rää- kis venelastest ja bulgaaridest, kõigest, mida teadis või oli teiste käest kuulnud. Tema isa oli olnud suurvürst Andrei malevlane. Kui vürst tapeti, sattusid ta malevlased ebasoosingusse ja pidid leidma varjupaiga mujal. Savvati isa aga võttis perekonna, jättis maha koduse Vladimiri ega hakanud otsima õnne teiste vürstide käe alt, vaid tuli üle Okaa ning asus elama mordvalaste maale. Mordvamaal oli vaba elu, maad palju tahes, polnud tarvis karta kättemaksu või salasepitsusi. Talle meeldis Purgazi juurutatud kord sellel maal, kus valitses õiglus ja südametunnistus. Savvati heasüdamlikust näost ja rõõmsalt helkivast pilgust oli näha, et ta ei meelitanud uut Mordvamaa peremeest, vaid oli tõepoolest rahul oma saatusega. Ja miks ta ei pidanukski olema rahul? Sav- vati kauples venelastega ja bulgaaridega ja polovetsidega, keegi ei teinud talle liiga ja tema ei teinud kellelegi kurja ja kõik olid rahul. Purgazi nimetas ta vürstiks kas seepärast, et ei suutnud meelde jätta võõrapärast nime injazor või arvas, et injazor ongi vene keeles vürst. Aga kuna Purgaz oli ta võtnud omale tõlgiks, siis püüdis ta tõlkida täpselt. Tõsi, ta veel ei teadnud, milleks oli Purgazil äkki vaja sõita vene küladesse, ning otsustas seda küsida.

«Võib-olla tahad sa neid oma maadelt minema ajada?»

«Kuhu ajada?» ei saanud Purgaz aru.

«Tagasi oma vürstide juurde. Aga minu vürst tapeti maha, kuhu mul minna?»

«Miks peaks neid ajama oma vürstide juurde? Nad elavad siin rahulikult, kedagi ei puutu, las elavad.»

«Aga miks sul on siis nii palju sõjariistus ratsanikke kaasas?»

«Noh, need on minu sõdalased ja sõdalastel peavad ikka sõjariistad kaasas olema. Kas teie vürstid ei sõida isegi külla oma malevlaste saatel?»

«Tõsi jah,» nõustus Savvati. «Vürst ilma malevlasteta välja ei sõida.»

«Ütle mulle, Savvati,» jätkas Purgaz, «mis sa arvad. Ersa inimesed maksavad igal aastal andamit rahaga, viljaga ja karusnahkadega. Aga venelased ei maksa andamit. Kas see on õiglane?»

«Ei ole õiglane, vürst.» Nüüd sai Savvati aru, miks nad sõidavad vene küladesse. «Kõik inimesed maal peavad andamit maksa. Nii teevad venelased ja bulgaarid, kõik teevad!»

Purgaz naeratas, ta oli rahul, et esimene venelane toetas teda ega pannud pahaks. Tähendab, ta toimis õigesti.

«Ka mina mõtlen nii, Savvati. Tead mis, sa võiksid mulle vene keelt õpetada. Peaksin oskama teie keelt, Savvati...»

«Õigust räägid, vürst. Kui oskad meie keelt, saad ehk ka vene vürstidega kokkuleppele.»

Purgaz ohkas raskelt:

«Nad ei saa omavahelgi kokkuleppele. Nendega on raske asju ajada. Konstantiniga oleks ehk veel läbi saanud, aga Gjurgaga...» Purgaz löi lootusetult käega.

Edasi sõideti vaikides, vene vürstide meenutamine tegi mõlema südame rahutuks, nii Purgazil kui ka Savvatil.

Esimese vene külani jõuti järgmisel päeval. Sõjariistus ratsanikke nähes jooksid venelased kohe laiali. Kaua ei suudetud kedagi leida. Lõpuks leiti rehe alt põhu seest üles külavanem. Selle huuled värisesid ja ta ei saanud tükk aega sõna suust.

«Küsi, mida ta kardab,» palus Purgaz Savvatit.

Kui külavanem kuulis vene keelt, rahunes ta pisut. Kuidas sa ei ehmata, kui näed sõjariistus mehi? Rahulikud elanikud poevad

alati nende eest peitu. Purgaz teatas Savvati kaudu, et nad ei tulnud röövima ega tapma. Ta tahab rääkida venelastega, ka teiste külade vanematega. Kas saaks neid kokku koguda?

«Saab!» rahunes külavanem. «Kohe homme kogume kokku.» Mõelnud pisut, küsis ta Savvatilt: «Küsi Mordva vürstilt, ega ta meie kirikut maha ei põleta.»

«Ei põleta,» rahustas teda Savvati Purgazi poole pöördumata. «Mordva vürst on hea inimene, talle ei meeldi põletada ja röövida.»

Homseks kõiki külavanemaid kokku koguda ei õnnestunud. Kolm päeva õpetas Savvati Purgazile vene sõnu, tema sõjamehi aga lõbustasid majades poisid ja tüdrukud vene lauludega.

Alles kolmandaks päevaks kogunesid sinna külade vanemad. Purgaz selgitas neile, et tänasest peavad kõik vene külad Mordvamaal maksma andamit – kaheksateist oravanahka iga maja kohta, vili aga puistata oma sugukonna aita. Külavanemad nõustusid, et nii on õiglane. Veel ütles Purgaz, et kõik vene külad Mordvamaal ühinevad üheks vene sugukonnaks, millele pea peavad nad ise valima. Ka sellega nõustusid külavanemad, kuigi ei suutnud aru saada, mis asi on sugukond. Omavahel vaidlemata valiti kohe sugukonna peaks külavanem Silanti, kelle suur küla asus Uuslinna läheduses.

«Silanti on vilgas mees,» selgitati Purgazile. «Pealegi elab ta Uuslinna lähedal. On kohe käepärast, kui on vaja andamit koguda või abi paluda.»

Rahule jäid nii Purgaz kui ka talumehed, saanud Mordva vürsti toetuse. Tugeva käe all on alati rahulikum elada.

Keset suve tuli Suurlinnast tagasi Aris. Ta tõi kaasa kingitusi ja seitsmeteistkümneaastase mustasilmse naise. Purgaz vaatas poega ja imestas. Too oli ära sõitnud viieteistkümneaastase poisina ja nüüd ei tundnud teda äragi. Seljas olid tal bulgaari riided, rääkis vaid bulgaari keelt ja lihane ema ei saanud aru, mida poeg räägib. Siis Aris taipas, hakkas ersa keeles rääkima, unustas end ja õhus lendlesid taas võõrad sõnad. Arisi nooremad õed tiirutasid ümber ta noorukese naise, imetlesid ta riideid, kiviga kuldsõrmust ja kõrvarõngaid ja seda, et ta nii tõmmu on. Arisi naine häbenes ja lausus midagi arglikult, aga sellest ei saanud keegi aru – ta ei osanud sõnagi ersa keelt.

«Aris,» Ruša tahtis öelda midagi meeldivat, kuid ei teadnud, kuidas, «ütle mulle ta nimi. Või pean teda kutsuma miniakeseks?»

«Kutsu, kuidas meeldib. Aga kui tahad nimepidi, siis Aiša.»

«Aiša,» Ruša silitas minial pead. «Ilus nimi – Aiša. Nii ma hakkangi sind kutsuma.»

Aiša sai aru, et teda kas hellitatakse või haletsetakse, ning ta punastas.

«Ta on nii ilus,» Arisi vanem öde silitas nooriku tõmmut kätt. «Aris, kas me võime teda kutsuda Tõmmukeseks. Ega ta ei solvu sellest?»

«Miks ta peaks solvuma, kui ta ongi selline?» naeris Aris.

Ta võttis kitli sisetaskust sedeli ja andis isale:

«See on sulle khaan Ilhamilt. Ja need on teile,» ulatas Aris ödele kuldsed kõrvarõngad.

Purgaz pani kirja riulile raamatute kõrvale – selliseid kirju peab lugema üksinda. Tütred hakkasid kohe kõrvarõngaid kõrva sobitama ning imetlesid end Aiša hõbedasest peeglist.

Hakkasid kogunema külalised – kõigil oli huvitav näha mitte niivõrd Arisi kui tema noorukest bulgaarlannast naist. Tulid naised ja neiud Promza majast, naabermajadest ja varsti polnud enam kohta ringi pöörata. Purgaz võttis kirja ning läks õue. Maja ees toomingate all istus ta kännule ning silus põlvedel kirja. Kirja esimesed read ajasid Purgazi kohe ärevile. Ilham teatas, et Vladimiri suurvürst Gjurga kavandab sõjakäiku Bulgaarimaa vastu. Nagu talle on ette kantud, kogub ta kokku kõik oma sugulased: Perejaslavi vürsti Jaroslavi, Muromi Davõdi, Rostovi Vassilko Konstantinipoja. Ja kui nad kord liiguvad bulgaaride peale, ei lähe nad mööda ka Mordva maadest. Seepärast tema, Ilham, hoiatab Purgazi, et ta oleks valmis kutsumata külalisi vastu võtma. Selle külalise paadid võivad ka kirjast ette jõuda...

Seda Purgaz teadis, et Gjurga ei hakka istuma Vladimiris, käed rüpes, kuid ta ei osanud arvata, et vürst suudab lühikese ajaga kokku koguda nii palju malevaid. Ja jälle on Obrani linnus esimehe nende teel. Kiri jõudis siiski enne vürsti – kui malevad oleksid ilmunud Obrani linnuse müüride alla, oleks temale esimesena sellest teatatud. Kuid keegi pole tulnud, järelikult on veel aega. Purgaz tõusis kiiresti püsti ning läks kodustele midagi ütle mata

Vanemate majja. Peagi leidsid tema saadetud käskjalad üles Botai ja Promza.

«Mis juhtus?» Promza vaatas Purgazile ehmunult otsa.

«Veel pole midagi juhtunud.» Purgaz võttis kirja. «Kuid võib juhtuda täna-homme. Kuulake, mida kirjutab khaan Ilham,» ning ta luges kirja valjusti ette.

Tekkis vaikus.

«Mida oled otsustanud?» küsis lõpuks Botai.

«Peab kohe täna koguma mehi ja saatma appi Tumaile.»

«Kui meie vastu tõusevad kõik vürstid, siis ei saa Tumaid aidata,» lausus Promza.

«Mida sina soovid?» küsis Purgaz. «Kas anda linnus ära ilma tapluseta?»

Seda Promza soovitada ei saanud, tal polnud üldse midagi soovitada ning ta vaatas eemaloleva pilguga otsa Botaile. Too kehtitas ebamääraselt õlgu.

«Kui venelased lähevad bulgaaride vastu, miks peaksid nad aega viitma mingi Obrani linnusega? Nad võivad seda ka mitte puutuda.» Botai sai ka ise aru, et räägib tühja ning langetas pilgu, jäi vait.

«Ei,» lausus Purgaz jäigalt, «nad nimelt ei saa seda puutumata jätta. Koguge mehi ja saatke käskjalad küladesse. Tuleb valmistuda suureks lahinguks.

Õhtuks hakkasid mehed lähimatest küladest kogunema Uuslinna. Purgaz jagas neile relvad ning saatis Obrani linnusesse. Ta käskis Tumaile edasi öelda, et olgu valmis kohtumiseks vürstide malevatega.

Teade ohust jõudis kõige kaugemate küladeni ja Uuslinna voolas kokku jalamehi ja ratsanikke, relvadega ja ilma, kellele jagati kohe välja mõõgad ja piigid, rõngassärgid ja raudrüüd. Tengus ei tulnud, kuid saatis mõned mehed.

Kuid Tumai vaikis. Alles mõne äreva päeva pärast saabus lõpuks temalt sõnumitooja. Too ilmus öösel, närudes, näljane ja kurnatud. Tal oli õnnestunud pääseda läbi salakäigu. Linnus olnud raudse rõngana ümber piiratud. Purgaz andis korralduse hommiuks valmis olla väljaastumiseks ning esimest korda pärast Arisi saabumist pääses ta koju.

Kodust rõõmsat sagimist asendas nüüd kurbus. Purgaz märkas, et tütreid olid võtnud kuldseid kõrvarõngad kõrvast ning Ruša silmad olid punased. Ta toitiski Purgazi ning pani ukse juurde koti.

«Võtad kaasa. Seal on keedetud liha ja karaskid. Lähed ju ratsa?»

«Ratsa,» noogutas Purgaz ning vaatas otsa pojale. «Näed, poeg. Ei saanud sind korralikult vastugi võtta. Hommikul lähme teele, et Obrani linnust kaitsta.»

«Võta mind kaasa, isa!» Aris astus isa juurde ning vaatas talle paluvalt silma. «Kas tõesti jätaksid mind koos naistega koju?»

«Mis sul arus on, poeg!» hüppas ligi Ruša. «Ma pole jõudnud sind veel õieti vaadatagi!»

Kuid Purgaz tõusis püsti, pani raske käe poja õlale:

«Teadsin, et sa ei jää. Õppima peab mitte üksi kirja, vaid ka sõdimist. Selleta ei saa praegu kuidagi läbi. Sõidame!»

Kui naised olid enne peitnud oma pisaraid, siis nüüd ei hoidnud nad end enam tagasi ning hakkasid valjusti itkema nagu surnu kohal. Arisi naine ei saanud aru, mis on juhtunud. Alles siis, kui nägi, et mees võtab seinalt mõõga, sai ta kõigest aru ning hakkas samuti nutma.

Purgaz läks oma väe eesotsas vaenlasele vastu varahommikul ja juba lõuna ajal kohtas ta esimesi rüüstatud ja põletatud külade elanikke: need sõitsid vankritega, ratsa, astusid jala. Nendelt sai Purgaz teada, et Obrani linnuse on hõivanud malevlased, lähedased külad aga on maha põletatud. Vürstid tulid peale ootamatult, tapsid inimesi ja ajasid ära karjad. Kes pääses tulema, oli paljas. Inimesed süüdistasid ennast, et nad polnud Purgazi kuulanud ega olnud kolinud tookord Tõšasse. Kuid mis kasu oli nüüd oigamistest.

Purgaz liikus Košai küalani ning tegi seal peatuse. Ta saatis Obrani linnuse juurde mehi, et kindlaks teha, kui palju on vürstidel malevlasi ning mida nad kavatsevad teha: kas jääda linnusesse või liikuda edasi Bulgaarimaale.

Onekei hoovil seisid koormad majakraamiga. Jäi vaid hobused ette rakendada. Purgaz nägi, et ka teiste majade rahvas valmis-
tub minekuks. Kui malevlased on linnuses, ei sega neil miski siia tulemast.

Purgaz embas Onekeid ja nõnda nad astusidki majja.

«Kohtusime sinuga mitte just heal ajal,» ohkas Onekei.

«Halval jah,» Purgaz istus pingile ning toetus kätega lauale. «Näed, kuidas me ka ei hoidnud, võeti meil linnus käest.»

«Kas arvad, et me ei võta tagasi?»

Purgaz kehtitas õlgu.

«Kes teab... Saatsin sinna mehi, kuulame, mida nad ütlevad. Linnusest ei pääsenud vist keegi, kõik on langenud.»

«Seda ei juhtu, Purgaz, kedagi võidi ju vangi võtta.»

«Mis on saanud Tumaist?...»

Nad vaikisid. Polnud midagi rääkida. Onekei kõndis mööda tuba ning istus uuesti maha.

«Me pole jõudnud sulle sedagi öelda, et oleksid tulnud Vežava memme matma.»

«Võtku meie esivanemate varjud ta vastu...» Purgaz pigistas hambad kokku, et mitte oiata valust.

«Oleme selleni jõudnud, et tuleb maha jätta esiisade hauad...»

«Kõike kaasa võtta ei saa,» vastas Purgaz. «Kus kavatsed peatuda?»

«Ei tea. Tean vaid seda, et tuleb minna kaugemale.»

«Mine Uuslinna lähistele, sinna malevlased niipea ei tule.»

Onekei ohkas raskelt:

«Mida ka valin, see pole Košai küla. Kui meie vanaema Vežava oleks elus, tema poleks kuhugi läinud...»

Siis kostis kaugest pimedast nurgast nende vana ema Viškava halamine:

«Ai, jätke mind siia! Ei sõida ma kuhugi. Tahan jääda teie isa haua juurde!»

«Mida sa siin tegema hakkad?» küsis Onekei tasa. «Košai küla enam ei ole, kõik lähivad ära. Ehitame üles uue küla ning anname sellele meie isa Ordati nime.»

Viškava rahunes, nuuksus veel vaikselt.

Koidikul rakendas Onekei hobused ette ning hakkas liikuma Uuslinna poole. Tema järel liikusid itkedes ja nuttes Košai leinav rahvas. Veel kaua kajas kõrvus laste nuttu...

Tulid tagasi linnusesse saadetud mehed. Obrani linnuseni neil jõuda ei õnnestunud – kogu Okaa kallas oli täis malevlaste telke ja

onne. Sadam oli täis paate, paljud neist sõitsid Bulgaarimaa poole. Mis on saanud meestest, kes kaitsesid linnust, seda teada saada ei õnnestunud.

Purgaz mõistis, et praegu vürsti malevlasi rünnata oleks mõtetu. Näib, et nende peajõud lähevad ikkagi bulgaaride peale. Kui nad on kaugemale läinud, võib ka rünnata. Ning ta saatis uuesti linnuse juurde mehi, et need jälgiksid teraselt vaenlast ega laseks käest õiget hetke. Kuid juhust kasutada Purgaz ei saanud: tuli bulgaari kuller. Ilham palus ja anus, et Purgaz aitaks peatada malevlased, mis suundusid Suurlinna peale. Ilham kirjutas, et ta ootab neid Sura suudmes, kus nad astuvad vaenlasele vastu. Kui nad on malevlased purustanud, siis aitab tema, Ilham tagasi võtta Obrani linnuse. Pisut mõelnud, nõustus Purgaz khaaniga. Tõepoolest, kui ta võtab nüüd linnuse tagasi, siis võtavad vürsti peajõud bulgaaride juurest tagasi tulles selle uuesti endale. Ilhamil oli õigus, nüüd oli tarvis purustada Suurlinna kallale mineva vaenlase peajõud. Kui see õnnestub, rahuneb Olodimiri vürst kauaks ajaks. Ning ta viis oma mehed Sura suudmesse. Kui ta jõudis kohtumispaika, ei näinud ta seal oma üllatuseks ei khaani sõjaväge ega malevlasi. Purgaz seisis kaks päeva Sural ning alles kolmandal päeval tuli Ilhamilt teade: khaan oli eksinud oma oletustes. Vürstid ei läinud Suurlinna peale, vaid pöörasid põhja poole ning tungisid kallale Ošeli linnale, sealt aga lahkusid mööda Volga-taguseid metsi. Ilham läks nende kannul, kuid järele ei jõudnud.

Purgazil ei jäänud muud üle, kui pöörata tagasi. Miks Ošel ja mitte Suurlinn? Siis meenus Purgazile, et Ošeli väepealik käis möödunud suvel Ustjugi all, linna tal võtta ei õnnestunud, kuid ta rüüstas ära kõik ümberkaudsed külad. Ja nüüd siis vene vürstid karistasid mõtlematuid ošellasi. Seepärast ei halastanud Gjurga Obrani linnusele: ta teadis hästi mordva injazori ja bulgaari khaani suhteid. Ning karistas mordvalasi.

Purgaz läks Obrani linnuse lähisteale ning jäi peatuma metsas. Nüüd ta heitis enesele ette, et oli kuulanud Ilhami ning kaotanud palju aega. Nagunii tuleb linnus tagasi võita omaenda jõududega. Ta käskis kõigil puhata ning saatis uuesti mehi uurima, kui palju on jäänud linnusesse malevlasi. Ise ratsutas ka koos mõne kaaslasega linnuse müüridest noolelaske kaugusele. Ta nägi müüridel vahimehi. Üksikult ja salgakesi kõndisid nad müüril edasi-tagasi, helkisid rõngasrüüd ja teravatipulised kiivrid. Kõigil olid piigid ja

mõõgad. Linnust ja selle müüre polnud venelased maha põletanud. Põletatud ja lõhutud olid vaid väravad, kust malevlased olid linnusesse tunginud. Purgaz muigas. Kas ta oli müüre püstitades mõelnud, et tal endal tuleb neid kord vallutada!

Ta peatus peavärvate vastas.

«Kui malevlased tungisid sisse läbi nende värvate, siis proovime ka meie.»

«Peab ette saatma ratsamehi,» soovitas Aris. «Need alustavad võitlust ja tagant lähevad appi jalamehed.»

«Pole paha mõte,» toetas teda Purgaz.

Kuid kuni saadetud selgitasid välja, kui palju on linnuses võrsiti omi, lammutasid malevlased mõned majad ning panid tühja värvavahe palkidega kinni.

Lõpuks saadi teada, et kuigi malevlasi on linnuses palju, on neid ikkagi vähem kui mordvalasi. Ning Purgaz otsustas rünnata. Ta käskis valmis panna mõned koormad põhku. Öösel veeretati need koormad värava juurde ja süüdati põlema. Kolme katkise värava juurde eraldas ta kakskümmend ratsameest, kes pidid esimestena tungima linnusesse. Aris palus isalt, et ta oleks nende ratsanike hulgas, kes tungivad sisse peavärvast. Purgaz ei saanud jätta poega enda kõrvale, kui teised kippusid lahingusse. Las injazori poeg näitab eeskujul.

Põhk lahvatas leekidesse ning põles kiiresti ära, kuid palgid võtsid tule külge ning põlesid peaaegu kogu öö. Koidikul tormasid ratsanikud pealetungile. Nad ratsutasid üle põlevate tukkide ja kogunesid troppi: kuni põlesid palgid värvate vahel, olid malevlased nende taha seadnud teise rea. Ratsanikud jäid tule ja takistuse vahele. Siin surusid malevlased neid alla. Jalamehed ei pääsenud neile isegi ligi. Purgaz tegi veel paar katset tungida linnusesse, kuid edutult. Need, kellel õnnestus tungida läbi tõkke, kadusid jäljetult. Kadus ka Aris.

Purgaz käskis taganeda. Ta oli tumedam kui äikesepilv – ta polnud suutnud hoida poega ega võtta linnust!... Öö saabudes käskis ta uuesti valmis panna heinakoormad. Kuid malevlased jõudsid uuesti täita värvavahed palkidega ning ka see katse ebaõnnestus. Siis otsustas Purgaz kasutada salakäiku. Kui seda kaevati, oli Purgaz näinud selles pääseteed ega olnud mõelnud, et seda tuleb kasutada ka rünnakuks. Viis kuni kümme meest võivad tungida Vanemate majja, et linnus põlema panna. Ning ta saatis uurima,

kas pääseb veel läbi või on malevlased selle sisse langetanud. Mees liikus vabalt läbi ning jõudis Vanemate maja alusesse keldrisse. Ta kuulis pea kohal venelaste häält ja jalgade trampimist. Tähendab, malevlased ei aimanud salakäigu olemasolu.

Õöseks valis Purgaz ise kümme sõjameest. Nende vanemaks pani ta Parkai poja Tšapai. Igaüks neist võttis kaasa sületäie põhku ning nõoriotsa süütamiseks. Et inimesed maa all ei lämbuks suitsu kätte, süüdati sissekäigu juures ainult üks nõoriots. Kui õnnestub põlema panna kasvõi mõned majad, võtab linnus tule külge nagu põhukuhi.

Kõik jäid unne. Metsas püsis rõhuv vaikus. Vahimehed seisid vaikides piki metsasalu. Heleda taeva taustal oli linnusemüüriil hästi näha malevlaste tumedaid liikumatuid kogusid.

Purgaz võttis hobuselt sadula, viskas selle külmale niiskele rohule ning istus maha, vahtides linnuse tumedat müüri. Talle ei andnud rahu mõtted pojast. Mis temaga on? Kas on hukkunud või vangi võetud? Kuidas ta ütleb seda Rušale, milliste sõnadega lohub teda? Ei leidnud ta lohutussõnu, neid polnud nähtavasti veel üldse leiutatudki. Kuid miks on nii vaikne? Kui suur jumal saadaks tuult, saaks lõkke missuguse! Ta läks sellest mõttest ähmi täis. Mida ta praegu soovib oma linnusele? Ta on seda oma kätega ehitanud ja sellesse hinge pannud? Ei, nüüd polnud see tema linnus. Nähtavasti on kodu siis kodu, kui seal elavad su lähedased...

Täkk kõndis ümber Purgazi ja krõmpsutas isuga mahlast rohtu. Aeg-ajalt pööras ta pea metsa poole, kikitask kõrvu ja hirnatas tasa, tajudes seal metsas olevat teisi hobuseid, keda karjatati metsaväludel. Purgaz vaatas tähistaevast – lähenes kesköö. Pidanuksid kirema kuked, kuid linnuses püsis vaikus. Tähendab, et malevlased olid kõik linnud nahka pannud. Ja äkki näis Purgazile, nagu oleks linnamüüri taga välgatanud korraks tulekuma ja siis jälle kadunud. Purgaz tõusis üles sadulalt ja sirutas kaela, otsekui võinuks ta midagi näha tumeda müüri taga. Vahest näis? Kuid ei, valgus läigatas teises ja kolmandas kohas ning tähistaevasse tõusis tihe tume suits, mida värvisid elava tule verevad läigatused. Malevlased müüriil hakkasid jooksuma, kostis karjeid. Tuli linnuses põles aina laiemalt, leek haaras kinni uutest majadest, otsekui maa alt kostis määratseva tule kume kaja.

Linnusest tuli koos Tšapaiga tagasi kaheksa meest, kaks oli puudu. Juba ära tulles oli Tšapai märganud, et malevlased ei hakanud tuld kustutama – ja see olnukski tulutu – nad tormasid vä-

ravate juurde, arvates, et mordvalased tulevad tulekahju ära kasutades tormijooksule. Seda kõike jõudis Tšapai näha. Leekidest haaratud linnuses kõikjal sagivate malevlaste seast vange otsida olnuks kasutu.

Purgaz ootas, et malevlased tulevad linnusest välja ning oli valmis neid vastu võtma, kuid nad ei tulnud. Aga koidikul hakkasid Okaa suudmesse saabuma vürsti paadid. Neid oli täis kogu jõgi ja näis, et neil pole otsa ega äärt. Ja Purgaz sai aru, millise parandamatu vea ta oli teinud: ta polnud jätnud oma mehi jõge valvama, oli andnud malevlastele võimaluse takistamatult kaldale tulla. Kuid kes võinuks oodata kaugele põhja poole läinud malevlaste tagasi pöördumist! Nähtavasti olid ümberpiiratud jõudnud õigel ajal anda omadele teada Purgazi tulekust. Nüüd olnuks taplust alustada arutu ning Purgaz taganes Košai külla. Siin hakkas ta oma kaugete piilurite kaudu jälgima, mida venelased kavatsevad edasi teha. Siin lootis ta tõkestada neid, kui nad riskivad liikuda Mordvamaa sisemusse.

Tühjad ja elutud olid elanikest maha jäetud Košai majad, vaid mõned peremehe kaotanud kassid ja koerad hulkusid takjaid ja nõgeseid täis kasvanud aiamaadel. Polnud kuulda ei lehma amumist, lamba määgimist ega valju kukelaulu. Kodukolde soe ja kirbe lõhn olid külast välja tuuldunud.

Mitu päeva seisis Purgaz oma meestega Košai külas, kuni lõpuks toodi teade: malevlased on jätnud Obrani linnuse maha ning kõik läinud mööda Okaad ja Volgat ülesvoolu. Purgaz ei mõistnud, mida siis nendele vürstidele õieti siin vaja oli? Kas vaid kättemaksumu pani neid tegutsema, kui nad rüüstasid Ošeli ega läinud Suurlinna vastu? Ja kas vaid sooviga karistada mordvalasi nende sõpruse eest bulgaari khaaniga võis seletada Obrani linnuse hävitamist?

Purgaz võttis kaasa mõned ratsanikud ja ruttas Okaa äärde. Jõe kallas oli tühi, sadam põletatud, tõkked väravate eest ära koristatud, linnus ise tühi. Vaid mõned kaugemal seisnud majad olid terved, ülejäänutest oli järel hunnik tuhka. Polnud ainsatki laipa, ei malevlase ega mordvalase oma. Venelased olid nähtavasti tapetud maha matnud, haudadest aga polnud jälgegi.

Purgaz vaatas tuleaset ja peas keerlesid mõrud mõtted. Mida nüüd teha – kas ehitada linnus uuesti üles või jätta see tulekahjuplatsiks? Vürstid nagunii ei rahune, kui näevad uut linnust. Tuleb oodata, ei tasu neid enne aega ärritada, ei tasu uuesti määrata

hukule oma vendi ja poegi. Taas valdas teda valus laine, kui ta meenutas oma poega. Ja kus on Tumbai? Kus on kõik ülejäänud linnuse kaitsjad? Ei võinud ju ometi nad kõik hukka saada – mõni haavatu võis abitus seisus vangi langeda. Tähendab, kõik polnud kadunud, oli veel lootust. Ja nagu mis tahes lootus, olgu või nõrguke, rahustas see ja isegi lohutas Purgazi.

Kui Aris tormas esimesena linnuse peaväravast sisse, kerkis tema ette ootamatult palkidest tõke. Tema järel tulnud ratsanikud kogunesid troppi. Ja selles tõuklemises, kuumas suitsus löödi teda piigiga rindu. Vaid raudrüü päästis teda kindlast surmast. Mõök pudenes käest ja ühe silmapilguga kisti ta sadulast maha.

Majas, kuhu ta toodi, oli juba poolsada nendest, kes esimesena pidid tungima linnusesse. Nende kehadel olid saablilöökid, piigitorgete, kirvehoopide jäljed. Suurt kasvu neljakümne ringis malevlane, kes võttis Arisi vangi, vaatas üle ta haava, asetask sellele lõhnava rohu ja sidus kaltsuga kinni. Ta patsutas Arisi oma laia kämbelaga vastu põske ning seletas talle naeratades, et nüüd on tema, Vassili, Arisi peremees ning nad söidavad koos koju, Rostovisse. Aris sai Vassili jutust aru. Kui ta oli elanud Suurlinnas, oli tal sageli tulnud kokku puutuda venelastega ning ta rääkis pisut ka vene keelt. Muidugi, kui oleks ette teadnud, mis võib sinuga juhtuda, oleks võinud keele paremini ära õppida – nüüd oluks sellest enam kasu kui araabia keelest. Veel uuris Vassili, kes on Arisi isa. Ja Aris sai aru, mida malevlane silmas peab: too arvestas, kas poleks kasulikum võtta oma vangi eest luna. Aris kujutas ette, kui palju nõuaks too Vassili isa käest, kui teada saab, et tema vang on Mordvamaa injazori poeg. Aga mis saab siis nendest, kelle eest ei suudetaks maksta luna?... Parem oli vaikida. Ta ütles vaid, et nimi on Aristid ning ta isa on lihtne ersalane.

Kui linnuses puhkes tulekahju, aeti vangid müüri lähedusse, kaugemale tulest. Siin pandi nad maha istuma, hommikul aga ütles rõõmus Vassili Arisile, et neile saabub abi ja nüüd söidetakse koju. Nii varises kokku Arisi lootus pääseda. Vangid pandi erinevatesse paatidesse ning malev asus tagasiteele. Vladimiris võeti neid vastu kirikukellade helinal, rahvast oli kaldaäär täis. Kuid siin Vassili ei peatunud, vaid läks koos Arisiga kohe Rostovisse.

Vassili osutus rikkaks meheks. Ta avara hoovi tallides, kuurides ja lisahoonetes tammusid ja söid hulk hobuseid, lehmi, lambaid ja sigu, kaagutasid kümned kanad. Sama täis oli ta ruumikas maja õdede, tütarde ja poegade poolest. Peale Arisi töötas Vassili juures

kolm meest kohalikust merja hõimust, kes olid ammu unustanud oma keele ja kumbed ning kummardasid Kristust, ning kaks nais-terahvast, üks mehenaine, teine lesk Afrosinia.

Arisi mitte just sügav haav kasvas tänu peremehe hoolele kii-resti kinni ning ta hakkas harjuma raske talupoja tööga: kündis, niitis, karjatas hobuseid ja lehmi, lambaid, puhastas, kraapis, riisus... Ei kodus ega Suurlinnas mõelnud Aris, et kunagi tulevad ta kätele verised rakud, et raske on valutavat selga sirgu ajada, tun- da kogu kehas tuima vinduvat valu. Kuid ta töötas ja tegi kõike, mida kästi ja isegi enam – sest ta oli ju lihtsa ersalase poeg. Teda hindasid nii uued seltsilised kui ka peremees ise. Vassili polnud ka varem varjanud, et vang meeldib talle. Pikka kasvu, heleda- päine, puhta valge näoga ja selgete siniste silmadega ersalane ei erinenud millegi poolest venelastest. Seda sarnasust venelastega otsustaski Aris ära kasutada, et vangist põgeneda. Oli vaja õppida hästi ära vene keel. Kuid esialgu ei jäetud Arisi üksi, temaga kaa- sas oli alati mõni tööline ja ööseks pandi ta luku taha väikesesse kuuri, kus talvitasid vasikad ja lambatalled. Üksi jäädes meenutas Aris oma noort naist, ta hellitavaid käsi, tundis ta pehmete huul- te puudutust ega saanud magama jääda oma kõval põhuasemel. Suurlinnas veedetud aastatel oli ta unustanud kodu, isa ja ema, kuid praegu ei suutnud unustada oma Aišat. See ei andnud talle rahu päeval ega öösel.

Osavõtlik lesk Afrosinia parandas vahel ta rõivaid, tõi kuuri hommikul ja öhtul lüpsisooja piima. Ka ta kätel oli piima lõhn ning ta naeratus oli kodune ja heasüdamlik.

«Joo, noormees,» lausus ta puukaussi vahutava piimaga ulata- des, «piim kasvatab ka vasikad suureks.»

«Kus mul enam kasvada?» naeratas Aris. «Niigi pikk kui post. Aga kas sulle meeldivad pikad?»

«Mul pole kedagi meeldimiseks,» häbenes Afrosinia ja sellega nende jutt lõppes.

Aris jõi piima ära ning ütles talle vene aitäh. Eriti soojendas teda soe piim külmadel talvehommikutel. Aris harjus Afrosiniaga ning kord küsis, miks ta elab üksi. Naisterahvas vastas lihtsalt:

«Sellepärast, et novgorodlased tapsid mehe. Vürstid ei saanud omavahel läbi ning otsustasid jõudu proovida. Pärast seda lahin- gut on meil palju lesknaisi.»

«Aga kas lapsi polnud?»

«Ei jõudnud sünnitada, elasime ju õige vähe aega,» ning ta ei saanud oma naiselikku uudishimu hoitud, vaid küsis:

«Kas sul endal on naine?»

«Muidugi on. Kuis siis ilma.»

«Nüüd on ka tema üks nagu mina...»

«Ei,» Aris ei suutnud selliselt mõeldagi. «Ma ei jäta teda üksi. Põgenen ära!»

«Tasa!» Afrosinia pani sõrme suule. «Oi et keegi su sõnu ei kuuleks. Kui peremees teada saab, läheb sul halvasti.»

«Aga mida ta saab mulle teha?» imestas Aris.

«Purustab su jalad. Keegi ei saa põgeneda. Kes kinni püütakse, sellel purustatakse jalad või lõigatakse kannad maha, et enam ei saaks põgeneda.»

Aris jahmus.

«Mis kasu on peremehel sellisest?»

«Peremees leiab ka sellisele tööd. Kas kingi parandada, nõõri punuda, korve valmistada, paljugi mis!»

See uudis vapustas Arisi sedavõrd, et ta ei mõelnud tükil ajal põgenemisele. Ta mattis igatsuse töösse. Õues väikeses juurdeehituses oli ahju sees tohutu katel, kus päeval ja öösel soojutati vett. Vett läks palju tarvis – talvel joodeti loomadele sooja vett. Aris tassis selga sirgu ajamata kaevust vett, puhastas lehmalauda, raius puid. Ka puid oli palju vaja, eriti talvel, nii loomadele kui endale ja suure peremaja jaoks. Vassili käis harva kodus. Ta oli malevlane ning vürstile lähedane, seepärast oli ta koht vürsti õukonnas. Ta enda hoovis ja majas kamandas valitseja, peremehe silm ja kõrv. Too märkas lese ja vangi sõprust. Ta pilgutas kord Arisile silma ning lausus naerdes:

«Afrosinia on väärt naine! Noor, hea kehaga, talle kuluks sinutaoline mees ära. Mis? Küllap oled tüdinud üksinda lesimisest, kutsu ta õhtuks enda juurde. Mis sa vaevled?»

Aris oli vait. Kuis tohtis enda juurde kutsuda võõrast naisterahvast? Tema kodumaal tohtis asemele kutsuda vaid oma naist. Ja kui Bulgaarimaal oleks niisugune asi juhtunud, kus selle häbi ots. Ja kui abielunaine pettis meest, võis ta ka elust ilma jääda. Venelastel olid nähtavasti teised kombed. Kuid Afrosinia oli lesk ja vaba naine. Ja ikkagi ei mõistnud Aris, kuis tohtinuks enda juurde ööseks kutsuda võõrast naisterahvast. Muidugi astus Afrosinia

sageli tema juurde sisse päeval, hommikul, õhtul, tõi piima, võttis särgi ja püksid pesusse, hoolitses kui mehe eest. Ilma temata olu-kuks hoopis halb. Tänu talle – ei võinud talle ju liiga teha.

Kord kutsus peremees Arisi tuppa ning hakkas uuesti pärima, kes ikkagi on ta vanemad.

«Ma ju ütlesin, Vassili, et mu vanemad on ersalased,» kordas Aris taas.

«Seda ma olen juba kuulnud,» vehkis Vassili käega. «Kes nad on?»

Aris ohkas:

«Vassili, meil öeldakse: lihtsalt inimesed.»

Vassili nohises pahaselt: see Aristid kas varjab midagi või räägitakse nende pool tõesti nõnda.

«Täna oli vürsti juures jutt,» otsustas ta asja avada, «Möödunud suvel, kui te tahtsite meie käest oma linnust tagasi vallutada ja kui mina su võtsin, olevat meie juurde vangid sattunud ka nende vürsti Purgazi poeg. Nüüd otsitakse teda.»

«Kes otsib?» küsis Aris püüdes mitte välja näidata oma erutust.

«Suurvürst ise. Kas Purgazi poeg oli tookord teie hulgas?»

«Paljud ju hukkusid tookord,» langetas Aris silmad. «Te matsite nad maha. Kui Purgazi poega ei ole vangide hulgas, siis on ta tapetud ja maha maetud...»

Milleks teda oli vaja suurvürstile endale? Tahab ehk müüa isale? Ei, kui vürst hakkab kaupa tegema, siis mitte oravanahkade ja bulgaari dirhemite eest, vaid nõuab luna Mordva maade arvel. Parem oli vaikida ning unustada ajutiseks oma isa nimi.

Kevadel tulid Rostovisse bulgaari kaupmehed. Vassili käskis Arisil laduda vankrisse karusnahad ning nad sõitsid turule. Bulgaari kaupmeestega kohtudes hakkas Aris nendega kohe rääkima. Vassili tardus paigale:

«Kuule, Aristid, tuleb välja, et sa oled bulgaar?»

«Ei,» naeris Aris, «ma olen ersalane.»

«Kust sa bulgaari keelt oskad?»

«Elasin Suurlinnas, seal õppisingi.»

Vassili pigistas mõtlikult huuled kokku. Ei, Aristid ei olnud lihtne ersalane. Lihtne ersalane ei saada oma poega Suurlinna elama, paneb ta kündma ja niitma.

Aris ladus kaupmehe ette karusnahad ja too kirjutas püüdlikult paberile, mida ja kui palju ta oli ostnud, kui palju maksnud. Aris vahtis ahnelt seda paberilehte ja lõpuks ei pidanud vastu, palus kaupmehelt kasvõi väikest paberitükki, et kirjutada khaan Ilhamile kiri. Nüüd oli vapustatud kaupmees: see ori tundis khaani ja tahab isegi kirjutada talle? Kaupmees andis talle lehe paberit ning pakkus ennast kirja khaanile viima. Aris kirjutas khaanile, kus ta on, mis temaga on ja palus ennast vangist vabastada. Vassili vaatas mõttes, kuidas Aris kirjutas. Ei, lihtne ersalane ei saa osata ka bulgaari keeles kirjutamist. Ja tagasiteel küsis ta veel kord, kelle poeg ta on.

«Olen ju mitu korda rääkinud,» imestas Aris teesklevalt.

«Ei, sa pole mulle seda rääkinud. Lihtsa mordvalase poeg ei saa elada Suurlinnas, õppida rääkima bulgaari keeles ja osata bulgaari kirja. Sa oled Mordva vürsti poeg!» Vassili vaatas tähelepanelikult Arisile otsa, aga kuna too ei ilmutanud vähimatki ärevust, siis lisas: «Või rikka kaupmehe poeg.»

«Ära arvasid, Vassili,» naeratas Aris.

«Miks sa siis ei rääkinud?»

«Ta oli rikas kaupmees, nüüd on vaene. Polnud põhjust hoohelda.»

«Vaene kaupmees võib alati uuesti rikkaks saada,» lausus Vassili õpetlikult ning tõstis nimetissõrme üles.

Kodus ei lubanud ta Arisil hobust eest võtta, vaid kutsus töömehe. «Sinule leidub puhtamat tööd,» lausus ta. «Kas sa tunned ka vene kirja?»

«Ei, aga väga tahaks tunda.»

«Kutsun siis vaimuliku, ta hakkab sind õpetama. Näen, et oled arukas poiss ja õpid meie kirja kiiresti ära.»

«Aga mis sinul sellest kasu, kui ma saan kirja selgeks?» tundis Aris huvi.

«Või veel! Kui minu inimene tunneb kirja, hakkab ta minu asju ajama nii majapidamises kui ka kauplemises. Nägid, bulgaari kaupmees kirjutas kõik üles. Meie hakkame ka kirjutama...» Vas-

sili vaatas ringi ning ütles tasa: «Kuulsin, et sul on selle Afrosinia-ga midagi... Jäta ta sinnapaika, leian sulle parema naise.»

Mis naise! Arisi silme ette kerkis taas Aiša. Nüüd oli tal tekkinud lootus. Bulgaari kaupmees viib muidugi kirja Ilhamile ja khaan lunastab ta välja! Rõõm käis Arisil üle pea, ta silmad särasid ja Vassili isegi imestas, kuidas inimene võib muutuda vaid mõttest naisevõtule! Ta patsutas Arisi seljale ning läks majja, rõõmus selle üle, et asjad nii hästi sujuvad. Aga õhtul, kui Afrosinia tõi talle piima, vaatas Aris talle otse silma ning eneselegi ootamatult küsis:

«Afrosinia, kas sa võiksid mulle täna aset kohendada?»

«Ma ju hommikul kohendasin,» tuletas Afrosinia talle meelde.

«Aga tule hiljem, kui kõik on magama läinud.»

Afrosinia lahvatas punaseks ja langetas pilgu.

«Kas tuled?»

«Sa tahad mind patu sisse ahvatleda,» lausus Afrosinia tasa. «Tullakse mehe juurde.»

«Mis me siis peame nüüd tegema?» küsis Aris. «Sinul ei ole meest, minul naist...»

«Võta mind naiseks,» palus Afrosinia. «Tule meie usku ja meid laulatatakse. Mina ju armastan sind...»

«Hea, et armastad. Kas siis tuled?...»

Ja kui kõik heitsid magama ja õue sigines vaikus, Afrosinia tuli. Ta komistas pimedas ootava Arisi otsa ning karjatas tasa. Aris embas teda ning surus enda vastu.

«Oi,» oigas Afrosinia, «enne laulatust kallistamine on suur patt.»

«Ära karda pattu, Afrosinia,» sosistas Aris. «Teie Kristus on hea, annab sulle andeks...»

Afrosinia tuli tema juurest ära enne koitu. Nüüd hakkas ta sageli Arisi juures käima.

Aris ei lõhkunud enam puid, ei kandnud vett, ei puhastanud lehmalauda. Iga päev käis ta vaimuliku juures, kes õpetas talle vene kirjatarkust. Taas, nagu kodus, nagu Suurlinnas, oli ta elu muutunud kergeks ja muretuks. Peremees hakkas teda kutsuma majja laua äärde, sageli pakkus mõdu. Arisi hakkasid äkki armastama ka kõik pereliikmed. Kord küsis Vassili naine:

«Aristid, sul on vist paha elada kuuris?»

«Aitäh,» tänas Aris. «Mul on seal hea.»

«Vahest kolid siiski majja? Teeme sulle aseme kambrisse.»

«Ei, ei,» ehmatas Aris. «Milleks kambrisse? Õues on rohkem õhku...»

Ta oli Afrosiniaga nii harjunud, et üksnes mõte kambrisse kolimisest hirmutas teda. Ja kõik oleks kulgenud hästi, aga kui avar ka polnud Vassili õu, miski ei saanud jääda varjule kõrvalise silma eest. Kord kutsus Vassili Arisi tупpa, pakkus mõdu ning lausus ilma liigsete sõnadeta:

«Vaat mis, Aristid, pole hea, kui mees elab naisega ilma laulatamata. See on suur patt jumala ja inimeste ees. Enne laulata ära, siis ela.»

«Mul on teine usk,» vaidles Aris, «meil ei laulatata.»

«Mis sul segab meie usku tulla? Tule! Ja ma leian sulle teise pruudi.»

«Mille poolest Afrosinia halb on?» küsis Aris.

«Afrosinia on talupoja lesk, aga sina ei ole talupoeg. Ta pole sulle paariline. Magada temaga muidugi võib, kuid mitte naiseks võtta,» Vassili laiutas käsi.

«Vassili,» lausus siis Aris, «ka mina ise olen ju ori, mille poolest talupoja naine mulle ei sobi?»

Vassili ammutas kausist mõdu, kraaksatas ning lausus lepitavalt:

«Olgu, elame, näeme...»

Aeg lendas kiiresti ning suve alguseks hakkas Aris juba omandama vene kirjaoskust. Vaimulik õpetas teda käsikirjalisest laulu- raamatust, mis oli kirjutatud pärgamendi lehtedele. Aga kui Aris oli kirja selgeks saanud, selgus, et peremehel polegi midagi üles kirjutada. Pärgament oli kallid, aga ainsat paberilehte, mille Vassili oli bulgaaridelt ostnud, hoidis ta kui silmatera tähtsa juhuse jaoks.

Suvel võttis Vassili Arisi kaasa Vladimiri abiks kauplemisel. Linn, kus elas suurvürst Gjurga, ei suutnud millegagi Arisi üllatada. Kõik majad ja müürid olid puust. Kivist olid vaid kirikud, vürsti loss ja peavärv, mida miskipärast nimetati Kuldseks. Värava kohal kõrgus torn, mille tipus oli rist. Vürsti loss seisis palkidest

müüri taga, ähvardavad vahimehed ei tukkunud selle väravas. Värav oli lahti ning Vassili viis Arisi lähemale, et too saaks imetleda vürsti hoovi. Kuid vahimehed ajasid uudishimutsejad kiiresti minema.

«Kelle eest nad oma vürsti nõnda kaitsevad?» küsis Aris värava juurest eemale minnes. «Mida tal on karta omaenda linnas?»

«Suurvürstil on palju vaenlasi,» vastas Vassili põiklevalt. «Kas teie vürsti ei valvata?»

«Meil ei ole vürste, on sugukondade pead.»

«Kuid ega ka sugukonna peaks valita igauht? Valitakse ju see, kes on sugulane eelmisele peale – poeg, pojapoeg või vend. Kas nii?»

«See on tõesti nii,» nõustus Aris.

«No näed. Aga kas oled vürst või pea, kõik üks.»

Kõik oma asjad sai Vassili korda parimal moel ja kui nad tagasi koju jõudsid, käisid saunas ja sõid õhtust ning lõpuks tõi ta välja paberilehe ning käskis Arisil sellele kirjutada kõik oma tulud ja kulud: mida müüs, mida ostis, mille peale kulutas. Ja oli näha, et seda polnud Vassilile tarvis, ta mäletas niigi kõike ilma paberita. Kuid nii tegid kõik bulgaari kaupmehed ja see oli huvitav.

Oma kuuri tuli Aris hilja. Afrosinia ootas teda juba seal.

«Miks sa ei maga?» küsis temalt Aris, kombates ta pisaratest märga nägu.

«Igatsesin su järele... Terve nädala üksinda...»

«Sinu pärast, Afrosinia, olen ma hakanud unustama isegi oma naist. Ta ei tule mulle meelde, kui ma olen sinuga.»

«Tule meie usku, Aristid. Laulatame ja hakkame elama, nagu inimesed elavad. Miks peame varjama? Aga kui ma jään rasedaks sinust? Peremees ajab mu minema...»

«Ei, Afrosinia, kuidas ma saan tulla teie usku, kui kavatsen minna tagasi koju? Igal juhul ei jää ma siia elama.»

«Peremees ei lase sind minema,» lausus Afrosinia kindlalt. «Ta tahab oma õe sulle naiseks anda.»

«Kust sa seda tead?»

«Tean. Perenaine ütles, et sind ristitakse ja võetakse naine. Aga mida räägib perenaine, seda mõtleb peremees.»

Vassili õde, kolmekümneaastane vanatüdruk, polnud miskipärast õigel ajal mehele läinud, kuigi oli kenakene ja võis paljudele meeldida. Tõsi, ta oli väga kõhn.

«Ei, seda ritva ma ei võta eales naiseks,» solvus Aris. «Sinu ma võtaksin. Kas tead, et meie kombe kohaselt võib võtta ka teise naise ja isegi kolmanda?»

«Milleks nii palju?» imestas Afrosinia. «Kas ühest ei jätku?»

«Kui majas on palju tööd,» selgitas Aris, «siis on ühest vähe. Meil pole nii nagu teil, teenijaid me ei palka.»

Afrosinia naeris vaikselt:

«Oi, Aristid! Kui ma oleksin täna ära surnud, polekski seda teada saanud!»

Alles nüüd sai Aris aru, miks Vassili oli teda hakanud majja kutsuma ja mõduga jootma. Aga mis ikka. Kui ta oleks andnud naiseks oma tütre, võiks ka usku vahetada. Peremehe kaheksateistaastane tütar oli väga kena – nagu valge, põsed punased, silmad mustad ja kulmud kui pääsukese tiivad. Ja pats! Käsivarre jämedune ja peaaegu kandadeni. Ja huuled kui vaarikad. Kuid oma tütart ta Arisile muidugi naiseks ei paku. Malevlased oma tütreid vangidele ei anna.

Pärast seda, kui malevlased olid Obrani linnuse maha jätnud, kaevati ühishaud lahti ja hukkunud ersalaste maeti ümber Košaisse perekonna kalmistule. Arisi surnukeha nende hulgast ei leitud. Kohe saatis Purgaz Vladimirisse vene inimese uurima, ega seal ole ta poega – peaksid ju teadma midagi Mordva injazori pojast! Kuid venelane tuli tagasi tühjalt. Ta ütles vaid, et suurvürst Gjurga ise nagu oleks otsinud Purgazi poega, kuid polevat leidnud. Ja Purgaz otsustas, et Aris on müüdnud kuhugi kaugemale ja kui nii, siis tähendab, et kõik pole kadunud. Kuid see ei saanud rahustada Arisi ema ega tema naist. Kaks aastat oli möödas sellest ajast, kui Aris kadus, Ruša ja Aiša silmad ei kuivanud pisaraist. Purgaz oli vaid morn ja vaikis. Mordva injazoril lasub mitte üksi enda mure, vaid kõikide sugukondade, kõigi ersa inimeste mure. Sel suvel aga toodi veel üks halb teade: suurvürst Gjurga on käskinud põlenud Obrani linnuse kohale ehitada uus. Ja kui Gjurga on kanda kinnitanud Okaal, ei hakka ta paigal istuma – ta liigub mööda Mordvamaad edasi.

Purgaz kogus Vanemate majja oma lähedasi inimesi ühisele nõupidamisele, et mõelda ja otsustada, mida nüüd teha.

«Vanad, ma arvan, et peab linnusest vürsti mehed minema ajama ning ise linnuse uuesti üles ehitama,» ütles Promza.

Promzale vaieldi vastu, et praegu pole tapluste aeg. Vili saab peagi küpseks, peab minema lõikusele. Kui vili jääb põllule, saabub näljasurm.

«Õigus,» nõustus Botai. «Taplus tuleb edasi lükata sügiseni. Sügisel aga kogume rohkem mehi, ajame vürsti omad minema ja põletame linnuse maha – ei teile ega meile.»

«Kui lihtsalt sul kõik käib,» heitis Purgaz talle ette. «Linnuse maha põletada me ehk suudame, aga vaevalt et vürsti mehi minema ajada – neile tuleb kohe abiväge.»

«Nii et las ehitavad?» pahandas Promza.

«Sõjakäik tuleb jätta talveks,» rahustas teda Purgaz. «Kui Okaa ja Volga jäätuvad, ei tule neile kiiresti abi ei Olodimirist, ei

Gorodetsist. Ja kui me vürsti mehed minema ajame ning ise linnusse asume, siis ei ole kerge meid sealta välja ajada.»

Nii otsustatigi.

Purgaz oli ammu kavatsenud külastada Onekeid uues kohas, külas, mis sai nimeks Ordat. Ta ei hakanud külastäiku edasi lükka. Ta võttis hommikul kaasa mõned ratsanikud ning õhtuks oli juba Lemeti jõe ääres, see oli Uuslinnast viiekümne versta kaugusel. Siia oligi Onekei peatuma jäänud. Ja hoopiski ei arvanud Purgaz näha seda, mida nägi. Kahe aastaga oli Onekei ehitanud suure talvemaja, avaral hoovil olid veel ait, tallid, sulud, suvemajad.

«Hästi elad,» embas Purgaz venda.

«Miks ma halvasti peaksin elama?» naeratas Onekei. «Käed on otsas ja jõu üle ei kurda. Vihtlen sind uues panikudos, saad teiseks inimeseks.»

Onekei saunatas venda ning toitit praetud kalaga – jõgi oli käeulatuses – ning jootis mõduga. Kõik oli nagu varem, nagu polekski olnud naiste-laste nuttu, kui leinav voor lahkus Košaist. Õhtul süütasid vennad peeru uues majas, et teineteist paremini näha ning mõdukapa juures kulgeski nende kiirustamatu vestlus.

«Kui vana sa oled, Onekei?» küsis Purgaz vaadates venna kortsus nägu.

«Mina aastaid ei loe,» naeris Onekei. «Kuuekümmeni olen vist jõudnud. Sa oled ju minust viis aastat noorem. Muudkui elasin ega märganudki, millal vanaks sain. Aga ega sinagi nooremaks ole läinud. Kõrvatagused hallid. Millest nii vara?»

«Teadagi on mu juuksed halliks teinud Aris ja Obrani linnus... Kas oled kuulnud, et Gjurga ehitab sinna uut linnust?»

«Ei meie kuule siin midagi. Uudised jõuavad meie kolkasse aeglaselt. Ja mis sa nüüd kavatsed teha?»

«Põletame maha!» Purgaz löi rusika lauale. «Tuleb talv, lähme. Ei lase me neil sinna linnust ehitada. See on põline meie koht.»

«Või jäta nad ehk rahule? Milleks torkida vapsikupesa?»

«Ei vennas, ei jäta. See on meie koht! Kui me ei sekku, on nad varsti ka siin. Kuhu sa edasi lähed?»

«Kas Mordvamaal ei leidu veel mõnda jõge?» muigas Onekei, kuid muie oli mõru. Kuigi ta oli hoobelnud oma jõuga, polnud see enam endine, et igal aastal uut maja ehitada ja metsa raadata.

Laiali mindi kaugelt pärast keskööd. Onekei läks suvemajja, Purgazile tehti ase siia lavatsile. Ta lebas kaua unetult, mõtted ei andnud rahu. Näe, ka Onekei mõistis, et ei saa igavesti ringi rännata omaenda maal. Sellele ei peaks vastu vanad ega noored. Noortele mõeldes meenus taas poeg. Oli saatnud ta Suurlinna õppima, lootis, et tuleb tagasi ja hakkab õpetama teisi ning paari-kolme aasta pärast on Mordvamaal oma kirjaoskajad. Aga kõik läks luhta. Kas peab tõesti iga tapluse järel kõike otsast alustama? Nii see näis olevat ja sellest polnud pääsu.

Alles koidikul õnnestus Purgazil uinuda. Magada sai ta lühidalt. Läbi avatud akna langes ta näole päikesekiir ning ta ärkas. Kuulis, et Onekei pani õues hobust ette, ning ta läks välja.

«Miks sa nii vara tõusid?» küsis Onekei. «Kas und ei ole?»

«Ei ole und, vennas.» Tunnistas Purgaz. «Ja kuhu sina oled minemas?»

«Niitma. Kas tahaksid koos minuga pisut vikatiga vehkida?»

Purgaz kohmetus:

«Tuleksin küll, aga mis niitjat minust! Ei mäletagi, millal viimati vikati pihku võtsin.»

«Siis sõidamegi. Ehk tuleb meelde. Ega me kauaks – kuni on kaste.»

Purgaz pesi end kaevu juures. Saunast tuli Onekei noorim naine ning ulatas talle rätiku.

«Miks sa sunnid külalist tööle?» küsis ta mehelt unise häälega. «Aja Azar üles, küllalt tal vedeleemisest.»

«Kutsun ainult neid, kes ei maga,» naeris Onekei.

«Ära pahanda mehega,» kaitses Purgaz venda. «Tahan ise enast pisut sirutada.»

Kaht ühetasast tumerohelist rattajälge järele jättes sõideti mööda kastest rohumaad üleujutatava luha peale. Siin loomi ei karjatatud, rohi oli pikk ja ühtlane. Onekei võttis hobuse eest, lasi ta sööma ning võttis vankrist vikati.

«Kus teine on?» küsis Purgaz.

«Aitab meile ühestki,» naeratas Onekei. «Kas arvasid, et ma panengi sind niitma või? Tahan, et sa hingaksid hommikust värsket õhku.»

Pika sileda kiviga teritas Onekei vikatitera, sirutas õlgu ning niitis laia ühtlase kaare. Ta niitis kergelt, puhtalt, otsekui oleks tiheda villaga lammast püganud.

«Ise ütled, et oled vanaks jäänud!» hüüdis talle Purgaz. «Noor-
gi ei jõuaks sulle järele.»

«Lihtsalt hea vikat,» vastas Onekei niitmist katkestamata. «Bulgaari oma! Meie meistrid sellist ei tee. Ka kõvasi on bulgaari oma.»

Onekei läbis oma neli sülda laiust ning andis high laubalt püh-
kides vikati venna kätte:

«Noh, proovi.»

Purgaz lõi esimese korruga vikati otsa maasse.

«Ära mätast lõika,» naeris Onekei, «nii sa palju ei niida.»

«Oota, kohe saan käppa...»

Vähehaaval hakkas Purgazil asi minema, vikat hakkas kergelt
ja ühtlaselt liikuma, kuid kaare laius jäi Onekei omale kõvasti alla.

«Pole viga, meelde tuli,» kiitis Onekei. «Arvasin, et oled hoopis
unustanud.»

Nii teineteist välja vahetades läbisid nad mõned read. Kui päi-
ke tõusis juba kõrgele metsa kohale, sõitsid nad koju. Purgaz tun-
dis ebatavalist kergust kehas, lihased ärkasid ellu, jalad surisesid
mõnusalt. Ta unustas nagu muremõtted, mis teda kogu öö olid
vaevanud. Ja kui pärast sööki asutas Onekei uuesti luhale mine-
ma, nüüd juba koos Azariga, palus ka Purgaz kaasa minna.

Nüüd niitsid nad kolme vikatiga. Sel päeval Purgaz ei sõitnudki
Uuslinna – hilisõhtuni ei tulnud ta luhalt ära. Pärast sööki heitis
ta kohe magama ning magas surmaund kuni hommikuni. Hommi-
kul tõusis ta üles reipana, rõõmsana, otsekui polekski harjumatu-
sest valutanud selg ja õlad. Ka pea oli värske ja mõtted selged. Hea
tuju ei jätnud teda koduni. Ja alles siis, kui ta jälle nägi naise ja
minia nukraid silmi, kiskus süda taas valust ja kurbusest kokku.

Kesksuvel palus Aiša äkki, et tahab minna Uuslinna isa juurde.
Ta rääkis juba hästi ersa keelt, kandis mordva riideid ja kõik olid
temaga harjunud kui omaga. Rušat haaras ahastus. Aiša oli osake
tema pojast ja kuni ta oli majas, tundis Ruša nagu ka Arisi kohal-
olekut. Ilma Aišata muutub mälestus Arisist nagu surnuks, jääb
vaid kurbus, tuim ja kibe. Ta rääkis sellest mehele nuttes, lootes

salajas, ehk veenab mees minia ümber. See uudis riivas tõepoolest Purgazi. Aga kui ta järele mõtles, sai aru, et Aišal on õigus.

«Las läheb,» lausus ta. «Aiša on noor, aga elab meie juures ei lese ega abielunaisena. Ta on niigi Arisi kaua oodanud. Mis tal üle jääb?»

«Kas tõesti lased tal minna?...»

«Aga mis meil parata? Suurlinnas on tal isa. Võib ta veel mehele anda. Kui ta oleks vanem või lastega, siis ei sõidaks ta kuhugi. Aga nüüd... Mis elu tal on meiega? Ütle talle, las paneb end valmis, saadame teele.»

Ega nüüd lihtne olnud kedagi Suurlinna saata. Sadama juures kauplesid bulgaari kaupmehed nagu varemgi. Kuid mordvalastele oli nüüd tee sinna suletud. Ja Purgaz otsustas minia saata Sura jõe suudmesse, kus oli Bulgaari linn. Kõik, kes läksid mööda jõge Suurlinna, peatusid seal. Saatma lähetas ta Azari, kes oli parajasti tulnud koos isaga Uuslinna. Onekei polnud vastu: Azar oli tugev poiss ja mitte arg ning ta oskas vajaduse korral kaitsta noort nais-terahvast. Azar oli muidugi rõõmus niisuguse ülesande üle.

«Ära muretse, onu Purgaz,» ta pigistas oma suured kämblad rusikasse. «Viin kohale ja annan ta isale käest kätte!»

«Suurlinnani võid teda mitte saata,» jahutas Purgaz ta indu. «Sa leiad Sura suudmes inimesi, kellele võid kindel olla, kes lähivad Suurlinna ja viivad Aiša kaasa.»

Kuid Azar soovis väga ära käia Suurlinnas, nii et ta ei tahtnud kuuldagi mingitest inimestest, kellele loota.

«Ei hakka mina neid otsima,» lausus ta jonnakalt. «Endast kindlamat ma nagunii ei leia.»

Purgaz käskis Azarile kaasa anda mõned sõjariistus ratsanikud. Aiša istus vankrile ja kogu õu täitus nutust, otsekui oleks surnut itketud. Alustas Ruša, siis tema ema ja siis ühinesid Arisi õed.

«Mis te ulute!» käratas Purgaz tütardele.

«Minia sõidab ää-ära,» tõinas vanim.

«Saad ise varsti miniaks, aga muudkui tõinad!» Purgaz sai tõesti kurjaks. «Annan su mehele, saad teada, mis see on!»

Et mitte kuulda nuttu ja näha pisaraid, läks ta häirituna Vanemate majja. Ka endal oli tal paha – Aiša oli ikkagi ta poja naine.

Vanemate majas löikas Promza mingeid märke pika laudtahvli sisse ja Botai jälgis ta tegevust. Selle laua peale märkis Promza sugukondade raha, sissetulekuid ja väljaminekuid. Keegi ei saanud aru nendest märkidest peale tema enda. Botai ütles talle midagi ette sõrmede peal ja asi liikus neil küllalt nobedasti.

«Kas saatsid minia ära?» küsis Promza tööd katkestamata.

Purgaz löi vaid käega, ta ei tahtnud sellest rääkida.

«Botai käis Obrani linnuse juures,» rääkis Promza, «Vürsti omad on ehitanud uued väravad.»

«Jah,» kinnitas Botai. «Tuhaasemetele aga on ehitatud uued majad.»

«Kuidas sa seda nägid?» muigas Purgaz.

«Ronisin puu otsa ja nägin. Mööda teed muidugi linnuse ligi ei pääse.»

«Kas rahvast on seal palju?»

«Raske öelda. Igal pool sagivad.»

«Räägitakse, et vürsti omad on enamjaolt sadamas,» Promza pani oma tahvli kõrvale. «Sinna on nad ka ehitanud mõned majad.»

Purgaz jäi mõttesse:

«Las ehitavad, nagunii põletame maha! Nii vägeva müüri tegime omaenda õnnetuseks.»

«Tegime ju endale,» ohkas Promza, «aga läks teistele...»

«Huvitav, kas nad on salakäigu üles leidnud?» Purgaz vaatas Botaile otsa. «Sina oled seda vist viimati näinud?»

«Väljapääsu metsas ei leia keegi üles, katsin selle hästi kinni. Aga kui nad hakkavad kaevama Vanemate maja keldris, siis võivad üles leida.»

Purgaz tõusis, silmad löid leegitsema:

«Botai. Peab saatma poisse, las kontrollivad. Kui käik ei ole sisse langenud, laseme kõik tuulde!»

«Tooreid palke, isegi männi omi, tuulde ei lase. Põhusületäiega neid põlema ei pane. Peab midagi välja mõtlema...»

«Mis seal mõelda!» läks Purgaz hoogu. «Käsin vanameestel tõrva ajada, kallame sellega palgid üle, põlevad kui kuiv põhk. Botai,

võta mehi kaasa ja vaata järele. Pole mõtet oodata talve. Korraldame malelastele kuuma sauna!»

Samal päeval läks Botai meestega Obrani linnuse juurde. Ok-sad ja roikad, millega ta oli sissekäigu kunagi katnud, olid mäda-nenud ja läbi vajunud. Botai võttis ettevaatlikult katte lahti, vastu uhkas mulla niisket lõhna. Ta valis välja kaks poissi ning hoiatas, et nad oleksid tasa ega lobiseks teel. Poisid kadusid maa alla, Botai läks ülejäänud meestega igaks juhuks kaugemale. Luurajad ei ilmunud kaua välja ning Botai hakkas juba muretsema, kui nad äkki tulid raskelt hingeldades ta juurde ning heitsid murule pi-kali. Nad olid käinud lõpuni. Seal oli vähe õhku, sest väljapääsu on tõkestanud tuhk ja põlenud palgijupid. Kuid seda tõkestust oli ilmselt lihtne lahti võtta, sest nad kuulsid hästi, kuidas nende ko-hal üleval vürsti omad vestlesid. Botai saatis nad Purgazi juurde, et nad räägiksid tolele sama juttu, ise aga sõitis oma meestega Košai külla ning asus ootele.

Purgaz tuli viie päeva pärast relvastatud ratsanike salgaga. Kahe vankriga tõi ta mitu pütti tõrva. Aega viitmata liiguti Obrai linnuse juurde, et veel samal öösel asja kallale asuda.

Kõik kulges nii, nagu oli mõeldud. Kümme meest püttidega läksid üksteise järel käiku. Viimasele andis Purgaz kaasa kimbu kuivi peergusid ja hõõguva nõõriotsa. Jäi üle vaid oodata.

Mets oli vaikne, ainsatki heli ei kostnud ka linnuse poolt. Oota-mine oli väsitav ning näis seepärast olevat lõputu.

«Botai, sul on vali hää, karju pisut,» palus Purgaz.

«Miks,» imestas Botai. «Tahad kõik ära rikkuda?»

«Vastupidi. Tahan, et vahimehed kuulataksid rohkem metsa kui seda, mis toimub linnuses. Kas said aru?»

«Oled kaval küll, Purgaz! Aga mida ma karjun?»

«Mida tahad. Karju nii, nagu oleksid sa metsavaim.»

«Seda ma oskan.» Botai tõmbas kopsu õhku täis ja hüüdis nii, et hobused välul kargasid kõrvale ning korskasid ehmunult.

Ja nüüd nähti linnusemüüri taga ka esimest valgusehelki. Botai aga hirnus metsikult, huikas öökullina, kraaksus varesena ning tekitas ilmselt linnusevahtide hulgas parasjagu segadust. Botai vaikis ja kõik kuulatasid. Linnuse poolt ei kostnud endiselt ainsatki heli, kuigi tulekuma aina kasvas.

«Kas tõesti ka vahimehed magavad?» küsis Botai imestunult.

«Miks nad ei peaks magama?» muheles Purgaz. «Neil pole ju midagi karta.»

Alles siis, kui leegid löid üle linnamüüride, hakkasid kostma karjed. Ei saanudki aru, kus karjuti – kas müüridel või linnuses eneses. Nüüd sulasid üksikud karjed ühtlaseks ahastusekisaks.

«Lähme poistele vastu,» Purgaz liikus käigu poole. «Seda käiku meil ilmselt rohkem vaja ei lähe.»

«Miks nii?» ei saanud Botai aru.

«Kaks korda on meil vedanud, kolmandat korda enam ei vea: nüüd leiavad vürsti omad meie käigu kindlasti üles, nad tuhnivad kõik keldrid läbi. Aga nüüd, Suur jumal, aita meie poistel tagasi jõuda...»

Suur jumal ilmselt kuulis Purgazi palvet – kõik tulid tagasi. Erutatud, jõudmata veel läbielatust jahtuda, jutustasid nad üks-teise võidu, kui õnnestunult kõik kulges, et nad ei kohanud ainsatki vahimeest; kuidas süttisid uued majad nagu kuiv hein; kuidas vürsti mehed hüppasid välja läbi aknaavade ja kui poleks müüril olevate vahimeeste hüüdeid, võinuksid kõik sisse põleda; kuidas neid oli aidanud metsavaim, kelle karjete pärast vahimehed löid araks ning unustasid kõik maailmas.

Purgaz kuulas poisse ja naeratas.

«Hea sauna korraldasime vürsti meestele,» lausus ta. «Las ehitavad nüüd jälle uued majad. Tuleme talvel ja põletame ka palkseinad maha!»

Tagasi Uuslinna tuli ta kõige parema meeleoluga. Ja kui Ruša nägi ta näol rõõmsat naeratust, võpatas tal süda:

«Oi, Purgaz! Sa tõid häid uudiseid?»

«Ei saa me kõik aina kurvastada, vahel peab ju rõõmu ka tundma.»

«Kas said midagi Arisi kohta teada?...»

Naeratus Purgazi näol kustus sedamaid. Ta pöördus järsult naise poole:

«Kas sa millestki muust ei suudagi mõelda? Kui ta elus on, kas ta sinu peale mõtleb?»

«Mis sa räägid, Purgaz? Kuidas saaks oma poega unustada? Mina olen ta ju sünnitanud...» ja Ruša hakkas nutma kattes näo kätega.

Purgaz võttis jalad lahti, heitis lavatsile ning tõmbas kuue üle pea, et mitte kuulda teda juba ära tüüdanud naisterahva nuukseid. Kuid ka tolle pisarad ei suutnud rikkuda ta tuju. Silmade ees seisis tulekahju kuma ning ta kuulis vürsti meeste karjumist, kui need appi hüüdsid. Keda nad appi kutsusid? Kas Purgazi või? Olgu, ta läheb nende juurde veel kord talvel, et talvist sauna koraldada...

Azar jõudis Sura suudmesse ning kohtas siin bulgaari kaupmehi, kes olid minemas Suurlinna. Kaupmehed lubasid teda koos Aišaga kaasa võtta, kuid mitte teisi, sest paadid olid niigi üle koormatud. Ning Azar käskis seltsilistel tema tagasitulekut siin oodata. Suurlinnani jõuti õnnelikult ja nagu Azar oli lubanud, andis ta Aiša vanematele üle käest kätte. Näis, et nende rõõmul polnud otsa. Muidugi räägiti ka tema kaduma läinud mehest, kuid mis parata – kõik oli Allahi teha!

Azar puhkas öö ning hommikul asus tagasiteele. Teda ära saatnud, otsustas Aiša liigutada khaani südant. Kuidas ka polnud, khaan ise oli kosinud ta Arisile, kelle saatus ei saanud jätta teda ükskõikseks. Pealegi oli Ilhamil oma inimesi kaugetes maades ja kui Aris on elus, siis võidakse ta üles leida. Ning Aiša läks khaani jutule. Ja see, mida ta kuulis, vapustas teda.

Ilham võttis teda rõõmsalt vastu:

«Aiša, sinu Aris on elus. Sain meie kaupmehe kaudu just tealt teate.»

Aiša kattis kätega näo ning pisarad voolasid tal silmist. Tähen-dab, ta sõitis koos kaupmeestega, kes olid tagasiteel Vladimirist ega saanud midagi teada. Tähen-dab, Aris on Vladimiris?

«Ei, Aiša, ta on Rostovis. See on Vladimiri lähedal. Ta kirjutab, et on elus ja terve ning palub abi enda vabastamiseks.»

«Ma annan sulle kõik oma väärisesemed, khaan, ainult osta ta välja!»

«Rahune, Aiša, me teeme kõik, et Aris tuleks tagasi. Saadan varsti suurvürsti juurde oma inimesi ning palun tema abi meie mehe väljaostuks. Arvan, et ta ei ütle ära sellisest väikesest as-jast.»

Aiša põsed löid lõkendama:

«Ma ei tea, kuidas sind tänada, khaan!»

«Jäta oma tänamine. Kui peremees teada saab, kes on ta isa, ei jätku kõigist sinu väärisesemetest: tsaari poja eest tuleb ka tsaari meele maksta. Kui sellest saab teada suurvürst, võib juhtuda halvim. Kas ei soovi ta Arisi üle osta selleks, et suruda oma tahet peale Purgazile? Nii et vara on mind tänada, aga usu, et ma teen kõik, et Aris oleks jälle koos sinuga. Pealegi pole ta mulle üksnes sõber, vaid ka sugulane.»

Koju lendas Aiša linnutiivul, kuid ta ema ei rõõmustanud just ülearu uudise üle. Ta oli alati olnud selle vastu, et anda tüdruku võõramaalasele, kes viib ta ära teadmata kuhu. Kui see poleks olnud khaani tahe, poleks ta eales nõustunud tütre sellise abieluga, mida ta pidas õnnetuseks. Kui Aiša tagasi koju tuli, ohkas ta kergendatult, arvates, et Allah oli ilmutanud oma õiglust ning tütar on jälle koos temaga. Kuid mis nüüd saab? Tütar jätab ta jälle maha?

«Mille üle sa rõõmustad, rumalake?» küsis ta Aišalt. «Kas sulle kangesti meeldis elada mordvalaste juures?»

«Mina sinna tagasi ei lähe! Me hakkame siin elama koos Arisiga.»

«Aga kui ta nõus ei ole?»

«Kui mina ütlen, nõustub Aris kõigega.»

Ka ise ei tahtnud ta minna tagasi Mordvamaale. Kas sai võrrelda elu mingis mordva külas eluga Suurlinnas? Siin oli tal oma puhaskamber ilma suitsu ja kleepuva nõeta ning koduseid töid tegid teenijad. Mordvalased tegid kõike ise – ketrasid, kudusid kangast, hoolitsesid karja eest. Tema muidugi ei tassinud vett, ei käinud laudas, kuid ketramist püüti talle õpetada. Tõsi, ega ta õppinudki ära, milleks talle seda vaja oli? Aiša oli iga päev aina mõelnud tagasi minemisest Suurlinna. Ja kui poleks seda hirmsat häda juhtunud, oleks ta Arisi ammu ära rääkinud, et Bulgaarimaale tagasi kolida. Näis, et too polnuks kindlasti selle vastu.

Alles nüüd sai Aiša aru, kuidas ta oli igatsenud oma kodulinna järele. Ta kõndis peaaegu iga päev mööda selle tänavaid, lonkis kärarikkal ja lõbusal turul. Oli siis Uuslinnas mingi turg? Sinna koguneti vaid üheks päevaks ja sedagi harva. Siin sumises turg iga päev varahommikust hilisõhtuni.

Kord kesk kära ja hüüdeid kuulis ta selgesti, et keegi hõikas tema nime. Ta pööras ringi ja nägi äkki müügiks välja pandud orjade hulgas Azari. Teda oli raske ära tunda. Oma närustunud

riietes, sinikate ja armidega näos polnud ta nüüd selle uhke ja julge noormehe sarnane, keda ta oli harjunud nägema.

«Azar?» ei uskunud Aiša oma silmi. «Kuidas sa siia sattusid?»

«Vaat nii, Aiša,» Azar langetas pea. «Me ei jõudnud Surani. Meid oli vähe ja me ei saanud midagi parata. Nüüd... meid müüakse. Nagu loomi,» Arizi huuled värisesid.

Aiša ei teadnud, mida teha. Kui joosta koju isa järele, võidakse Azar ära müüa. Sellised tugevad noormehed kuluvad igale majaanamisele ära. Ta küsis kauplejalt, kui palju ta tahab Azari eest. Kaupleja kissitas veelgi enam oma kissis silmi ning uuris teraselt noort naisterahvast. Teda kaunistavate väärisehete järgi mõistis ta, et see on kas rikka mehe tütar või naine ja siin võib hästi teenida.

«Lao, kaunitar, mu peo peale oma sõrmused, kõrvarõngad ja käevõrud ning see noormees on sinu ori,» orjakaupleja sirutas käe välja ning naeratas.

Aiša võttis endalt kõik väärisehted ning viskas need räpasesse ja rasvunud kämblasse. Tehing oli sooritatud.

«Õnnistagu sind Suur Jumal,» lausus Azar ja ohkas sügavasti. «Ei arvanud küll, et kunagi saab minust ori ja mind müüakse! Aga mis oleks juhtunud, kui meid oleks rünnatud siis, kui ma tõin sind siia? Aris oleks ilma naiseta jäänud!»

«Aris tuleb varsti siia! Ta on üles leitud ja khaan lubas ta venelaste käest välja osta!»

«Oi!» Azar isegi kükitas ootamatusest. «Näe, mina ei uskunud eales, et Aris võiks kaduma minna. Sellised poisid ei kao!»

Aiša viis Azari koju. Teda pesti, määriti millegagi ta sinikaid ja kriimustusi, pandi riidesse ja alles siis tundis ta end vabana.

Kui Aiša rääkis isale, kuidas tal õnnestus Azar välja osta, ehmataid too ära:

«Rumal! Sellise hulga kulla eest oleks saanud osta kolm nii-sugust noormeest. Oleksid pidanud mulle ütlema ja ma oleksin leidnud mooduse, kuidas teda vabastada.»

«Mõni teine oleks ju võinud ära osta.»

«Ma oleksin vabastanud ta khaani nimel!»

Ta läks turule, võttis kauplejalt ära Aiša kuldehted ning maksis täpselt nõnda palju, kui oli maksnud kaupleja ise. Veel hirmu-

tas ta teda khaaniga, kes on mitte üksi õiglane, vaid ka karm. Ta pani Azari oma sepikotta pealelööjaks. Tahtis, et Azar teeniks tasa tema eest makstud summa. Azar ei vaielnud vastu – nüüd ta teadis, et vabaduse eest tuleb maksta.

Kui palju saadikuid oli bulgaari khaan saatnud suurvürstile, aga korda Volga peal ikka veel polnud. Rööviti nii bulgaari kui ka vene kaupmehi – röövlitest rahu ei olnud. Üksvahe oli neid nagu talt-sutatud, aga siis läks suurvürst sõjaga Bulgaarimaa vastu ja seda kasutasid metsikud mehed jälle ära ning hakkasid kõiki üksteise järel röövima. Nagu varem. Ja siiski ei kaotanud khaan Ilham lootust läbirääkimiste edule ning saatis suurvürsti juurde uue saatkonna. Sellele lisaks käskis ta saadikul Rostovist üles otsida Aris, ta välja osta ning Suurlinna tuua. Ja kui vaja, küsida selleks suurvürsti abi. Ja veel käskis ta saladuses hoida injazor Purgazi poja päritolu.

Väike saatkond läks kolme paadi ja kallite kingitustega ja paljude sõjameestega teele. Alles kuu aja pärast jõuti suurvürsti linna sadamakai äärde. Saadik andis üle kuld- ja hõbenõud, siidikangad ja khaan Ilhani kirja. Ta selgitas, mida bulgaarid soovivad ja tahtis teada, mida on tal loota. Suurvürst kuulas saadiku tähelepanelikult ära ning noogutas.

«Volga röövlitelt kannatame ka meie kahju. Me leiame viisi, kuidas nende röövimishimu taltsutada. Khaani kirja loeme läbi ja kirjutame vastuse.»

Saadik kummardas ja lisas:

«Rostovis hoitakse vangis meie inimest. Luba, suurvürst, mul sinna minna ja ta välja osta.»

«Mine ja osta. Ütle, et mina käskisin. Annan sulle hobuseid ja sõjamehi, nad kaitsevad sind teel.»

Saadik jäi jutuajamisega rahule. Ta oli kartnud, et suurvürst tuletab meelde endisi kokkupõrkeid või veel halvem – bulgaaride sõjakäiku Ustjugi vastu. Kuid ta ei tuletanud meelde, järelikult ei soovinud bulgaaridega riius olla. Ja see tegi saadikule hea tuju. Senini oli kõik hästi läinud. Ja järgmise päeva hommikul asus ta vürsti malevlaste saatel teele Rostovisse. Suurvürst ei soovitanud saadikul kaasa võtta oma mehi, saadik hindas seda otsust.

Oma kirjas oli Aris märkinud, milline peremees teda peab ja kus on ta maja, nii polnud raske seda kohta üles leida. Nähes koos rikka bulgaariga suurvürsti malevlasi, ehmatas Vassili ära.

«Sul on vangiks meie mees,» lausus saadik talle.

Vassili, kes polnudki teada saanud, kes ta vang on, ehmatas nüüd:

«Mul pole selliseid Mul on ersalane, kelle ma võtsin lahingus. Ta kuulub minule.»

«Ta pole ersalane,» naeratas saadik. «Ta on bulgaar. Too ta siia, ma räägin temaga.»

Vassilile meenus, kuidas Aris oli vestelnud bulgaari kaupmees-tega ega saanud nüüd millestki aru. Miks ta siis nimetas ennast eesalaseks? Ta käskis kutsuda Arisi.

Aris karjatas sel ajal lehmi. Kõik algas sellest, et Afrosinia oli siiski kõhu ette saanud ja peremees ajas ta minema. Mida suudab kõhuga naine majapidamises teha? Ja Aris ei saanud teda millegagi aidata. Et Arisi maha rahustada, tegi Vassili ettepaneku, et Aris abielluks tema õega. Ja siis Aris vihastas ja ütles peremehele selliseid sõnu, et tollel ei jäänud muud üle, kui saata ta lehmakarja.

Ja siiski polnud Vassili kaotanud lootust, et paneb oma orja- le mõistuse pähe. Kes tahaks karjatada lehmi ja magada palja põhu peal, kui võiks iga kell kolida üle puhaskambrisse ja magada sulgmadratsil peremehe õega? Seepärast katkestas Vassili jäigalt saadiku jutu, kui too rääkis väljaostmisest:

«Ma ei kavatse teda müüa.»

«Kuid on selline tava,» vaidles saadik leebelt, «et kui endiste vaenlaste vahekord laabub, siis vange kas vahetatakse või ostatekse välja. Bulgaari khaanil on praegu suurvürstiga sõprus ja ma kõnelen sinu suurvürsti nimel. Nii et ütle, kui palju sa tahad.»

Suurvürsti nimetamine mõjus ning Vassili tõmbus morniks:

«Ootame ta ära. võib-olla ta pole see, keda sa otsid, ning ta ei taha teiega tulla»

Lõpuks toodi Aris kohale. Habemesse kasvanud, räbalates meest oli raske ära tunda, kuid saadik tundis kohe, läks ta juurde ja embas. Tervituse asemel ütles ta bulgaari keeles tasa:

«Sa pole ersa, vaid Suurlinna elanik»

«Kuidas ma sind olen oodanud!» hüüatas Aris bulgaari keeles ja surus pea vastu saadiku õlga.

«Näed siis,» pöördus saadik Vassili poole,» aga sina räägid, et ersalane. Niisiis mis luna sa soovid?»

Vassili nimetas pahameeles ja tigiduses sellise summa, et malevlasedki hakkasid hirnuma.

«Sa oled vist peast segi, sõbrake,» naeratas saadik. «Või arvad sa, et ma vean kaasa kotitäied kulda? Sellise hinna eest võin ma osta kümme vangi. Ega midagi, pean uuesti pöörduma suurvürsti poole, ta määrab ise hinna ja sulle paneb mõistuse pähe.»

Ning Vassili taltus. Kes ta oli suurvürsti kõrval? Kihulane! Suurvürst vajutab ta laiaks ega märkagi! Ta kõõritas malevlaste poole, ohkas ja nimetas hinna, mille vastu saadik ei hakanud vaidlema.

«Annad ehk talle riided? Las ta viskab need kaltsud seljast.»

«Riiete eest tuleb maksta,» lausus Vassili mornilt, et vähemalt sellega võõramaalasele pahameelt tekitada.

Saadik andis talle hõbedirhemi:

«Kas sellest piisab?»

Vassili ei vastanud, ta hüüdis naistele, et need tooksid Aristidile riided. Aris heitis seljast kaltsud ning pani end sealsamas riidesse. Ta oli nüüd vaba inimene!

Saadik kiirustas. Lähenes sügis lõputute vihmadega ja läbilõikavate tuultega ning jõetee mööda rahutut Volgat polnud ohutu, suurvürst andis talle lõpuks vastuse khaani kirjale ning bulgaarid asusid tagasiteele.

Saadik seletas Arisile, et ta naine on tagasi tulnud Mordva maalt ja elab nüüd Suurlinnas ning et khaan tahab teda näha oma lähedal.

Obrani linnuse sadamas paadid ei peatunud, vaid sõitsid mööda. Ja keegi ei osanud Arisile öelda, kes on linnamüüride vahel praegu peremees. Saadik ütles, et aeg kulgeb kiiresti ja kõik on Allahi kätes. Sadam oli inimtühi, ka turul polnud kedagi. Kuid see ei liigutanud Arisi ega kutsunud temas esile mingeid tundeid. Ta oli ammu võõrdunud oma kodust ja oma maast, millega teda miski ei sidunud. Tema koht oli Aiša kõrval ja kui Aiša oli Suurlinnas, siis järelikult pidi ka tema seal olema.

Tuktšiniist sõideti läbi halli vihmaloori all ja külma läbilõikava tuule käes. Arisil plagisesid hambad. Kogu tee tuli väriseda üle pea märgades riietes.

Aga ta sai tasutud kõikide piinade eest, kui õnnelik Aiša viskus talle nuttes kaela! Selle nimel tasus kannatada hullematki. Ja tütart vaadates olid liigutatud ka vanemad. Ning ema tundis oma naisesüdamega, et nüüd ei meelita miski Arisi ära minema Suurlinnast.

Ja kui Arisi pesti, riietati soojadesse ja pehmetesse riietesse, tundis ta end olevat õndsuse tipul. Ja siiski küsis ta, kuigi mõistis, et küsimus on mõttetu ja olgu, miks naine oli Mordvamaalt ära tulnud. Aiša vastas nii, nagu ta oligi oodanud:

«Mis ma pidin seal ilma sinuta tegema? Sinu vanemad olid vist juba leppinud sellega, et sa ei tule tagasi. Ka mina mõtlesin nii...»

«Aga ma tulin siiski!» naeris Aris.

«Tulid...» Aiša silitas mehe sissevajunud põski. «Oled väga kõhnaks jäänud, Aris. Kas sind toideti halvasti?»

«Orjasid hästi ei toideta, muidu nad lähevad laisaks ja ei tee tööd.»

«Aga kas sa tead, et su vend Azar oli ka natuke ori?»

«Azar? Kuidas siis tema?»

«Ta saatis mind Suurlinna ja kui pöördus tagasi koju, sattus ta jõeröövlite kätte. Mina ostsin ta välja ja nüüd elab ta siin.»

«Kus ta siis on?»

«Töötab isa sepikojas: teeb luna tasa, nii on kombeks. Homme näed teda, aga täna puhka, ole minuga. Olen sinu järele nii igatse nud, igal öösel tulid sa mu juurde unenägudes...»

«Ka mina igatsetsin sinu järele ja nägin unes,» Aris ohkas. «Aga nüüd on kõik möödas ja me ei pea seda meenutama.»

Aiša kallistas meest ja sosistas talle kõrva:

«Me ei lähe tagasi su maale. Suurlinna ei saa maha jätta...»

«Elame esialgu siin,» nõustus Aris. «Aga isale peab kuidagi tea- tama, kus ma olen ja mis minuga on.»

«Khaan teatab talle,» rahustas Aiša.

Nii valis Aris lõplikult omale kodu ja perekonna ja maa. Aišal ei olnud vendi ja Arisist sai tema isale poeg. Khaan Ilham soosis teda

ning temast sai talle üks kõige kindlmaid ja ustavamaid ashaabe, see tähendab ihukaitsjaid.

Aasta pärast sünnitas Aiša poja ja veel aasta pärast tütre ja pidupäevade lõbus ja argipäevade askeldustes unustas Aris sootuks mitte üksi Mordvamaa, vaid ka selle, et kusagil kogus halle juukseid ta isa ja nuttis pisaraid ta vana ema. Oma poja ning venna saatusest saadi Purgazi kodus teada alles hulga hiljem, kui Azar lõpuks Mordvamaale jõudis koos bulgaari kaupmeestega.

Nagu Purgaz oligi arvanud, avastasid vürsti mehed Obrani linnuse maa-aluse käigu ning lõhkusid selle ära, kuid seda polnudki enam tarvis: Purgaz otsustas maha põletada ka linna müürid ja vürstidele mõista anda, et kõik nende kavatsused on tühjad.

Talve saabudes, kui saanitee oli just tekkinud, saatis ta Košai külla mehi tühje maju lammutama ja nende palke Obrani kindluse lähedusse vedama. Nende vanade kuivanud palkidega kavatses ta ümbritseda linnamüüri, et anda tulele toitu. Kuid ennekõike ümbritses ta linnuse tiheda rõngana oma sõjameestest, et ükski piiratutest ei pääseks müüridest väljapoole.

Malevlased said aru, mida mordvalased kavatsevad ning võtsid esimesed palgikoormad vastu noolterahega. Purgazi mehed vastasid neile samaga. See tulutu nooltevahetus võinuks venima jääda- gi ning Purgaz käskis palke ja põhku vedada vaid öösi. Lõpuks sai müür tihedalt ümbritsetud ning kui Purgaz oli palunud õnnistust Suurelt jumalalt, andis ta märku. Kümned mehed tormasid igast küljest lõkkekraami ligi ning leegid piirasid linnuse sisse tule mõirgava rõngana.

Leegid möllasid mitu päeva. Purgaz vaatas segaste tunnete- ga, milles oli kättemaksu rahuldust ja ahastust, kuidas lõomavad müürid, mida ta sellise vaevaga oli püstitanud ja mille üle ta veel hiljaaegu uhke oli olnud. Purgaz ootas, millal vürsti tulekuumusest hullunud mehed väljuvad leekidest ning ta oli valmis neid vastu võtma. Kuid malevlasi oli vähe. Kui müüride vahel oli neil veel lootust, siis väljaspool müüre polnud mingit pääsemist. Kui tammepuust müüridest olid jäänud vaid hõõguvad tukid ning Purgaz valmistus tormijooksuks, tuli üle Okaa jää vürsti suur malev ning injazor ei alustanud taplusest, vaid viis oma väe Košaisse. Kuidas nad ka ei valvanud ümberpiiratuid, nähtavasti olid need siiski suutnud teate saata omadele.

Malev ei hakanud jälitama Purgazi. Ta pani põlema mõne tühja küla, kust inimesed olid ammu üle kolinud Tõšasse, ning läks Okaa taha, jättes linnuse tühjaks. Purgaz sai aru, et seekord Olo-dimiri suurvürst Gjurga siin kohe enam ehitada ei luba. Ja tal

oli õigus. Kuid kevadel pärast jääminekut saatis suurvürst siia sadu mehi sõdalaste tugeva valve all ning talveni ehitasid nad üles uued majad ning neile ümber tugeva müüri, üle mille oli kaugele näha kiriku rist ja kellatorni kuppel. Gjurga andis mõista, et nüüdsest on see paik tema jumalast pühitsetud. Seda ei suutnud Purgaz enam välja kannatada ning talve saabudes kavatses ta vürsti jultumuse eest karistada. Kuid sõjaliste ettevalmistuste kõrghetkel saabus teade, mis muutis kõik ta plaanid.

Khaan Ilhami juurest ratsutas kohale kuller. Khaan palus aega viitmata koguda mehi ning tulla talle appi Volga harujõel asuvasse mägedesse. Taas meenutas khaan salapäraseid mongoleid, kes on ühinenud polovetsidega ning liiguvad Bulgaarimaale. Kui neid praegu ei peata, tallavad nad maha ka Mordvamaa.

Purgazil oli hästi meeles, kuidas ta oli oma meestega seisnud kolm päeva Sura suudmes khaani oodates, seepärast ta praegu ei kiirustanud. Ta saatis Azari koos väikese salgaga uurima, kus Ilham oma ashabidega seisab, kui palju on mongoleid ja polovetse ning kuhupoole nad liiguvad. Ta palus igasuguseid kokkupõrkeid vältida ning jäi kannatlikult ootama sõnumitoojaid.

Seekord Ilham ei petnud oma liitlast. Kui Azar jõudis koidikul Volga mägede juurde, nägi ta enda ees ratsanike ja jalaväelaste lõputut voolu, kes tulid mööda jõejääd Bulgaarimaa poolt. Ta jättis salga varjule ning ise sõitis sõjameestele vastu. Lähemale jõudes tundis ta riietuse järgi kohe ära, et oli kohanud khaani ashabe. Igaks juhuks otsustas ta küsida:

«Kes te olete?»

Kuulnud bulgaari keelt, peatusid mõned sõdalased ning ümbritsesid Azari:

«Ja kes sina oled?»

«Mina olen ersa.»

«Ardzja, ardzja» hüüdsid bulgaarid rõõmsalt ning Azar mõistis, et neid oodatakse. «Aga kus on teie vägi?»

«Pean kokku saama khaan Ilhamiga, talle seletan kõik ära,» Azar tõusis jalustele ja andis omadele märku, et nood tuleksid tema juurde. «Viige mind khaani juurde.»

Nähes Mordva injazori asemel lihtsat sõjameest, khaan imestas ja kui ta kuulis, Purgaz oma meestega on veel Uuslinnas, ei suutnud ta varjata oma ärritust:

«Ma ju hoiatasid teda...» khaan mudis närviliselt peos peenikest piitsa. «Ja millal ta siia jõuab?»

«Kohe saadan käskjala, khaan,» langetas Azar pea.

«Saada siis! Mida sa viivitad!» khaan andis hobusele piitsa ning ratsutas eemale.

Azar valis oma salgast paarkümmend ratsanikku ning käskis neil kihutada kusagil peatumata Uuslinna.

Kuni Purgaz liikus oma meestega Volga mägede poole ja täiendas teel olevates küldes oma väge uute meestega, sattus Ilham vastamisi mongolite ja polovetsidega. Kuid khaani imestuseks ei kippunud need miskipärast lahingusse. Paar kokkupõrget ei otsustanud midagi. Mongolid hajusid kohe laiali ja et mitte lõksu sattuda, tõmbusid bulgaarid tagasi. Nii kestis see mitu päeva. Pinge kasvas piirini. Mongolid ootasid ja Ilham mõistis, et see ootamine midagi head ei too. Ta ei eksinud. Varsti toodi ta juurde vangi võetud polovets, kes rääkis, et neid on siia toonud suure Tšingis-khaani sõjapealiku Subudai tuhatkonna ülem ja et too ootab päevast päeva järele oma isanda sõjaväge.

Purgazi aga ikka veel polnud...

Khaan Ilham istus oma kiiruga kokku klopsitud, männiokstega kaetud ja vaipadega vooderdatud majakeses ning iga teadmatuses viibimise päev viis ta ikka suuremasse segadusse ja ahastusse. Söögitagavara oli lõppemas ja läheduses polnud ainsatki küla. Hakati sööma hobuseliha ja kala, mida püüti jõel arvukatest lahvandustest. Telgid ja muldonnid kaitsesid läbilõikavate tuulte eest, kuid ei päästnud äkki tekkinud pakaste eest. Ööd ja päevad läbi põlesid Volga kallastel lõkked. Ja keegi ei teadnud, millal see kõik lõpeb. Kogu lootus oli Purgazi meeste peale. Aga kui enne jõuab Subutai... Ilham kartis sellele mõeldagi.

Lõpuks hakkasid varahommikul jõelooke tagant paistma ratsanikud. Neid polnud kuigi palju, kuid nende seas oli Purgaz ja tähendab, et tekkis lootus. Khaan jooksis neile vastu, komistades pika kasuka sisse, embas ning unustas otsekohe, et oli pahandanud kõige kurjemate sõnadega Purgazi peale tema aegluse ja usaldamatuse ja isegi reetlikkuse pärast. Ta viis Purgazi onni, pani pakule istuma.

«Kui kaugel on su mehed, Purgaz?»

«Nad on siin, khaan. Jätsin nad künka taha, et mitte ärritada mongoleid.»

«Milleks?» imestas Ilham. «Too nad siia. Ühineme ja homme anname vaenlasele löögi.»

Purgaz naeratas:

«Saan su kannatamatusest aru, khaan, aga palun kuula mind ära. Meil on ju vaja võitu, seepärast peame selles kindlad olema juba praegu, enne lahingut.»

«Räägi,» noogutas Ilham.

«Minu meestest ei tea mongolid midagi. Seepärast on parem, kui sina alustad lahingut. Ja kui nad hakkavad sulle peale suruma ning lähevad jääle, löön ma neid selja tagant ning mongolid satuvad kotti,» Purgaz ristab sõrmed, ta silmad särasid.

Ilham hindas otsekohe Mordva injazori tagamõtet.

«Olen nõus, Purgaz, sul on hea mõte, ma juba näen meie võitu!»

«Siis valmistagem oma mehi lahinguks,» Purgaz kummardas ja läks onnist välja.

«Isa!» tema juurde jooksis Aris, käed embuseks laiali.

Purgaz tõmbas kasuka kõvemini ümber ja peitis käed kaenla alla. «Mul pole aega tühjadeks juttudeks,» lausus ta. «Kohtume homme. Aga nüüd otsi üles Azar ja käsi tal oma meestega jõuda mulle järele.»

Aris polnud oodanud sellist vastuvõttu ning vaatas segaduses pealt, kuidas isa hüppas kohmakalt, kasukahõlmu hoides hobuse selga ning eemaldus aeglaselt koos oma ratsanikega. Ehk vaatab tagasi? Aris ootas ta pilku, naeratust, kuid isa ei vaadanud tagasi.

Purgaz ei lubanud süüdata lõkkeid ja tema mehed hüppasid ja maadlesid ja mürasid üksteisega, et sooja saada. Sajakonna ülemad olid teda kannatamatult oodanud. Purgaz selgitas neile oma lihtsat kavatsust, hiljem lisas:

«Ärgu meid ehmatagu vaenlase väe suurus. Polovetsid võtavad sõjakäigule alati kaasa oma naised. Arvan, et selline on ka mongolite komme – neil ju pole ei linnu ega külasid. Seepärast on neil meeste sõjaväe kõrval ka naiste vägi. Kas me siis tõesti ei saa jagu naistest?»

Sadakondade ülemad naersid:

«Saame, injazor!»

«Võtame nad endale.»

Purgaz kutsus enda juurde kohale jõudnud Azari.

«Vali sadakond ratsanikku,» käskis ta, «ja kohe, kui lahing algab, ründa mongoli voori, ära lase kellelgi ära minna! Need kooramad peavad saama meile, sest ka võit saab olema meie oma. Ilma meieta oleksid bulgaarid siin ära külmunud.»

«Nii et meie võidame?» naeratas Azar.

«Milleks me siis muidu nii kaugele tulime?» Purgaz patsutas Azari õlale. «Ära voori käest lase!»

Hommikuni jäi vähe aega. Purgaz heitis saani pikali ja mähkis end peadpidi tulupi sisse, püüdes uinuda. Kuid und ei tulnud. kuigi ta oli kindel lahingu tulemus, sest selline oli Suure Jumala tahe. Lahingus on alati palju juhuslikkust, mida ei oska aimatagi. Aga kui äkki jõuab kohale Subutai?... Mordva injazor ei uinunudki sel ööl.

Kohe, kui koidik vaevu värelema löi, viis Ilham oma väe mongolitele peale. Ta tõusis jõe kaldale ning jõudis laiale tasasele väljale, kus läskis vastasega kokku. Mongolid võtsid bulgaare vastu ilma erilise ohutundeta. Need väikesed kokkupõrked olid neid ammu ära tüüdanud ega ajanud verd kuumaks. Kuid nähes, et bulgaarid ründavad nähtavasti kogu oma väega, koondusid mongolid kokku ja vastasid rünnakule rünnakuga. Lahing läks käima.

Purgaz jälgis, kuidas bulgaarid hakkasid mongolitele ja polovetsidele peale suruma ega mõelnudki taganeda jõe jääle, et anda võimalust mordvalastele seljatagant lüüa. Kuid siis muutus miski lahingus, bulgaarid hakkasid aeglaselt taganema ja nad ei pidanud vastu vastase survele, lagunesid äkki laiali ja hakkasid põgenema. Seda polnud Purgaz oodanud. Ilhami vägi pudenes laiali. Ühed jätkasid veel lahingut väljal, teised kaitsesid end jää peal, kolmandad otsisid pääsemist vastaskaldal. Kõik läks segamini. Enam ei tohtinud viivitada ja Purgaz läks mongolitest mööda ning ründas neid selja tagant. Naiste kisa ja stepirahva ulgumine sundis neid, kes jälitasid bulgaare, pöörduma nüüd tagasi. See neile hukatuseks saigi. Ilham saatis neile kannule ratsaväe ning ajas Purgazi suunas. Mongolid ja polovetsid olid lõksus.

«Azar, voor!»

Ja Azar kihutas oma sadakonnaga steppi. Kuid mõned mongolid ja polovetsid pääsesid enne neid rõngast läbi ning ajasid nüüd

raskeid vankreid ja arbaasid eemale lahinguväljalt. Azar jõudis ära võtta osa voorist, ülejäänud osa kadus lõputusse steppi.

Võit oli täielik. Kuni pimedani ajasid Purgazi ja Ilhami sõjamehed taga mööda steppi laiali hajunud nomaade. Saaki jagati juba lõkete paistel. Vangi võetutelt sai Purgaz teada, et tuhatkonna ülem oli siia toonud vaid ühe väeüksuse, kümme tuhat meest, ning arvestas Subutai abiga, kuid too nähtavasti otsustas mitte saata talle järele oma lahingutes väsinud ja tohutu vooriga koormatud väge. Ja tuhatkonna ülem, kes oli himustanud röövida bulgaaride rikkaid linnu, sai julmalt karistada.

Siin lõkete juures kohtaski Purgaz uuesti oma poega.

«Kas tapsid palju mongoleid ja polovetse?» küsis ta pojalt. «Või istusid khaani kõrval?»

«Taplesin koos kõigi teistega,» solvus Aris. «Ja võtsin vangi kaks mongoli naist.»

«Mis sa nendega peale hakkad?»

«Kingin naisele...»

«Millal sa koju tuled?»

«Aiša ei taha Suurlinnast ära sõita.»

Purgaz vaatas pojale põlglikult otsa:

«Nii et elad tema mõistusega?»

«Isa, sa elasid ise noorpõlves kaua aega Suurlinnas. Miks sa minul ei luba?»

Purgaz muigas:

«Elasin jah, kuid eales ei unustanud kodu.»

«Ka mina pole unustanud. Saabub aeg, tulen tagasi.»

«Mis siis ikka, ehk jõuame selle aja ära oodata,» lausus Purgaz väsinult ning lisas pärast vaikimist: «Lähem, puhkan, öösel ei manganud silmatäitki...»

Aris vaatas isa mullakarva kortsulist nägu ning tal hakkas pisarateni kahju temast. Ta tahtis minna ta ligi, kallistada teda, kuid Purgaz pööras selja ja jalgu raskelt järel vedades läks saani juurde. Ta kattis end tulupiga ega kuulnud enam ei võitjate valju naeru, ei mordva- ega bulgaarikeelseid hõikeid, ei vangi võetud naiste halamist – uni sai tast kohe jagu.

Hommikul läksid väed lahku: Ilham viis oma mehed kodu poole mööda Volga jääd, Purgaz läks otse läbi polovetsi steppe.

Polovetsidele oli antud veel üks hea õppetund ning Purgaz ei arvanud, et nad ruttu toibuvad sellistest kaotustest. Tõsi, kui mitte mongolid, poleks polovetsid ka sel korral rünnanud neid, kuid nähtavasti meelitas neid mongoli jõud. Mongolid polnudki nii hirmsad, Ilham oli asjata hirmutanud. Ja kus need mongolid olid, kas tulevad veel siia? Hirmuäratav oli Olodimiri suurvürst. Kui Gjurga kinnitab kanna Obrani linnuses, on tal kogu Mordvamaa nähtaval ning ta ei jäta seda rahule. Ei või lasta tal linnust kindlustada. Kevadel kavatses Purgaz teda uuesti rünnata.

Kuid kevad oli pikaldane, ööd-päevad läbi sadas vihma ja sellele ei näinud tulevat lõppu. Kui pisut selgines, käskis Purgaz Botai käia ära Obrani linnuse juures, vaadata, kui palju on sinna ehitatud, kui vägev on uus müür ning kuipalju vürsti mehi valvab praegu linnust. Botai võttis kaasa ratsanikke ning läks teele. Aga ei möödunud nelja päevagi, kui ta oli tagasi.

«Mis see on?» imestas Purgaz. «Kas tõesti jõudsite kõik ära vaadata?»

Botai laskus raskelt hingeldades pingile, hoidis käega rinnust kinni.

«Oota, Purgaz... Lase tõmban hinge. Ajasime hobused ära, kogu tee kihutasime.»

«Jah aga mis juhtus?» Purgazi haaras ärevus.

«Seda pole,» lausus Botai ning laiutas abitult käsi. «Linnust pole enam!»

«Kuidas ei ole? Kuhu ta kadus? Kas keegi on ära põletanud?»

«Keegi pole seda põletanud, Purgaz. Ta ise... Kogu mägi on libisenud Okaa poole. Koos linnusega! Mäe asemel on nüüd jäärak! Kohtasime sadamas vürsti mehi, nad rääkisid, et see juhtus öösel, kui kõik magasid. Paljud hukkusid...»

Purgaz oli vapustatud sellisest uudisest ega suutnud midagi öelda. Ta ei tahtnud uskuda.

«Oota, Botai... Vürsti mehed tegid ehk nalja su üle? Kas sa ise linnuse juures käisid?»

«Oma silmaga nägin – jäärak.»

Purgaz ei uskunud ikka veel. Ka käskis hobused saduldada. Botai vahetas hobust ning läks koos Purgaziga tagasiteele. Tal tuli injazori kõik aeg tagasi hoida, et too hobust ära ei ajaks. Purgaz tõmbas ohja pingule, kuid unustas siis taas ennast ning kihutas hobust tagant.

Kui nad metsakäänakult lagedale sõitsid, tasandasid hobused ise sammu. Kui Purgaz pilgu tõstis, tundis ta end unes olevat: kohal, kus ta kogu elu oli näinud mäge ja selle otsas linnust, ei olnud enam midagi. Ta ratsutas lähemale ning peatus sügava jääraaku serval, mille põhi oli täis puukraami. Võimsad tammed, haavad, sarapuud kõik olid segi mullaga.

«Seda sai teha üksnes Suur jumal,» lausus Purgaz vaikselt. Ta puudutas hobust ning hakkas mööda kallakut Okaa poole laskuma. Mudases seisvas vees vedelesid ehituste jäänused, palgid, roikad...

«Midagi pole alles,» ohkas Purgaz ning lausus Botaile: «Näed, Suur jumal tegi teo meie eest ära. Ta on kuulda võtnud meie palveid. Nüüd ei ehita keegi siia enam linnust, ei meie ega vürst. Järelikult pole ka mille pärast tapelda. Muret vähem...»

Sellest ajast oli möödunud kaks aastat. Obrani linnusest olid jäänud vaid mälestused ja keegi ei pidanud tema pärast enam muretsema. Elu kulges rahulikult ning Purgaz kasutas aega selleks, et sugulussidemetega kindlustada mordva sugukondi. Ühe tütre andis ta Tumai pojale Tšekašile, teise Botai lapselapsele Tingaile. Majja jäi nüüd veel vaid kuueteistkümne aastane Tügai. Ruša ema suri ära ning kunagi täis ja hääalterohke maja jäi tühjaks.

«Oi, Purgaz,» itkes Ruša, kui valu pitsitas südant, «nii palju oli majas rahvast, nüüd oleme jäänud vaid kolmekesi... Aris nähtavasti ei tule enam tagasi – ta ise on muutunud bulgaariks ja lapsed on bulgaarid.»

«Pole viga,» rahustas Purgaz teda, «võtame Tügaille naise ja maja on jälle rahvast täis.»

«Ai, Purgaz, ära mõtle vaid Tügaid Arisile järele saata. Võtab seal bulgaari naise ja jääb samuti Suurlinna. Kas neid seal toidetakse meega või?»

Purgaz oli tõepoolest tahtnud saata Tügai Suurlinna, kuid õigel ajal mõtles ümber. See linn oli temalt ühe poja juba võtnud. Aitab! Igaüks peab elama omal maal – kündma seda ja kaitsma vaenlaste eest. Arisile oli nähtavasti ükskõik, kus elada, Bulgaari maal või Mordvamaal. Ta oli ju rääkinud, et tal olnud ka Venemaal hea. Teine tema asemel oleks ammu vangipõlvest põgenenud, too aga oleks võinud sinna jäädagi, kui juhus poleks päästnud. Nii et Purgaz õpetas ise Tugaile bulgaari keelt – nii kõnes kui ka kirjas. Majas rääkisid nüüd kõik bulgaari keelt ja kui oli tarvis võõraste eest midagi salaja öelda, mindi kohe üle bulgaari keelele. Väga mugav oli!

Kuigi Purgaz elas rahulikult, ei läinud vaenlane tal eales meelest. Igal aastal uuendas ta linnamüüre, kindlustas mullaga, puhastas veekraave. Vaid kõige lähedasemad teadsid, et ka siia, nagu ka Obrani linnusesse, kaevas ta salakäigu Vanemate majast lähima jäärakuni. See jäärak oli tihedalt täis kasvanud okkalist pöösastiku ning kellelegi poleks pähe tulnud siit otsida hoolikalt kaetud väljapääsu. Ka Lemesi vana linnust kindlustas ta ning ühendas selle Uuslinnaga kitsa käiguga, mida ääristas kõrge müür.

Ja keset neid mitte just koormavaid töid, keset harjumuspäraseid tegevusi ja ühtlast elu vapustas Purgazi nagu välk selgest taevast teade, mille töid bulgaari kaupmehed: Okaa suudmesse kõrge mäe otsa, mis oli seal seisnud maailma algusest saadik, ehitas Olodimiri suurvürst linna, millele andis nimeks Nižni Novgorod. Lühikest aega oli ta saanud rõõmustada Suure Jumala armu üle, kes oli matnud vaenu ja lahkkelide tekitaja, Obrani linnuse.

Ja Purgaz asus teele. Ta kutsus kaasa Promza ja Botai ning võttis ühes kaitsesalga.

«Peab vaatama, mida see vürst on ehitanud meie maale küsimata peremeestelt luba,» Purgaz istus raskelt sadulasse ja muigas mõrult. «Varsti peame nähtavasti kummardama suurvürsti, kui tahame sõita mööda Okaad või püüda sealt kala...»

Sõideti vaikides. Purgazi raske meeoleolu kandus ka ta kaaslastele üle. Kõik said aru, et Novgorodist midagi head oodata ei ole. Vaiksed ja muretud päevad olid nüüd kadunud minevikku.

Nad ei sõitnud salu serva, vaid peatusid metsas. Sinna oli hästi näha nii jämedatest tammepuudest ehitatud kõrge müür ja uued majad selle taga. Väike kirikuküla paiknes rahulikult selle linnuse jalamil. Purgaz nägi, kuidas selle uulitsatel kõnnivad kiirustamata mehed ja naised, mängivad lapsed ja ta nägu tumenes, põsesarnad liikusid. Ta pööras hobuse ringi ning sõitis Košai teele.

«Peaks proovima, kui tugev see Nižni Novgorod on,» ütles ta kellegi poole pöördumata.

«Kas tõesti kavatsed seda rünnata?» küsis Promza.

«Aga miks ei võiks rünnata. Oleme omal maal, teeme, mis tahame.»

«Seda on raske vallutada,» süngestus Botai. «Volga ja Okaa poolt sellele ligi ei pääse. Kui võtta, siis ainult sealt, kus me seisime.»

«Võib ka sealt,» nõustus Purgaz ja rohkem ei poetanud sõnagi.

Saabus lõikusaeg. Purgaz ootas kannatlikult, kuni vili saab koristatud. Kohe, kui suvetööd olid lõpetatud, kogus ta rahva kokku ja läks Nižni Novgorodi alla. Nende lähenemist märgati vist õigel ajal – kellatornis löödi häirekella ja küla elanikud jooksid linnavärvate poole. Purgazi mehed läksid tühja külla, röövisid selle tühjaks ja panid põlema. Linnamüürile ei saanud isegi läheneda – malevlased saatsid neile kaela tiheda nooltesaju. Mitu päeva seisis Purgaz linna all, midagi ei otsustanud, siis aga pööras sõjaväe ringi ja lahkus.

Vürst seda ei andestanud. Kohe, kui esimene lumi maha tuli, teatati Purgazile, et vürsti mehed tulevad Mordvamaa peale. Nad liikusid Volga poolt mööda Okaad ning süütasid põlema kõik külad oma teel. Purgaz kogus kiiresti suure väesalga ning ruttas vastu. Kuid vürsti mehed ei läinud lahingusse, neid oli liiga vähe. Nad taganesid Nižni Novgorodi juurde ja varjusid müüride taha. Kaks päeva seisis Purgaz linna all ning läks taas tühjalt tagasi.

Sellest saadik, kui Tenguš sunniti ühendama oma sugukonna raha kõikide sugukondade rahaga, tõmbus ta endasse ning püüdis mitte ilmuda Uuslinna. Tema sugukonnast polnud siin mitte ühtegi inimest. See rahahoidja, kes tõi esimest korda kohale sugukonna raha, läks aasta pärast tagasi koju. Tenguš vihkas Purgazi ja kartis teda. Ta teadis, et ei suuda midagi teha ühinenud sugukondade vastu, mille eesotsas oli injazor, keda ta ise oli valinud. Purgaz tegi kõik, et lähendada Tenguši endale, kuid tulutult. Ta

isegi rääkis ära Promza, et too annaks oma tütre Tenguši poja-le Pomrazile naiseks, kuid ka see ei aidanud. Endiselt ei andnud Tenguš oma mehi Purgazi sõjakäikudele ja vastumeelselt tõi sugukonna raha kohale. Ta ei kiitnud heaks ka Purgazi rünnakut Nižni Novgorodile. Ta soovitas tal leppida Olodimiri suurvürstiga ning saada ta sõbraks. Kuid lähenemine vürstile tähendanuks suhete rikkumist bulgaari khaaniga. Ja seda Purgaz ei soovinud.

Kui Pureiša poeg sai ühe mokša sugukonna, mis ei ühinenud mordvalastega, peaks, liitus ta kohe polovetsidega ning hiljem sai temast Vladimiri suurvürsti sõdalane. Ja nüüd tõid usaldusväärsed inimesed Purgazile teate, et Tenguš kavatses ühineda Pureišaga. Seda aga ei tohtinud kuidagi lubada. Ning Purgaz otsustas rääkida mitte Tengušiga, vaid tema poja Pomraziga, Promza väimehega. Ta leidis selleks sobiva ettekäände. Sel ajal jäi Promza naine haigeks ning Purgaz palus tal kutsuda haige ema juurde tütar, olles kindel, et koos temaga tuleb ka ta mees Pomraz.

«Kas usud, et poeg sunnib isa toimima enda tahtmist pidi?» kahtles Promza. «Käbi ei kuku kannust kaugele, tuul seda ära ei kanna.»

«Ma mõtlen muud, Promza,» vastas Purgaz. «On aeg isa poja vastu välja vahetada.»

«Kuhu sa Tenguši paned? Ta on ju veel elus.»

«Tenguš on vana, Promza. Tema asemele tuleb panna noor. Kutsu tütar kohale.»

Nagu Purgaz oli arvestanud, tuli koos naisega ämma vaatama ka Pomraz. Promza kutsus ta pärast teekonda panikudosse, kaebas vanuse üle ja küsis, kuidas on Tenguši tervis.

«Mis temaga ikka juhtub!» hakkas Pomraz naerma. «Nagu tammekänd.»

«Siis on hea... Olen kuulnud, et ta käis hiljaaegu külas Pureišal. Ja see pole just lühike teekond.»

«Ta käib sageli nende juures. Vahel võtab ka mind kaasa. Pureiša poeg rõõmustab alati meie tuleku üle ja võtab hästi vastu!»

«Su isal on nähtavasti temaga tähtsaid asju ajada?»

Pomraz tõmbus valvsaks. Pisut aega vaikinud, lausus ta ebamääraselt:

«Mina nende asjadesse ei sekku. Minu juuresolekul räägivad nad rohkem ilmast ja viljasaagist.»

«Kas siis isa ei peagi sinuga tähtsates asjades nõu?» imestas Promza.

«Ta ei räägi mulle midagi oma asjadest...»

«Kuidas nii?» oli Promza nõrkinud. «Ta on ju juba vana, sina peaksid tema asemele asuma. Ja sa isegi ei tea, mida ta räägib Pureišaga?»

«Miks ma ei tea!» solvus Pomraz. «Tean. Ta tahab temaga ühineda.»

«Ja kuidas sina selle peale vaatad?»

«Mis mul vaadata? Minu asi on poeg olla...»

Õhtul kuulas Purgaz vahele segamata ära selle jutuajamise Promzalt ning ütles otsustavalt:

«Enne, kui on hilja, tuleb Tenguš välja vahetada. Pomraz tuleb tema asemele panna.»

«Kuidas saaks teda välja vahetada? Sugukonna vanamehed võivad mitte nõus olla.»

«Me ei küsigi nende käest, Promza...»

«Vahest sa ise räägid Pomraziga?»

«Ei. Mul pole temaga midagi rääkida. Sina ütlesid juba kõik ära.»

Purgaz mõistis, et Olodimiri suurvürst ei jäta Mordvamaad rahule ja kohe, kui tekib riid, läheb Tenguš üle pureišade leeri. Ja siis...

Siis lähevad riidu kõik sugukonnad ja Mordvamaale tuleb ots peale. Ja kiirendab seda otsa Mordva ise.

Ja Purgazile meenus Tšakar. Välimuselt silmapaistmatu, käis alati kühmus ja ettepoole pisut kummargil, nagu otsiks midagi maast. Tšakar oli palju aastaid elanud Pureiša sugukonnas ning toonud Purgazile vajalikke teateid. Nüüd oli Tšakar kolinud teisele poole Tõša jõge lemesite külla. Tema juurde läkski Purgaz õhtuhämaras.

Tšakar oli just põllult tulnud ja istus laua ääres. Purgazi nähes tuli ta vastu ja kummardas.

«Õnnelikku elu!» noogutas talle Purgaz.

«Elame Suure Jumala armust,» vastas Takar pead tõstmata. «Mis tõi injazori mu majja?»

«Söö, pärast räägime!» Purgaz istus pingile.

«Süüa jõuan alati. Lauda ma sind ei kutsu. Minu söök ei meeldi sulle.»

«Meil on vaja rääkida.» Purgaz osutas pilguga Tšakari naise poole. Too koristas vaikides nõud laualt ja läks välja.

«Istu ja kuula mind tähelepanelikult. Sul tuleb jälle sõita Pureiša sugukonda. Sealne naine igatseb vist ammu sinu järele.»

«Sul on kahju minu sealsest naisest? Aga kes hoolib siinsest?» Tšakar tõstis pilgu oma viiskudelt. «Võiksid saata kedagi nooremat. Mul on juba raske liikuda kohalt ja töö jääb seisma...»

«Ei jää seisma, saadan sulle töömehe. Sinust paremat ma ei leia: sind tunnevad seal kõik ja sina tunned kõiki. Aga uus inimene tekitaks kohe uudishimu.»

Tšakar vahtis jälle oma viisuninasid:

«Mida käsid teha?»

«Annan sulle bulgaari raha. Nendega sa ostad ära mehi, kes teevad otsa peale Tengušile, kui ta tuleb jälle Pureiša juurde külla. Ise hoiä kõrvale, ersadele ei tohi langeda vähimatki kahtlust. Ja ära kiirusta, kõik peab tehtama korralikult.»

Tšekar istus liikumatult, otsekui oleks tukkunud.

«Tengušile peavad otsa peale tegema Pureiša inimesed,» kordas Purgaz veel kord. «Ja vastust nõuame nendelt. Kas said kõigest aru?»

Tšakar noogutas ja tõstis pea:

«Sain aru, injazor. Aga rahast, mida sa mulle annad, kuipalju jääb minule?»

«Ära muretse. Kui tegu on tehtud ja sellest keegi teada ei saa, siis saad sina korralikult.» Purgaz pani Tšikari pihku nahast rahakoti ja läks hüvasti jättes välja.

Tšakar kaalus peos rahakotti ega mõelnud sellele, mismoodi vana Tenguš on injazorile tülinaks. Kui on vaja ära koristada, siis on vaja. Injazor teab paremini, mida on tarvis teha. Tšakar sõitis ära ja oli kadunud kui tina tuhka. Ei tengušidelt ega pureišadelt olnud teateid – ei halbu ega häid. Vahest polnud Tenguš veel Pureiša juurde sõitnud või siis ei suutnud Tšakar leida usaldusväärseid ja hulljulgeid inimesi...

Ootamatu ja hirmus teade saabus keset külma talvekuud. Räägiti, et Tenguš, nagu ikka, oli sõitnud külla Pureiša juurde, kelle majas ta ööbis. Öösel läinud ta värske õhu kätte ega ole enam tagasi tulnud. Pomraz hakkas muret tundma ja läks isa järel välja, kuid ei leidnud teda kusagilt. Siis äratas ta Pureiša poja ning nad hakkasid kahekesi otsima ja hüüdma Tenguši. Ja alles hommikul leiti aiamaal tema purustatud peaga laip, millele oli kuidagiviisi lund peale loobitud.

Inimesed, kes tulid matustele kutsuma, ei suutnud seletada, miks oli pureišadel tarvis tappa Tenguši, kellega oldi sõbrasuhetes. Seda ei suutnud ka Uuslinnas keegi ära seletada. Ei keegi peale Purgazi.

«Peab sõitma,» lausus Purgaz Promzale lühidalt. «Pealegi tuleb valida sugukonnale uus pea.»

Nad istusid saani, võtsid kaasa veel mõned inimesed ja läksid teele. Tulupi mähkunud Purgaz kas tukkus või mõtles selle üle, kui üürrike on inimelu. Saanijalased kriuksusid kõval lumekoorigul ja löikusid ebameeldivalt kõrvu. Promza mõtles tapetud langu üle ega suutnud samuti kuidagi mõista selle mõttetu tapmise põhjust. Mis kasu võis olla Pureiša inimestel sellest surmast? Kõik oli nii mõttetu, et Promza ei hoidnud end tagasi, vaid küsis:

«Mis sa arvad, Purgaz, miks neil ikkagi oli tarvis tappa Tenguši? Ta tahtis ju nendega ühineda ja Pureiša ise soovis sama... Siin on midagi viltu.»

«Promza, me ju ei tea, mis nende vahel oli. Vahest ei suutnud nad midagi omavahel ära jagada. Aga miks pidi ta nii sageli käima Pureiša juures? Meie sinuga ei sõida iga päev teiste sugukondade juurde...»

«Neil polnud midagi omavahel jagada,» lausus Promza jonnakalt.

«Ei tea, ei tea...» Purgaz mähkis end hoolikamalt tulupi sisse ja jäi vait.

Promza süda oli rahutu. Igal juhul oli Tenguš talle languks. Ja ta polnud halb inimene. Tõsi, vahel oli järsk ja salalik, aga kes siis on ilma plekital! Ja Promza kurvastas siiralt lahkunu pärast.

Tenguši küla meenutas sipelgapesa – sinna oli sõitnud kokku rahvast kõigest sugukondadest. Nutsid ja itkesid naised, mehed olid nõrdinud. Selle nõrdimuse põhjust taipas Purgaz kohe, kui saan peatus Tenguši maja juures ning ta kuulis ähvardusi:

«See Pureša vapsikupesa tuleb hävitada!»

«Purgaz, miks sa vaikid? Vii meid Pureiša vastu!»

«Vii! Tuleme kõik!...»

Purgaz ronis kiirustamata saanilt maha, viskas raske tulupi seljast.

«Olete oma karjumisega hiljaks jäänud.» libistas ta raske pilgu üle meeste. «Kus te varem olite, kui Tenguš hakkas Pureiša juures käima? Nüüd pole mõtet rusikatega vehkida, rahunege maha.»

Vaevaliselt kangeks jäänud jalgu liigutades sammus ta aeglaselt Tenguši majja. Hüüded vaibusid. Kirst, milles lamas Tenguši keha, seisis laual keset tuba. Kõik oli valmis matusteks. Surnu kohale kummardunud naine itkes. Peatsis seisis Pomraz. Purgaz noogutas talle, seisis sarga kohal, vaatas Tenguši tundmatuks moondunud nägu ning väljus õue. Maja ees seisis juba regi, millega pidi Tenguš saadetama viimasele teekonnale – perekonna kalmistule.

Kõik korraldati nii, nagu vana tava ette nägi. Kirstu kõrvale pandi hauda mõök, piik ja kirves ning pärast matmist peeti palvist.

Järgmisel päeval kogunesid Vanemate majja vanamehed, et valida sugukonnale uus pea. Tengušist jäi järele kolm poega, vanim nendest oli Pomraz. Kellegi poolt ei kutsunud esile vaidlust see, keda valida sugukonna peaks. Pärast valimist embas Purgaz Pomrazi ja lausus:

«Su õnetu isa oli hea inimene, kuid ta hakkas miskipärast otsima sõpru oma vaenlaste hulgast. Kui vaenlastele on seda vaja, võivad nad ka sõprust teeselda, kuid neil ei lähe iial meelest hoida kirvest hõlma all. Suur Jumal teeb selgeks, mille poolest sinu isa polnud pureišadele meele järele. Arvan, et isa näide on sulle õppetunniks ning sa ei hakka otsima sõpru sealt, kust ei pea. Et sa ei lähe kummardama nende ees, kes ei otsi abi oma mordva sugukondadelt, vaid kes korjavad raasukeši Olodimiri suurvürsti laualt.»

«Unustan nende juurde tee, Purgaz,» lausus Pomraz kumedalt.

«Ei!» käe tõstis väga vana mees. «Me käime veel seda teed, et kätte maksta tapmise eest.»

«Sellega ei too vana Tenguši hauast tagasi,» ohkas Purgaz. «Ärgu saagu tema surm uute lahkhelide ja surmade põhjustajaks.

Pureiša poeg hakkas suurvürsti sõdalaseks, läks eemale meie sugukondadest. Kui vürst sunnib teda meid ründama, siis ta ründab ja hakkab põletama meie külasid – tal ükskõik, kas need on ersa või mokša omad. Ärme hakkame esimestena õhutama tüli, kuid pidagem meeles, et Pureiša poeg on meie vaenlane!»

Vanamehed rahunesid maha ning noogutasid nõusoleku märgiks: teadagi oli rahu parem kui jälle veri.

Kodus tunnistas Pomraz Purgazile, et isa polnud Uuslinna toonud kogu andamit, ta hoidis endale nii raha kui ka karusnahku. Seda teadsid vaid kõige lähedasemad. Tenguš oodanud vaid sobivat hetke, et üle joosta pureišade poolele, kuid seda hetke ei saanud...

Nüüd oli Purgaz rahul: Tenguši sugukond oli verega seotud kõigi Mordvamaa sugukondadega. Ta hoiatas vaid veel kord sugukonna vanemat, et nad ei hakkaks Pureišale kätte maksma, ei annaks põhjust riiuks. Pureišadega riius olla tähendas Olodimiri suurvürsti vastu minekut. Ta palus seda alati meeles pidada.

Tagasiteel oli Purgaz jutukas, tegi nalja, oli ebatavaliselt lõbus. Promza imestas:

«Tuleme sinuga nagu mitte matustelt, vaid pulmast.»

«Aga nüüd pole põhjust kurvastada, Promza. Koos Tengusiga matsime me suure ebaseaduse, mis võis meid oodata. Kui ta oleks jõudnud ühineda Pureišaga, oleksime kõik omavahel kiskunud riidu. Ja usu mind, siis oleks hukkunud mitte üks inimene, vaid paljud. Pomraz ei lähe kummardusega tapja juurde. Nüüd on nende sugukond niiviisi seotud meiega, et seda sõlme ei raiu keegi katki.»

Promza vaikus. Kõik oli õige, mis Purgaz oli öelnud ja temaga vaielda Promza ei kavatsenud. Kuid ta soovis siiski aru saada: kui Tenguš tahtis ühineda Pureišaga, mis mõtet oli siis vanameest maha tappa? Ja nüüd meenusid talle Purgazi sõnad, et on tarvis sugukonna pea välja vahetada. Nii ju juhtuski, kuidas ta oli öelnud: isa asemel sai peaks ta poeg! Ja selleks polnud tarvis vanamehi veenda... Promza vaatas Purgazile otsa. Tolle habe ja kulmud olid kattunud härmatisega, pleekinud ripsmete tagant helkis külm pilk, silmad olid kui jääkillud, huultel aga oli vaikne naeratus. Sellest naeratusest jooksid Promzal üle selja külmavärinad, otsekui oleks tulupi krae vahele visatud peotäis nõelavat lund.

«Mida sa vaatad?» küsis Purgaz naeratust peitmata.

«Ütle, Purgaz,» Promza valis hoolkalt sõnu, «kui sul oleks tulnud meie maa hüveks ohverdada oma poeg, kas sa oleksid teinud seda?»

«Miks sul niisugune asi pähe tuleb?»

«Vasta mulle...»

«Oleksin teinud, Promza,» vastas Purgaz rahulikult ning lisas: «Ka iseendast polnuks mul kahju. Mordvamaa on minu keha, temas on mu elu. Ilma temata poleks ka mind.»

Läks pimedaks. Metsa tagant ilmus välja täiskuu ning valgustas oma tuhmi valgusega puude lumiseid oksid. Oli vaikne. Selles vaikuses kostis metsasügavusest hundi võigas ulgumine. Hobused hakkasid kihutama.

Õöd oldi lähimas külas ning alles järgmise päeva keskpäevaks jõuti Uuslinna.

Kaks aastat oli Purgaz vaikides kuulanud teateid Nižni Novgorodist. Linn kasvas, elanikke tuli sinna ikka rohkem ja rohkem. Tema maal, tema silma all kerkis ja tugevnes võõras linn. Ja Purgaz enam ei talunud seda. Ta ootas suve ära ning esimesel sügiskuul hakkas koguma väge. Kuid nähtavasti olid suurvürstil nüüd Mordvamaal omad luurajad – tee Novgorodi poole tõkestas suurvürsti malev. Teda oodati ning Purgaz ei alustanud taplust, vaid taandus. Malev ei hakanud teda jälitama, vaid läks Novgorodi alla. Selle põhjuseks võisid olla ka alanud sügisvihmad. Purgaz lükkas sõjakäigu edasi talvele. Kuid esimeste pakaste ajal jõudis temani teade, et Olodimiri suurvürst ise kogub suurt väge sõjaretkeks Mordvamaale. Gjurga koos Rostovi vürstide Vassilkoga ja Vsevolod Konstantinipojaga pidid välja astuma Novgorodi poolt. Nendega samal ajal pidi välja tulema ka Muromi vürst Juri Danilipoeg. Veel kunagi varem polnud Vladimir sedavõrd ähvardanud Mordvamaad.

Purgaz kutsus kõikide sugukondade vanemaid nõupidamisele – jõu vastu oli vaja välja panna jõud. Ja sugukondade vanemad said sellest aru.

«Õelge kõigis külates, mis Okaa ääres ja Novgorodi lähedal, et võetaks ning mindaks metsadesse koos majakraami ja kariloomadega.» Purgaz ei hakanud ohtu väiksemana näitama. «Meie vastu tõuseb suur jõud ja ruttu me sellest jagu ei saa. Ja me veel ei tea, mida mõtleb Pureiša poeg, kes on suurvürsti sõdalane. Gjurga võib ju ka tema välja ajada. Sina, Pomraz, käsi metsa viia naised ja lapsed, peida ära teravili ja kari, ise aga jää koju ning passi Pureiša poega, et ta ei lööks meile nuga selga.»

«Kui vürstid tulevad meile peale kahest küljest, peaksime ka oma mehed ära jagama,» kas küsis või tegi ettepaneku Botai. «Aga kas ei lööda meid siis puruks osade kaupa?»

«Ja pole veel teada, mida teevad polovetsid,» lisas Promza.

«Polovetsid rändasid lõunasse,» tuletas Purgaz talle meelde.

«Kui tunnevad prae lõhna, rändavad nad kiiresti põhja poole...»

«Praegu pole aega lobiseda,» katkestas Purgaz. «Koguge mehed kokku, jagage relvad kätte ja tooge nad Uuslinna juurde. Olen kõik öelnud.»

Sugukondade vanemad sõitsid vaikides laiali oma asulatesse. Purgaz kirjutas Ilhamile kirja, milles palus tulla talle appi, nagu tema oli oma meestega aidanud kaitsta Bulgaarimaad. Ta andis selle kirja Azari kätte ning käskis võtta kaasa poolsada meest ja ratsutada Suurlinna.

Uuslinna aga hakkasid juba kogunema ratsa- ja jalamehed. Promza ja Botai jagasid nad sadakondadeks ning määrasid iga sadakonna etteotsa vanema. Ja kuigi mordvalased olid harjunud taplema jalameestena, käskis Purgaz moodustada ratsanikest ratsasalga, kuna mäletas mongolite purustamist.

Varsti teatasid välja saadetud ratsanikud, et Gjurga on toonud oma maleva Novgorodi. Juri Davõdipoeg Muromist välja ei tulnud. Kes tuleb esimesena? Seda ei võinud keegi arvata. Purgaz oletas, et esimesena tuleb Gjurga, et tõmmata tähelepanu endale. Ja kui mordvalased asuvad taplusesse, lööb neid teisest küljest Muromi vürst. Et mitte lasta end ootamatult tabada, jagas Purgaz oma väe kaheks: suurema osaga jäi seisma Gjurga vastu, ülejäänutega pidi Botai hoidma tagasi Muromi vürsti.

Aeg läks, aga uudiseid polnud. Purgaz oli närviline ega leidnud asu – kord ruttas Vanemate majja, kord kiirustas koju. Uni läks hoopis ära. Öösel tõusis ta üles ning kõndis raske sammuga nurgast nurka, kuulatades teraselt hääli õuest. Koos temaga kaotas rahu ka Ruša.

«Mis sa rabeled nagu rebane püünises?» heitis ta Purgazile ette.

«Kuidas ma saan rahulik olla,» ärritus Purgaz. «Sa ei saa ehk veel aru, kes meie vastu tulevad.»

Ruša ohkas ega püüdnud meest rohkem rahustada. Kord püüdis Tügai lohutada isa:

«Me võidame neid, ära pabista. Võta mind kaasa, ma olen juba hästi õppinud mõõgaga raiuma.»

«Sina raiu esialgu oksi ja loe bulgaari raamatuid,» pani Purgaz ta paika.

«Aris käis taplemas, aga sattus vangi,» toetas Ruša. «Kus ta praegu on? Kuhugi ma sind ei lase. Taplus pole mäng.»

«Mis Arisist?» muigas Tügai. «Ega ta kadunud ole. Elab Suurlinnas ega ole asjagi.»

«Pea suu!» Purgaz kortsutas kulmu.

Arisi meenutamine ajas Purgazi marru. Ruša mõistis meest ning rääkis harva temaga vanemast pojast. Ja nüüd pahandas endaga, et oli kogemata teda meelde tuletanud. Purgaz aga ei suutnud rahuneda. Muidugi, kui siin oleks Aris, oleks teine asi. Pojaga saaks ikka nõu pidada ja vestelda, kartmata süüdistusi või mõistmatust. Hea, et Purgazil on vana kogunud sõber Promza, kes teda mõistab ning on alati valmis abistama. Kuid Purgaz tundis, et pärast Tenguši tapmist oleks Promza temast nagu eemaldunud. Vaevalt ta eriti leinas oma langu, kes polnud talle kunagi lähedane olnud. Promza aimas, et tapmisesse oli segatud injazor ise, ning muidugi mõistis teda hukka. Eesmärk oli liiga kõrge, et selleni jõuda mõrva kaudu. Aga mida sai Purgaz parata? Kas oodata, et kogu tema elutöö variseks põrmu? Kes siis talle andeks oleks andnud? Promzal polnud õigus! Peaks talle seda selgitama, õigustama ennast tema ees. Praegu, Mordvamaa jaoks kõige raskemal ajal, ei tohi tekitada riidu ja kahtlustamisi.

Purgaz pani vaikides riidesse ja läks pakase kätte. Kuu polnud veel tõusnud, taevas oli täis heledaid tähti. Nagu ikka, sumises Vanemate maja seal sagivast rahvast. Uudiseid polnud. Suurvürst istus endiselt oma Novgorodis ega vist kavatsenudki sealt välja tulla. Ootas ta ehk Purgazi pealetungi? Kes teab... «Las ootab,» mõtles Purgaz, «ka meil pole kiiret. Varem või hiljem tuleb ta välja, ega ta selleks vägesid kogunud, et Novgorodis talvituda.»

Mõned, kes tegevusetusest väsinud, panid ette rünnata Novgorodi. Et kuni Muromist tuleb abiväge ja Botai hoiab neid pealegi kinni, saab Olodimiri vürstiga ühele poole. Purgaz vaikis. Ta teadis ju, mida tähendab minna müüride alla ning tungida sisse põlevatest väravatest. Linnas ja lagedal väljal neist jagu ei saa – jalamees ratsaniku vastu ei ole sõdalane. Kui saaks neid linnast välja meelitada ja tõmmata metsa, siis siin näitaks jalamees ennast! Kuid see kõik oli tühi loba ning Purgaz ei hakanud kuulamagi.

«Saada mind,» palus ta Promzat.

Pakane muutus aina valjemaks, oli kuulda, kuidas praksusid palgid seinas. Promza tõstis äkki pea ning haaras kinni Purgazi tulupi varrukast:

«Vaata – põleb!»

Kaugele-kaugele metsa taha oli tekkinud hele kuma. Purgaz naeris:

«Ai, Promza! Vürstid pole veel välja ilmunud ja sina näed juba tulekahjusid. See on kuu, mis tõuseb. Sa oled väsinud, Promza...» Purgaz vaikis ning lisas siis: «Oled väsinud ootamisest ja mõtetest. Need ei anna sulle rahu, on aeg nendest lahti saada. Ma ju näen, et sa oled kuri mu peale. Ütle mulle, mu sõber Promza, milles ma süüdi olen. Ma kuulan sind.»

Promza oli oodanud seda jutuajamist ning oli nüüd tänulik Purgazile, et too oli alustanud esimesena. Tähendab, et ka Purgazile ei andnud mõtted rahu ning ta elab läbi seda, mida enam parandada ei saa. Ja Promza ohkas kergendatult:

«Ma ei ole su peale kuri, Purgaz. Sul on õigus. Kui ma kõike taipasin, ei olnud mul kerge sind õigustada. Ja ega ma tahtnudki sind õigustada – sa rikkusid sugukonna tava! Nüüd ma tean, et sa nägid minust kaugemale. Ma ei kujuta enesele ette, mis oleks juhtunud, kui vanamees oleks praegu elus. Suurvürst ei peakski Novgorodist välja tulema – me oleksime omaenda kätega üksteist ära kägistanud. Seepärast ma ütlen, et vana Tenguš suri õigel ajal ja selles ei ole sinu süüd. Sa säilitasid Mordvamaa.»

«Õnnistagu sind Suur Jumal selle eest, Promza,» Purgaz peatus ning embas vana sõpra. «Ma teadsin, et sa saad kõigest aru. Sa heitsid minult raske koorma ja mul on nüüd kergem olla.»

«Ja sina ära ole minu peale pahane, et ma sind endamisi süüdistasin. Võid olla kindel, et ma enam kunagi ei alanda sind oma kahtlustustega.»

Majad ja uulitsad olid üle ujutatud ühtlase kuuvalgusega, palgid praksusid pakase käes, kuid kaks tohututes tulupites vanameest seisid teineteist kohmakalt emmates määratuma tähistava all ning sosistasid teineteisele häid sõnu.

Suurvürst Gjurga ei jõudnudki ära oodata rünnakut Novgorodile. Aeg läks ja ikka raskem oli ära toita suurt malevat ning lõpuks tuli ta linnast lagedale. Purgaz läks talle kohe vastu. Ta ei kiirus-

tanud, tal oli vaja meelitada malev metsa ning löigata tagasitee linna ära.

Malevlased rüüstasid ja põletasid külasid Mordvamaale sisenedes, ajasid ära kariloomi ja võtsid inimesi vangid.

Purgaz võttis maleva vastu väikesel väljal ning taganes metsa. Vürsti ratsanikud metsa tungida ei julgenud, Purgaz aga kartis oma mehi lagedale viia. Oodati, kes esimesena alustab. Ja Purgaz riskis. Mordvalased tungisid vaenlase ratsaväe peale ning kohe suruti nad tagasi metsa. Purgaz tegi veel mitu väljasõostu, kuid edukalt. Ratsanikud said kergesti jagu jalameestest, ajasid nad uuesti metsa aga üritanud neid jälitada.

Hilisõhtul kogus injazor kokku lähedasi ja sadakondade ülemaid.

«Lagedal väljal oleme abitud,» ütles ta. «Ja malevlasi on rohkem kui meid. Peab neid sundima metsa tulema. Aga kuidas?»

«Peab näitama oma nõrkust,» Promza silmitses süngeid nägusid. «Peab vaenlase eest põgenema, et nad tunneksid oma võitu.»

Sadakonnaülemad läksid rahutuks:

«Mis sa räägid? Meie mehed pole argpüksid!»

«Minna lahingusse, et põgeneda?...»

«Sa, Promza, oled väsinud...»

Kuid Purgaz hindas kohe tema sõnu.

«Paremat sõna polegi,» peatas ta pahaseid sadakondlasi. «Homme nii teemegi. Me ei hakka põgenema, vaid jookseme laiali. Ja kui malevlased näevad võitu, ei sega miski neid jälitamast.»

Varahommikul jättis Purgaz Promza väikese salgaga kohale ning läks ülejäänutega ümber välja malevlastele sappa. Koidikul viis Promza salga ratsanike vastu. Malevlased võtsid neid vastu tiheda rivina ning hakkasid neid suruma metsa poole. Seekord mordvalased ei taganenud, üksikud grupid kiilusid end malevlaste ridade vahele, hajusid mööda lagedat laiali ning kui Gjurga tundis võidu lõhna, laskis ta kogu oma väe neile kallale. Nemad hakkasid paanikas hajutatult põgenema, mõni pani veel meeleehtlikult vastu, mõni jooksis abitult ratsanike keskel, kuid Gjurga nägi seda, mida tahtis näha: Purgazi väe peajõud tormasid korratu jõuguna päästvasse metsa ning nüüd jäi üle neid lõplikult lüüa. Ta käskis Konstantinipegadel Vassilkol ja Vsevolodil jälitada neid ja purustada, ise aga pööras koos väikese salgaga tagasi Novgorodi.

Jälitamisest joobunud malevlased tungisid ikka sügavamale metsa, kihutasid karjudes ja vilistades üksikute sõdalaste järel, torkisid neid piikidega ja raiusid mõõkadega. Kergest edust hoos, ei märganudki nad, kuidas hobused vajusid kõhuni lumme, väsi-
sid ning kattusid vahuga.

Purgaz laskis endast mööda malevlaste väikese salga, aimamata, et laseb minema Gjurga enda, ning liikus väljale malevlaste kannul. Mõned malevlased, kes olid metsaserval peatuma jäänud, pöörasid mordvalaste tohutut väge nähes ümber ning kihutasid minema. Purgaz ei hakanud neid jälitama ning alles hiljem sai teada, et nende hulgas olid ka mõlemad Konstantinipojad. Kuid ka hiljem ei kahetsenud ta seda – kavatsetu oli vaja lõpule viia.

Purgaz käskis raiuda salu serval puid maha ning moodustada tõke. Nii sattusid vürsti malevad püünisesse, mida enam katki rebida ei suutnud.

Läbi metsa kostis ersalaste tuhandehäälne sõjahüüd. Malevlaste jõuetud hobused, kes olid lumes kinni, ei allunud enam ratsanikele. Need aga, keda nad olid sellise hasardiga taga ajanud ja raiunud, jooksid äkki puude ja põõsaste tagant välja, kogunesid salkadeks ja sadakondadeks ning sirutasid piigid ette. Malevlased olid hukule määratud. Purgazi jalamehed liikusid kergesti lühikestel laiadel suuskadel mööda sügavat kohevat lund, tirisid ratsanikke hobuse seljast maha pikkade konksudega, torkasid läbi piikidega, tapsid lõplikult mõõkadega. Neid, kellel õnnestus välja pääseda sellest tapatalguist, võttis vastu tõkete teravad orad ning vibumeeste halastamatud nooled.

Vaid mõnel malevlasel õnnestus kasutades algavat pimedat ning pääseda jala sellest tapatalgust ning jõuda Novgorodi väravateni, et jutustada oma vürstile verisest peost mordva metsades. Sellele kurvale teatele järgnes teine: Muromi vürst saatis teate, et mordvalased võtsid neid vastu ning kihutasid neid õnnistuste saatel Okaa kallasteni. Ise on ta praegu Muromis ning ravib haavu, mida sai tapluses. Ja kui Gjurga oli sellest teatest vapustatuna valmis leppima oma saatusega, tõi kuller veel ühe teate, mida suurvürst muide polnud kunagi välistanud: Purgazile liikus appi khaan Ilham oma väega. Seepeale jättis Gjurga pealetungi peljates linna saatuse hooleks ning läks väikese salgaga ära Vladimiri.

Ta kartus oli asjatu. Purgaz ei üksi ega koos Bulgaari khaaniga ei mõelnudki rünnata Nižni Novgorodi. Liiga kallis oli võidu hind, oli vaja ravida haavu ning matta hukkunuid.

Botai sai võidu mitte nii kalli hinnaga, aga Muromi vürsti malev polnud ka nii rohkearvuline. Vürst Juri Davõdipoeg liikus mööda Tõša jääd, rüüstates ja põletades teel mordva ja vene külasid. Kui Pomraz oli teada saanud bulgaari väe lähenemisest ning olles kindel, et Pureiša poeg ei julge praegu relvi haarata, kihutas ta Botaile appi. Siin Tõša jõe jääl nad võtsidki rõngasse vürsti väe. Lühikeses tapluses langes palju vürsti sõdalasi, vürst ise koos maleva jäänustega põgenes Muromisse, olles mordvalastest jälitatud. Botai ja Pomraz peatasid oma väe Okaa paremal kaldal Muromi kohal, söandamata ilma injazori nõusolekuta vallutada linna tormijooksuga. Kaks ööpäeva ootasid nad kullerit Purgazilt. Kaks ööpäeva seisid nad linna raevunud elanike ees, kes teisel kaldal raputasid piike ja mõõku. Lõpuks tuli oodatud teade võidust ning Purgazilt käsk kõigil minna tagasi kodudesse. Ära läks oma väega ka khaan Ilham pisut enne Uuslinna jõudmist.

Jättes maha lahkuva bulgaari väe, tuli koju tagasi Azar. Ja mitte üksinda. Ta oli osanud Arisi veenda, et too külastaks oma vanaema. Nii astus pärast seitset aastat Aris taas oma isamajja. Purgaz unustas kõik pahameele, mida oli kandnud oma südames ning võttis poja isa kombel vastu. Ning Ruša ei suutnud hoiduda pisaratest.

«Mida sa nüüd siis nutad?» küsis Purgaz. «Kui poega polnud, nutsid, tuli kohale, jälle nutad.»

«Nüüd rõõmu pärast,» naeratas naine läbi pisarate. «Ma ei tea ju isegi seda, kui palju on mul lapselapsi.»

«Palju, ema, palju,» naeris Aris. «Kolm – kaks poissi ja üks tüdruk!»

«Oi ja ma ei näe neid vist iialgi...»

«Kui suuremaks saavad, tulevad ise vanaemale külla.»

«Muidugi,» turtsatas Purgaz heasüdamlikult. «Samuti, nagu nende isa. Kui khaan poleks oma väge saatnud, poleks me vist ka praegu sind näinud?»

«Aga näeme ju!» sekkus Ruša, kartes, et Purgaz võib poega solvata. Aga ka ise ei hoidunud küsimast: «Mis siis nüüd, Aris, jääd vist igaveseks Suurlinna?»

«Seal on mu kodu, naine, lapsed.»

«Aga ka siin on sinu kodu,» väitis Ruša vastu. «Kui me siia ei mahu, ehitab isa veel teise maja. Kui tuleksite siia elama, hoiaksin teie lapsi...»

«Ei, ema,» ohkas Aris. «Ma pole ju enam harjunud siinse eluga. Ja naine ei harju ära meie elukorraldusega. Jääme nähtavasti sinna, ärge pange pahaks.»

Purgaz ei pannudki pahaks. Poeg oli õigust öelnud. Teda on kasvatatud ja haritud Suurlinn ja pole tal mõtet siia tulla. Maha rebitud puukoort enam külge ei kasvata.

Aris elas isamajas umbes kuu aega, siis aga hakkas igatsema naise ja laste järele ning palus end tagasi koju lasta. Purgaz käskis teda saata esimese Bulgaari linnani Sura suudmes ja Arisi nagu polekski olnud. Siiski jäid Rušale sellest kohtumisest soojad mälestused, millega ta nüüd elas, Purgaz aga oli kurb. Ei läinud täide ta ammune unustus õpetada kirjaoskust mordva inimestele. Seal ta oli, see õpetaja, ei jõudnud veel kohale ilmuda, kui jälgegi ei jäänud järele. Nüüd oli veel üks lootus – Tügai. Purgaz õpetas teda ja pani teda teisi õpetama. Mordvamaal peab olema kirjaoskajaid inimesi! Kuigi vaevaliselt, kuid Tügai juba luges seltsilistele ette bulgaari muinasjutte ja jutustas neid ersa keeles ümber. Kogu oma vaba aja veetis injazor pojale bulgaari kirja õpetades. Kuid seda vaba aega oli vähe, oi kui vähe! Taas kavatses ta minna varakevadel Nižni Novgorodi juurde: oli vaja tagasi saada vangistatuid. Kui vürsti mehed ei anna, tuleb neid hirmutada...

Purgaz asutas sõjakäigule minema teede lagunemise aegu, kui lumi sulas, talveteed olid käest ära ning jõgede vesi tõusis jää peale. Sellisel ajal ei saanud novgorodlased abi loota ei Vladimirist ega Gorodetsist. Purgaz ei hakanud koguma palju mehi. Linnaelanikke ja vahimehi oli Novgorodis vähe ning vaevalt nad riskisid väravatest välja tulla.

Nad liikusid öösiti, kui külmetas, päeval puhkasid. Novgorodi alla jõuti varahommikul, kui päike hakkas selja tagant alles tõusma. Ja sellel vaikselt rahulikult hommikul helisesid linnakirikute suured kellad raskelt ja venivalt.

«Juba on märgatud,» muigas Promza. «Nüüd peidavad kõik end linnamüüride taha.»

«Las peidavad,» haigutas Purgaz. «Pole mingi au tappa lihtinimesi. Me ei tulnud selleks siia. Kui meile vange välja ei anta, paneme selle küla põlema.»

«Me oleme juba mitu korda nende majad maha põletanud, nad ehitavad ikka uuesti. Neid on isegi rohkem kui enne.»

«Me põletame veel ja veel,» lausus Purgaz trotslikult. «Seni, kuni nad siit lahkuvad.»

Purgaz ei uskunud ka ise, mida rääkis. Ta teadis, et kui palju ka ei lase külasid tuulde, sellega midagi ei muuda. Aga mis teha? Venelased põletavad mordva külasid, neile tuleb vastata samaga. Ta käskis Promzal võtta sadakond meest ja minna läbirääkimistele, ise jäi oma meestega metsatukka. Promza vaatas kõigepealt läbi küla, nagu ta oli oodanud, oli see maha jäetud. Inimesed olid läinud linna, võttes kaasa, mis keegi sai. Siis kutsus ta endaga kaasa oma venelase ja ratsutas müüri ligi.

«Mis teil tarvis? Miks tulite?» hüüti müürilt.

«Me tulime oma inimeste järele, keda te olete vangi võtnud!» tõlkis mees Promza sõnu.

«Andke meile tagasi need, keda te metsas vangi võtsite!»

«Meil ei ole teie mehi, meie vange ei võta!»

«Siis ei ole ka meil teie omi!» kostis müürilt. «Kui te vahetada ei taha, ei saa midagi.»

Promza käskis edasi öelda, et kui nad annavad vangid tagasi, ei tee nad midagi halba linnale ega külale ning lähevad rahuga minema.

Müüril oli vaikus, pärast kostis käre, käskima harjunud hääl:

«Teie tapsite meie omad, meie tapame teie omad!»

«Ütle neile, et seda ei tohi teha,» palus Promza meest. «Kui nad on praegu elus, siis miks peaks neid tapetama? Ütle neile, et tapetakse vaid lahingus, vange tappa ei tohi...»

Kuni mees tõlkis kiirustades ja takerdudes Promza sõnu, hakati müürile tooma ersa inimesi. Malevlased võtsid neid piigi otsa, raiusid mõõkadega ning loopisid alla kogu mordva sõjaväe nähes. Hukule määratud karjusid enne surma, jätsid oma seltsimeestega hüvasti. Purgaz pani silmad kinni ja talle näis, nagu kuuleks ta Parkai poja Tšapai, Promza ja Ruzava poja Vetškazi ja Tumai vanima poja Rizovati hääli...

Näis, et sellele ei tulegi lõppu. Mõned ratsanikud tulid met-satukast välja ning kihutasid linnamüüri juurde, kuid neid võeti vastu noolerahega ning nad taganesid. Alles öösel korjati tapetud kraavist üles, laaditi vankritele ja viidi Uuslinna. Purgazi süda põles kahetsusest ja kättemaksu himust.

«Ma ei oleks pidanud minema,» tunnistas ta Promzale. «Kui me poleks läinud, oleksid vangid jäänud ellu ning me oleksime saanud need kunagi välja vahetada või välja osta... Nüüd ei ole kedagi välja osta.»

«Rahune, Purgaz, ära kärista lõhki oma südant,» lausus Promza kurvalt. «Ka meie ju ei halastanud kellelegi, seepärast polnud meil kellegi vastu vahetada.»

«Sul on õigus, Promza,» nõustus Purgaz. «Kurjus sünnitab kurjust. Ja ikkagi peame kätte maksma.»

Ning ta käskis maha põletada küla koos kirikuga. Pärast saatis ta sadamasse sadakond meest, et ka seal põletada maha kõik majad, mida selle ümbrusesse oli jõutud ehitada. Kättemaks oli nõrk ja abitu ning rahulolematu Purgaz käskis kiiresti, enne kui lumi kaob, pöörduda tagasi Uuslinna.

Elu läks uuesti oma rööbastele. Kevadel said küntud ja külva-tud põllud, rahvas tegi alet ja juuris kände, varuti heina ja miski ei

töotanud uusi hädasid. Aga need kõndisid sealsamas kõrval. Suve hakul ratsutas kohale Pomraz teatega, et sõjakäigul on polovetsid: nad on läinud tema külast mööda ning sisenenud sügavale Mordvamaale. Purgaz mõistis, et siin on mängus Pureiša poja käsi, kes ei suutnud andestada, et Tenguši sugukond on läinud käest. Polovetse mordvalaste vastu on aidanud ässitada ilmselt Olodimiri suurvürst – selleks olid tal omad põhjused. Purgaz hakkas kiiresti mehi koguma.

Polovetsid tulid Tõšani välja, põletades teel külasid ja tallates rohetavaid viljapõlde. Nad põletasid maha ka Onekei Ordati küla. Purgaz kohtas polovetse oma suurearvulise salgaga juba teisel pool Tõšat. Kiire löögiga kavatses ta heita polovetsid jõkke, kuid jõud olid ilmselt ebavõrdsed ning tal tuli uuesti taganeda uuslinna müüride varju. Linn oli ülerahvastatud, sajad inimesed ümberkaudsetest küladest otsisid sealt viimset pääsemist. Purgaz jättis linna Promza ja Botai hooleks, ise kihutas mõne ratsaniku seltsis Injuši sugukonda abi järele.

Polovetsid kihutasid musta laviinina metsast välja varahommikul. Metsikute hüüete saatel läksid nad laiali oma väikesekasvulistel karvastel hobustel tühjadesse küladesse ja tulekahjude must suits mähkis Uuslinna igast küljest sisse. Linna ennast ründama ei hakatud. Nad kadusid sama kiiresti, kui olid välja ilmunud. Kui Purgaz Injuši meestega jõudis Uuslinna juurde, nägi ta vaid maha põletatud maju ja tallatud põldusid ümberringi. Kindlustanud salka oma meestega, kihutas Purgaz polovetse taga ajama, kuid ei jõudnud neile järele. Ta jõudis Pureiša sugukonnani ning sai siin teada, et sugukonna pea oli oma lähedastega läinud koos polovetsidega lõunasse ning jätnud külad kaitseta. Purgaz pani põlema Pureiša maja ja kõigi nende omad, kes läksid temaga kaasa. Ning pöördus tagasi. Mehed tuli tagasi anda, et nende pered ei jääks talve tulekul lageda taeva alla. Poole Mordvamaast olid rüüstanud talvel vürstid ja mida nemad ei jõudnud maha põletada, viisid lõpule polovetsid. Mordva polnud veel kunagi näinud seesugust häda.

Iga kallaletungi järel lisandus Purgazi järsule laubale sügavaid kurde. Mordva injazor oli täiesti halliks läinud...

Sügisel tõid bulgaari kaupmehed kirja Arisilt. Kogu väikesearvuline pere kogunes kuulama, mida Aris kirjutab. Purgaz silus laual lahti paberid ning jäi imetlema poja araabia kirjamustrit. Ruša

sirutas end paberite poole, silitas õrnalt sõrmeotsaga tähti ning ohkas:

«Ilus käekiri,» naeratas ta. «Noh, loe.»

Aris alustas sellest, et kirjeldas suurt tulekahju, mis oli sel kuumal ja kuival suvel juhtunud Suurlinnas. Kuni seda kustutati, põles maha peaaegu kolmandik linnast. Maha põles ka nende maja ning nüüd nad elavad kogu perega äia sugulaste juures. Seejärel kirjutas Aris pogrommist, mille käigus tapeti paljusid kristlasi – venelasi ja armeenlasi – ning nende majad rööviti tühjaks. Keegi õieti ei tea, mis põhjustas pogrommi. Käisid kuuldused, et kristlased olevat salaja ristunud musulmani poisikest, aga seda keegi ei usu. Nähtavasti tajudes, et ta uudised on liiga sünged, otsustas Aris rõõmustada vanemaid jutuga oma õnnelikust elust: sellest, et neil Aišaga sünnib varsti neljas laps, et khaan Ilham soosib teda ning kutsub sageli külla ja et lossis peetakse temast lugu... Need read kutsusid Rušas esile õnnepisarad, Purgazi aga ei liigutanud see sugugi: inimesed selleks ju elavadki, et vilja kanda ning sisendada austust enda vastu. Kuid üks uudis tegi teda valvsaks. Aris kirjutas, et rahvas, kes saabub Jaiki jõelt, räägib palju mongolitest. Et mongolid pole unustanud oma kaotust Volga mägedes ning kavandavad sõjakäiku Bulgaarimaale. Purgaz jäi mõttesse, meenutades Tšingis-khaani väepealikut Subudaid, kes ei tulnud tookord appi oma tuhatkonna ülemale. Nüüd tuleb ta ise ja see saab hirmus olema...

«Miks sa vait jäid?» müksas teda Ruša. «Loe edasi.»

Edasi teatas Aris, et Ilham saatis Vladimiri suurvürstile saatkonna, et teha rahu. «Nähtavasti kuuldused mongolitest ei anna khaanile rahu,» mõtles Purgaz. «Muidugi teab ta rohkem kui Aris, kui ruttas kummardama vürsti...»

«Noh, miks sa jälle pidama jäid,» oli Ruša kannatamatu. «Nii loed sa seda ööseni.»

«Olen kõik läbi lugenud,» lausus Purgaz ning pani lehed kõrvale. «Edasi tulevad tervitused sulle, Tügaile, ödedele, Azarile...»

Purgaz tõusis raskelt püsti ning läks Vanemate majja. Seal jutustas ta teistele ärevatest uudistest.

Promzale meeldis väga, et Bulgaari khaan otsustas leppida Vladimiri suurvürstiga. Ta ütles:

«Siis ei ründa suurvürst ka meid.»

«Kui palju kordi on khaan leppinud ja riius olnud suurvürstiga, aga meie maale pole sellest mingit kasu olnud,» märkis Purgaz.

«Kui vürst maksis kätte khaanile, maksis ta kätte ka meile meie sõpruse eest khaaniga,» meenutas Botai.

«Ja kui vürst elas sõpruses khaaniga, ei seganud tal miski meid rünnata,» lisas Purgaz.

«Kui mongolid ründavad bulgaare, tuleb meil jälle neile appi minna,» lausus Azar, nagu oleks see otsustatud asi.

«Tuleb minna jah,» vastas Purgaz järele mõtlemata. «Kui ründavad neid, ei lähe ka meist mööda. Mongolite vastu tuleks ühineda kõigil – venelastel, bulgaaridel ja meil, muidu purustavad nad meid kõiki eraldi. Aga kas Olodimiri suurvürst hakkaks meiega liitu?»

«Mongolite ohu ees peab hakkama,» lausus Promza jonnakalt. «Kui me kummardame tema ees.»

Purgaz hüppas püsti, ta pilk tumenes:

«Kas nagu Pureiša või? Kas hakata vürsti teenriks või?» Purgazi habe hakkas värisema. «Kas olla talle jalapakuks või? Ei, meie selle peale ei lähe!»

«Ja siiski, vanamehed,» löi Botai rusika lauale, «peaksime kuidagi läbi saama suurvürstiga. Saadame tema juurde mehi. Me ei kaota sellega midagi.»

«Muidugi ei kaota,» torises Purgaz. «Ei midagi peale vabaduse...»

«Näe, khaan Ilham ei karda vabadust kaotada, aga meie kardame,» jäi Botai endale kindlaks.

«Khaan Ilham on tugev,» meenutas talle Purgaz. «Teda suurvürst säästab, aga meid ei pea inimesteks. Kas tead, kuidas ta mordvalasi nimetab? Paganateks!»

«Tal on ju kõik paganad, kes tema usku ei ole,» muigas Botai. «Polovetsid, mongolid, tšeremissid...»

«Just, just!» Purgaz oleks otsekui rõõmustanud. «Hea, et sa tuletasid tšeremisse meelde. Siis tuleta veel meelde, mida vanemad inimesed on rääkinud merjadest ja muromlastest, keda suurvürst on sundinud oma usku tulema ja mis sai nendest, kes seda usku vastu ei võtnud. Nad on eri suundades laiali läinud, kes Volga taha tšeremisside juurde, kes on meie juurde tulnud, aga oma maad nad enam ei näe. Nii juhtub kõigiga, kes satuvad suurvürsti käe

alla. Ja pidage veel ühte asja meeles,» Purgaz lasi pilgu üle meeste käia, «vürst hakkab nõudma andamit, nagu kunagi oleme maksnud kasaaridele, ning täiendama oma malevat meie meestega.»

«Vürsti ette kummardama minemist soovitas veel kadunud Tenguš,» tuletas Botai meelde.

«Pureiša soovitas seda Tengušil teha,» meenutas ka Purgaz. «Ja kus Pureiša nüüd on? Polovetsi steppides. Ka see juhtus suurvürsti tahtel.»

Veel paljut meenutasid vanamehed sel öhtul – head ja halba, kuid otsusele ei jõudnud, kas minna kummardama suurvürsti või oodata uusi uudiseid.

«Olgu, vanad,» lausus Purgaz väsinult. «Lähme laiali, aeg anab arutust.»

Ta läks välja Vanemate majast ning lonkis kiirustamata piki uinunud majasid, hingates mõnuga sügise värsket õhku. Nii jõudis ta linamüürini ja tahtis juba tagasi pöörata, kui kuulis ülevalt naisterahva ja meesterahva hääli. Ta kuulatas ning oli üsna imestunud, kui sai aru, et räägitakse kahes – ersa ja vene – keeles. Veel enam imestas ta, kui tundis ära oma poja hääle. Purgaz hakkas mööda nõlva üles ronima ning langenud sügislehed sahisid raskete sammude all. Seda kuuldi, hääled jäid vait ning kaks tumedat varju jooksid minema. Purgaz ronis alla ning vaatas ringi. Uuslinn magas. Ta hulkus veel pisut aega ja läks koju. Koldes puhus ta tule lõkkele ning süütas kausikeses õlitahi. Ruša ärkas.

«See oled sina, Purgaz?» küsis ta uniselt. «Ma arvasin, et Tügai. Kus ta ometi hulgub?»

«Tügai on müüri peal. Kaitseb linna.»

«Mis müüri peal,» ei mõistnud Ruša. «Mida sa räägid?»

«Ehmatasin ta seal ära. Temaga oli neiu, vene neiu.»

«Ahsoo,» haigutas Ruša. «See on venelase Borisi tütar. Tügai sõbrutseb temaga.»

«Ja miks on sõbrutseda vaja öösel?» imestas Purgaz.

«Oi Purgaz, päeval nad pelgavad, hakatakse naerma. Kas siis tohib ersa poiss sõbrutseda vene tüdrukuga?»

Purgaz vaikus. Ei jõudnud ümbergi vaadata, kui ka teine poeg on suureks kasvanud ja jookseb tüdrukute järel. Järelikult on aeg talle naine võtta.

«Miks sa magama ei heida?» küsis Ruša.

«Ootan Tügaid.»

«Tahad vist temaga pahandada?»

«Mille pärast?...»

«Vene tüdruku pärast...»

«Noh, mis sellest, et venelanna?» lausus Purgaz pahaselt. «Olgu või tšeremiss!» Botai sõnad olid Purgazile vist hinge läinud ning ta nohises rahulolematult.

Varsti tuli Tügai. Ta vaatas imestunult isa poole, kes istus laua ääres, läks vaikides lavatsi juurde ning hakkas lahti riietuma.

«Kus sa olid keskööni?»

«Käisin...»

«Kas üksinda või?»

Tügai süngestus, langetas pilgu:

«Mis ma üksi hakkam käima. Sõbraga...»

«Vene Borisi tütreaga?»

«Mis siis, kas temaga ei tohi käia või?»

«Kas ma olen öelnud, et ei tohi. Käi. Ta on kena tüdruk.»

Elavnenud Tügai naeratas:

«Isa, ta on tõesti tore tüdruk. Ma armastan teda... Jelena õpetab mulle vene keelt, mina talle ersa keelt.»

«Seda ma kuulsin ise pealt,» noogutas Purgaz ning naeris tasakesi. «Tema isa õpetab mulle ja tema tütar sulle. Leidsime omale head õpetajad... Hea küll, heida magama. Kuid kohtu temaga päeval ja mitte öösiti. Öiste jalutuskäikude eest võib isa teda karistada ning ka mina ütlen sulle seda viimast korda. Las tuleb meile ja ära tee välja, kui keegi hakkab naerma.»

Purgaz puhus tahile, tuli kustus.

Koduvaikuses hakkas kilk kolde taga siristama. Purgaz heitis pikali ja kuulatas. Talle meeldis see halastamatult ühetooniline sirin – see tähendas, et rahu on kodus ja maailmas. Ning seepeale läksid meelest päevased ebameeldivused ja elumured ei paistnud olevat talle ülejõu käivad. Kui kilk veel siristab, siis elu kestab. Rahunenud Purgaz naeratas ning uinus kiiresti.

Jelena isa Boris või nagu teda veel kutsuti – Boris ruz – oli Uuslin-

na tõeline elanik. Tal oli väike sadulsepatöökoda, kus ta meisterdas hobuste rakmeid – range, sedelgaid, rihmu ja tegi isegi sadulaid. Ta oli ise ehitanud omale maja, kus elas koos perega.

Jelenal vene neidude hulgas sõbrannasid polnud ja ersa tüdrukutega lävida ei saanud, aga ka vanemad ei lubanud nendega sõbrutseda, arvates, et teist usku neiu ei saa olla headeks sõbrannadeks. Pealegi käisid mordva noormehed ja neiu ühistel pidudel üksnes palvapäevadel ja need ei langenud kokku kristlike pühadega. Sellistel päevadel vaatas ta kadedusega mordva tüdrukuid, kes läksid lõbusa kambaga jõe äärde laulma ja tantsima. Vahel ta ei pidanud vastu ning jooksis ema käest luba küsimata nende juurde. Ta oli seitsmeteistkümneaastane ja selles vanuses oli raske kodus istuda. Ühel sellisel peol ta kohtuski Tügaiga. Ja hiljem, kui Tügai nägi teda oma maja ees pingil igavlemas, oli tal temast kahju ning ta tahtis neiu üksindust leevendada. Tügai oleks meeldi istunud ta kõrvale, kuid ta ei osanud vene keelt ning tüdruk ei rääkinud ersa keelt. Vene sõnad, mida isa oli õpetanud, ei sobinud jutuajamiseks tütarlapsel ja iga kord, kui ta mööda läks, viipas ta talle ja naeratas tobedalt. Ka Jelena naeratas ning saatis teda pilguga. Nii kõndiski Tügai temast mööda mitu korda päevas, Jelena harjus sellega ära ning naeratas Tügaile juba eemalt, ise piilus arglikult akna poole ega tõusnud pingilt.

Tügai oli suurt kasvu, tugev ja ilus poiss. Ta mustad juuksed, kui ronga tiivad, langesid laubale ja õlgadele lokkidenä, silmad, tumedad nagu isal, olid kui põhjatud laukad. Ta oli Jelena vanune ning meeldis talle väga. Tügai sai sellest kohe aru. Kui neiu ei olnud oma tavalises kohas, läks Tügai eemale ning ootas mõnes varjatud kohas, millal ta välja tuleb. Mitmel päeval ei ilmunud ta üldse välja ning Tügai ei leidnud asu, teadmata, mida arvata. Ta ei suutnud enam olla teda iga päev nägemata, see oli talle hirmsaks piinaks. Ja siis möödunud kevadel, kui mordva neiu kogunesid sageli Tõša kaldal ja punusid pärgi, tuli ka Jelena. Ning Tügai otustas iga hinna eest jääda temaga kahekesi ning öelda talle, kuidas ta teda armastab ega suuda ilma temata elada. Ning hakkas tal kui unes järel käima. Tüdrukud märkasid seda ning jooksid nende juurest ära. Nii nad jäidki kahekesi. Tügai noppis sületäie lilli ja ulatas need Jelenale, näidates kätega, et ta punuks nendest talle pärja. Neiu hakkas punuma ja tänas vaikselt:

«Spasibo...»

Pärast istusid nad pehme, lõhnava rohu peale maha ning Jelena punus pärja Tügaile ja seejärel endale. Nii nad istusid, kõnelesid pilkudega ning naeratasid häbelikult. Tügai pahandas endaga, et ta polnud isa käest õppinud vene keelt, mida too vabalt rääkis vene inimestega. Vaat, mis tähendab, kui sa ei kuula isa! Ja õhtul koju tulles pärast seda, kui ta polnud Jelenale niisiis lausunud sõnagi, asus ta kohe isa kallale.

«Sa ei õpeta mulle enam sugugi vene keelt,» lausus ta pahaselt.
«Ise ütlesid, et läheb tarvis...»

Purgazi pani imestama poja selline innukus, kuid ta arvas, et poisile hakkab lõpuks mõistus pähe tulema ning rõomustas selle üle. Pealegi soovis ta ka ise osata rohkem vene keelt. Kuid Purgaz õpetas pojale mitte neid sõnu, mis temale olid hädavajalikud. Tügai sai peagi aru, et talle vajalikke sõnu võib rutem õppida Jelenalt endalt.

Jelena aitas emal valgendada kangaid – niisutada neid ning laotada pikkade viirgudena rohule kuuma päikese kiirte paistele. Ja Tügai jälgis seda. Kohe, kui Jelena tuli kaevu juurde, oli ta kohal – aitas ammutada vett, kanda kangaid, laotada neid rohule. Mööda kõndivad mordva poisid kehtasid õlgu, tüdrukud pöörasid pea kõrvale ning hoidsid vaevu naeru tagasi. Tügai selgitas Jelenale, nagu oskas, et tahab ruttu ära õppida vene keele ja neiu sai temast aru. Jelena vanemad märkasid poisi teadmishimu ja neil polnud midagi selle vastu – mordva vürsti poeg pidi oskama vene keelt, et ta ise saaks rääkida vene vürstidega. Kuid kord kuulis Jelena ema juhuslikult pealt, et nad ei räägi kangastest ega ilmast, vaid armastusest. Ja ta jutustas seda kohe mehele. Isa kutsus tütre enda juurde ning küsis ilma pikemata:

«Mis asju sa ajad mordva vürsti pojaga?»

Jelena punastas ning vastas tasa:

«Ei mingeid...»

«Mis sõnu sa talle õpetad? Kuidas vestelda malevlastega või – neidudega?»

Jelena silmad täitusid pisaraist ning paljastasid ta tundeid Tügai vastu. Isa sai aru, et sõnad, mida Tügaile vaja, on ta juba ära õppinud ja nüüd tuleb need õppetunnid lõpetada.»

«See noormees ei ole sulle sõber,» lausus ta jäigalt.

«Miks? Ta ei taha mulle halba, ta on hea...»

«Hea jah, aga mitte sinu jaoks. Ta on teist usku, mitte kristlane. Nad palvetavad mingisuguse Škai poole, sina aga kummardad Kristust. Ja pea meeles, et tema on vürsti poeg, aga sina oled sadulsepa tütar.»

«Aga kui ta armastab mind?»

«See ei loe midagi. Sind ei võeta nende majja.»

Ahastus haaras tüdrukut, ta peaaegu karjatas:

«Tema võtab!»

Ja isa sai aru, et noorte vahel on midagi enam kui armastus. Mis võiks olla sellest enamat? Ta otsustas kohe sellele jutule lõpu teha:

«Naisevõtt ei ole tema asi,» lausus ta häält tõstes. «Sellega tegeleb ta isa. Ja sinu meheks saab see, kellele mina su annan. Mittekristlasele ei anna ma sind ialgi! Viska see peast välja ja et ma rohkem sind temaga ei näeks!» isa vaikis ja lisas juba rahulikumalt. «Talvel kolime külla, sealt ma leian sulle peigmehe ja annan mehele, kui sa oled juba kord hakanud poiste järel jooksuma. Järelikult on aeg kätte jõudnud...»

Ja Jelenat ei lastud enam kodust välja. Ema jälgis iga ta sammu. Tügai teadis, et Jelena magab koos noorema õega õues heinauuris. Ning ta otsustas tungida Boris ruzi õuele. Kuid õues hoidis peremees tohutut hundikoera, kelle ta lasi ööseks ketist lahti. See peni tuli ära taltsutada. Kohe, kui Boris ruz lasi koera lahti ja läks magama, ilmus Tügai värava juurde ning loopis koerale lihatükke. Mis hellitavate sõnadega ta hirmutist ka ei keelitanud kostitust sööma, too ainult urises ega puudutanud liha. Kuid kiusatus oli liiga suur ning ajapikku hakkas peni harjuma igaõhtuste kostitustega. Ta hakkas Tügaid õhtuti ootama värava juures ning tema lähenemist adudes, niutsus kannatamatult ning andis voli sabale. Lõpuks olid inimene ja peni nii sõbraks saanud, et Tügai riskis ronida üle plangu. Kuni hundikoer rebis oma võimsate lõugadega liha, läks Tügai kuuri juurde ja puudutas ust. See avanes kergelt. Ta astus sisse ja oli vakka. Kuulnud tüdrukute kergelt hingamist, läks ta ettevaatlikult aseme juurde ning et mitte ehmatada, hüüdis tasa:

«Jelena... Jelena...»

Tüdrukud magasid raskelt ning siis puudutas Tügai ettevaatlikult Jelena pead ning hakkas ta siidiseid juukseid silitama:

«Jelena... Jelena...»

Jelena hingamine katkes, ta keeras teise külje ning Tügai kuulis taas tema ühtlast hingamist. Kõige enam kartis poiss teda ehmata. Ta puudutas Jelena õlga ning ütles pisut valjemini:

«Jelena.»

Neiu ärkas ja kergitas end üles:

«Ema?»

«Ära ehmata, Jelena, mina olen... Tügai.»

Jelena jäi vakka, mõeldes, kas see on unes või ilmsi siis tõmbus ehmunult eemale ning istus asemele:

«Kes siin on?»

«Mina, Tügai. Ära ehmata...»

Nüüd ärkas neiu lõplikult:

«Kuidas sa siia said?»

«Tahtsin sind näha,» ta vene keel oli veel nigel, ta otsis vaevaga sõnu. «Pole palju näinud sinuga.»

«Oi, Tügai, mine kohe ära, kui õde ärkab... mis siis küll saab!»

«Kohe lähen,» vastas Tügai kuulekalt. «Las hoian su kätt. Päris paha ilma sinuta.»

Jelena ulatas talle sooja käe ning kogu kehast värisedes sosistas:

«Ka mina igatsen su järele, Tügai. Isa ei luba mul sinuga kohutada. Ta ütleb, et sa ei ole kristlane.»

«Mis see tähendab?»

«Et oled teist usku.»

«Milleks meile usk?» imestas Tügai. «Ma armastan sind. Praegu lähen ära, tulen homme. Ja hiljem tulen jälle...»

«Ei, Tügai, ära tule. Kui isa teada saab, läheb mul väga halvasti.»

«Mis siis teha?»

«Ei tea...» Jelena vaikis. «Parem tulen ma ise välja. Kohe, kui meie omad magama jäävad, tulen tasakesi välja ja sina oota mind kaevu juures... Mine juba, mine!»

Nüüd kohtusid nad hilisõhtuti kaevu juures, hoovi taga. Nii kestis see sügiseni. Nad hakkasid käima kaugemal majadest, kus neid ei saadud näha ega kuulda ja muudkui rääkisid. Nad vestlesid

selles veidras vene-ersa segakeeles, mis oli ainult neile arusaadav. Kohtumine, mida kuulis pealt Purgaz, oli viimane. Noorem õde oli siiski märganud Jelena öiseid kadumisi ning rääkinud sellest emale. Sügise lõpus viis Boris ruz kogu pere vene külla. Sellega lõppesid armunute öised kohtingud. Tügail algas tõeline piin, ta unustas söömise ja magamise, mõtles ainult Jelenale, nägi ainult teda. Lõpuks sai ta kannatus otsa ning ta avas end emale, et ei suuda Jelenata elada ning on valmis milleks tahes. Ta palus emal rääkida isaga, et too sõidaks vene külla Jelenat kosima. Ruša kuulas poja ära ning lausus rahulikult:

«Poja, teda ei anta eales sulle, venelased ei anna oma tütreid teiseusulistele, unusta ta ära.»

«Siis ma röövin ta ära.»

«Mida sa räägid!» ehmatas Ruša. «Ole vait! Kui isa seda teada saab, ta võtab sul naha seljast! Kas sulle ei jätku ersa tüdrukuid?»

«Mulle ei ole mingeid tüdrukuid tarvis,» ütles Tügai trotslikult. «Minule on tarvis Jelenat ja ainult teda! Pea meeles, ema, et miski ei peata mind! Me armastame teineteist ja meile ei ole vaja mingisugust usku.»

Ruša rääkis sellest jutuajamisest Purgazile ning too jäi mõttesse. «Vahest peaks rääkima vene Borisiga?»

Ruša ei oodanud mehelt selliseid sõnu ning jahmus sellest.

«Kas sa tahadki võtta talle venelast? Üks abiellus bulgaariga ning jäi võõrale maale, teine võtab venelase ning läheb ära vene külla, aga meie? Jääme jälle tühja majja?»

«Venelase järel pole tarvis kuhugi sõita,» rahustas Purgaz teda. «Nad elavad siin, meie maa peal, meie kõrval.»

Purgaz oli rahulik. Sest ta ei kahelnud, et Boris ruz nagunii ei anna tütart teiseusulisele. Milleks siis erutada?

Vaevalt oli saanitee tekkinud, kui Purgaz otsustas läbi sõita külad, milliseid polovetsid olid rüüstanud ja põletanud. Möödunud suvi oli põuane, vihma oli väga vähe ning vili kasvas halvasti. Isegi rohi oli ära kuivanud. Ja kõike, mis oligi küpseks saanud, ei suudetud ära koristada, sest polovetsid olid valgunud peale just koristustööde kõrgajal. Põlenutele tuli anda vilja ühisaitadest. Talv sai olema raske.

Purgaz võttis kaasa Tügai, Azari ja paarkümmend ratsanikku ning läks Ordati külla Onekei juurde. See küla sai kõige enam kannatada: polovetsid teadsid, et seal elab Purgazi vend ning põletasid kõik viimseni maha, koristamata viljapõllud aga tallasid hobustega ära. Kui rahvas metsast tagasi tuli, hakati kaevama muldonne – külmade saabumiseni oli jäänud liiga vähe aega. Ka Onekei kaevas enesele muldonni. Kuid õue ehitas korralikud tallid ja aidad.

Purgaz sõitis sõnatult läbi küla ning peatus Onekei hoovi juures. Ta tuli hobuse seljast maha ning embas venda.

«Teid endid polovetsid kätte ei saanud?»

«Endid ei saanud,» naeratas Onekei ning embas ligi astunud poega. «Aga põlema pandi kõik, kändu ka ei jäänud alles. Kas näed mu mägraargu? Arvasime, et leidsime pärast Košai küla rahuliku paiga, aga häda käib meil nähtavasti kannul.»

«Selle eest ei peida end kuhugi,» nõustus Purgaz. «Noh, kutsu külla.»

«Astuge sisse, niipalju, kui mahub. Onnis on soe ja naised ot-sivad midagi süüa. Kasvõi tammetõrudest kakukesi. Kust tulete, kas Uuslinnast?»

«Sealt jah,» noogutas Purgaz, «Tahtsin vaadata, mida polovetsid on meile alles jätnud.»

«Nägid Ordati küla? Seda nad ongi jätnud igal pool.»

Purgaz läks Onekei järel suitsusesse ja sooja muldonni. Tügai ja Azar tammusid ukse juures, kuid sisse minna ei julgenud ning

läksid aita end soojendama. Tügail oli heameel, et oli nüüd vennaga kahekesi. Ta küsis kohe:

«Azar, kas sa tead, kas isa sõidab ka vene külladesse?»

Azar naeratas ja müksas Tügaid rusikaga:

«Kibeled vene tüdrukut näha?»

«Muidugi kibelen...»

Azar pani käed puusa ja silmitses Tügaid:

«Vene tüdrukut sa heaga kätte ei saa. Ta tuleb ära röövida! Näed ju ise, et isa peidab teda sinu eest. Neiusid röövitakse alati, kui neid heaga ei anta.»

«Kuidas teda vene külast ära röövida?»

«Kuidas kõik röövivad, nii röövid ka sina. Kutsud ta välja ja kui ta tuleb, paned saani ja otsi pärast!»

«Isa hakkab ju riidlema!»

«Noh, kui sa kardad riidlemist,» venitas Azar, «siis ole ilma naiseta. Muidugi riieldakse alguses, aga pärast lüüakse käega. Tegu on tehtud.»

«Isa ei taha venelastega riidu minna,» selgitas Tügai. «Kui ma röövin ära nende neiu, lähevad tingimata riidu.»

«Riid pole veel kaklus,» vaidles Azar. «Riidlevad ja lepivad ära. Ühe neiu pärast ei hakka venelased pikalt viha pidama. Kas arvavad, et venelased ise ei röövi tüdrukuid? Muidugi röövivad! See komme on kõikides maades, mina tean. Hea komme.»

Kui Tügai ütles emale, et ta röövib Jelena ära, ei uskunud ta ka ise veel seda. Nüüd veenis Azar teda, et muud võimalust pole. Kuid ikkagi peaks enne paluma isa, et ta räägiks vene Borisiga. Ja kui ta ei nõustu oma tüdarta andma, siis võib ka röövida.

Küla, kus elas Boris ruz oli kahekümne versta kaugusel Ordatist. Teel sinnapoole hakkas Tügai paluma isa, et ta räägiks Jelena isaga.

«Kas sa pole teda ikka veel ära unustanud?» imestas Purgaz.

«Ma ei unusta teda ialgi. Ilma temata pole mul elu.»

Purgaz vaikis kaua sadulas kõikudes. Paistis, et poiss on tõesti pea täiesti kaotanud.

«Su Jelena on ehk ammu mehele antud!» lausus ta kurjalt.

«Ei ole antud. Ta ei lähe kellelegi teisele.»

«Olgu,» ohkas Purgaz. «Kui palud, eks siis räägin.»

Vene küla oli vähem kannatada saanud kui Ordat – siin olid mõned majad terveks jäänud. Seisis püsti ka Borisi maja. Tema juurde läkski Purgaz ööbima. Temaga kaasa kippusid ka Tügai ja Azar. Kui Jelena ema nägi külalisi, saatis ta kohe tütre minema. See käis nii kähku, et Tügai ei jõudnud temaga sõnagi vahetada. Azar vaatas kõõrdi Tügai poole ja laksutas keelt. Kuid Tügai oli kindel, et Jelena ootab teda õues.

Külalised kutsuti lauda ning kostitati lihaleemega. Tügai istus kui nõeltel. Purgaz kas mõistis poja seisundit või ei tahtnud tema kuuldes alustada jutuajamist vene Borisiga, igatahes ta käskis poisil välja minna ning see ei kutsunud kelleski kahtlusi esile.

Tügai leidis Jelena üles naabruses oleva maja juurest, mis oli pooleldi söestunud ja tühi. Ta oli jäise, läbilõikava tuule käes kosis, näost kaame.

«Lõpuks ometi,» sosistas ta kangeks tõmbunud huultega. «Ema käskis mul minna tädi juurde, mina aga, näed... Lähme.»

Jelena viis ta heinaküüni ning viskus ta rinnale.

«Tügai, ma ei suuda ilma sinuta olla. Näen sind igal öösel unes.»

«Jelena...» Tügai hakkas suudlema ta pisaratest märga nägu.

«Ootasin sind iga päev, uskusin, et tuled ja võtad mu kaasa...»

«Ma tulin, Jelena!»

Nad surusid end teineteise vastu ning Tügai tundis, et neiu on rahunenud ega tõmmelnud enam. Kүүnis oli vaikne, vaid kusagil nurgas sahistasid ja piuksusid rahutud hiired.

«Minu isa räägib praegu sinu omaga. Kui nad ei jõua kokkuleppele, siis viin su ära.»

«Kuidas viid ära?» ehmatas Jelena.

«Panen su saani ja otsigu pärast! Kuula, Jelena, mõne päeva pärast õhtul, kohe kui teie koer hakkab haukuma, tule välja. Ootan sind siis.»

«Oi, Tügai, ma kardan...»

«Kui meie vanamehed ei saa kaubale, siis ei jää meil muud üle.»

«Ei jää jah, Tügai,» ohkas neiu. «Isa tahab anda mind siinsele poisile.»

«Siis tulen kohe homme sulle järele. Oota mind, Jelena...»

Kohe, kui Tügai läks ukse taha, alustas Purgaz jutuaajamist. Ta ei hakanud keerutama sellest-teisest ega asjata aega raiskama.

«Minu pojalt on aeg naist võtta,» lausus ta Borisile. «Ta ei taha võtta ersa tüdrukut, talle meeldib sinu tütar. Kas me lepime ehk sinuga kokku?»

Boris ruz mõtles pisut ning otsustas siis nähtavasti kohe lõpetada selle kosjajutu:

«Sa oled hiljaks jäänud, vürst, me oleme ta juba ära lubanud. Siinne noormees võtab Jelena. Ja pole sinul, vürstil, mõtet ju sugulaseks saada lihtsa mehega. Smerdi tütar ei kõlba sulle miniaks.»

«Sa ju tead, et meil ei ole smerde,» heitis Purgaz peremehele ette. «Mitte ju sellepärast ei taha sa anda oma tütart.»

«Mitte sellepärast,» ei hakanud Boris ruz valetama. «Ütle mulle, kuidas saaks kristlik neiu minna teiseusulisele?»

«Kuule, Boris ruz. Kuidas siis sina oled jätnud maha oma kristliku maa ja tulnud siia elama? Kas teil on teiseusuliste maal parem elada?»

«See on teine asi,» langetas peremees pilgu. «Me jätsime maha vaid maa, kuid usu tõime kaasa.»

«Las tuleb ka sinu tütar meile koos oma usuga. Keegi ei sunni teda kummardama meie Ine Škaid.»

«Sa oled hiljaks jäänud, vürst,» kordas Boris ruz. «Juba kositud neiu ei saa teisele anda.»

Selle vastu ei saanud Purgaz vaielda ja jutul oli lõpp. Kui Tügai tupp tuli, sai ta kohe Azari näoilmele kõik aru.

Järgmisel hommikul jättis Purgaz peremehega hüvasti ning sõitis edasi.

«Las Azar räägib sulle kõigest,» lausus Purgaz pojale. «Sa mind ju ei uskunud.»

Azar jutustas Tügaile vanameeste vestlusest ning lisis:

«Peab ära röövima. Kui oleme kõik külad läbi käinud, palume, et võiksime jääda Ordati külla oravaid püüdma. Sealt tuleme tagasi Jelena juurde, viime ta ära ja peidame ta minu isa juurde või veel kuhugi. Mets on suur!»

«Kas Boris ruz ei aima siis, kus ta on?»

«Ta hakkab teda otsima Uuslinnast. Ega ta hakka otsima ometi mööda kõiki mordva metsi?»

«Ei hakka.» Tügai vaatas vennale tänulikult otsa: küll see Azar on nutikas!

Nad sõitsid kõik rüüstatud külad läbi ning tulid tagasi Ordati. Siia jäid Azar ja Tügai Onekei külalisteks, Purgaz aga läks tagasi Uuslinna.

Azar pani valmis oravapüünised, vibu ja nooled, kirved, söögitagavara ning kutsus kaasa veel kaks poissi. Kahe saaniga nad sõitsidki metsa, mis laius Ordati külast vene külani. Selles metsas teedest eemal oli jahionn, kuhu tulid ööbima ja puhkama kõik, kes selles kandis küttisid loomi. Siin oodati öhtuni. Kui pimedaks läks, sõideti vene külla. Azar käskis peatada saanid metsatukas, ise läks koos Tügaiga külla. Kuulnud sammude kriuksu kuival lumel, hakkas hundikoer urisema, aga kuulnud Tügai häält, jäi kohe vait. Tügai oli ahastuses.

«Harjutasin ta oma nuhtluseks endaga ära. Nüüd ta ei haugatagi.»

«Küll ta haugatab,» sõnas Azar enesekindlalt ja seadis valmis piitsa. «Mine eemale.»

Tügai peitis end naabermaja taha, Azar aga hakkas piitsaga koera narritama. Hundimurdja lækastas raevukast haukumisest. Azar jooksis kõrvale. Keegi tuli uksest õue, seisis pisut aega ning uks kolksatas uuesti kinni. Sõbrad ootasid, kuid rohkem kedagi välja ei tulnud. Azar hakkas uuesti koera narrima. Vaevu jõudis ta hüpata maja nurga taha, kui peremees tuli välja ning käratas koera peale. Aga hiljem, kuidas Azar ka ei viinud koera endast välja, keegi õue ei ilmunud.

«Mis teha?» sattus Tügai segadusse.

«Lähme ära. Nähtavasti leppisid sa Jelenaga halvasti kokku.»

Tügai ei teadnud, mida arvata. Võib-olla ei lasta Jelenat toastki välja? Mis siis teha? Ei, ta ei kavatsenud ära minna tühjalt.

«Azar, ma jään siia,» otsustas ta. «Mine tagasi metsa ja homme öhtul tulge uuesti. Päeva jooksul püüan temaga kohtuda.»

«Mis sa räägid?» Azar mõistis, et poiss on armastusest päris segi läinud. «Hommikul venelased näevad sind.»

«Ära kardata, ma leian, kuhu end peita. Arvan, et ühe päevaga ma ära ei külmu. Sõitke minema.»

«Kuidas arvad... Muidugi, ise oled supi keetnud, eks nüüd söö.»

Kui Tügai oli Azari ära saatnud, läks ta heinaküüni, kus oli hiljaaegu seisnud koos Jelenaga ning suudelnud ta märga nägu. Ta ronis ohates kõige kõrgemale kuhja otsa. Siin kaevus ta lõhnav heina sisse ning püüdis uinuda. Kuid see tal ei õnnestunud – külm tungis kontideni. Alles hommikul jäi ta tukkuma, kuid siis tuli peremees, Borisi naaber, heinte järele – oli aeg loomi sööta. Tügai ootas pisut aega, laskus siis alla ning hakkas läbi seinaprao jälgima Borisi maja. Ta nägi, kuidas tuli välja peremees, pärast perenaine, mõned korrad jooksis siia-sinna Jelena noorem õeke, Jelena ise aga ei tulnudki välja. Lühike talvapäev näis talle lõputuna. Ei pikk tulup ega vildid päästnud teda hirmsa külma eest. Köht oli tühi, kuid ta polnud tükki leibagi kaasa võtnud. Kes seda oli arvanud, et tuleb siin kükitada! Hakkas hämarduma ja peremees tuli uuesti heina järele. Tügai oli ühe hüppega heinakuhja otsas ja püsis vakka. Mees võttis sületäie heinu ja läks välja. Tügai märkas, kuidas ta hoidis iga tolmutera, aga hoia või ära hoia, kevadeni ikka ei jätku.

Kui läks pimedaks, tuli ta küünist välja ning käis juba midagi lootmata ümber maja. Koer tundis ta ära ning jooksis piki varbaeda rõõmsalt kiunudes. Aga seekord ei saanud Tügai teda kostitada lihaga, tal endal oleks heameel olnud ka kuivanud leivakoorukese üle. Varsti pidi tulema Azar. Kui Tügai ka täna ei näe Jelenat, siis teist sellist ööd ta vastu ei pea.

Lume kriuksumist kuulis ta juba kaugelt. Keegi lähenes kiiresti. Tügai peitis end varbaia taha! Kuis ta küll polnud ära tundnud neid samme! Jelena oli märganud, kuidas liikus vari ning peatus. Tügai jooksis talle vastu kätega vehkides ja Jelena taganes:

«Sina?...»

«Mina, Jelena, mina!... Ootan sind eilsest öhtust saadik. Kus sa olid?»

«Tügai... Ma ööbisin tädi juures.»

«Kas ma ei öelnud, et oota mind? Jelena...»

«Ma ei arvanud, et sa nii ruttu tagasi tuled. Ega isa sind ei näinud?»

«Keegi ei näinud mind. Lähme, Jelena! Kohe tulevad mu sõbrad.»

«Ma kardan, Tügai...»

«Keda sa kardad?»

«Mind hakatakse otsima...»

«Mis sellest. Hiljem tuleme ise lagedale! Lähme!»

«Kardan...»

«Kuule, võib-olla sa tahad jääda selle poisiga, kellele isa su andis?»

«Mis sa räägid, Tügai! Ma suren ilma sinuta...»

Tügai võttis tal käest kinni ja tundis, kuidas see värises.

«Oota,» sosistas ta. «Ma ütlen, et lähen jälle tädi juurde ööseks, lastakse ehk...»

«Aga kui ei lasta?»

«Siis tulen välja, kui kõik on magama jäänud.»

Jelena astus majja sisse ning Tügai läks eemale ning hakkas jälgima akent. Kuid need olid punutud õlgedega tihedalt kinni topitud. Tuli Azar:

«Kas nägid Jelenat?»

«Nägin... Ta tuleb varsti välja. Kas sul ei ole kaasas midagi närimiseks? Tahan süüa nagu kodutu koer.»

«Armastuse nimel tuleb kannatada,» muigas Azar. «Kogu söök on metsamajakases. Kui sinna jõuame, siis sööd.»

Jelenat nähtavasti ei lastud tädi juurde, sest ta tuli välja alles kesköö paiku, kompsuke käes. Sõbrad haarasid tal käe alt kinni ja kiirustasid teda kaugemale viia. Kui hundimurdja nägi, et ta jäetakse maha, hakkas ta külmast kähiseva häälega haukuma.

Jelena pandi saani, Tügai istus ta kõrvale ja seismisest tüdinud hobused panid jooksma. Nad ei jõudnud toibudagi, kui olid juba jahimajakase juures. Lõpuks sai Tügai sooja. Sõbrad olid kütnud nii, et raske oli hingata. Hakati mõtlema, mida teha edasi: kas jätta noored siia või minna kõik koos Ordati. Leiti, et Tügail ja Jelenal on praegu Ordati minna ohtlik. Las elavad seni siin, kuni kõik maha rahunevad. Sööki oli varutud palju ning Azar lubas neid vaatamas käia ning koos söögiga uudiseid tuua. Tügai aga oli kannatamatu, et Jelena rutem Uuslinna viia. Kui isa tulebki talle järele, saab teda kaitsta.

«Mis sa ajad?» ei saanud vend Azar aru. «Kas tahad, et selle plika pärast isa läheks venelastega riidu? See veel puuduks. Ta võtab sul naha seljast ning käsib Jelena isale tagasi anda.»

Ja Tügai nõustus, et isa talle ei andesta ning otsustas sinna jääda.

«See pole kauaks,» lubas Azar. «Mina sinu asemel elaksin sellise kaunitariga siin kogu talve ja suve ega annaks ennast näole! Igatahes õnnistagu teid Suur Jumal.»

Tügai saatis oma abilised Ordati ja jäi Jelenaga kahekesi. Armastus armastuseks, kuid Tügai polnud juba kaks päeva midagi söönud ning ka Jelenal oli kõht tühi ja nad viskusid ahnelt toidu kallale. Näis, nagu poleks nad söönud iial midagi maitsvamat kui õlikoogid ja tammetõrudest kakukesed. Kui nad olid kõhud täis söönud, roidusid nad kuumaks köetud majakeses ning jäid uni-seks. Tügai lükkas kaks lavatsit kokku ja laotas nendele tulupi.

«Sinu oma võtame peale,» selgitas ta Jelenale. Komspsu paneme pea alla.»

«Kas me heidame ühele asemele?» ehmatas Jelena.

«Teist meil ju pole,» laiutas Tügai käsi. «Ja alla pole ka midagi panna...»

«Oi, Tügai, kuidas me heidame koos magama, kui me pole laulatatud? See on ju patt...»

«Sõbrad laulatasid meid juba,» naeratas Tügai. «Sa ju põgenesid kodust, et saada minu naiseks, mitte õeks...»

Peaaegu kuu aega elasid Tügai ja Jelena jahimajakeses. Kolmel korral tuli Azar öösel nende juurde, tõi süüa, kuid uudiseid ei rääkinud.

Aga uudiseid pidi ju olema – Tügai tundis seda, kuid ei tüüdanud venda pärimisega: küllap ta teab ise, mida ja millal öelda.

«Räägi, mida sa nägid ja kuulsid,» Promza embas Purgazi ning pani ta pingile istuma. «Puhka teest, pärast lähed koju.»

Vanemate majas oli soe ning Purgaz viskas tulupi mõnuga seljast.

«Promza, ma nägin vaid üleüldist rüüstatust ning kuulsin vaid oigeid. Inimesed söövad puukoort ja kaevad lume alt välja tammetõrusid. Tuleb meil ja Botail neid kuidagiviisi toita ühistest aita-dest.»

«Kõigile vilja nagunii ei jätku,» ohkas Promza. «Ise tead, kui vähe me kogusime möödunud sügisel...»

«Jätkub kui palju tahes, hea seegi,» ning Purgaz jutustas, kuidas ja millega näljast pundunud inimesed teda vastu võtsid, kui hea meel on neil igast viljaterade peotäiest.

«Ja kuidas on seal Kiževati juures?»

«Mul polnud aega isegi tema juurde sisse astuda. Ordati jäid Tügai ja Azar. Las aitavad Onekeid, ta elab ju muldonnis. Muidugi kõik elavad nüüd muldonnides...»

«Olgu, injazor, mõtleme midagi välja,» Promza tõusis püsti. «Jagame ühtlaselt, aga ma ei tea, mida... Mine ja puhka, Ruša ju ootab sind.»

Ruša võttis Purgazi vastu peaaegu nuttes: kuidas ta võis jätta Tügai üksinda Ordati!

«Kuhu ta kaob?» süngestus Purgaz. «Ega ta väike laps ole.»

«Väike ei ole, aga ikkagi...» Ruša mõtles pisut ja küsis: «Kas see vene küla, kus Boris ruz elab, on Ordatist kaugel? Kas käisite seal?»

«Käisime. Kuid Boris ruz oli tütre juba ära lubanud.»

«Näed siis! Seda ma teadsin, Purgaz, sellepärast ta jäigi Ordati!»

«Mispärast?» ei saanud Purgaz aru.

«Et Jelenat ära röövida!»

Purgaz hakkas naerma:

«Küll ütled! Kuidas saab ära röövida neidu, keda on juba kositud? Tügaile tuleb kiiresti naine võtta. Siis ta unustab oma Jelena ära.»

«Vaata, et ta ei tooks ise omale naist. Ee-ei, minu süda ütleb, mitte asjata ei jäänud ta Ordati,» Ruša laskus pingile ning kattis kätega näo. «Oi, ei oleks tohtinud teda kaasa võtta, las oleks istunud kodus ja poleks olnud mingit häda...»

Purgazi pilk muutus süngeks:

«Mis sa itked. Kas tahad terve elu teda enda juures hoida? Tügai on juba mees, möödab aeg, mil ema kõrval istuda. Las sõidab oma maal ringi ja vaatab inimesi!»

Purgaz ei saanud ise ka aru, miks ta nii hoogu oli läinud, aga kui sai aru, siis mõtles järele. Võib-olla oli Rušal õigus: et torkab poisile pähe, varastab ära vene tüdruku ning toob Ordati... See mõte ei andnud talle asu ja muule ta enam ei suutnud mõeldagi.

Kolmandal päeval ta enam ei pidanud vastu ning tahtis saata Ordati mehe, et too vaataks järele, millega ta poeg seal tegeleb. Kuid ta ei jõudnud veel saata. Uuslinna tuli Boris ruz ise koos vene külavanema Silantiga. Oli juhtunud just see, mida Ruša oli kartnud: Jelena oli varastatud

«Kuidas teda saadi varastada?» küsis Purgaz.

«Seda keegi ei näinud,» vastas Boris ruz. «Varastati öösel, kui kõik magasid. Öhtul heitis ta koos kõigi teistega magama, aga hommikul vaatasime – teda enam pole! Ta tahtis veel öhtul tädi juurde minna, kuid me ei lasknud. Otsisime kogu küla läbi. Aga milleks tal oli vaja end ära peita ja kelle eest? Ta varastati ära, vürst! Enne seda ööd haukus koer, tundis halba. Siis ta ära varastatigi!»

«Kes siis?»

«Need, kes tahtsid teda varastada!»

«Kuula, Boris ruz,» naeratas Purgaz. «Teda ju ei varastatud, vaid ta ise põgenes kodust. Räägid ju, et öhtul heitis magama ja hommikul teda ei olnud. Kas ta karjus, kui teda ära viidi?»

«Miks ta pidi karjuma, kui keegi majja sisse ei tulnud,» muutus Boris ruz morniks ning alles nüüd mõistis, et kaevata pole kellegi peale, kui tütar ise jättis kodu maha. Kuid taganeda ta siiski ei tahtnud, vaid kordas jonnakalt: «Ikkagi ma loen, et ta varastati ja varastas sinu poeg! Ma ei taha jätta oma tüdarta teiseusulisele. Leian ta üles ja toon tagasi koju!»

«Muidugi otsi. Ikka peab oma tüdarta otsima. Kuid usun, et Uuslinnas teda ei ole.» Purgaz pöördus külavanema poole: «Mõis ta õigust, Silanti. Kas Boris ruzi tüdarta võidi ära varastada?»

Silanti vaatas altkulmu oma külaelaniku poole:

«Vürst räägib õigust – sinu tüdarta ei viinud keegi ära, ta põgenes ise. Ja sina oleksid pidanud paremini ta järele vaatama. Oma häda ära teiste kaela aja. Ja nüüd tee, nagu soovid – kas otsi teda või jäta sinnapaika. Oota, kuni ta ise tagasi tuleb.»

Silanti ja Boris sõitsid minema, Purgaz aga saatis samal päeval mehe Ordati Tümai järele. Päev hiljem tuli saadik tühjalt tagasi.

«Tügaid ei ole Ordatis...»

«Kus ta siis on?» hakkas Purgaz muretsema.

«Onekei ütles, et nad püüavad koos Azariga oravaid.»

Purgaz saduldas hobuse ning ratsutas ise Ordati. Kuid Onekei polnud saanud midagi uut teada ei pojast ega Tügaist.»

«Nad läksid jahile. Kahe päeva pärast tulid nende sõbrad tagasi, aga meie omi miskipärast pole. Hiljuti käisid siin venelased, otsisid mingit tüdrukut. Võib-olla nad varastasid ja nüüd peidavad?»

«Keegi teda ei varastanud, Onekei, ta ise põgenes. Aga pojad tuleb üles leida.»

Saadeti käskjalgu ümberkaudsetesse küladesse, kuid kõik tulid tühjalt tagasi. Purgaz läks süngena Uuslinna tagasi. Ruša ei jõudnud veel suud avada, et poja kohta küsida, kui mees kukkus pahandama:

«On Suur Jumal mind aga poegadega õnnistanud! Üks muutus naisterahva pärast bulgaariks, teine kadus venelase pärast ise ära. Kes teab, kus metsavaimud teda praegu ringi veavad. Kogu nende elu on naiste sabas, nagu muud teha polekski!»

«Rahune, Purgaz,» palus Ruša. «Ise ütlesid, et kuhugi ei kao see meie Tügai. Ta kardab, et sa hakkad temaga riidlema, sellepärast ootabki, et sa veidi maha jahtuksid. Ära kurvasta.»

«Kas ma tema pärast kurvastan? Olen enda peale pahane, pole kahest pojast kummastki suutnud kasvatada seda, kes oleks mulle toeks ja abiliseks minu asjaajamistes...»

Azar mõistis, et kui hakatakse Tügaid otsima, siis esimesena nõutakse aru temalt. Seepärast ei läinud ta tagasi isamajja, vaid veetis päevi Tšapai lese muldonnis. Siit ta sõitiski jahimajja öösiti, et teda keegi ei näeks. Lesk aga tõi talle teateid. Tööde ja murede tõttu hakkas rahvas unustama vene tüdruku lugu. Lähenes nälg ja see ajas lõplikult inimeste peadest minema sündmused, mis varem näisid olulistena, nüüd aga muutusid tühisteks. Siis tõigi Azar keset ööd Tügai ja Jelena oma pelgupaika, ise aga läks isa juurest armu otsima. Onekei küsis, kus ta oli nii kaua oravaid küttnud ja kus on ta saak. Azaril polnud enam midagi varjata ning ta rääkis kõik ausalt ära. Rahulik ja tasane Onekei, kes kordagi elus polnud tõstnud häält naiste ega laste peale, haaras laualt tühja kapa ja tahtis selle sisu kallata pojale pähe. Azar põikas eest ära ning jooksis taas lese juurde. Siin otsustasid nad Tügaiga sõita Uuslinna, Jelena aga seniks jätta samasse pelgupaika. Azar otsustas, et on aeg minna tagasi pere juurde, Tügaile aga on aeg paluda

isa käest andestust. Kui andestus on välja lunitud, siis võib ka Jelena linna tuua.

Tügail vedas. Isa kodus ei olnud, ta oli sõitnud kaugesse külla, teda võttis vastu ema.

«Pole sul häbi ega hirmu,» süüdistas ema. «Varastad vene tüdrukuid! Kui sind oleks kinni püütud, poleks ma oma poega enam näinud!»

«Ei püütud ju,» naeratas Tügai sunnitult.

«Oota, kui isa tuleb, küll sa siis naerad! Sa oled ta nii haigeks teinud, et ta ei leia endale asu. Oleksid võinud mullegi öelda, kus sa oled, ma oleksin teda rahustanud.»

«Kust ma teadsin, kus ma hakkam olema! Ma ei kavatsenud Jelenat röövida. Mõtlesin, et isa lepib vene Borisiga kokku, kuid näed, nad ei saanud kokkuleppele. Kas sinu arvates oleks pidanud ta andma teisele?...» Tügai jäi vait, sest sai aru, et ta ei räägi, mida vaja. Kui ta ka isaga hakkab nii rääkima, siis läheb tal halvasti. Ning ta palus: «Ema, palun sind, kosta isa ees minu kaitseks. Las ta andestab mulle ning lubab Jelenal siia tulla. Nüüd ei saa ju nangunii midagi tagasi pöörata...»

«Kardan, et raske on temaga rääkida,» Ruša vaatas haletsedes oma poega. «Väga muret oled talle teinud.»

«Mis siis nüüd, kas ta lööb mu maha selle eest?»

«Maha ei löö, aga kodust võib välja ajada.»

«Siis sõidame Ordati. Kaevame seal muldonni ja hakkame Jelenaga kahekesi elama...» Tügai kõõritas ema poole. Ta teadis, et just seda kardab ema kõige enam. Tähendab, ta hakkab kaitsma.

Kuid Purgaz ei ajanud poega ära, vaid isegi ei peksnud teda, milleks tal oli täielik vanemlik õigus. Ta ei kõrgendanud häält, kuid iga tema sõna koputas valusasti Tügai südamele. Purgaz rääkis polovetside rünnakust, inimeste nälgimisest ja piinadest, kaastundest nende vastu, saabuvatest hädadest ja rahva ühendamisest; ta meenutas Arisi, kellest sai bulgaar ja kes unustas oma kodumaa; meenutas oma teist poega Tügaid, kellest sai esialgu varas ja mis temast edasi saab, on teadmata. Purgaz rääkis kaua ja kui ta rahunes ja vait jäi, lausus Tügai süüdlaslikult:

«Isa, mind sundis selleks kõigeks armastus Jelena vastu. Ilma temata ma ei elaks. Nüüd on ta mu naine, käsi ta siia tuua...»

Purgaz löi lootusetult käega:

«Millestki sa pole aru saanud. Tee, kuidas soovid...»

Hommikul rakendas Tügai kaks hobust ette ja sõitis Ordati. Kuid siin ootas teda see, mida ta üldse polnud oodanud: vene Boris oli lõpuks oma tütre üles leidnud ja ta koju viinud. Tügaid vapustas see uudis nõnda, et ta ei saanud tükk aega millestki aru. Aga kui ta toibus, tormas ta hobuste juurde, et kohe sõita vene külla ning võtta Jelena kasvõi jõuga. Vaevu suutis Onekei tal see rumal temp maha laita. Boris ruz oli tulnud sellise vihaga, et meeletus oleks praegu tema juurde sõita. Las ta pisut rahuneb ja jahtub, siis võib kõik ära klattida. Nagunii neiut, kes on üle kuu aja elanud noormehega, keegi endale ei võta. Varem või hiljem hakkab ta kuuluma talle, Tügaile.

Hord

*Ersa noormees raius salus puid,
Mokša noormees lõhkus salus puid,
Ersa korra äigas, kahte korda ringi vaatas,
Mokša kahte korda äigas, kolme korda ringi vaatas,
Ersa vaatas paremale – tulid gubanlased,
Mokša vaatas vasemale – tulid nogailased...*

Mordva laulust

1

Kolmekümne versta kaugusel Tengušī külast mõlemal pool Mokša jõge põlislaanes olid peidus kaks linnust. Sel suvel, kui ründasid polovetsid, peitsid need linnused kindlalt Pomrazi rahvast ning päästsid saabuval karmil talvel neid näljasurmast. Kevadel kohe, kui maa haljendama löi, otsustas Purgaz nendes linnustes ära käia, tagasiteel aga vaadata üle lemesid, kelle maadel seisis kaks samasugust linnust: vaid viieteistkümne versta kaugusel Uuslinnast lõunas.

«Võtad ehk ka Tügai kaasa?» küsis Ruša mehele teemoona kotti pannes. «Aitab tal juba õhata oma Jelena järele.»

«Võtan,» nõustus Purgaz. «Teekond parandab haigusi.»

«Olen temast ära piinatud, ei tea kohe, mida teha,» jätkas Ruša. «Ta ei leia endale asu. Oi, Purgaz, kardan, et läheb äkki peast segi!»

«Kellel ei olegi mõistust, ei saa segi minna. Peab talle naise võtma, otsi talle pruut.»

«Mis sa nüüd. Ta ei taha kuuldagi mingitest pruutidest. Ütleb, et talle pole kedagi peale Jelena tarvis. Tead, Purgaz, see vene tüdruk on talle vist midagi sisse jootnud. Miks ta muidu tema küljes nii kinni on?» Ruša jäi mõttesse. «Sõidaksid ehk uuesti Boris ruzi juurde, ehk ta nüüd annab ära...»

«Ei, ei anna. Kui ta juba viis ta koju pärast seda, kui nad olid kuu aega metsas kokku elanud...» Purgaz mühatas pahaselt. «Ega nad seal peitust mänginud.»

Tuli Tügai, võttis vaikides kuue seljast, viskas selle pingile ning hakkas jalgu lahti võtma.

«Sööksid ehk midagi, poja,» Ruša vaatas poega haletsedes. «Ega sa näljasena magama lähe.»

Tügai ei vastanud midagi, ohkas vaid ning heitis pikali.

«Homme võtab isa su kaasa...»

Tügai tõmbus pingesse:

«Kuhu?»

Purgaz ei hoidunud naermast:

«Rahune, mitte vene külla. Sõidame Pomrazi juurde. Muide, räägitakse, et tal on väga ilus tütar, vaatad, ehk hakkab meeldima.»

«Kedagi ei lähe ma vaatama!» Tugai pööras teisele küljele, näoga seina poole. «Miks sa ei taha sõita Jelenat kosima?»

«Pärast seda, mida te seal korraldasite, on parem ennast vene külas mitte näidata,» vastas Purgaz rahulikult. «Seal ei hakata meiega rääkimagi.»

«Siis sõidan üksi ja viin ta uuesti ära!»

Purgaz istus poja jalutsisse ja lausus õpetlikult:

«Varas jääb ükskord kindlasti vahele. Tütarlaste varastamine ei ole aias õunavargil käimine. Olgu, maga, homme tee peal on meil aega kõik läbi mõtelda.»

Nad sõitsid välja varahommikul, kui vaevu väreles koit. Hobuste kapjade all krudisesid häälekalt sõnajalgade paksud varred. Kõrge kastemärg rohi tegi kohe märjaks ratsanike jalad. Hommikune värskus ajas kiiresti minema une jäänused.

Paarkümmend ratsanikku venisid pikaks ahelaks käänulisel metsarajal. Ees punase rahuliku ruuna seljas ratsutas nagu sadulasse valatult Purgaz. Tundes peremehe kõva kätt liikus ruun ühtlaselt ja väarikalt, suur ilus pea uhkelt püsti. Möödas oli aeg, mil Purgazile meeldis uhkeldada tulistel täkkudel, nüüd rahuldasid teda enam rahulikud ja mitte isepäised hobused. Kuid ka nüüd, kuuekümmne seitsme aastaselt istus Purgaz sadulas kindlalt ja isegi uljalt. Vaid pikad valged juuksed ja hall habe reetsid ta iga.

Ahela lõpus oli Tügai. Ta pea oli rinnal ja näis, nagu oleks ta tukkunud. Kuid Tügail polnud asja unega. Teda näris üks ja ainus mõte, mis ei lasknud lahti: kõik oleks teisiti, kui ta poleks Jelenat jätnud Ordati. Miks ta oli kuulanud Azari! Kui ta oleks tookord Jelena koju toonud, poleks ta mingi hinna eest teda isale välja antud. Ta vaatas altkulmu ees ratsutava Azari laia selga ning ajas end ikka enam leegitsema. Tügai oli nii tige oma sõbra peale, et ei rääkinud temaga enam. Azar oleks otsekui tajunud seda vaenulikku pilku endal, ei talunud seda, lõi täkku piitsuga ning kihutas teistest ratsanikest mööda. Kui ta oli kõrvuti Purgaziga, tõmbas ta päitsed pingule ning sõitis kõrval, jalus vastu jalust. Purgaz teadis, kes oli aidanud Tügail Jelenat röövida, kuid polnud seda kordagi vennapojale ette heitnud. Ta polnud isegi küsinud, kuidas nad seda olid teinud. Nüüd ta ei hoidunud:

«Neiu ära viia oskasite, aga korralikult peita ei osanud – aru ei jätkunud...»

«Keegi ei viinud teda ära,» süngestus Azar, «ta tuli ise. Ma ei saa aga aru, milleks teda nüüd isale tarvis on. Temaga nagunii keegi ei abiellu.» Azar vaikis ja palus kõhklevalt. «Läheksid ehk, onu Purgaz, ja räägiksid Boris ruziga, ehk ta annab tütre siiski Tügaile...»

Purgaz naeratas. Ta mõistis, et Azar elab raskelt üle oma süüd Tügai ees ning püüab nüüd seda kuidagi siluda.

«Olgu! Jõuame tagasi koju, saadan su teda kosima. Kas sõidad, ega ei karda?»

«Mida minul karta? Muidugi sõidan. Ainult et ma ei oska nende keelt. Kuidas ma saan nendega rääkida?» Azar mõtles ja lõi käega: «Võtan vene inimese kaasa. Mina alustasin seda lugu, mina viin ka lõpule.»

«Kas tal endal ei jätkunud selleks mõistust?»

«Niisugust asja ilma ustavate sõpradeta ära ei tee,» naeratas Azar ning pööras täku ringi, et Tügaid järele oodata.

Kui Tügai temani jõudis, ratsutas ta tihedalt tema kõrvale, tonksas teda vastu külge:

«Pea püsti, Tügai, rõõmustan sind kohe!»

«Aitab mulle sellest, et oled mind üks kord juba rõõmustanud!»

«Ära kurjusta. Kas ma ei aidanud sind nagu tõeline sõber?»

«Aitasid... Aga kui ma poleks sind tookord kuulanud ja oleksin ta kaasa toonud, oleks ta praegu minu oma ilma sinu abita.»

«Tügai, ta on niigi sinu oma! Kas teda on pärast sind kellelegi tarvis? Ükski vene poiss temaga ei abiellu. Kuula, mida isa ütles: kui jõuame koju tagasi, saadab ta mind Jelenat kosima!»

«Kosima?» küsis Tügai uskumatult üle.

«Nii ütles sinu isa.»

Niisiis oli isa lõpuks otsustanud! Tügai naeratas ja vaatas hel-lusega Azari: ta on ikka tõeline sõber! Asjata oli ta tema peale pahane olnud, ilma Azarita olnuks tal sootuks halb. Ta polnud ju süüdi, et Boris ruz oli kavalam ja leidis tütre üles. Ja mis isa see olnuks, kui ta poleks suutnud tütart leida! Nii mõistis Tügai sõbra lõplikult õigeks ning nüüd sõitsid nad kogu tee kõrvuti ega jõudnud kõike omavahel ära rääkida.

Teise päeva õhtuks jõuti Tenguši külla. Pomraz võttis neid vastu kui kalleid külalisi. Aastatega oli ta ikka sarnasemaks muutunud oma isaga nii näojoontelt kui ka jässaka paksuvõitu keha ja isegi heleda habeme poolest, mis kattis ta tugevat laia rinda. Pomrazi hoiak oli väärikas. Kitsa rihmaga võõtatud pikk valge särk seljas, bulgaari nahksaapad jalas, kitsaste servadega viltkaabu peas – nii nägi ta välja palju noorem oma aastatest.

«Õnnistagu sind Suur Jumal!» tervitas Purgaz sugukonna pead. «Tulin vaatama su metsalinnuseid. Kas sul on mingit abi tarvis?»

«Ole ka sina õnnistatud!» kummardas Pomraz. «Polovetsid ei puudutanud meie metsalinnuseid, läksid mööda. Arvatavasti ei tahtnud peatuda.»

«Või loodab Pureiša ikka veel, et sa hüppad tema poole üle?»

«Seda ta ei jõua küll ära oodata,» turtsatas Pomraz ja pööras näo kõrvale.

Siiaajani ei suutnud ta Pureiša, oma isa tapja, nime rahulikult kuulata. Aga sel suvel, kui polovetsid ründasid, kasutas ta seda ära ning pani mitu Pureiša küla põlema, millega teenis Purgazi rahulolematuse. Nüüd meenus see Purgazile ning ta sai aru, et tema küsimus võis Pomrazile näida solvavana.

«Ei jõua jah,» noogutas ta, ning et mitte kaotada aega, palus ta Pomrazi, et too juhataks teda linnuste juurde.

Lähim metsalinnus seisis metsaga kaetud künkjal täiesti Mokša jõe kaldal. Ühel pool linnust kulges oja, mis voolas jõkke, teisel pool oli sügav kuiv jäärak. Linnuses kedagi ei elanud – see oli kindel pelgupaik vaenlase rünnaku ajal. Linnust ümbritses palkidest püsttara. Seal, kus palgid olid mädanemas, seisis müür viltu või oli hoopis maha langenud.

«Tarvis parandada,» märkis Purgaz. «Nii ei tohi jätta.»

«Tarvis,» nõustus Pomraz. «Paneme külvi maha ja võtame käsile.»

Purgaz vaatas üle kaks muldonni, milles võisid end häda korral varjata kümned inimesed. Kõrval seisid aidad, mis olid tehtud jämedatest palkidest ning kaetud niinekoorega.

«Kas need on alati tühjad?» küsis Purgaz.

«Aga milleks siin vilja hoida?» kehtas Pomraz õlgu. «Kas hiirtele või?»

«Seda küll,» nõustus Purgaz. «Kui häda käes, kas jõuate siia ka vilja sisse tuua?»

«Miks ei jõua. Ikka jõuame...»

Teine linnus oli kümne versta kaugusel Mokšast. Nad sõitsid koolmekohast läbi jõe, mööda põllust ning peatusid ööseks väikeses külas. Kuuldus sellest, et saabus mordva injazor ise, kandus kiiresti läbi küla ning külaelanikud hakkasid kogunema, et näha Purgazi. Nad silmitsesid teda, sugugi tähelepanu pööramata vürsti kohmetusele – kes vaatas uudishimulikult, kes imestades, kes täiesti ükskõikselt. Purgaz ei teadnud, kuhu pilku peita, ning varahommikul käskis ta edasi sõita. Linnuse juurde tungiti läbi tihnikute, liiguti mööda sissetallamata rada, valiti välusid ning alles õhtuks jõuti lõpuks kohale. Noormehed süütasid lõkke ning hakkasid toitu keetma. Raskest teest väsinud Purgaz läks ühte muldonnidest ning heitis lavatsile. Seal oli jahe, lõhnas seisnud

niiskuse ja pehastunud puidu järele. Ta ei märganudki, kui oli magama jäänud. Teda äratas Tügai:

«Tõuse üles, isa, söök on valmis.»

«Miks sa mu üles ajasid?» torises Purgaz, «Magasin nii hästi...»

«Kes siis näljasena hästi magab?» küsis Tügai lõbusalt.

«Näen, et sa oled lõbusaks muutunud,» Purgaz ajas end vastu tahtmist üles. «Enne ei tahtnud sa kellegagi rääkidagi.»

Tügai embas teda: «Ütle, kas sa tõesti saadad Azari Jelena järele?»

«Vaata, millest sina aina räägid! Tügai, kas see tüdruk sul ükskord peast välja ei lähe?»

«Ei, isa, ei lähe,» vastas Tügai süüdlaslikult.

Hommikul vaatas Purgaz linnuse üle ning jäi rahule – siin ei olnud tarvis midagi teha. Linnus seisis kahe sügava jääraaku vahel ning oli ümbritsetud kahekordse püsttaraga. Kuid viljaaidad olid siingi tühjad. Aga mida tähendab viimane pelgupaik ilma leivata? Ning Purgaz andis range käsu:

«Ja siiski tuleb aitadesse tuua viljatagavara. Hiired palju ära ei söö, jätavad ikka inimestele ka...»

Purgaz jättis Pomraziga hüvasti ning sõitis oma kaaslastega Lemesi sugukonna linnuste juurde. Esimene neist seisis siit neljakümne versta kaugusel Eltmajõe kaldal, teine sellest kaksteist versta päikeseloojangu poole. Mõlemat linnust ümbritsesid läbimatud metsatihnikud ja hukutavad sood. Polovetsid üritasid nendeni jõuda, kuid ei saanud. Botai teadis nende linnuste väärust ning hoolitses nende eest mitte vähem kui oma külade eest.

Inguši sugukonna Pjäna jõel olevate metsalinnuste juurde otustas Purgaz sõita hiljem – niigi oli kulunud palju aega sellest, mil ta oli lahkunud Uuslinnast.

Uuslinnas ootasid Purgazi Ilhami saadetud inimesed. Nad töid kaasa läkituse, millest Purgaz sai teada, et Janka tagant olid tulemas jälle mongolid, kes nähtavasti tahavad rünnata Bulgaari-maad. Ilham palus Purgazi aega viitmata koguda kokku sõjavägi ning tulla talle appi, et ühiste jõududega vaenlane peatada. Ilham hoiatas, et bulgaarid ega mordvalased eraldi mongoleid ei peata, et oht on liiga tõsine ja Purgaz peab seda ohtu mõistma. Ta meenutas taas, et bulgaaride ja mordvalaste maad on omavahel seotud

ja kui mongolid alistavad bulgaarid, siis hädast ei pääse ka mordvalased. Seda teadis Purgaz ka Ilhamita. Ta pani khaani läkituse kõrvale ning jäi mõttesse.

Ruša asetaski lauale kausi isuäratavalt lõhnava keedetud lihaga ning löikas leiba lahti. Kuid Purgaz isegi ei vaadanud söögi poole, ta võttis khaani läkituse ning tõusis pingilt.

«Tügai, kutsu Vanemate majja Promza, Botai, Tšekaš ja vanad teistest sugukondadest. Ma lähen,» ukse ülemise piida all kummardades väljus ta majast.

Ruša läks ähmi täis:

«Mis asjaajamised need on, et inimesel ei lasta pärast teekonda süüagi! Tügai, söö vähemalt sina.»

«Mis nüüd söögist,» löi Tügai käega. «Küllap hakkab jälle midagi toimuma. Isa tahtis saata Azari Jelenale kosja, näen, et sellest ei tule jälle midagi välja. Nendel bulgaaridel juhtub alatasa midagi.»

«Mis see sinusse puutub?» Ruša ei saanud aru, mis puutuvad bulgaarid tema poja kosjadesse. «Bulgaaridel on omad asjad ajada, sind need ei puuduta. Kui isa lubas, siis saadab ta Azari kindlasti.»

«Ei, ema, nähtavasti puudutavad bulgaaride asjad meid kõiki,» ja pettunud Tügai jooksis uksest välja.

Pea tulid Vanemate majja Promza, Botai ja Tšekaš. Purgaz osutas vaikides pingile, jätkates juttu khaan Ilhami saadikutega. Lõpuks tulid kohale ka mehed teistest sugukondadest ning siis asetaski Purgaz khaani läkituse enda ette ning teatas seda lahti keeramata, mida khaan kirjutas ja mida palus.

«Ma ei hakka teile meenutama, et mongolite tee meie juurde läheb läbi bulgaaride maa. Seda teavad kõik,» Purgaz vaigis kellelegi otsa vaatamata ning lisas kui ammu otsustatud asja: «Khaan Ilhamile on tarvis abi – mongoleid ei tohi lasta läbi Bulgaarimaa. Hakkame väge koguma. Viin selle ise bulgaaride juurde, uuslinna aga jääd minu asemele sina, Promza, ja sina, Botai.»

«Minu hooleks ei saa jätta Uuslinna,» vaidles Promza. «Olen juba vana sugukonna pea jaoks.»

«Ma ütlesin, et jääte sina ja Botai,» kordas Purgaz jäigalt.

«Kas meie vastu ei tule Olodimiri suurväest, kui saab teada, et sa oled sõjaväe bulgaaride juurde viinud?» küsis halli habemega vanamees.

«Mida mõtleb Olodimiri suurväst, see pole kellelegi teada,» vastas Purgaz. «Ka tema on nähtavasti kuulnud, et mongolid on end liigutama hakanud. Kui nad tulevad meie juurde, siis lähevad ka temani. Ja ta peab mäletama lahingut Kalka juures, kui mongolid koos polovetsidega löid kõiki nende västte, kes neile vastu hakkasid. Kuid igaks juhuks tuleb meil jätta osa väest siia. Botai, kui västtid peaksid ründama, tegutse koos Pomrazi meestega. Saada ta juurde inimene ning hoiata teda. Kohe täna saadan küladesse ratsanikke: igast majast üks sõjamees. Kõik.»

Purgaz pöördus khaani saadikute poole ning selgitas neile bulgaari keeles, mida vanemad olid otsustanud. Bulgaarid kuulasid teda tähelepanelikult ning naeratasid. Nad jäid rahule: khaani tahe oli täidetud. Purgaz käskis anda khaanile üle kingitused ning alles õhtuks saatis ta nad tagasiteele.

Koju tuli Purgaz pimedas, kuid Ruša ja Tügai ei maganud, ootasid teda. Ruša hakkas askeldama, sebis kolde ja laua vahet:

«Oi, Purgaz, kui sa ei söö, ajad koivad hoopis sirgu. Ei tohi nii! Ka Tügai pole veel söönud.»

«Kas tal ka ei olnud mahti või?»

«Einoh...» alustas Ruša, kuid otsustas siis mitte kavaldada ja küsis otse: «Ta ütles, et sa olevat lubanud saata Jelena järele. Nüüd sa vist ei saada?...»

«Ei saada, naine. Nüüd on meil muud teha. Kuhugi see Jelena ei kao – tuleme Bulgaarimaalt tagasi ja kohe kosime.»

«Aga kui ei tule tagasi?» Tügai oli ahastuses. «Peab arvama, et me ei söida just külla.»

«Kui ei tule tagasi, siis pole ka naist tarvis,» arutas Purgaz rahulikult.

«Ei tule tagasi...» ohkas Tügai kõval lavatsil lebedes ja pimedusse vahtides. «Aga mida Jelena mõtleb? Ta isegi ei tea, kus ma olen ja mis minuga on. Ja mõtleb muidugi, et olen ta unustanud ega armasta enam...» Sellega ei suutnud ta leppida. Enne ärasõitu peab teda kindlasti nägema ja hoiatama. See mõte näis talle olevat nii lihtne, et ta isegi imestas, miks polnud ta varem selle peale tulnud. Kolmest päevast piisab, et jõuda vene külani ja tulla tagasi koju. Kolme päevaga pole veel ükski väst sõjaväge kokku saanud. On vaid vaja, et isa lubaks tal ära olla. Kas isa lubab? See kõik oli

nii lihtne ja selge, et Tügai rahunes lõplikult ning suikus enne hommikut rahulikku ja kergesse unne. Ja kui ta ärkas, paistis päike juba avatud aknast sisse.

Tügai hüppas lavatsilt püsti ja vaatas ringi. Majas kedagi ei olnud. Ta pani kiiresti riided selga, loputas nägu külma veega, sõi ära praetud kala jäägid, millised leidis kolde pealt kausist ning jooksis Vanemate majja. Linna kogunes juba mehi lähematest ja kaugematest küladest. Nad seisid turuplatsil, uulitsatel ja ümber Vanemate maja. Tügai läks majja ning sai aru, et isa lähedusse ta ei pääse. Paaril korral pressis ta end läbi laua juurde, mille ääres istus Purgaz, kuid iga kord trügitigi ta kõrvale – praegu oli tähtsaimad asju: kuhu paigutada rahvast, kuidas toita, millega panna tegelema... Ja Tügaile hakkas häbi isa eksitada oma tühise palvega. «Kolme päeva jooksul ei meenugi ma isale selles saginas» mõtles ta. «Kuni ta sõjaväe kokku saab, olen ma tagasi.» Ning ta läks rahuliku südamega tagasi koju ning asutas end teele. Pani kotti kuivatatud liha, leiba, kinnitas võõle mõõga ning käskis töömehel saduldada mõni kärmem hobune. Töömees tõi välja noore mära.

«Tore loom!» kiitis Tügai heaks ja patsutas peoga ratsu prinki kaela. Mära tõmbus ehmunult kõrvale ning korskas. «Sadulda.»

Aga kui ta oli juba sadulasse hüpanud, tuli talle äkki meelde, et üksinda on ohtlik minna sellisele teele ja vist ilma abiliseta ei tule ta toime – teel võib kõike juhtuda. Ning ta mõtles Botai noorema poja Sõrezi peale. Kui ta jõudis Botai maja juurde, pani Sõrez kalapüügiriistu valmis.

«Hei, Sõrez,» hüüdis talle Tügai hobuse seljast maha tulemata, «kas sa ei tahaks koos minuga metsas käia?»

Poiss tõstis oma tedretähnlike näo üles ning kortsutas mõtlikult kulmu:

«Kavatsesin Tõša peale kalale minna... Või ei peaks?...»

«Muidugi ära mine. Tule minuga!»

Nähes Tügai võõl mõõka, jooksis Sõrez tuppa ning pani ka endale võõle sellise mõõga, mis lohises tal mõõda maad. Alles kui linn oli kaugemale selja taha jäänud, ütles Tügai Sõrezile, kuhu nad sõidavad. Tollel oli ükskõik, ta ainult kahetses, et polnud söögi-poolist kaasa võtnud. «Kui sa varem oleksid öelnud,» heitis ta Tügaile ette. «See on ju kolm päeva, mitte vähem. Mis me sööme?»

«Ole rahul, lohutas Tügai teda. «Arvan, et minu kotis jätkuks toitu kolmelegi.»

Sórez noogutas vaikides ja jäi mõttesse.

«Tügai,» meenus talle lõpuks, «oleks pidanud isale ütlema. Hakkab veel riidlema...»

«Ära karda,» rahustas Tügai teda ka selles osas, «ma olen ka ilma isa loata. Kuni nad sõjaväge koguvad, oleme juba kodus.»

Hilja õhtul koju tulles ei näinud Purgaz poega. Nähtavasti on ta koos oma küladest kohale tulnud sõpradega, mõtles ta. Ruša vaikis. Ta oli hommikul aiamaalt näinud, kuidas Tügai oli värvast välja ratsutanud, moonakott sadula küljes ja mõök vööl. Kuid poeg oli sageli metsas käinud ja midagi erilist selles polnud. Kuid ta tuli alati enne pimedat koju, nüüd aga oli öö käes...

Hommikul tuletas Purgaz taas poega meelde.

«Kas sa tead, kus Tügai on?» küsis ta Rušalt. «Paistab, et ta pole ööbinud kodus?»

«Sõitis ehk jahile,» vastas Ruša ise oma sõnu uskumata.

Purgaz sõi kiirustades ja ruttas Vanemate majja. Rahvast muudkui tuli ja tuli, nendest oli vaja moodustada sadakondi, valida etteotsa vanemaid, anda kätte sõjariistad. Koju tuli injazor taas pimedas. Poega ei olnud.

«Kus see Tügai siis on?»

Ja siis lausus naine seda, milles oli peaaegu kindel:

«Kus tal mujal olla kui vene külas. Ära teda nüüd niipea oota.»

«Kas arvad, et ta sõitis sinna?»

«Ma olen ju ema. Aiman...»

Purgaz laskus raskelt pingile, kattis silmad kätega. Taas hakkas ta väsinud peas undama meeste jutusumin, mida ta kuulis nüüd Vanemate majas hommikust õhtuni.

Tügai ja Sórez jõudsid Ordati külla hilisõhtul, teel kordagi peatumata. Tügai tahtis ka Ordatist mööda sõita, kuid Sórez hakkas vastu.

«Kui me ei toida hobuseid ja ei lase neil puhata, siis läheme tagasi jala,» märkis ta. «Teisi hobuseid pole meil kusagilt võtta. Ja ise peame ka puhkama. Mul on kõht juba näljast selgroo külge kuivanud.»

Nad koputasid kaua Onekei hoovivärvale. Lõpuks Onekei kuulis koputamist ning tuli välja. Nähes kahte ratsanikku, küsis ta uniselt:

«Kes te olete?»

«See olen mina, Tügai, onu Onekei.»

«Kust sa tuled? Kas midagi on juhtunud?»

«Ole rahulik, midagi pole juhtunud.»

Onekei avas värava ning hobused kappasid päitseid kuulamata, pruusates ja korsates keset hoovi oleva värskelt niidetud rohu-
hunniku juurde.

«Kas te pole tee peal hobuseid toitnud?» küsis Onekei pahaselt.

«Kiirustasime, onu Onekei. Homme peame tagasi jõudma.»

«Kuhu te kiirustasite?» ei mõistnud Onekei. «Kas Ordati või?»

«Vene külla. Peab hoiatama Jelenat, et ma lähen Bulgaarimaale.»

«Kas isale vähemalt ütlesid või sõitsid ära luba küsimata?» ja kuna Tügai vaikis, lõpetas Onekei kindlalt. «Isa võtab sul naha maha. Ja õigesti teeb.»

Torisemist jätkates viis ta poisid suvemajja:

«Kas peab teid toitma või tahate magada?»

Nagu Sõraz oli varisenud asemele, nii hakkas kohe norskama.

«Mis söömine praegu,» pomises Tügai, heites sõbra kõrvale. «Homme sööme...» ja midagi ta lausus veel unes ning jäi vait.

Kuid armastus oli tal vist rahu täiesti röövinud. Päike polnud veel tõusnud, kui Tügai ärkas, otsekui oleks keegi teda toginud. Ta tõusis kiiresti üles ning äratas sõbra: «Tõuse, peame ruttama.

Sõrez keeras talle selja:

«Eks mine... mina magan,» ning uuesti uinudes lisas uniselt: «Vene külas ei oota mind keegi...»

Tügai võttis tal jalast kinni ning hakkas asemelt maha sikutama:

«Tõuse ometi üles!»

Sõrez tõusis istuli ja hakkas kätega silmi hõõruma:

«Tõsi jutt, Tügai, sõida üksinda, ma ootan siin.»

«Sõrez!» oli Tügai nõrдинud. «Kas sõbrad nii teevad. Veel vähe on jäänud.»

Onekei kuulis hoovist nende sõnelemist ning astus majja sisse:

«Kanad veel magavad, aga teie üleval.»

«Peame kiirustama,» selgitas Tügai.

«Siis peate näljastena ära sõitma, naised alles tegid tule kol-
desse.»

«Mul on leiba, onu Onekei, sööme sadulas.»

«Sadulas siis sadulas,» ei hakanud Onekei peale käima ning läks rakmete järele.

Kui sõbrad sõitsid väravast välja, päike alles tõusis. See veeres tohutu tulekerana metsa tagant välja. Ja ümberringi hakkas kõik elama, ärkas lühikesest suveööst – mets, põllud, luhad jõe ääres. Hommikune värske õhk, mis oli täis rohu joobnustavaid lõhnu, tegi erksaks. Öösel puhunud hobused liikusid nobedalt ilma nõotamata ja piitsutamata. Sõraz ei ärganudki üles, tukkus sadulas, langes ikka madalamale ja madalamale vastu hobuse lakka. Ta ei seganud Tügain mõelda Jelenast. Tügai aga kujutas ette, kuidas neiu röömustab, kui näeb teda. Aga ta vanemad... Võib-olla nad ei lasegi Jelenaga kohtuda? Ei lase majja ega hakka temaga üldse rääkima? Mis siis teha?... Tügai muutus murelikuks: tulla nii kaugelt ega saa isegi sõnakest vahetada?... See pani ahastama. Kuid hoopis õudus haaras teda siis, kui ta kujutas endale ette, et Jelena on mehele antud kellelegi teisele! Kuigi ta ei tahtnud seda uskuda, aga äkki?... Muidugi teavad tema külas kõik, et ta on elanud noormehega metsas peaaegu kuu aega. Kuid isa võis ta ju anda ka mõnda teise külla, kus seda polnud kuulnud. Tügai piinas ennast sootuks ära välja mõeldud nägemustega. Ja nägi ta miskipärast aina halba – enam ei uskunudki asjade soodsasse kulgu.

Kui sõbrad jõudsid vene küla juurde, ei kohanud nad seal ainatki meesterahvast – kõik olid põllul kündmas. Aiamaad kaevasisid naised ja lapsed. Tügai ei sõitnud igaks juhuks Jelena maja juurde. Ta peatus naabruses, sidus hobuse tara külge ning käskis Sõrezil oodata. Ta sammus ringi vaadates aeglaselt piki tara. Siin märkaski teda Jelena ema, kes tuli aiamaalt.

«Ohhoo!» löi ta imestunult käsi kokku ja tegi kohe kurja näo. «Jälle kohal! Ja keset valget päeva.»

Tügai kummardas ning lausus vaikselt ja alandlikult:

«Tulin Jelenaga jumalaga jätma... Läheme Bulgaarimaale sõdima mongolite vastu. Luba mul temaga kohtuda.»

«Pole midagi kosta, tore küll. Häbistas neiu ära ja nüüd põgeneb võõrale maale.»

«Ei põgene, lähen koos sõjaväega. Ja sinu tütart pole ma häbistanud, vaid võtsin naiseks. Miks isa ta minu juurest ära viis?»

«Nii viisi naisi ei võeta...»

Kuulnud Tügai häält, jooksis Jelena majast välja ning viskus nuttes ja ema häbenemata mehe rinnale. Ema vaatas kartlikult ringi ja lausus heasüdamlikult:

«Läheksite vähemasti majja sisse, häbi keset küla kallistada. Niigi ei tea, kuhu end häbi pärast peita...»

Ema rahuliku torina põhjal mõistis Tügai, et teda ei võetagi nii halvasti vastu. Jelena haaras Tügail käest kinni ja viis ta tuppa:

«Oi, Tügai, mõtlesin juba, et oled mu hoopis unustanud. Süda nii valutab, hirmsasti kohe,» ta pani poisi pingile istuma ning soostas talle kuuma hingeauru puhudes kõrva. «Meie kokkusaamised ei olnud asjata – varsti on meil pisike.»

«Jelena!» Tügai hakkas kui meeletu suudlema teda huultele, põskedele, silmile. «Jelena...»

Nüüd sai ta aru, millest oli neiu ema süda lõpuks mahenenud. See ootamatu uudis andis talle kindlust, ta mõistis nüüd, et Jelenast saab ta naine!

«Kui tahad, viin su kohe täna kaasa?»

«Kuhu sa mu viid?» imestas Jelena. «Sa ütlesid, et lähed sõtta. Mis ma teen teil ilma sinuta? Sinu tagasitulekuni on mul parem siia jääda. Kui tagasi tuleb, siis viid mu ära. Isa ei ole enam kuri. Ütleb, et las see sinu rõõvel tuleb ja võtab sind enda juurde,» naeris Jelena tasa.

Nad muudkui rääkisid ja rääkisid ega saanud himu täis rääkimisest, unustasid aja ja sõja ja kõik maailmas, kuni sisse tuli Jelena ema.

«Võiksid talle vähemalt süüa pakkuda,» heitis ema tütrele ette. «Küllap tal on kõht tühi. Sinu juttudest ta kõhtu täis ei saa.»

«Oi!» Jelena kargas püsti. «Tõsijutt. Kohe teen kapsasupi soojaks.»

«Siis ma kutsun oma seltsilise,» naeratas Tügai. «Ka teda tuleb toita. Me peame varsti tagasi ratsutama...»

Jelena tardus paigale:

«Juba?...»

«Isa laskis mind tulema vaid kolmeks päevaks,» valetas Tügai. «Lubasin talle, et olen õigeks ajaks tagasi. Kaks päeva on juba möödas.»

Jelena silmad täitusid pisarast:

«Ma pole jõudnud sind veel vaadatagi. Oled ehk õhtuni? Õhtul tuleb isa põllult, räägid temaga...»

«Jelena, ma ei söidaks üldse ära, kuid mul ei ole aega. Kui sõjavägi läheb ära ilma minuta, peetakse mind argpüksiks. Isa ei ela seda üle.»

Jelena vaikis. Ta ei mõelnud sõjast ega sõjaväest – see kõik oli nii kaugel ja arusaamatu tema jaoks. Tema kõrval oli praegu Tügai, kes peab miskipärast teda jälle maha jätma ja minema teadmata kuhu. Kellele seda vaja oli?...

Sõrez oli tüdinud teda ootamast. Ta oli viinud hobused jõe äärde ja lasknud nad sööma. Siit leidis Tügai ta näljasena ja tigidana.

«Tõuse üles, sõber! Lähme mu pruudi juurde, mu tulevane ämm tahab meile kuuma kapsasuppi pakkuda.»

«Kapsasuppi!» Sõrezi lai nägu läks naeratusest veelgi laiemaks. «Mõtlesin juba, et meid kostitatakse millegagi üle turja. Järelikult läks kõik korda?»

«Läks, Sõraz, paremini poleks saanudki minna! Kõik klattis ära pisike, kes meile Jelenaga varsti sünnib. Kuuled, Sõrez? Mul on varsti poeg!»

Kuidas Purgaz ka ei kiirustanud sõjaväe kogumisega, mehed ei rutanud. Sõda sõjaks, aga käes oli künni ja külvi aeg. Mehi koguti kolmest sugukonnast. Kahest ülejäänust neid ei võetud – jäeti juhuks, kui Vladimiri vürst peaks ründama.

Purgazi maja oli sootuks tühjaks jäänud. Peremees oli päevade kaupa Vanemate majas, koju tuli vaid ööbima. Neli päeva oli möödunud Tügai kadumisest. Ruša ei leidnud enesele asu. Kus ta on, mis temaga on? Jaht vene tüdruku järele head ei too. Või oli kütt ammu saagiks ja lebab nüüd lõhki käristatuna kusagil metsaaluses kõrges rohus...

Tügai ja Sórez jõudsid linna tagasi alles viienda päeva õhtuks. Neil tuli siiski ööbida vene külas: põllult tulnud Boris ruz ei lasknud neid vastu ööd tulema. Seekord ei teinud ta mingeid etteheiteid Tügaile ning kergesti nõustus andma oma tütart talle. Kuid Tügai pidi vastu võtma kristluse. See oli Jelena isa ainus tingimus. Tügai nõustus sellega hõlpsasti: kas pole ükskõik, millist jumalat kummardada, mordva Škaid või vene Kristust, peaasi, et Jelena saaks ta naiseks. Tagasiteel oli Tügai nii lõbus, et unustas kohtumise isaga sootuks. Õnneks ei olnud isa kodus, ema aga nägi poega elusana ja tervena ning unustas kogu pahameele ja mure.

«Venelased nähtavasti ei lugenud su ribisid üle, et sa lõbusana koju tuled,» Ruša embas poega, surus pea talle vastu rinda. «Miks sa üksi oled, ilma naiseta?»

«Sinu minia käskis sinu ees kummardada,» naeratas Tügai.

«Minu miniaks saab ta siis, kui sa ta majja tood.»

«Selleks ajaks on sul juba lapselaps.»

«Mis sa räägid, Tügai?»

«Räägin, et sulle sünnib pojapoeg! Aga võib-olla pojatütar.»

Teade tulevases lapselapsest pehendas ka Purgazi südant. Ta torises korra mõttes pojaga tema omavoli pärast, kuid ei hoidunud küsimast:

«Miks sa teda siia ei toonud?»

«Otsustasime tema isaga, et toon Jelena ära kohe, kui Bulgaarimaalt tagasi olen.»

Ta vaikis sellest, et oli Boris ruzile andnud sõna end ristida lasta. Ise ta sellele suuremat tähendust ei osutanud, kuid polnud teada, kuidas suhtuvad ristimisse ta vanemad. Parem vait olla.

«Tösi,» ohkas Ruša, «oleks pidanud ta siia tooma, muidu jään päris üksi tühja majja, pole kellegagi sõnakest vahetada. Koos miinaga oleks aeg märkamatult läinud.»

Tügai vaatas paluvalt isale otsa:

«Pole ka praegu hilja teda tuua. Tuleb vaid hobune ette rakendada...»

«Aitab lobast,» katkestas isa teda. «Mehed valmistuvad sõjaks, nemad aga kavandavad siin pruutide järele sõitmist. Tule mõistusele, poeg!»

Ja äkki mõistis Tügai alles nüüd, et kuigi ta oli lõpuks leidnud oma Jelena, kuid Jelena võib ta kaotada enne, kui temast saab talle mees ja lapse isa.

Sõjavägi Purgazi juhtimisel liikus Bulgaarimaale. Ees sõitsid ratsanikud, nende järel sammusid sadakondadeks jaotatud jalamehed, lõpus liikus voor viljaga, kruupidega, kuivikutega. Ilham ootas Purgazi Volga kaldal Tšeremšani jõe suudmes. Seal pidid nad ühinema.

Uuslinnast liikus mordva vägi piki Töša jõge vastu päikesele. Alatõri jõe juurest läksid nad mööda selle kallast Sura suudmeni. Õnnelikult üle Sura saanud, sisenes vägi Bulgaarimaale. Seal kulges teekond otse päikesetõusu suunas. Ikka harvemini kohtas teel mordva külasid. Lõpuks jäi kõik, mis sidus kodumaaga, seljataha. Kümnenda päeva lõpuks pärast väsitavat marssi läbi metsa, üle väljade, luhtade ja soode, jõudis sõjavägi Volga äärde. Siin käskis Purgaz meestel hommikuni puhata, koidikul hakati valmistuma jõe ületamiseks. Esimestena laaditi parvedele voorivankrid, siis hobused, jalamehed olid viimased. Kiire vool kandis parvesid kaugele allavoolu ning lühendas sellega rasket teekonda. Kui Volga teisel kaldal randuti, käskis Purgaz parved lahti võtta ning palgid kaldale tõmmata – ei võinud ju unustada ka tagasiteed.

Tšeremšani suudmeni oli väheke maad ning Purgaz saatis ratsanikke Ilhamile teatama oma saabumisest. Ja järgmisel päeval

jõudis ta kohtumispaika, kõrgelt paremkaldalt nägi Purgaz hästi ära Ilhami kolmeks jagatud väge tasasel vasakkaldal. Üks osa seisis neemel Tšeremšani ja Volga vahele kiilutuna, kahte ülejäänut nägi ta kaugemal päikesetõusu poole. Algas jõe ületamine. Injazor ruttas esimese parvega khaani juurde.

Ilham kohtas Purgazi kaldal, embas teda sugulase kombel ning tänas kiire abi eest. Vastanud viisakustega, märkis Purgaz khaanile leebelt, et ei oleks pidanud jagama väge kolme ossa.

«Räägitakse, et mongoleid on väga palju,» lisas ta. «Sel juhul purustavad nad meid osade kaupa.»

Khaan raputas kurvalt pead.

«Minu mehed on ette kandnud, et mongoli ratsaväel ei näi lõpu tulevat.»

«Kus nad praegu on?»

«Lähenevad Soki jõe. Kui me kohe ei lähe neile vastu, võime jääda nende selja taha.»

«Peab nendest ette jõudma ning olema Soki jõel enne neid. Peame kohe täna teele asuma.»

«Osa minu väge seisab Soki lähedal. Ma saadan kohe käskjalad ütlema, et nad hakkaksid liikuma. Meie aga alustame teed öösel. Või tahad sa, et sinu mehed puhkaksid päevakese?»

«Ei,» ütles Purgaz, «puhkuseks piisab ööst. Ja hommikul tuleme teile järele.»

Khaan noogutas nõusolevalt, andes mõista, et jutuajamine on lõppenud, ning kutsus injazori oma tohtusse valgesse telki. Purgazi hämmastas vaipade rohkus – need lebasid jalge all, rippusid seintel, jagasid telgi kaheks. Teisest poolest kuuldus naiste hääli – ka nüüd polnud khaan suutnud lahkuda oma haaremist. Ilham kostitas külalist suures pajas ja tulel kuivatatud keedetud noore mära lihaga ning pani ette ööbida telgis. Kuid Purgaz, tänanud khaani kostituse eest, keeldus: oli tarvis valmistada oma mehi ette rännakuks.

Pärast keskpäeva ratsutas Aris bulgaari külla, kus peatusid mordva sõjamehed. Kui Azar nägi khaani ihukaitsja riietuses ratsaniku ning vaatas teda tähelepanelikult, tundis ta oma imestuseks ära venna.

«Aris!»

Aris tõmbas ratsmed pingule ning hüppas kergelt hobuse seljast maha.

«Azar! Kus kohtumine!»

Vennad hakkasid teineteist kõvasti kallistama. Neid ümbritsesid uudishimulikud: kes on see bulgaar, keda Azar nõndaviisi sugulaslikult embab? Tuli Tügai ning tundis kohe ära oma lihase venna. Ta tegi sammu tema poole ning naeratas. Kuid Aris heitis talle vaid põgusa pilgu ning pöördus uuesti Azari poole:

«Räägi, kuidas mu emal läheb?»

Azar hakkas naerma:

«Aga miks sa ei küsi seda oma lihasele vennalt? Tema teab paremini.»

Aris silmitses ümber kogunenud noormehi, vaatas tähelepanelikult neile näkku ega tundnud jälle Tügaid ära.

«Ma ei näe siin venda peale sinu,» kehtas ta õlgu. «Kus ta on?»

«Näe, seal!» Azar tõukas Arisi Tügai poole. «Ootab, kuni sa teda embad.»

Alles nüüd tundis ta kasvukas ilusas noormehes, kellel oli pikk mõök vööl, ära oma noorema venna.

«Tügai, kas see oled sina? Kui suureks sa oled kasvanud...»

«Pisut olen kasvanud jah,» Tügai pitsitas naljaks oma pikkade sooniliste kätega Arisi. «Aga näen, et sina oled pisut vanemaks jäänud.»

Azar ootas ära, kuni vennad lõpetavad teineteise turjale patsutamise ja küsis:

«Ja miks sa ei kallista oma teisi sugulasi?»

Aris vaatas segaduses ringi: ta ei tundnud ära kedagi teda ümbritsevatest meestest.

«Olgu,» halastas Azar. «Tuleb sulle neid tutvustada. See on sinu õemes Tšekaš, Tumai poeg. Tema kõrval on teise õe mees, Botai poeg. Vaata, siin on kõik sinu lähedased. Nii et kui me uuesti mongolitega kokku läheme, tule meie hulka, võitleme koos.»

«Aga näe, teie juurde ma tulla ei saa,» naeratas Aris kurvalt ning selgitas pärast vaikimist: «Nii retkel kui lahingus on minu koht khaani kõrval – olen tema ihukaitsja ning sellega on kõik öeldud.»

«Siis ei ole sa meile seltsimees,» lõi Azar käega ja näinud kõrbruunal lähenevat Purgazi, müksas Arisi. «Võta isa vastu.»

Purgaz tõusis jalustele, vist näitamaks pojale oma uljust ning hüppas kergelt maha, kuid hüpe oli raske ning Aris märkas, kuidas isa nägu moonutas hetkeks valugrimass. Kuid võib-olla see vaid näis nii, sest end sirgu ajades naeratas isa juba rõõmsalt ning läks vastu oma bulgaarist pojale, käed laiuli.

«Õnnistagu sind Suur Jumal,» ta embas Arisi ning sosistas talle kõrva: «Ema tervitab sind, poeg.»

Aris oli liigutatud, silmi tungisid pisarad – lõpuks oli isa leppinud oma saatusega ega olnud tema peale kuri.

«Näen jälle oma poegi koos,» ei varjanud Purgaz isalikku rõõmu. «Egas midagi, kutsun enda juurde külla.»

Majas, kus injazor peatus, lõhnas meeldivalt lihaleeme järele – teda oodati juba. Kuid Purgaz, kes oli kõvasti söönud khaani juures, ei hakanud siin sööma, vaid käskis toita oma poegi. Nähes, kuidas Aris kolistas mõnusasti lusikaga, märkis ta:

«Oled vist igatsenud mordva toitu? Kui oleksid ometi samamoodi igatsenud oma kodu järele.»

«Isa, kodu on seal, kus on naine ja lapsed,» vastas Aris söömist jätkates. «Minu kodu on Suurlinnas.»

«Kodu pole mitte ainult seal, kus on naine ja lapsed,» märkis Purgaz kurvalt, «vaid ka seal, kus on su vanemad. Naise võib leida kus tahes, aga isa-ema võõral maal ei leia.»

Tügai punastas, sest ta sai aru, et isa räägib mitte üksi oma vanemast pojast, vaid ka temani on jõudnud järg. Ja et isa mitte ärritada, otsustas talle mitte vastu vaielda. Kuid Purgaz pöördus taas Arisi poole:

«Miks sa pole kordagi kodus käinud? Ema igatseb sind väga... Tahaks lapselapsi vähemalt näha. Juba suured vist?»

«Kasvavad,» noogutas Aris ning lusikat kõrvale pannes naeratas. «Ma arvan ikkagi, isa, et teile tulevad lapselapsed lähemalt. Küllap oled Tügaile juba naise võtnud?»

«Tügai abiellus nagu sinagi ilma minu abita. Kuid sina leidsid endale bulgaari neiut, tema venelase.»

«Kas ta tuli tõesti Venemaalt?» Aris vaatas imestunult venda.

«Ei,» vastas Tügai eest Purgaz. «Ta ei käinud nii kaugel, leidis meie vene külast. Näed, ersa neiud talle enam ei sobi...»

«Jõudis ikkagi minuni,» mõtles Tügai pahaselt ning et vahe-tada jututeemat, hakkas küsitlema Arisi, kuidas too oli pääsenud vene vangist. Arisi jutt oleks läinud venima, kuid Purgaz tuletas poegadele meelde, et varahommikul tuleb minema hakata, saatis nad ära ning ise heitis magama.

Tee Soki jõeni polnud lühike – sada versta päikesetõusu poole. Purgaz viis oma väe khaani oma järele kohe koidikul. Jõudnud metsast läbi, väljuti ääretusse steppi. Mordvalastele oli võõrastav näha seda tühja ning näiliselt elutut avarust, kus inimene tundis end kaitsetu ja abituna. Hobuse kõrgune rohi varjas jalamehi, vaid ratsanikud nägid ümberringi lõputut üheülbalist vaadet. Alles õhtuks jõuti väikse metsatuka juurde, kus ööbiti. Hommikul aga avanes pilgule taas ääretu stepp. Alles kolmandal päeval nägid ratsanikud kaugel silmapiiril nagu suitsuvines metsariba – seal pidigi olema Soki jõgi.

Keskpäeval ratsutas Purgazi juurde khaani käskjalg, et hoiata-da: mongolid on juba jõudnud jõeni ning on valmis seda ületama, seepärast peavad mordvalased kiirustama, et ühiste jõududega pidada kinni pealetung. Jõgi on selles kohas, kus väed seisid vast-tamisi, madal, hobustele kõhuni ja mongolitel on tühiasi sellest üle tulla. Purgaz käskis sadakondade ülematel mehi kiirustada ja õhtuks jõudis mordva vägi jõe äärde. Mongolid polnud teinud veel ainsatki katsset alustada lahingut ning Ilham oletas, et nad täiendavad jõude, et ühe löögiga otsustada lahingu saatus. Selleks lahinguks tuli igal hetkel valmis olla. Ilham venitas oma väe laiali piki kallast, sest ei teadnud, kust mongolid ründavad ning palus seepärast Purgazil jälgida lahingu käiku ning olla valmis aitama seal, kus tema raskustesse sattub.

Öö möödus ärevalt ja pingelises ootuses. Vaikne ja täherikas öö näis hingavat rahu. Tsikaadide vaibumatu sirin uinutas oma tüütu ühetoonilisusega. Hommikul vaikisid ka tsikaadid. Selles koidueelses vaikuses, kui polnud enam jõudu hoida lahti unisu-sest tursunud laugusid, hakkas vasakkaldalt aeglaselt, otsekui vastu tahtmist alla tulema jõe äärde ja vaikselt vette astuma rat-sanike must laviin. See venis versta laiuseks, laviin oli raske ja hirmus. Kuid bulgaarid ei löönud kõikumata. Ja kui ootamatusega arvestanud mongolid jõudsid jõe keskele, langes neile vastu noolte

surmav rahe. Ühe hetkega lõhkusid vaikuse metsikud kiljatused, surmaeelsed karjed, hobuste hirnumine, kaamelite möire. Mongolite rivi läks segamini, Soki jõe vesi vahutas tuhandete hobuste kapjade all. Osa stepirahvast kargas oma meeletuses siiski paremale kaldale ning leidis otsa bulgaari piikide teravikel. Khaani sõdurite rõõmukisa kõlas üle seni vaikse ja ilmetu jõe kallastel. Kuid rõõm oli enneaegne.

Kohe, kui tõusis päike, proovisid mongolid uuesti bulgaare ümber paisata. Seekord tungisid nad khaani väe kallale metsiku, pimeda raevuga, kurdistades õhku kila ja sõjakisaga. Nüüd ei peatanud neid nooled ega piigid – stepimehi tuli nii tihedalt, et eespool olijatel polnud võimalik taganeda. Kuid karanud paremale kaldale ja raiunud läbi bulgaaride rivi, sattusid nad vastamisi mordvalastega, kes löikasid nad ära kaldast ning võtsid rõngasse. Ilhami sõjamehed sulgesid taas oma rivi ning vibulaskjad lõpetasid loo; mongolid löid kõikuma ning pöörasid otsa ümber, jättes maha oma tapetud ja haavatud. Jõgi takistas neid, kes nad olid harjunud stepi avarusega, kus sai rünnata igast kandist.

Tekkis vaikus. Ilham palus Purgazil välja vahetada oma mehi kaldal, kes olid kokku kukkumas pärast kahte metsikut rünnakut. Mongolid läksid jõest poole versta kaugusele ja lakkusid samuti oma haavu. Kuid hingetõmbe aeg ei kestnud kaua. Pärast keskpäeva algas vaenlase leeris liikumine, mongolite sõjavägi kasvab silmnähtavalt nagu äikesepilv ning kogunud jõudu, tormas jõe poole kui marutuulest kantud. Khaan saatis kõik oma mehed Purgazile appi. Ja kuigi vibukütid ja piigikandjad ei löönud kõikuma, tungis suur salk mongoleid paremale kaldale ning alustas lahingut khaani ratsanikega, keda khaan saatis neile vastu. Kuid ka sellel korral ei suutnud stepirahvas tõrjuda bulgaare ja mordvalasi kaldast eemale. Mongolid ummistasid jõe sõjameeste ja hobuste laipadega ning valgusid jälle tagasi. See lahing rahunas nad lõpuks maha. Rohkem ei sellel ega järgmistel päevadel ei püüdnud nad proovida vastaste piikide ja mõökade tugevust. Veel mõnel korral tegid nad ootamatuid rünnakuid väikeste salkadega, kuid tõmbusid kohe tagasi, riskimata alustada lahingut. Peaaegu kolmkümmend ööd ja päeva hoidsid bulgaarid ja mordvalased mongoleid tagasi Soki jõe kaldal. Vahel harva mongolid ründasid, kuid khaani ja injazori sõjamehed ajasid nad ikka ja jälle tagasi ja keegi ei märganud, et selle ajaga osa mongoleid liikus ülesvoolu,

tuli jõest üle ning läks khaani sõjaväe selja taha. Nii khaan kui ka Purgaz märkasid seda liiga hilja.

Ilham pööras kiiresti sõjaväe tagant tulevatele mongolitele vastu, Purgaz jättis oma mehed piki jõekallast. Lasknud mongolitel pääseda stepiavarustesse, määrasid Ilham ja Purgaz oma sõjamehed kindlale kaotusele. Väike päästev metsatukk jõe ääres võis osutada bulgaaridele ja mordvalastele surmavaks püüniseks.

«Mongolid ei lase meid sellest välja,» ütles Purgaz khaanile. «Aga lagedal väljal me neile vastu ei saa. Pealegi on neid palju rohkem...»

«Mida sa siis soovitud?»

Ilhami toonist sai Purgaz aru, et too ei taipa veel kogu ohtu, mis neid ähvardas, ning ütles välja ainsa ettepaneku, mis näis olevat kõige mõistlikum.

«Tuleb taganeda Tšeremšanini, seal algavad suured metsad. Mordvalased oskavad võidelda metsas. Seal me peamegi mongolid kinni.»

«Sa unustad, et Tšeremšani taga on Suurlinn,» meenutas Ilham ärritunult. «Kui neid lasta Suurlinnani, siis tähendab see, et laseme neil rüüstata ära poole oma maast. Mis siis järele jääb?»

«Khaan, kui sa kaotad siin kogu oma väe, siis ei jää sul üldse midagi järele.» Purgaz ei mõistnud khaani jonnini ning et teda muretses, lisas ta otsustavalt: «Mina siin nendega lahingusse ei astu!»

Kuid ka see ähvardus ei mõjunud Ilhamile ning järele mõtlemata võttis ta lahingu vastu, mille ligi jõudnud mongolid olid peale sundinud.

Samal ajal tormas mongoli ratsavägi üle jõe ning hakkas mordvalasi suruma steppi. Bulgaare ja mordvalasi ähvardas täielik ümberpiiramine ja häving, millest päästis neid vaid algav videvik. Jättes alustatu hommikuks, peatusid mongolid, olles täiesti kindlad oma võidus. Lõpuks mõistis seda ka Ilham.

«Mida sa nüüd soovitud?» küsis ta Purgazilt pärast pikka vaikust.

«Sama, mis enne,» vastas Purgaz end tagasi hoides. «Tuleb minna Tšeremšani metsadesse. Ainult seal suudame mongoleid takistada. Käsi, khaan, oma jalameestel kohe minema hakata, hommikul on hilja. Ratsavägi aga jäta mongoleid tõkestama.»

Õõga peame nendest võimalikult kaugele jõudma. Ära kaota aega, khaan. Mina lasen kohe omad liikuma.»

Purgaz kogus kokku sadakondade ülemad ning käskis neil vaikselt, ilma kärata mehed minema viia. Oma ratsaväge ta siia ei jätnud, vaid pani kaitsma vooi, mis liikus sõjaväele järele.

Pärast Purgazi lahkumist kutsus Ilham kokku oma tuhatkondade ülemad ning pidas nendega nõu. Nood hindasid khaani mõtte õigeks ning nõustusid sellega, et lahtisel väljal ei saa nad vastasest jagu ning et hommik ei tööta midagi head. Peab minema. Seda hi-linenud nõuannet Ilham enam ei vajanud. See oli talle vajalik vaid lohutuseks. Taganemine ei kuulunud kuidagi tema plaanidesse ning ta ei soovinud sugugi lasta mongoleid Suurlinna lähedusse ning anda pool oma maast rüüstamiseks. Tema soov oli peatada vaenlane Soki jõel. Kuid kõik oli Allahi kätes ning khaan käskis ära minna, jättes taganejate kaitseks oma ratsaväe ega teadnud sellal veel, et määrab nad sellega võib-olla täielikule hävingule.

Koidu ajal ühinesid Purgazi taganeva väega bulgaari külade elanikud, kes põgenesid hordi eest. Nagisesid majakraami täis vankrid, mõirgasid kaamelid, ammusid lehmad, hirnusid hobused, söimlesid tigestunud inimesed ning stepi kohal seisis määr-dunud-hall tolmupilv.

Ratsutamisest valutab Purgazil kogu keha, eriti selg. See tule-tas end alati meelde, kui polnud kaua saanud saunaleili. Kui nüüd saaks head sauna, oleks see valu kui käega pühitud. Kuid saunast ei saanud unistadagi: hord on kannul, ei lase peatuda ega puha-ta. Purgaz ronis voorivankrile, sidus vagase mära ohjepidi vankri külge, võtmata sellel sadulat seljast. Nii hakkas nagu pisut parem. Heitnud pikali kuue peale, vaatas Purgaz naeratades Azari ja Tü-gaid, kes ratsutasid kõrvu, jalas vastu jalast.

«Nii on nagu kergem. Nii võin sõita kuni Uuslinnani.»

Azar mühatas:

«Me ei põgene mongolite eest ju Uuslinna?»

«Ei, Azar, mitte seni, kuni nad meile kandadele ei astu. Aga astuvad nad palju varem. Oled vist kärsitu nendega taplusesse astumast?»

«Läksime ju võitlema, mitte põgenema.»

«Oi, Azar, ära kiirusta. Lahingust ei pääse me kuhugi. Tšeremšanis korraldame mongolitele sauna. Või nemad meile... Meil on vägev vaenlane, oleme nende jõudu juba proovinud.»

«Neid on palju,» nõustus Azar, «selles ongi nende jõud.»

Tügai vaikis sadulas öötsudes. Ta mõtted olid siit kaugel, seal vene külas, kuhu oli jäänud Jelena. Lõppeks kiiremini kõik lahingud, mille pärast ta ei saa kokku oma neiuga. Tügai ei suutnud kuidagi harjuda sõnaga naine...

«Hei, Tügai!» hüüdis talle Purgaz. «Ega sa magama pole jäänud? Vaata, kukud hobuse seljast maha.»

«Ei kuku.»

«Miks sa vait oled?»

«Pole millestki rääkida... Mina ei kipu lahingusse nagu Azar.»

«Kas Soki jõel tapsid vist palju mongoleid?»

«Ei lugenud – lasin nooli kinnisilmi.»

«Aga asjata!» naeris Azar. «Kõrvad oleks pidanud kinni toppima, et nende ulgumist mitte kuulda!»

Tolm seisis stepi kohal ning läbi selle tuhmi loori paistis kuum päike kahvatu laiguna. Vaid mõni hõre metsatukk sattus neil teele ja siis oli jälle stepp, ääretu ja lõputu. Sokist Tšeremšani oli üle saja versta maad, mindi kaks päeva ja kolm ööd. Selles kohas madal, umbes kolmekümne sülla laiune jõgi ületati varahommikul koolmekohal, järgmisel hommikul tõi ka Ilham siia oma väe.

Asetades mehed laiali metsasele kaldale, hakati ootama. Õhtul nähti tolmutulvilves ratsanikke. Alles siis, kui nad jõudsid päris lähedale, tunti neis ära khaani kõvasti rapitud ratsaväe jäänuseid, kes imekombel olid pääsenud jälitajate käest. Ratsanikud ei jõudnud veel üle jõe tulla, kui kaugelt silmapiirilt hakkas aeglaselt välja roomama steppi laiali valguv must laviin. Veel polnud kuulda metsikut ulgumist ega kõrihääelseid karjeid, kuid juba oli tunda, kuidas hobuste kapjade all müdises maa.

Purgaz vaatas lähenevat hordi ja äkki kerkis mällu miskipärast naine. Ruša oli jäänud üksinda tühja majja. Ei ole kellegagi sõnagi vahetada. Vahest oli Tügail õigus: kui ta oleks toonud oma Jelena majja, oleks kellega juttu rääkida. Ja siis, vaata, oleks ka lapselaps sündinud, jälle hoolt vaja. Ning kujutades enesele ette väikest kaltsudes sorivat lapselast, Purgaz naeratas tahtmatult.

Tügai vaatas imestunult isa poole – mille üle võiks vana praegu rõõmustada?

Jäädes jõest pool versta eemale, peatasid mongolid hobused ja tulid nende seljast maha. Saabus öö. Kogu mongolitepoolne kalas siras lõkketuledes. Koos jõe poole veniva suitsuga kandus siia küpseva liha lõhna. Öö möödus rahulikult. Järgmisel päeval ei märganud Purgaz vaenlaste leeris midagi erilist. Mongolid põletasid endiselt lõkkeid, lonkisid sihitult nende vahet ega pööranud näiliselt mingit tähelepanu vastaskaldale.

«Kas nad ei püüa jälle meid uinutada nagu Soki jõel?» jagas Purgaz oma kahtlust khaaniga, «Küllap nad on juba hästi puhunud.»

«Võib-olla sul on õigus, injzor,» nõustus khaan ning käskis saatata ratsanikke piki jõge üles- ja allavoolu.

Veel kaks päeva möödus rahulikult. Aga kolmanda päeva õhtul kanti khaanile ette, et osa mongoli väest liigub piki jõge ülesvoolu, osa allavoolu. Khaan ei hakanud aega viitma, jagas oma sõjaväe kaheks ning käskis külalisi vastu võtta nii üles- kui ka allavoolu kohtades. Purgaz jäi oma meestega paigale ning hakkas valmistama metsas tõkkevalle piki jõge. Teine vall tehti saja sülla kaugusel jõest. Purgaz mõistis, et nii kitsa ja madala jõe ääres ei suuda tema mehed mongolite rünnakut tõrjuda. Langetatud puudest tõke hoiab neid kaua kinni. Ja kui nad sellest jagu saavad, ootab neid ees veel teine, millest neil aimugi pole.

Mongolid tormasid peale varahommikul unnates ja karjudes ootamatult, käigult, laviinina. Mordvalased võtsid nad vastu noolepilvega, kuid ei suutnud nende seas isegi segadust tekitada, kaldale karates tungisid mongolid metsa, kuid sattusid tõkke otsa. Ja kui esimesed ratsanikud olid valmis tagasi pöörama, surusid tagumised peale ning paiskasid nad ümber. Mongolid segunesid ja puude tagant ulatusid nendeni mordva sõjameeste mõõgad ja piigid. Iga puu taga oli varjul surm.

Tügai oli endale kohe lahingu alguses välja valinud vana haralise männi. Ta nõjatas piigi selle vastu ning lasi noole noole järel stepirahva pihta. Ta läks nii hoogu, et toibus alles siis, kui mongolid tungisid metsa. Tügai haaras piigi ning jooksis puude vahel haake tehes tõkke poole. Tagasi vaadates nägi ta peaaegu enda ees ratsaniku sarnakat irevil nägu. Mongol tõstis öla kohale kõvera saabli ja oli valmis lööma, kui madal oks lõi talle vastu nägu ning

ratsmeid pingule tõmmates ajas ta hobuse tagujalgadele. Sellest hetkest piisas, et Tügai jõudis hüpata puu taha ning ratsanikust möödudes torkas talle piigi selga. Kuid piik libises mööda nahast turvist ja kukkus käest. Mongol pööras kiiresti ringi, saabel välkus ning Tügai sulges hoopi oodates silmad. Kuid saabel tonksas talle käepidemega vastu õlga ning ta tuli meelemärgusele. Mongol väänles ta jalgade ees ning korskas – ta kaela oli läbistanud nool. Tügai ei näinud oma päästjat, ta haaras maast piigi ning jooksis uuesti tõkke poole. Karjed, oiged, hobuste hirnumine, okste ragin täitsid kogu metsa. Ootamatult hüppas ta ette vahus hobusega mongol, kes oli valmis lajatama tema eest hirmunult põgenevale jalamehele. Tügai ei lootnud enam piigile, ta haaras mõõga, kuid et ta ei ulatunud ratsaniku käeni, lajatas talle vastu jalga ülalpool põlve. Jalg varises maha nagu raiutud puuoks.

«Tubli!» keegi haaras teda varrukast ning vedas tõkke juurde.

Tõkke tagant aga puistasid mordva sõjamehed vaenlast üle nooltega. Mongoli ratsanikud hakkasid korratult taganema jõe poole. Mordvalased tormasid neid jälitama ning ägestunud vaenlased pöörasid ahastades hobused uuesti neile vastu, kuid sattusid taas tõkke teravate okste otsa. Siis otsustasid mongolid minna ümber tõkke, kuid sellel ei näinud tulevat lõppu. Raevust metsistunud, kuid abitud, rabelesid nad tõkke ees ning mordva vibumehed tapsid neid puude tagant oma pikkade nooltega.

Kogu päeva polnud Ilhamilt tulnud ainsatki käskjalga ning Purgaz saatis ise tema juurde mehed nii üles- kui ka allavoolu piki jõge. Ja veel käskis ta uurida, kas mongolid pole üle jõe tagasi läinud. Varsti teatati talle, et vaenlased pole kallast mitte maha jätnud, vaid kavatsevad ilmselt liha keeta – lõkkes põlevad piki kogu metsa.

«Mis liha?» hüüatas Purgaz vihaselt. «Nad valmistavad meile kuuma sauna!»

Ta vaatas puudelatvade poole: kui õhtuks tuul ei vaibu, jõuab tuli keskööks esimese tõkkeni. Kui tuul aga õhtuks valjeneb, siis on õhtuks kõigel lõpp. Purgaz ei hakanud khaani juurde saadetud käskjalgu ära ootama, võttis mõned ratsanikud kaasa ning ratsutas ise khaani juurde. Suits tõusis juba metsa kohale, roomas mööda maad ülikuivade okaste kaudu, tõusis üle tõkke bulgaari sõjameesteni. Punaste palavikuliste silmadega Ilham hüüdis midagi Purgazile ja hakkas kõhima.

«Peab ära minema!» viipas Purgaz järsult käega.

«Kuhu?» hüüdis ärritatud Ilham. «Kas Suurlinna alla?»

«Suurlinnani tuleb veel jõuda,» hoidis Purgaz ennast tagasi.
«Tervet metsa nad ära ei põleta! Me teeme tõkkeid ja hoiame neid siin! Meie metsas!»

Suvi möödus ning sügistööde saginas ei märgatudki, kui saabus talv, aga Purgazilt polnud mingeid teateid. Uuslinn elas teadmatuses. Vanemate majas kohtudes mõistatasid Botai ja Promza nii ja naa ega mõistnud, miks Purgaz vaikib.

«Vahest on mongolid kõik maha tapnud?» oletas Promza juba teab mitmendat korda.

«Kõiki pole võimalik tappa!» vaidles Botai. «Seda ei juhtu. Kee- gi jääb igatahes järele. Arvan, et neil pole mahti inimest siia saata. Lahingus on iga mees vajalik. Ja mis sellestki, kui ta kedagi saadab?»

«Ka tõsi,» nõustus Promza. «Purgaz teab, et appi me nagunii kedagi ei saada... Pole kedagi saata.»

Aga kui jõed jäätusid ja esimesele lumele tallati sisse teed, saabus Vladimirit inime- ning tõi halva uudise: Vladimiri suur- vürst Gjurga kavandab sõjakäiku Mordvamaale. See inime- ne rääkis Vanemate majas:

«Räägitakse, et Gjurga tahab saata malevaga oma poja Vsevo- lodi ja Jaroslavli poja Fjodori. Ja veel on kuulda, et koos Gjurga malevaga tulevad oma meestega sõjakäigule ka Rjazani ja Muromi vürstid.»

Kahekesi jäädes arutasid Promza ja Botai:

«Nad on muidugi kuulnud, et Purgaz on sõjaväega läinud Bul- gaarimaale, seepärast tulevadki meie vastu,» ohkas Promza.

«On aja valinud, jah,» nõustus Botai. «Tuleb kohe täna kuu- lutada välja väe kogumine. Anname teate Akaile, las tuleb rutem oma meestega siia. Saadame mehe Pomrazi juurde – tema võtku vastu Rjazani ja Muromi vürste. Meie aga hakkame ootama Olo- dimiri suurvürsti.»

Promza mõtles ning lisas:

«Peab hoiatama kõiki külasid, mis on vürsti maade läheduses, et nad viiksid metsalinnustesse vilja ja ajaksid sinna loomad. Uus-

linnast aga tuleks kõik naised ja lapsed saata Injuši sugukonna metsadesse. Sinna arvatavasti vürsti mehed ei jõua.»

«Uuslinna nad vallutada ei suuda,» kortsutas Botai kulmu.

«Võib-olla ei valluta, aga parem on siiski lapsed-naised siit ära viia. Kui malevlased hakkavad linna piirama, võib see kevadeni kesta. Aga kevadeni vilja kõigi jaoks ei jätku.»

Botai pidi sellega nõustuma. Veel samal päeval saatis ta kõiki-desse sugukondadesse inimesi käsuga, et sõjaväkke tuleksid kõik mehed. Naistel, lastel ja vanakestel käskis ta ohu korral kohe minna koos toidutagavaraga metsalinnustesse. Promza hakkas aega viitmata saatma naisi-lapsi Injuši sugukonda. Kui ta läks Ruša juurde, küsis too:

«Kas Purgaz ikka vaikib?»

«Vaikib,» langetas Promza pea.

«Miks te ise kedagi ta juurde ei saada, mida te ootate?»

«Kui teaksime, kuhu saata. Seda teab nähtavasti vaid Suur Jumal. Aga sina ära Purgazi pärast muretse, kuhugi ta ei kao. Praegu tuleb enda peale mõelda – jälle on vürstid tulemas meie vastu. Pane end valmis ning mine koos minu naistega Pjana-jõe.»

«Kuhugi ma ei lähe ja oma maja ma maha ei jäta,» Ruša istus pingile ja pani käed vaheliti rinnale. «Malevlased ei suuda meie linnust vallutada. Kust hakkab Purgaz mind otsima, kui ta tagasi tuleb?»

«Sealt otsibki, kus sa oled!» Promza hakkas kannatust kaotama. «Kes teab, kas me suudame linna hoida või mitte?»

«Aga teie hoidke! Ongi tarvis siia naisi jätta, siis te võitlete vihasemalt, et malevlased ei jõuks teie naisteni!»

«Viha jätkub meil ilma teietagi piisavalt,» ka Promza istus pingile. «Kuula, Ruša, on tarvis minna. Mina vastutan sinu eest Purgazi ees.»

«Kui Purgaz oleks siin, siis jätaks ta mind enda juurde. Sellepärast ma jäängi. Siin on minu kodu, olgu siin ka mu haud.»

Saanud teada, et Ruša jääb paigale, keeldusid ka teised peredeta naised minemast. Et linnuse tugevad müürid peavad igasugusele piiramisele vastu, selles olid nad kindlad.

Vaevalt oli Botai jõudnud koguda mehi ja jagada need sadakondadesse, kui talle kanti ette, et Nižni Novgorodi poolt on liikvel

Gjurga poeg Vsevolod malevaga, Muromi poolt aga Rjazani ja Muromi vürstid. Botai saatis käskjala Pomrazi juurde käsuga pidada kinni Rjazani ja Muromi malevad, ise aga läks Vsevolodile vastu. Botai lootis väga oma metsale ja lumehangedele.

Ta sõjamehed läksid lühikestel suuskadel kiiresti Serga jõeni ja tegid selle kaldale esimese tõkke. Kui malevlased jõudsid jõeni, ei läinud nad tõkke peale, vaid liikusid nii, et minna ümber. Botai käskis tõket pikendada ning hoida venelasi noolelaske kaugusel. Malevlased kartsid tungida sügavale metsa – mäletasid vist hästi Jaroslavi ja Konstanini poegade saatust, kes sattusid tõketele. Nendel tõketel ei näinud tulevat lõppu ning minnes piki neid lähenesid venelased küll aeglaselt, kuid siiski Uuslinna poole. Ja Botai saatis Promzale mehi käsuga ümbritseda ka Uuslinn tõketega. Mõnikord, kui näis olevat soodus hetk, rünnati malevlasi küljelt või seljatagant, mordvalased ei lasknud selliseid juhuseid käest, kuid nad tõrjuti kiiresti tagasi: jalamees, kuigi oli suuskadel, ei olnud lagedal väljal ratsamehele ohtlikuks vastaseks.

Nõndaviisi tasapisi taganedes jõudis Botai oma väega Tõša jõeni. Edasi ei hakanud Vsevolod neid jälitama, ta pööras maleva ringi ning läks mööda jõeäärd Uuslinna poole. Botail ei jäänud muud üle, kui minna malevast metsi pidi mööda ning püüda jõuda Uuslinna juurde nendest varem. See õnnestus tal.

Promza polnud ära oodanud Botai hoiatust. Kohe, kui talle teatati vürsti maleva lähenemisest, viis ta kõik inimesed linnast välja ning käskis langetada puud ümber müüride. Botai saabumise ajaks oli linn kolmest küljest ümbritsetud tõketega. Vabaks jäi vaid metsatu külg – see, kust peaväravate juurest viis tee järsu kallakuga Tõša jõeni.

Kõik, kes olid linnas, tõusid müüridele ning jälgisid vaikides Botai sõjameeste lähenemist. Teadagi olid asjad hoopis halvad, kui ta tõi oma väe linnamüüride taha. Järelikult tuli nüüd oodata kutsumata külalist...

Promza läks Botaile peavärava juurde vastu, embas teda sõnatult ning vaatas mööduvate sõjameeste tumenenud ja kõhnunud nägusid.

«Kehv lugu?» küsis ta lõpuks Botailt.

«Kehv,» vastas Botai lühidalt. «Käsi meestele keeta rohkem liha ja leent ning toita kõiki mu mehi. Nemad peavad minema tõkete juurde. Ja ütle vahimeestele, et nad jälgiksid jõge ega la-

seks Vsevolodi läbi – ta tuleb meie kannul. Kas saatsid Purgazile teate?»

«Saatsin Suurlinna Tšakari. Ta peab Purgazi üles otsima.»

Botai noogutas ja läks oma meestele järele.

Saabus videvik, aga jõe peal oli endiselt rahulik. Promza ise tõusis linnamüürile ning puuris pilguga lumist jõesängi. Kas ei pööra Vsevolod oma malevaga metsa, et läheneda linnusele sealt, kust teda keegi ei oota? Ei tohiks, aga kes teab... Ja Promza vaatas kannatamatult linna tänavate poole. Nähtavasti olid Botai sõjamehed pärast tugevat sööki üsna lõtvunud soojas ega kavatsenud sugugi välja tulla. Kuid siis nägi ta Botaid ning kuulis ta valju häält. Majadest hakkasid välja jooksuma sõjamehed, kinnitasid käigu pealt mõokasid vööle ja heitsid nooletuped selga. Botai viis nad väravast välja ning käskis sadakondade ülematel mehed peatada, enne kui näitavad igaühele koha tõkkevallidel kätte. Tohutu inimhulk okkaliste piikidega valgus seisma piki müüri ning jäi vakka. Botai ronis langetatud puutüve peale, et kõik teda näeksid, ning tõstis pea kohale rusikas käe.

«Ersalased!» hüüdis ta ning vaatas vaikides mehed üle. «Siin oleme me elanud ja kui tarvis, võtame siin ka oma surma vastu! Üle nende tõkkevallide ei tohi pääseda ainuski malevlane! Kui suudab, mingu vaid üle meie kehade! Kõik, ersalased – lõpetasin!»

Paljuhäälnne möire kurdistas teda. Sõjamehed läksid piike rputades laiali piki kaitsevalli.

Kuid malev ei tulnud sel päeval ei linnusemüüride ega tõkkevallide juurde – nad peatusid tühjas külas teispool Tõša jõge. Siin oli külalt heina hobuste jaoks, karja rüüstatud küladest aga tõid nad endaga kaasa. Kolm päeva ja kolm ööd pidutsesid malevlased, ümbrus rõkkas purjus hüüetest ja lauludest, mis ei suutnud aga summutada vangi võetud naiste nuttu ja karjatusi. Neljandal päeval jäi külas vaikseks, sõjavägi tuli mööda Tõša jääd linnuse alla ning peatus all kallakul.

Pomraz otsustas Rjazani vürsti vastu võtta enne Okaad, kuid sai teada, et too oli juba pööranud Muromi poole. Ja Pomraz taipas, et ta tahab ühineda Muromi vürstiga, et tegutseda koos, ning kiirustas läbi metsa Tõša jõe. Vürstid liiguvad muidugi Uuslinna juurde ning tuli iga hinna eest neil tee ära lõigata. Ja kuidas ta ka ei kiirustanud, õigeks ajaks ta kohale ei jõudnud – vürsti ma-

levad olid juba mööda läinud ning ta jäi neile seljataha. Pomraz viskus neid jälitama mööda rüüstatud ja põletatud külasid. Ühel järsul jõelookel otsustas Pomraz vürstide väest mööda minna ning viis oma mehed otse läbi metsa. See tal õnnestus. Kuid luurajad kandsid ette, et vürstide väes on palju rohkem mehi, kui ta oli arvestanud, ning ta ei riskinud lahingusse astuda. Jäi üle ainus tee: minna ruttu Uuslinna juurde, et ühineda Botaiga. Aga kui ta tuli Tõša looke tagant välja Uuslinna juurde, sattus ta äkki Vladimiri vürsti maleva peale. Arvanud, et neile lähenevad rjazanlased ja muromlased, tervitasid vladimirlased neid röömsate hüüetega. See viga päästiski Pomrazi, kes pööras oma mehed kaldale ning häämingus vaenlase silme all kadus metsa. Toibunud vladimirlased jooksid neid jälitama, kuid lõksu kartes ei julenud minna sügavale metsa. Siin tõkkevallide taga kohtuski Pomraz Botai meestega. Botai ise oli pärast sõjakäiku Vladimiri suurvürsti vastu haigeks jäänud ning ainult Suur Jumal teadis, kas ta suudabki enam tõusta. Pomraz jättis oma mehed tõkkevallide taha ning ise läks linna. Ta tõusis müürile ning nägi palkidega tõkestatud peavärvate läheduses malevasi. Nood raputasid piike ja mõöku ning lasid linna kaitsjate pihta nooli. Müüridelt vastati neile samaga. Ja oli näha, et see oli juba mõlema poole ammu ära tüüdanud. Pomraz tuli müürilt alla.

Botai oli majas üksinda – kõik oma naised oli ta saatnud Pjana jõe. Ta lamas laial lavatsil, kaetud raske tulupiga, avas vaevaliselt silmi tursunud laugete alt ning vahtis ühtejärge kaua lakke. Ta nägu oli paistes ja tumenenud, hall habe viltu. Et juuksed ei langeks silmle, olid need kokku seotud peene musta rihmaga. Pomrazi nähes tõusis ta vaevaliselt istuli.

«Õnnistagu sind Suur Jumal, Botai,» tervitas teda Pomraz.

«Ka sind, Pomraz,» Botai hääl oli tuhm ja kähe. «Mismoodi tulid?»

«Koos oma meestega, Botai.»

«See on hea,» Botai vaikis, et puhata. «Kas taplesid vürstidega?»

«Ei. Neil oli liiga suur vägi, ma ei julenud lahingusse astuda. Kui oleksin tabanud Rjazani vürsti üksinda, temast oleks ehk jagu saanud...»

«Miks sa ei tabanud siis?»

«Ei jõudnud.» Pomraz aitas Botail uuesti pikali heita. «Ja kuidas teil siin?»

Botai löi jõuetult käega:

«Mitte paremini kui sinul. Sina liikusid maleva järel, meie ees, saimegi kokku. Oleksime võinud mitte käia nii kaugel, oleksime istunud paigal.»

«Botai, peaks ehk proovima neid rünnata?»

Botai pööras näoga Pomrazi poole, silma kitsad pilud löid särama:

«See on mõte! Meid on nüüd palju ja me suudame rünnata. Nende põhijõud on jõe taga külas, siin on neid hoopis vähe.»

Pomraz noogutas:

«Ma nägin.»

«Neid peaks ründama metsast kahelt poolt korraga! Mis sa arvad, kas varsti jõuavad siia Rjazani ja Muromi vürstid?»

«Võib-olla homme. Nad ei kiirusta, röövivad ja põletavad teel...»

«Siis peaks täna öösel ründama! Kuni Tõša tagant saabub abi, kuni nad tõusevad mööda kallakut üles, lööme siin kõik malevlased maha. Mine, räägi Promzaga. Teist juhust võib-olla ei tule.»

Pomraz leidis oma äia Vanemate majast. Promza ei käinud enam oma tühjas majas, siin ta sõi ja ööbis.

«Kus su naised-lapsed on?» küsis ta väimeest emmates.

«Kõik on metsalinnustes. Jätsin neile ka mehi igaks juhuks, kui malevlased peaksid sinna minema. Kuid ei rjazanlased ega muromlased pole veel käinud seal, nad on teel siia. Kuule, Promza, ega sa vastu ole, kui me täna öösel teeme väljatungi. Botai on nõus.»

«Ammu oleks pidanud! Ma rääkisin talle seda, kuid ta kartis kaotada oma viimaseid mehi. Nüüd on meid palju ning pole mõtet kükitada tõkete taga.»

Kohe kui pimedaks läks ja malevlased vakka jäid, viis Pomraz ühelt poolt ja Botai teiselt oma sõjamehed metsa, märkamatuult, täielikus vaikuses hiilisid nad malevlaste juurde ning langesid neile peale. Nad ei lasknud minema neljast või viiest sajast ainsatki...

Hommikul tulid peavärvate juurde kõigi vürstide – Vladimiri, Rjazani ja Muromi – malevad. Nad ladusid ümber palkide põhku

ja panid põlema. Kuid põhk põles ära ja vanad palgid tuld külge ei võtnud. Ja siis tormasid malevlased end hüüetega ergutades redelitega müüridele. Kuid kaitsjad heitsid redelid koos meestega kallakust alla ning puistasid ründajad noolterahega üle. Malevlastel õnnestus laiali kiskuda tõke peavärvate juures ning nad hakkasid rammima värvaid, kuid need ei andnud järele. Alles öhtul läksid vürstide mehed linnuse juurest minema, jättes maha sadu surnukehi.

Kui palju kordi olid kaitsjad meenutanud hea sõnaga oma in-jazori Purgazi: raske olnuks valida paremat kohta linnusele! Vaenlane ei saanud seda piirata, kartmata sattuda ise metsa tõkkevallide lõksu. Ühest küljest rünnakut tagasi lüüa oli palju lihtsam.

Öise väljatungi õnnestumisest erutatutena ei suutnud Botai ja Pomraz hoiduda seda kordamast.

«Arvan, vanamehed, et sel öösel ongi vaja rünnata,» toetas neid Promza. «Meie mehed tõkkevallide juures on ära külmunud, malevlaed aga said täna kõva nahatäie, magavad kui surnud. Arvan, et paljud lähevad külasse sooja.»

«Õigust räägid, Promza,» toetas Pomraz äia. «Meie omad tõkkevallide ääres on päris laisaks läinud. Mida arvad, Botai?»

«Laisaks jah,» nõustus Botai. «Ootame, kuni malevlased vakka jäävad. Siis läheme. Arvan, et esimese kukelaulu ajal.»

Müürilt oli hästi näha, kuidas malevlased laskusid mööda kallakut alla Tõša jääle ning läksid küla poole, jättes peavärvate juurde valvesalga. Süttisid lökked, mis valgustasid nende ääres magavaid mehi ja lõkete vahel kõndivate ärkvel vahimeeste tumedaid kogusid. Siis aga hakkasid ka vahimehed istuma kustuvate lõkete lähedusse, unustades hagu lisada tulle. Vaikus laskus linna kohale ning kõik kuulsid selles pingelises vaikusel kauget kukelaulu. Botai ja Pomrazi mehed tulid nagu eilegi ühel ajal tõkete tagant välja ning tormasid mitmest küljest lõkete juurde. Kuid vahimehed nähtavasti ei tukkunud. Kuulnud jalgade rasket trampimist, hakkasid nad hüüdma ning magajaid äratama. Kuid oli hilja. Palju malevlasi jäi samasse maha, ülejäänud tormasid mööda kallakut alla ning jääle jõudes jooksid küla poole. Tõša juures peatas Botai oma mehi, kuid kuumaks köetud Pomraz jätkas põgenejate tagaajamist. Ta ajas neid oma väikese salgaga taga kuni saluservani küla juures. Ja alles nüüd, nähes, et Botai ei toeta teda, pööras tagasi.

«Miks sa pidama jäid?» heitis Pomraz Botaile ette, kui oli talle linnamüüri juures järele jõudnud. «Me oleksime nad kõik maha löönud.»

«Ära ägestu,» rahustas teda Botai. «Kas sul on meelest läinud, et seal on kolm malevat.»

«Nad ju kõik magasid!»

«Ärkamiseks poleks palju aega kulunud,» kordas Botai visalt. «Ja meid nad poleks juba põgenema lasknud. Aga nii me hoidsime mehed alles. Ja mis sest enam rääkida.»

Hommikul töid vürstid malevad taas rünnakule. See oli äge ja raevukas, kuid tulemusteta. Malevlastel õnnestus lõpuks süüdata põlema peavärvad, kuid kaitsjad tõkestasid läbipääsu palkidega ega lasknud linna ainsatki sõjameest.

Veel kahel päeval saatsid vürstid oma malevaid linna peale, kuid läksid midagi saavutamata tagasi üle Tõša jõe. Seal panid nad põlema kõik majad ja abihooned külas, kus nad olid elanud, süütasid reheplatsidel põlema peksmata viljavihud ja põhukuhjad. Oma tigidust vähesel määral rahuldanud, pöörasid vürstid oma malevad Muromi poole. Mordvalased liikusid neil kannul ning peatusid alles Muromi vastas Okaa paremal kaldal. Siit viis Pomraz oma sõjamehed koduküladesse, Botai aga pööras mööda Tõšat tagasi Uuslinna ning laskis sõjaväe laiali.

Tšeremšani jõest kuni Suurlinna müürideni laiusid läbimatud, metsikud laaned. Läbi nende liikusidki mongolid Bulgaari-
maa keskuse poole. Kuni nad trügisid läbi tihnikute ja padrikute, läksid ümber järvede ja soode, murisid ja murisid bulgaarid ja mordvalased nende raevust pimedat ja nüri väge. Külmal ja tuulisel talvekuul peatusid mongolid enne Suurlinna ning sättisid end talvitama, nende jõud oli otsakorral. Khaani ja injazori räsitud ja väsinud väed polnud samuti enam võimelised edasisteks taplusteks. Lahingutes ja kokkupõrgetes olid mordvalased võtnud palju hobuseid ning nüüd polnud koju pöördunud Purgazi sõjaväel enam jalamehi. Haavatud ja tapetud olid asetatud saanidesse: vähesed saavad maetud perekonnakalmistule.

Kui mordva sõjavägi ületas Sura jõe, sai Purgaz teada vürstide rünnakust. Bulgaarimaale saadetud Tšakar ei leidnud injazori ei Suurlinnast ega maha jäänud võitlusväljadelt. Kuulnud tema maad tabanud hädast, käskis Purgaz kiirustada. Liiguti päeval ja öösel, peatuti vaid hobuste toitmiseks ning neile väikese puhkuse võimaldamiseks. Rüüstatud külasid teele ei jäänud, siia polnud vürsti omad jõudnud. Vähesed teadsid, mis on juhtunud Mordvamaa keskuses. Tõsi, mõni oli midagi kuulnud – et nagu oleksid vürstid tõepoolest püüdnud vallutada Uuslinna, kuid see polevat neil õnnestunud.

Ka need kuuldused lohutasid Purgazi. Tuleasemeid hakkas ta nägema siis, kui nad lähenesid Uuslinnale. Elanikud tulid juba nendesse tagasi ja kaevasid omale muldonne. Siin kuuliski Purgaz oma selja taga räägitavat kibedaid sõnu: läks kaitsma Bulgaarimaad, aga oma maa jättis rüüstata. Need sõnad kurvastasid teda, kuid ta jättis need tähelepanuta. Ta oli ikkagi hästi teinud, et kogus sõjaväe kaugematest sugukondadest, kuhu vürsti omad polnud jõudnud: neid külasid ei saanuks keegi kaitsta ning need jäid nüüd terveks. Läbi nende sugukondade minnes lasi Purgaz mehed koju ja mida lähemal Uuslinnale, seda väiksemaks jäi ta sõjavägi. Uuslinna sisenes ta läbi põletatud väravate väikese salgaga. Lasknud selle laiali, ratsutas Purgaz Vanemate maja juurde,

ronis vaevaliselt hobuse seljast maha, sidus selle vaia külge ning avas ukse. Purgaz poleks nagu kunagi siit lahkunud. Suitsu kibe lõhn kõditas ninasõõrmeid ning näpistas silmi. Ta vaatas terasemalt ning nägi sinakas suitsus Promzat ja tuttavaid vanamehi – otsekui midagi poleks muutunud.

«Purgaz!» alles nüüd oli Promza ära näinud, kes tuli majja. Ta hüppas laua tagant püsti, unustas oma aastad ja haigused, jooksis injazori juurde. «Sinuga on vist Suure Jumala õnnistus, et sa oled elusana ja nähtavasti tervena tagasi tulnud.»

«Tervena, Promza, tervena jah. Paljud noored said surma, aga mind, vana, ei võtnud mõök ega nool. Rahu teile, vanad!» Purgaz kummardas.

Vanamehed tõusid püsti, kummardasid ja ümbritsesid oma injazori:

«Rahu ka sulle, Purgaz! Kas jõudsid õnnelikult pärale?»

«Kõike juhtus,» Purgaz liikus kangetel jalgadel pingi juurde ja istus. Naljatas nukralt: «Sõitsin nagu hobusel, aga jalad ei paindu. Noh, jutustage. Nägin, et väravaid ei suudetud alles hoida.»

«See-eest on pead alles,» naeris Promza ning ajas kohe näolt naeratuse minema. «Aga üldiselt on pahasti, injazor...»

«Mis siis?»

«Vürstid rüüstasid poole maast ära. ühisaidad on tühjad. Millega me hakkame rahvast toitma?»

«Ära muretse, leiame vilja,» Purgaz vaatas vanameeste poole. «Pool maast on ära rüüstatud, nagu sa ütled? Järelikult teine poole on rüüstamata! Saatke mehi Injuši ja teiste kaugemate sugukondade juurde vilja koguma. Kas Pomrazi küladeni vürstid jõudsid?»

«Ei, sinna ei jõudnud.»

«Saatke tema juurde. Mis te passite? Kas Botai on elus?»

«Elus küll,» langetas Promza pilgu, «kuid enam ei tõuse. Sõjaretked ja taplused pole enam tema jaoks, üsna vanaks jäänud.»

«Kas meie omi on palju hukkunud?»

«Taplustes hukkusid vähesed. Paljusid tapeti kodudes või viidi vangi. Ei tahtnud oma kodust ära minna, arvasid, et läheb mööda. Ei läinud...»

Purgaz näperdas mõtlikult oma halli habet ning Promza pani tähele, kuidas käsi värises. Ka Purgaz vananes. Aeg läheb! Promza ohkas ning puudutas teda õlast: «Läheksid õige puhkama, injazor. Pole vist ka Rušat veel näinud?»

«Pole näinud,» kordas Purgaz nagu unes ja tuli siis teadvusele. «Saada kohe täna vilja kogujad välja. Kuuled, Promza? Inimestel ei ole maju, las olla vähemalt leiba.»

Tügai jutustas emale, kuidas nad olid mongolite vastu sõdinud, kuidas kõlisesid mõõgad ja lendasid nooled. Ruša ahhetas ja vajutas hirmunult käe suule. Uks avanes ja sisse tuli Purgaz. Ruša jooksis talle vastu, kallistas ja hakkas nutma.

«Jälle nutad?» torises Purgaz naljaks. «Olen ju elus, peaksid rõõmustama.»

«Rõõmustangi... Rõõmustan, et sa oled elus, Purgaz,» naeratas naine läbi pisarate. «Kuidas ma küll igatsesin teie järele. Tügai jutustas, mis kannatusi te seal talusite. Hirmus! Ka meie värisesime siin hirmu pärast, kui vürstid ronisid müüridele...»

«Ja kus sina olid sel ajal?»

«Kus ma pidin olema? Kodus olin. Promza tahtis mind saata Pjana jõeale, aga ega ma läinud!»

«Asjata küll.»

«Aga miks ma pidin ära minema? Kui ka sina oleksid siin olnud, oleksin ma sinu juurde jäänud.»

Purgaz raputas naeratades pead:

«Naine, sa oledki naine...»

«Õige, Purgaz. Minu asi on hoolitseda meeste eest. Istuge lauda, kohe toidan teid.»

Purgaz võttis riided seljast, loputas käsi kausis ja läks laua äärde, jälgides, kuidas Tügai tammub ega julge istuda.»

«Miks sa paigal ei püsi?»

«Isa, vürstid võisid jõuda ka vene külani?»

«Muidugi võisid.»

«Siis pean kohe sinna sõitma. Pean teadma, mis on Jelenaga.»

«Ära kiirusta, homme lähed. Saadan Azari koos sinuga.»

Tügai sõi paar suutäit, hüppas lauast püsti ja jooksis Azari juurde. Azarile oli juba räägitud Ordati küla rüüstamisest ning ta ei teadnud, mis on saanud emast ja isast, kas nad on elus.

«Homme sõidame ja saame teada. Ära ahasta enne aega,» lohutas teda Tügai.

«Kui Ordat on maha põletatud, kust me hakkame otsima?»

«Azar, aga mis siis, kui ka vene küla on maha põletatud?»

«Miks mitte? Kust malevlased läbi läksid, sinna ei jäänud midagi alles.»

«Aga Jelena?» hüüatas Tügai ahastades.

«Jelena on noor, neiusid ja noori naisi maha ei tapeta, neid võetakse vangi.»

Tügai kivistus. Ta ei mäletanud, kuidas jõudis koju, ta hakkas otsekui sonides reisikotti kokku panema. Peab kohe sõitma, kohe, kohe...

Isa ja ema olid juba pikali heitnud. Ruša kuulis poja sebimist ning küsis:

«Miks sa magama ei heida, Tügai? Mis sa kolistad mööda maja?»

«Maga, ema, maga... Ma sõidan... Azar ütles, et vene küla põletati ka maha ja Jelena võidi vangi võtta. Ma lähen otsima...»

«Ma ütlesin, et sõidad homme,» kõlas vaikuses isa hääl.

«Kuidas ma kannatan homseni?» karjatas Tügai.

«Kannatad, kui ma võtan nahkrihma,» läks Purgaz kurjaks. «Käitunud nagu poisike. Kui Jelena on kodus, ei kao ta kuhugi, aga kui ta võeti vangiks, siis ei aita mingi kiirustamine.»

Tügai oigas tasakesi ning vajus lavatsile. Kuigi poeg oli koos isaga mongolite vastu sõdinud, ei tähendanud see midagi. Ta võttis riided seljast ja heitis pikali. Alles nüüd sai ta aru, kui väsinud ta oli. Meenus, et viimastel päevadel oli saanud magada vaid tücati, sedagi sadulas. Uni sai tast kiiresti jagu ning ta jäi vakka.

Hommikul läksid Tügai, Azar ja veel mõned noormehed, kellele olid vanemad Ordati külla jäänud, teele. Terve päeva jooksul ei tehtud ainsatki peatust ning juba õhtuks jõuti tuleasemele, kus kunagi oli seisnud suur küla. Tügai ei näinud ainsatki terveks jäänud maja, ka õuehooned ja rehed olid maha põletatud. Tulnud

Onekei endise maja juures hobuselt maha, astus Azar mõned sammud ning sattus muldonni otsa. Ta hüüdis Tügaid ja nad läksid sisse. Näkku paiskus soe läppunud õhk. Peeru tuhmis valguses nägi Azar isa kühmus kuju.

«Isa, elus!» ja uurides nägi ta naiste seas ka ema. «Ka sina, ema oled elus! Suur Jumal on teid hoidnud!»

«Ainult seda saab öelda, et ta meid on hoidnud,» Onekei embas poega. «Aga rohkemat ei jäänud midagi. Hobused ja kogu kari aeti ära. Vilja, mida me pekstagi ei jõudnud, panid need elajad põlema. Süüa pole midagi. Hea veel, et muldonn on jäänud, istume lastega vähemasti soojas, asi seegi.»

«Ära muretse, isa, kevadeks ehitame uue maja. Peaasi, et elus olete.» Azar aina rõõmustas vaheldumisi isa ja ema vaadates. «Hobuseid tõin ma Bulgaarimaalt. Paar jätan endale, kolm ruuna toon siia.»

«Te siis võitsite mongoleid, et nendelt hobused ära võtsite?»

«Ei tea, isa, kas võitsime või mitte... Peatasime nad, Suurlinnani ei lasknud.»

Onekei vaatas poega vesistavate silmadega:

«Kui keegi oleks vürsti mehi peatanud, oleks meil küllap parem. Näed, mis Ordatiga on tehtud...»

«Nägin, isa,» ohkas Azar.

«Kaks korda on meid siin juba maha põletatud. Ei jõua veel valmis ehitada, kui panevad põlema, ehitame ja jälle panevad põlema! Ei, poeg, arvan, et enam ei tasu ehitada, jäämegi muldonni elama. Seda põlema ei panda...» Onekei vaikus pisut ja siis meenus talle: «Aga kas tõite ka sööta oma hobuste jaoks? Meilt ei leia ju heinatuttigi.»

«Võtsime pisut kaera. Las hobused jahtuvad, pärast söödame.»

«Puistaksite ehk ka meile pisut kaera,» palus arglikult Onekei noorim naine. «Kuivataksime seda, tambiksime puruks ja küpsetaksime lapsukestele kooki...»

«Praegu käime metsas, otsime lume alt tammetõrusid ja seda söömegi,» selgitas ema Azarile.

«Mida te palute?» heitis Onekei naistele ette. «Hobuseid ei saa söötmata jätta.»

Kuid Azar noogutas Tügaile ning nad läksid muldonnist välja.

«Ühest märsist hobustele jätkub. Ka sööki on meil ülearu.»

«Anname ära, Azar, mis siin rääkida...»

Nad läksid tagasi muldonni, jätsid märsi ukse juurde, aga söögikraami oma kottidest puistasid lauale.

Onekei naeratas nukralt:

«Tegitegi meile palvuse päeva.»

Nii vanad kui ka noored kogunesid laua juurde ning vaatasid võlutud silmi ootamatut külakostil. Onekei vanim naine jagas toidu kõigile võrdselt. Azarile ja Tügaile pani rohkem. Kuid Tügai ei suutnud süüa, nähes väikeste näljaseid silmi ning nihutas oma osa eemale.

«Ütle, onu Onekei, kas tead, mis on saanud vene külast?» küsis ta.

«Mis ikka. Pandi ka põlema. Siin on ümberringi kõik maha põletatud, midagi pole alles jäetud. Räägitakse, et paljud ruzid läksid siit juba varem minema.»

«Kuhu nad läksid?»

«Seda teab vist ainult Suur Jumal,» ohkas Onekei. «Küllap läksid otsima rahulikumat paika. Aga kus niisugune asub?»

Tügai ohkas vaikselt – kõik polnud veel kadunud. Kui ruzid läksid külast minema varem, siis ei hakanud ka Jelena isa vürste ootama. Peab otsima. Ja vahest tulid venelased juba tagasi – peab ju uuesti majad üles ehitama.

«Kus teie olite, kui vürsti mehed tulid?» küsis ta Onekeilt.

«Peitsime end metsalinnuses tõkkevalli taga. Malevlased püüdsid rünnata, aga me lasime nooltega tõkke tagant ja nad kartsid sügavamale metsa tulla.»

«Nii võitlesime ka meie mongolitega,» lausus Azar. «Mets oli neile hukatus – me ei lasknud enam kedagi tagasi.»

Ning Azar ja Tügai hakkasid jutustama, kuidas nad rappisid mongoleid ja kuidas mongolid raputasid neid.

Tügai äratas varavalges Azari ning nad läksid teele. Nad sõitsid vaikides, igaüks mõtles oma mõtteid. Azari kurvastas isa pere, kes oli jäänud ilma leiva ja peavarjuta. Kas nad venitavad kevadeni välja, kas elavad näljase talve üle?... Tügai kujutas enesele ette pilte, üks hirmsam kui teine – kord nägi Jelenat koos lapsega vangis, kord teadmata kus põlismetsas muldonnis. Kuid ta ei suutnud

neid näha tapetute või põletatute seas. Selline asi ei mahtunud talle pähe.

Vene küla kohale olid jäänud vaid harvad mustad sambad. Nad sõitsid selle koha peale, kus oli kunagi seisnud Boris ruzi maja ning Tügai tuli hobuse seljast maha. Ta kõndis ümber tukkide ja tuhahunnikute ja nägi äkki suurt kõhna koera, kes tuli longuspäi tema juurde ning surus end vastu jalgu.

«Azar,» hüüatas Tügai. «Kui koer on siin, siis tähendab, et kusa­gil läheduses peab olema ka pererahvas.»

«Koer võib pererahvast ka maha jääda. Sõidame edasi.»

Endise küla serval kohtasid nad vanameest, kes ütles, et siia on jäänud vaid viis peret. Nad elavad salus muldonnides.

«Näed, seal teiselpool jõge,» osutas vanamees käega. «Kuid Boris Peteripoe­ga seal ei ole. Nad sõitsid koos teistega ära.»

«Aga kas teie külast võeti keegi vangi?» küsis Tügai.

«Ei,» naeratas vanamees hambutu suuga. «Me läksime varem ära, siia ei jäänud kedagi.»

«Ja kuhu ülejäänud sõitsid?»

«Läksid uut kohta otsima,» matsutas vanamees suuga. «Mis elu siin on. Midagi pole alles.»

«Ja miks teie ära ei sõitnud?»

«Ilma hobuseta, noormees, kaugele ei sõida. Ära sõitsid need, kellel oli hobune.»

Sõbrad jätsid vanamehega hüvasti ja pöörasid tagasi Ordati. Koer sörkis nende järel.

«Nüüd jääb sul üle vaid oodata,» rahustas Azar Tügaid. «Jelena isa tuleb kindlasti käima Uuslinna, kus ta ka poleks.»

«Peaks tulema,» noogutas Tügai. Nüüd oli ta kindel, et varem või hiljem leiab ta oma Jelena üles. Nad ei saanud kaugele minna ning jäi üle oodata, nagu oli öelnud Azar. Aga mis elu see oli! Tügai ei suutnud mõista, mis jõud lahutab teda naisest. Kuidagi ei õnnestu koos olla – ikka keegi kiilub end vahele!

Ordati jäädi vähekeseks ajaks. Azar lubas tuua isale Uuslinnast vilja ning ajada siia hobused.

«Millega ma neid siin söödan? Jäta hobused esialgu enda juurde,» Onekei huuled värisesid, «räägi Purgazile kõigest, mida sa

siin nägid. Rahvas ei ole temaga rahul. Nad ütlevad, et vilja kogutakse igal sügisel, miks siis häda ajal ei toetata?»

«Sõjavägi sõi kõik tagavarad ära, isa. Uuslinna aidad on tühjad, Purgazil pole kusagilt vilja võtta.»

«Peab mõtlema,» ei rahunenud Onekei. «Bulgaarimaal teid toideti, te ju aitasite neid.»

«Muidugi toideti... Kuid võtsime ka ise kaasa. Hästi, isa, ma ütlen sinu sõnad Purgazile edasi, vahest ta mõtlebki midagi välja.»

Vähe rõomustav oli sõprade tagasitee. Näljased hobused lonkisid vaevu – ühtegi külla ei olnud jäänud põhututtigi. Need, kellel oli õnnestunud alles hoida loomi, toitsid neid puuokstega ja möödunud aastase närtsinud rohuga, mida kaevasid lume alt välja.

Uuslinna jõuti juba tähistava all. Kuulnud ukse kriuksatust, tõusis Ruša üles:

«Kuidas läks, poja?»

Vastuse asemel läks Tügai laua juurde, istus pingile, langetas pea ning hakkas nutma. Pisarad, mida ta oli Azari nähes tagasi hoidnud, kartuses oma nõrkust näidata, purskusid nüüd äkki silmist ja ta ei suutnud neid tagasi hoida.

«Mis juhtus?» Ruša istus ta kõrvale pingi peale ning püüdis talle silma vaadata.

«Jäta ta,» hakkas torisema Purgaz voodist. «Las nutab ennast tühjaks... Nagu väike laps! Kas mehele sobib tõnnida suure häälega?»

Tügai rahunes ja jäi vakka. Ta ei teadnud, millest alustada oma kurba juttu. Silme ees seisis Jelena, ta nägi enda ees lapsukeste näljaseid silmi, külade musti ahervaremeid...

«Seal ei olnud Jelenat,» ütles ta vaikselt. «Ja keegi ei teadnud, kuhu nad olid sõitnud.»

«Rahune,» lohutas teda ema. «Räägi, mida nägid, keda kohtasid. Keegi ju ometi jäi külla?»

«Jäi... Ülejäänud sõitsid uut kohta otsima.»

Ruša ohkas ning läks koldesse tuld ergutama.

«Kui sõitsid ära, on järelikult elus.»

«Kui vangi ei sattunud, tulevad välja,» tegi Purgaz häält. «Mordvamaast kaugemale nad nagunii ei kao, järelikult ilmub isa varem või hiljem Uuslinna. Ole mees, küll leiame üles su Jelena.»

Isa kindel hääl rahustas Tügai täiesti maha. Ta loputas nägu külma veega ja istus laua äärde. Ema pani ta ette supikausi. Tügai sõi ahnelt põhjani ning küsis emalt:

«Kas sul eilset suppi pole jäänud?»

«Kas sa ei saanud kõhtu täis?» imestas Ruša. «Ja miks eilset?»

«Minuga tuli kaasa Boris ruzi koer. Peab teda toitma.»

«Kas koer oli külas?» küsis Purgaz.

«Jah, ta lonkis nende kunagise maja kohal.»

«Noh, kui koer ootas pererahvast,» ohkas Purgaz, «siis tähendab, et nad tulevad tagasi.»

Ruša kallaskallal supijäägi künasse, Tügai pudistas sisse pisut leiba ja viis välja koerale.

«Nüüd räägi, kuidas Onekeiga on,» palus isa, kui Tügai tagasi tuppa tuli.

«Pahasti. Kõik elavad muldonnis, toitu pole. Andsime neile kaera, mille olime võtnud kaasa hobuste jaoks. Alanud on nälg, isa.»

Purgaz niheles voodis, kuid midagi ei lausunud.

«Azar tahab homme viia neile vilja.»

«Kust Azaril see vili on?» küsis Purgaz.

«Ma ei pärinud seda, isa.»

Tügai võttis riided seljast ning heitis lavatsile. Purgaz tõusis üles, tatsas paljajalu kolde juurde, kus nõõri otsas rippus veeämber ja ammutas kopsikutäie. Ta jõi kaua ja ahnelt. Läks tagasi kohale ja istus vaikides asemel, vaadates silmi pilgutamata valgusti tuhmi leeki. Puhus siis ohates tule surnuks ja heitis pikali. Kuid vana injazor ei jäänud sel ööl veel kaua magama. Nälg oli haaranud mitte üksi Ordati küla, vaid pool Mordvamaad oli jäänud leivata ja kariloomadeta. Vürsti mehed olid kõik tulega maha põletanud...

Kuid Suure Jumala abiga elati üle ka see näljatalv. Ja kolme aasta pärast kerkisid tuhaasemetele uuesti majad, milles kuuldi laste nuttu ja naeru, tallidesse ja lautadesse siginesid taas kariloomad – ning inimeste elu jooksis jälle rahulikel rööbastel. Leskede silmad said kuivaks, langenud meeste asemele sirgus uus põlvkond. Samamoodi armuti, peeti pulmi, sünnitati lapsi. Kuid Tügai ei leidnudki oma õnne üles. Ta sõitis Mordvamaa risti ja põiki läbi, otsis seal läbi kõik mordva ja vene külad, kuid keegi ei osanud talle midagi öelda Boris ruzi, Peteri poja kohta. Ei, keegi ei teadnud sellist meest ega olnud kohanud oma elurajal. Ja kuhu ta kadus koos oma perega, teadis vist küll ainult Suur Jumal. Ja Suur Jumal vaikus, kui palju ka polnud Tügai temalt abi palunud. Ta palus ka vete jumalannat Vedjavat ja metsaema Virjavat ja viljakuse jumalannat Norovavat. Keegi ei aidanud Jelenat leida. Ta oli ahastuses ning ahastuse tõttu tõmbus endasse, hakkas vältima inimesi – läks Tõša kaldale, peitis end kõrge rohu sisse ning valas terve päeva oma kurbust vilespilli mängu. Ruša ja Purgaz ei teadnud poega vaadates, kuidas teda aidata.

«Peaks talle ikkagi naise võtma,» ohkas Ruša. «Millegi muuga ei oska aidata. Naise kõrvalt unustab ehk aja jooksul oma Jelena.»

«Kuidas sa võtad talle naise, kui ta kedagi näha ei taha?» oli Purgaz nõutu. Ta kahtles: «Ja naine teda vaevalt lohutab...»

«Rahuneb ehk maha, ei piina ennast enam. Kui ma teda vaatan, süda lõhkeb.»

Purgaz soovitas Rušale taas:

«Katsu temaga viimast korda rääkida. Ütle talle, lollile, et kõik naised on ühesugused. Ka mina armastasin nooruses. Aga kas ma piinasin end sel moel? Mõtlesin, et Mijanrast paremat neiu pole kogu ilmas. Aga kohtasin sind ja sa näisid parem olevat.»

«Kui teda poleks mehele antud, poleks ma eales sinu jaoks parim olnud,» solvus Ruša. «Oleksid saatnud mu ema juurde ja unustanud...»

Purgaz ei hakanud meenutama minevikku ja ammu unustatud. Kuid Ruša otsustas veel kord rääkida pojaga.

«Kuula, poeg, oma vana ema,» ütles ta. «Igal viljal on oma aeg. Talvel ei käida pähkleid korjamas, kevadel ei nopita õunu. Nii ka inimene. Tuleb aeg ja tal on vaja abielluda. Kas tõesti tahad oodata, kuni sul habe kasvab ja halliks läheb? Vanamehele pole naist tarvis. Naist on tarvis noorele. Meie isaga leiame sulle toreda neiu, teeme kosjakaubad ja usu mu sõna, sa hakkad teda samamoodi armastama. Usu mind, poeg, kõik neiu on ühtmoodi loodud. Vahe on ainult selles, et üks on kenakene, teine aga lihtsalt hea.»

«Kui palju võib mulle rääkida ühte ja sama,» kurvastas Tügai. «Peale Jelena pole mulle kedagi tarvis. Tema kasvatab meie last ja mina peaksin abielluma kellegi teisega? Mida sa räägid, ema? Ma leian ta nagunii üles!»

«Kust sa ta leiad, kui oled juba kahel korral läbi käinud kogu Mordvamaa?»

«Käin siis ka kolmandat korda!»

Sellega jutt lõppeski. Mõne päeva pärast saatis Purgaz Tügai koos Azariga viljaandamit koguma. Eelmistel aastatel koguti andamit tavaliselt talvel. Kuid sel aastal otsustas Purgaz kiirustada. Selleks olid omad põhjused. Suvel pöördus khaan Ilham uuesti tema poole abipalvega ning Purgaz ütles järsult ära. Ta ei tahtnud uuesti oma maad abituna jätta vürsti malevate meelevalda. Kui ta viib sõjaväe minema, ilmub siia kohe Olodimiri vürst. Mongolid aga võivad siia veel mitte jõuda ja mida neil tehagi tema vaesel metsade maal? Kuid see oli nõrk lohutus – ta oli ise näinud, et mongolid on nagu lained Suurel veel, nad pühivad kõik maha oma teel. Kes teab, kas ei kavatse nad tulla talvel, kui jõed ja sood on jääs? Seepärast ta kiirustaski vilja kogumisega, Sura suudmesse aga saatis vaatlejaid. Varsti teatati talle, et mongolid on siiski vallutanud Suurlinna. Ja pisut hiljem ratsutasid tema juurde taas khaani käskjalad. Ilham teatas, et ta on läinud oma sõjaväe jäänustega kaugele kesköö poole ja kui Purgaz teda nüüd ei aita, siis samasugune karistus saab osaliseks ka tema maale. Seda oli Purgaz juba kuulnud. Kuid just nüüd, kus mongolid olid lähedal, ei saanud ta oma maalt ära minna ning jätta see vaenlase rüüstata. Khaani virgatsid pööritasid silmi ja langesid Purgazi ette põlvili, paludes abi võitluses stepirahva lõputute vägede vastu, kes on kogu maa üle ujutanud. Kuid see kinnitas veel kord Purgazi

mõtet, et sõjaväge ei tohi Mordvamaalt ära viia. Kaskjalad sõitsid tühjalt tagasi.

Tügai ja Azar kogusid viljaandamit oma sugukonnalt. Inimesed andsid vilja ära vastumeelselt. Paljudel oli vili veel peksmata ning seisid vihkudena reheplatsil. Sõbrad pidid ootama viljapeksu, seepärast oli neil igas külas palju vaba aega. Tügai läks kaugemale metsa ning võttis välja oma vilespilli.

«Kui Jelena poleks ära kadunud, poleks sa eales õppinud nii hästi mängima,» tegi Azar tema kulul nalja.

«Oleksin ikka õppinud, Jelenale meeldis laulda.»

«Vilespilli mängis hästi mu sõber Tšapai,» meenutas Azar.

«Tema mind õpetaski.»

«Tore poiss oli. Seepärast ei suudagi lesk teda unustada, seni-ajani hoiab tema mälestust.»

«Ei, Azar, ta lootis, et sina võtad ta ja ootas...»

«Kas sellepärast? Tal polnud kellelegi minna – meievanuseid jäi vähe järele...»

Sõjaretkete ja tapluste haavad oleksid nagu juba armistunud, kuid neid ei võinud ikka veel puudutada – valus oli iga puudutus.

Tügai ja Azar tulid Uuslinna tagasi alles esimeste külmadega. Sõidul mööda külasid hajutas Tügai oma kurbust ning naeratus ilmus jälle ta näole. Ruša märkas seda kohe ning hakkas jälle rääkima naisevõtust. Ta pidas juba silmas üht neiut Injuši sugukonnast – too oli ilus, suurte siniste silmadega ja ruuge patsiga. Ruša nägi temas isegi teatavat sarnasust Jelenaga ning oli kindel, et ta meeldib Tügaile. Kaua kiitis ta pojale oma väljavalitut ja kui ta oli kõik sõnad ära kulutanud, hakkas Tügai naerma:

«Sa, ema, oled nii püüdlik, nagu oleks sulle endale naist vaja!»

«Mulle on miniat vaja, poeg. Lapselapsi on vaja. Küllalt olen üksinda istunud.»

«Sul on juba ammu olemas minia ning lapselaps, need tuleb vaid üles leida ning koju tuua.»

«Aga võib-olla neid pole ammu enam olemas... Aga see tütarlaps on siinsamas lähedal, teda ei ole tarvis otsida!»

Ja et teha emale rõõmu, nõustus Tügai neiu nägema. Ta oli ka ise uudishimulik: kas ta on tõesti Jelena sarnane? Kas võib maailmas leiduda kahte tütarlast, kes on teineteise sarnased?

Ei, ema valitud neiu ei meeldinud talle: lai ümmargune nägu nagu pannkook ja valged kulmud polnud peaaegu nähtavad ta la-medal laubal. Kui miski meenutas Jelenat, siis vaid paks ja pikk ruuge pats. Kuid talle polnud tarvis Jelenale sarnanevat neiu, vaid Jelenat ennast! Ning ta lausus emale:

«Ei, tee mis tahes, seda tüdrukut ma naiseks ei võta. Hakkan Jelenat otsima...»

«Eks abiellu siis, kuidas tahad ja kellega tahad!» kihvatas endast välja viidud Ruša. «Rohkem ma sulle pruute otsima ei hakka. Ükski neiu sulle ei kõlba! Ei tea küll, mida sa leidsid selles Jelenas? Teda ju pole, on jäänud vaid nimi!»

Tügai ei vastanud emale midagi. Ta tõmbus jälle endasse ning tekitas kodus pikkadel talveõhtutel nukrust oma pillimänguga. Ta sõbrale Sõrezile võeti naine ja rohkem keegi enam ta juures ei käinud.

Neljandal aastal kogunesid Mordvamaa rahuliku elu peale jälle tumedad pilved. Sura suudmest saabusid ärevad teated mongolitest: kohe, kui kevadine maa oli kuivanud, hakkasid nad kogu hordiga liikuma Bulgaarimaalt päikeseloojangu suunas. Kullerid teatasid, et nad lähenevad juba Surale, ületavad selle täna-homme ning sisenevad Mordvamaale. Nende surve all taganeb väike osa Bulgaari sõjaväest, mis ei jõudnud ära minna koos khaaniga kesköö suunda.

Purgaz teatas kiiresti sõjaväe kogumisest ning saatis mehed laiali käsuga, et igast majapidamisest tuleksid kaks meest. Ta käskis hoiatada ka kaugeid muretuid sugukondi, kelleni vürstid kunagi ei jõudnud, et nad varakult varjuksid metsadesse ja viiks endaga kaasa vilja ning ajaksid ära kariloomad.

Kuni Purgaz kogus sõjaväge, ületasid mongolid Sura ning sisenesid Mordvamaale. Purgaz ei võinud teada, kuhu nad edasi lähevad – kas Uuslinna vastu või pööravad Injuši sugukonna poole. Kuid hord jagunes ootamatult kahte ossa, üks neist läks läbi Injuši sugukonna, teine pööras Pureiša sugukonna poole. Ja Purgaz mõistis, et hordile vastu astuda oleks meeletus. Ta saatis kohe hoiatama Pomrazi, et ta peidaks inimesed metsalinnustesse.

Ja kui Purgaz ei suutnud peatada seda metsikut pealetungi, tegi ta kõik selleks, et neid tagasi hoida ning anda inimestele võimalus varjuda kesk metsi ja soid. Ta hoidis oma väge metsas ning õistes väljatungides ründas vaenlase tohutuid voore, purustas ta maha jäävaid salku ning mongolid olid sunnitud ikka ja jälle pöörama tagasi oma tuhatkondi.

Bulgaaride mongolite eest taganev sõjaväeosa ühines kohe mordvalastega, kuid mordva vägi ei saanud sellest tugevamaks. Bulgaarid jutustasid Purgazile, kuidas oli Suurlinn maha põletatud ja lõpuni purustatud ning keelitasid veelgi Purgazi, et varsti kogub khaan kesköö kandis uue sõjaväe ning ründab mongoleid, kes on jäänud Bulgaarimaale. Kuid seda ei suutnud Purgaz enam uskuda - nähes ja hinnates mongoli hordi jõudu.

Kui Purgazile kanti ette, et mongolid lähenevad Uuslinnale, käskis ta Azaril neist ette jõuda ning aidata linna omadele rutem kolida naistel ja lastel metsalinnustesse ning viia sinna kogu vili. Ta tahtis koos Azariga saata ka Tügaid, kuid too palus isa, et ta jäetaks sõjaväe juurde: tal oli tekkinud soov rünnata sajakonna mehega mõnd mongoli voori. Azaril tuli see alati hästi välja ning ta vabastas juba hulga vangi võetud noori mehi ja naisi. Tügai lootis ikka veel, et äkki on nende hulgas ka Jelena!

«Tahan sind saata seepärast,» veenis Purgaz poega, «et sa aitaksid veenda ema, et ta läheks ära Uuslinnast. Azari ta võib-olla ei kuula.»

«Kas sa arvad, et nad vallutavad Uuslinna?»

«Nad vallutasid ju Suurlinna. Me ei suuda neile isegi vastu hakata.»

«Kuid me peksame neid ju päris hästi ka metsast,» ja et ennast ergutada, kortsutas Tügai otsustavalt kulmu. «Isa, käsi mul täna öösel teha väljasööst!»

«Sa oled liiga noor, Tügai, ja kogenematu,» jahutas Purgaz ta indu, kuid mõelnud pisut, tõmbus tagasi: «Olgu, luban sul välja-sööstu korraldada, kuid saadan koos teiega kellegi kogenenuma.»

«Isa, saada sadakonna ülemana mind!» palus Tügai.

«Vaata, kui sõjakas sa oled... Ära väga kargle, hoia ennast,» Purgaz haaras poega õlast ning pitsitas seda oma tugevate sõrmedega, «jälle pole sa nahkturvist selga pannud?»

«Sellega on ebamugav... Istud hobuse seljas, nagu oleksid sadula külge kinni seotud.»

«Pane kohe selga!» käsutas Purgaz.

«Panen», lubas Tügai. «Panen enne väljasööstu.»

Mongoleid oli hea rünnata metsast pimedatel, vihmastel öödel. Too täherikas öö oli väljasööstu jaoks ebaõnnestunud ning seepärast otsustas ratsanike sadakond rünnata hordi saba, kus oli rohkem voorilisi ja vähem valvemeeskonda. Tügai ratsutas ees ning võttis kohe juhtimise üle isa poolt määratud sadakonna ülemalt. Too ei hakanud injazori pojaga vaidlema – las lahutab meelt. Ratsutati kaua ning alles hulk aega pärast keskööd otsustati minna metsaservale. Ettevaatlikult läbi põõsaste tungides jõudsid nad suure välja juurde, kus põlesid väsinult mõned lõkkes. Lähemal metsale sõid tõenäoliselt noorel külvil kammitsetud hobused. Vankritest, veokitest ja arbaadest moodustatud ringi keskel magasid läbisegi inimesed. «Vangid,» mõtles Tügai ning vaatas veel kord tähelepanelikult üle lõkkes. Nende ääres oli hoopis vähe mehi ning otsustanud, et need on vahimehed, keda pole raske hävitada, pani Tügai ette rünnata.

«Peaks saatma kellegi vaatama, kas need ikka on vangid,» soovitas ettevaatlik ja kogunud sadakonna ülem.

«Kui saadame mehi, äratame koerad üles ja ajame kogu voori jalule,» vaidles Tümai.

«Aga ronida teadmata kuhu ka ei tohi,» jäi sotnik endale kindlaks.

«Kuidas teadmata kuhu. Kas sa ei näe, et see on kogu nende valve? Jagame sadakonna kaheks ja ründame mõlemalt poolt.»

Sadakonna ülem kehtitas õlgu ega hakanud taas vaidlema injazori pojaga, kuigi ei olnud temaga nõus. Sadakond jagunes kaheks ning täielikus vaikuses hakati aeglaselt lähenema lõketele. Kui nad olid juba üsna lähedal, vaatas Tügai lähemalt magajaid ning nägi, et need on mongoli sõjamehed. Kõik oli ühe hetkega muutunud. Ühekorraga hakkasid koerad haukuma ning tormasid ratsanike poole, mongolid aga nagu polekski maganud, jooksid kohe hobuste juurde. Ründajad ei jõudnud arugi saada, kui olid ise sisse piiratud. Tügai sai aru, et oli mehi lõksu meelitanud, tee tagasi metsa oli ära lõigatud.

«Minu järel! Väljale!» hüüdis ta meeleheites ning piitsutas hobust. Vaid mõnikümmend meest rebisid end mongolitest lahti, ki-

hutasid üle välja ning varjusid metsa. Sügaval tihnikus hakkasid nad ülejäänuid ootama, kuid kedagi ei tulnud. Mordvalased kaotasid selles väljasööstus nelikümmend meest. Tagasi ei tulnud ka ettevaatlik sadakonna ülem.

«Mida me teeme?» küsiti Tügailt.

«Läheme kaugemale,» sai ta üksnes vastata. «Kui valgeks läheb, hakatakse meid otsima... Hommikul pöördume omade juurde.»

Nad sõitsid rõhuvas vaikuses ning mitmed sõjamehed sõimasid endamisi injazori poega inimeste mõttetu hävingu pärast. Näinud puutüvede vahelt roosakat valgust, pöörasid nad selle poole ning sattusid uuesti mongolite otsa. Onneks neid ei märgatud ning nad sisenesid uuesti sügavamale metsa. Kuni koiduni ekslesid nad pimedas ning ühtelugu sattusid väludele, kus olid mongolite laagrid. Hommikul pöörasid nad hobused päikesetõusu poole ning ratsutanud pisut maad, jätsid siis päikese paremale käele, et rutem jõuda oma sõjaväe juurde, nagu Tügai arvas. Hordi voorini läksid nad ühe ööga, tagasiteeks kulus kolm ööd ja päeva. Purgaz oli raevu pärast endast väljas ning et mitte plahvatada, käskis Tügail silme ette mitte sattuda.

Purgazile kanti ette, et mordva külla Sura kaldal on mongolid kogunud peaaegu tuhat vangi, keda nähtavasti kavatseti ajada päikesetõusu poole. Hea oleks neid vabastada. Mongolid ei võta vangi vanamehi, noored aga on vajalikud sõjaväe jaoks. Ja nende valvaid ei olnud kuigi palju, kõigest kolm-nelisada. Purgaz mõtles järele. Kui sinna saata mehi, siis mitte alla kümne sadakonna. Aga kas nad oskavad minna Surani märkamatu... Ta kutsus enda juurde Akai. Koos kauge sugukonna peaga oli ta käinud Bulgaari maal, tundis teda tapluste ja sõjakäikude järgi ning usaldas teda enam kui kedagi teist. Pealegi tundis Akai seal hästi kõiki metsi ja külasid. Ta ehk pääseks läbi.

Akai mõistis kohe Purgazi ning nõustus – vangid tuli vabastada.

«Kas sulle piisab kümnest sadakonnast, Akai?» küsis Purgaz. «Rohkem ma anda ei saa. Ja nii oleks ka läbi pääseda kergem.»

«Arvan, et piisab, injazor,» sirutas terve ja tugev Akai õlgu. «Oleksid vaid usaldusväärsed sõjamehed.»

«Vali ise mehed ja mine juba täna öösel teele.»

Purgaz kutsus enda juurde Tügai:

«Mine Akai juurde ja palu ennast kaasa võtta. Kui ta on nõus, siis mine. Õpid mitte üksi kaotama mehi, vaid ka leidma neid.»

Akai valis mehi oma sugukonnast, kuid ei öelnud ka teistele ära, kui need olid noored ja julged sõjamehed. Ta võttis kaasa ka Tügai ja Sõrezi, kes ei tahtnud sõbrast maha jääda.

Akai tuhatkonnal oli tarvis läbida üle saja versta mööda metsi. Vaid ühe sadakonna võttis ta kaasa ratsanikke, ülejäänud olid jalamehed. Akai viis oma salka läbi metsade öösiti ning vältis külasid ning välusid. Mongolid ei pannud külasid põlema, üksnes röövisid neid, viisid ära kariloomad ning noori mehi ja naisi võtsid vangideks. Surani liikus salk kolme ööga. Vana mordvalane, teejuht, kes nad oli siia juhatanud, näitas kätte küla, kus olid vangid, ning lahkus salga juurest. Akai peitis mehed metsa, ise hiilis koos kolme sõjamehega küla juurde ning varjus ühe eraldi seisva heinaküüni katuse alla. Akai nägi, et vange valvavad vanad mongolid ja naised kolmes rehealuses. Sõjamehed magasid hoovides, külje all vilt ja peal kitlid. Majadest väljus hulk mongoli naisi koos lastega. Nad süütasid lõkke suurte mustade katelde alla ning hakkasid liha keetma. Küla taga luhal sõi suur hobusekari ning Akai arvestas, et võiks ära ajada ka hobused ning anda need jalameestele. Rännata oleks õige enne koitu, kui sõjamehed magavad raskemalt ning kohal on vaid pooluline valve. Vabastatud vangid aitavad tal asja lõpule viia.

Kui Akai tagasi läks, sai ta teada, et Tügai oli võtnud endaga kaasa mõned sõjamehed ning läinud hobusekarja juurde. Näinud, et seda keegi ei valva, valisid nad kümme hobust välja ning tõid metsa. Kui Akai õhtuks tagasi salga juurde tuli, sõimas ta Tügail naha täis.

«Kuidas sa tohtisid!» raputas Akai piitsa. «Kui meid oleks nähtud? Me tulime inimesi vangist vabastama, aga mitte hobuseid ära ajama.»

«Ära riidle, Akai,» Tügai sai ka ise aru, et oli rumalasti käitunud. «Kuid seal polnud ühtegi karjust, vii või kogu kari ära. Ei suutnud hoiduda, oleme süüdi...»

«Ehh,» pahandas Akai. «Nagunii võtame hobused kaasa, kui mongolitega lõpetame. Aga mis tehtud, see tehtud...»

Õo möödus uneta ja kui vaevu hakkas värelema koit, viis Akai salga rehtede juurde. Kuid päris vaikselt vahimeestega toime ei tulnud. Naiste kiunumise ja vanameeste karjumise peale hakkasid kokku jooksma mongoli sõjamehed. Kuid mordvalasi oli palju rohkem ning lühikeses kokkupõrkes olid mongolid osalt tapetud, osalt hajutatud. Ratsameestest sadakonna kaitse all viidi vangid metsa. Akai jalamehed jooksid hobusekarja juurde, kuid luht oli juba tühi – mongolid olid jõudnud hobused ära ajada.

Metsa kohal süttis koit. Akai käskis majadest korjata kokku toitained, riided, sõjariistad ja kiiresti ära minna. Ehmunud mongolitarid hakkasid valjusti kisama, lapsed nutma, kuid mordvalased ei puudutanud neid ning karjed vaibusid ruttu.

Metsas lasi Akai jagada vabastatud meestele mongolitelt võetud sõjariistad ning lisas need oma salga hulka: viissada uut sõjameest – mordvalased, bulgaarid, venelased täiendasid tuhanepaalist salka. Jälitamist kartes kiirustas Akai oma väge võimalikult kaugele viia Surast mordva metsade sügavusse. Alles öhtul, kui inimesed hakkasid väsimusest kukkuma, lubas ta väikese puhkuse ning käskis paremini toita nälginud vange.

Öösel mindi edasi, Sura jäi maha kaugele vasakule. Hommikul jõudis eesmine sadakond metsaservale ning nägi avara välja keskel suurt küla. Akai saatis mehe vaatama, kas seal on mongoleid. Ei, mongolid polnud siia veel jõudnud, kuid pooled elanikud olid läinud ära metsa. Selles pooleldi maha jäetud külas peataski Akai inimesed puhkuseks.

Igasuguse lootuse kaotanud Tügai käis vangistatute hulgas ning küsis, kas keegi teab Boris ruzi. Kuid keegi ei teadnud selle nimega venelast. Või olete ehk kohanud noort vene naisterahvast, Jelena nimi?

«Mine naiste juurde,» soovitati talle, «nende seas oleks nagu ka Jelena nimelisi olnud...»

Tügai jooksis ühte ja teise majja ning seal olevate venelaste hulgast vastasid korraga kaks Jelenat. Kuid toda ainumat Jelenat nende hulgas polnud. Talle öeldi, et üks Jelena on veel mordva naiste hulgas. Tügai läks ilma igasuguse lootuseta mordva naistest täidetud majja. Nad nägid teineteist kohe. Jelena viskus Tügai juurde, kallistas teda oma peenete kätega ning tardus asendisse. Tügai surus ta enda vastu ega suutnud sõnagi lausuda. Tema Jelena oli siin! Ta oli liikunud koos temaga terve päeva ja õo ega

teadnud seda: Tügai viis ta majast välja ning püüdis teda aina rahustada.

«Jelena... Jelena...» sosistas ta nagu sonides ega uskunud ikka veel oma õnne. «Kuidas ma sind küll olen otsinud!... Kus sa ometi olid?»

«Ka mina otsisin sind,» vastas Jelena läbi pisarate. «Isa viis meid Mokša jõeale ning me elasime Pureiša sugukonnas.»

«Oo,» oigas Tügai. «Kui oleksin teadnud. Kuidas küll ma polnud mõelnud Pureiša peale!»

«Isa sellepärast koliski tema juurde, et Vladimiri suurvürst teda ei puudutanud. Isa arvas, et Pureiša juures on meil rahulik.»

«Miks ta ei tulnud Uuslinna? Ma nii ootasin teda!»

«Kui me üle kolisime, olid kõvad pakased ja isa külmetas. Ta suri, Tügai... Ja inimesed Pureiša sugukonnast teie juures ei käinud.»

«Kust sind vangi võeti?»

«Kodust. Korjati kokku noori mehi ja naisi ning aeti Sura jõeale. Sinna nad koguvad vange ja ajavad edasi teisele poole jõge. Te jõudsite jaole, Tügai. Hoidku teid jumal...»

«Jelena, aga kus meie laps on?»

«Ta jäi koju, ema juurde. Ema ei puudutatud, ta on vana. Väikesi mongolid samuti ei võta. Ka lastega naisi ei võta – võtavad lapsed ära ja tapavad... Ema hoiab ta alles, Tügai!»

«Ma toon ta ära! Jõuame omade juurde ja ma sõidan talle järel.»

Jelena raputas kurvalt pead ning naeratas kibedalt:

«Ei, Tügai, praegu sa tema juurde ei pääse. Ootame, kuni mongolid ära lähevad.»

«Või nad lähevad!» hüüatas Tügai. «Nad tuleb ära ajada!»

«Ära ägestu, Tügai. Neid on liiga palju...»

Akai otsustas, et naisi pole mõtet kaasa viia, nad tuleb saata kasvõi Pjana jõe ülemjooksule. Ning Tügai palus Akailt, kas ta võiks saata naisi, kelle hulgast ta leidis üles oma naise. Akai oli kuulnud vene neiust, keda Tügai oli kogu Mordvamaalt otsinud, ning lasi tal minna, ise aga pööras Uuslinna poole.

Mongolid ootasid Akai salga tagasipöördumist – polnud raske ära arvata, kust vange vabastanud mordvalased olid äkki välja ilmunud. Nad ootasid neid seal, kust nad pididki minema – teel Uuslinna, mille all seisis Purgazi sõjavägi.

Akai valis liikumiseks kõige kõrvalisemaid põlismetsi, vältis metsaservi, välusid ja avatud välju. Ta püüdis puhkuseks mitte peatuda madalas metsas või metsatukkades. Ja siiski sundis paratamatus väljuma metsast, kiirustama üle lageda, et jõuda järgmisesse metsa. Sellistes kohtades hoidsidki mongolid tugevdatud tõkkesalku. Akai möödus nendest haake tehes nagu jänes, püüdis segada jälgi, kuid sattus ikka ja jälle mongoli tõkkesalkadele. Näis, nagu oleks mongoleid kõikjal, nagu mustad sipelgad olid nad täitnud kogu Mordvamaa ning polnud väljapääsu kaitsvast metsast, mis oli muutunud Akai meeste jaoks tohutuks lõksuks. Ja see lõks laksatas ühel korral kinni.

Et minna ühest metsast teise, otsustas Akai kasutada kitsast metsariba. Siin saidki mongolid neile pihta. Kui näis, et salk oli juba eesmärgile jõudmas, tuli ette tõkkevall. Akai käskis lahingusse astumata minna tagasi. Kuid ta jäi hiljaks – tagasitee oli ära lõigatud samasuguse tõkkevalliga. Salk oli rõngas. Akai mõistis, et mistahes katse tungida läbi mongoli ratsaväe on nurjumisele määratud. Ka metsa jääda oli mõttetu – mongolid piiravad nad siin ümber kohe, kui tahavad seda teha.

«Hord on ruttu ära õppinud mordvalaste moodi võitlema,» mõtles Akai ning käskis kiiresti valmistada tõkkevalle metsatuka äärtele. Mongolid taipasid seda liiga hilja ning puistasid metsatuka üle noolterahega. Mordva sõjamehed vastasid samaga ning mongolid tõmbusid kaugemale: nad olid nähtavad kui peopesal, mordvalased aga tundsid end puude taga ohutult.»

«Ise ehitasime endale püünise,» muigas Akai mõrult.

Sadakondade ülemad kogunesid nõu pidama:

«Mida me teeme, Akai? Kaua me siin vastu ei pea.»

«Peame läbi murdma, muud väljapääsu ei ole – sureme siin nälga...»

«Või janusse. Ilma veeta kaua välja ei venita.»

«Räägi, Akai!»

«Läbi murdma me ei hakka,» ütles ta kui midagi ammu otustatud. «Meid ei lasta isegi üle tõkke ronida. Hakkame väljuma ruttamata.»

Sadakonna ülemad vaatasid üksteisele arusaamatuses otsa.

«Vanad, meil jääb oodata pimedat ööd. Siis hakkame tasakesi minema eri suundades. Vaata, kui palju hulgub neid ümber veokite päeval ja öösel,» Akai osutas peaga välja poole. «Nende keskel käime ka meie mongolite pähe. Koguneme aga välja taga suures metsas. Seal oleme juba kodus. Rohkemat ei oska ma teile midagi öelda.»

«Akai, sa oled tark mees!» lausus esimese sadakonna ülem ning kõik nõustusid: kes neist oleks sellise asja välja mõelnud.

Kuid mitte eriti ruttu ei jõudnud nad pimedat ööd ära oodata. Nagu meelega ilmus igal öösel pimedal hakul metsa tagant välja ümmargune täiskuu ning valgustas oma tuhmi valgusega iga vankriaisa. Söök lõppes, piinas janu. Prooviti kirvega välja raiuda kaevu, kuid veeni ei jõutud. Akai mõistis, et peab otsustama, kuid on raske inimestel hoiduda arututest tegudes ning juhtub parandamatu viga. Ning ta nõustus väljumisega järgmisel ööl, kui kuupaisteline see ka poleks. Kuid suur Jumal oli nähtavasti kuulnud ta palveid. Õhtuks hakkasid äkki kogunema pilved, puhus külm tuul ja vastu ööd algas vihmasadu. Mehed panid näod saju alla, püüdsid kuivanud suudega elustavat vedelikku.

«Aeg on käes,» lausus Akai ning sõjamehed hakkasid ükshaaval tõkete tagant välja minema.

Oli ka lootus, et mongolid ei valvanud enam nii kindlalt surmale määratud. Kui esimestel päevadel ja öödel ümbritsesid nad tõkkeid tiheda rõngana, siis viimastel päevadel ei pannud nad isegi valvet välja. Mordvalased pidid kas surema nälga või jõuetutena andma end vangi. Teist pääsu neil polnud.

Akai sõjamehed kõndisid veokite vahel ja eemaldusid aeglaselt metsa poole. Paljud olid juba jõudnud ületada ohtliku välja, kui mongolid pöörasid lõpuks tähelepanu veokite vahel vilkuvatele varjudele ning hakkasid üksteist hõikuma. Vastust saamata andsid nad häire ning tormasid metsatuka juurde, arvates, et mordvalased on sooritanud väljasõustu. Kuid metsatukk oli endiselt vaikne ja rahulik ning mongolid rahunesid kiiresti maha. Ja see segadus aitas mordva sõjameestel, kes polnud veel mongoli laagrist läbi, seguneda stepimeestega ning hõlpsasti jõuda metsa.

Pärast seda ärevat segadust muutus Akai ettevaatlikumaks ning lasi mehi välja vaid väikeste rühmadena. Hommikuks oli kogu salk soovitud metsas ning Akai viis nad edasi, jättes seljataha mongolite kärarikka laagri.

Esimesel sügiskuul vallutasid mongolid Uuslinna. Purgazil oli õrn lootus, et linn peab vastu mongoi hordi survele ning seepärast ei jätnud ta sinna palju kaitsjaid, käskides Promzal ja Botail ära minna mööda maa-alust käiku kohe, kui mongolid tulevad tormijooksule. Kuid ei Promza ega Botai jätnud maha oma linna viimase hetkeni ning langesid selle tänavatel. Vaid mõned verest tühjaks jooksvad inimesed pääsesid pimedast käigust metsikut rohtu täis kasvanud jäärakusse.

Purgaz seisis oma räsitud sõjaväega kakskümmend versta päikesetõusu pool ega suutnud millegagi aidata linna kaitsjaid. Koos ratsanike sadakonnaga, kes olid saatnud naisvange Pjana jõe ülemjooksule, tuli tagasi Tügai. Kuidas ratsanikud ka ei kiirustanud, ei suutnud nad millegagi aidata Purgazi.

Mongolid ei hakanud põletama Uuslinna ega seda ümbritsevaid külasid. Nad ootasid nendes ära sügisese teedelagu lõpu ning esimese lumega pöörasid päikese suunale. Nad läksid läbi Tenguši ala ning Pureiša maadel ühinesid tuhatkondadega, kes olid sinna varem tulnud Sura kallastelt.

Nagu õgardlike rändtirtsude parv hävitades oma teel kõik elava, liikus hord siit Rjazani peale. Rjazanlased võitlesid ennenägematu kindluse ja mehisusega rändrahva tuhatkondade vastu, kuid pidid siiski ära jooma surmakarika, nõnda et ei jäänud kedagi, kes oleks hukkunuid leinanud. Linn purustati.

Kohe, kui Purgazile toodi teade mongolite lahkumisest, viis ta oma sõjaväe Uuslinna. Kurb pilt avanes ta pilgule. Linna kõik värvad oid lõhutud, majad tühjaks tehtud. Linna ümbritsev kraav oli täis kaitsjate lagunevaid laipu. Purgaz käskis kokku koguda sõjameeste jäänused ning matta need ühishauda.

Kui Purgaz läks koos Tügaiga oma majja, kiskus süda valust kokku. Maja oli tühi. Läbi katkiste akende tuiskas sisse lumi koos tuhaga, see lebas põrandal ja koldel paksu kihina, sellest olid nähtaval lõhutud pottide ja kausside killud. Purgaz vaatas seda kõike ja ohkas.

«Korista siin,» käsutas ta Tügaid. «Ma lähen Vanemate majja.

Mitte neid sõnu ei oodanud Tügai isalt. Ta oli arvanud, et isa saadab ta Pjana ülemjooksule Jelena järele. Või vähemalt metsalinnusesse ema järele. Majas peab ju olema vähemalt üks naisterahvas! Kuid isa ei saatnud. Ka järgmisel päeval ei tuletanud Purgaz naisi meelde. Ja Tügai ei pidanud vastu.

«Isa,» tuletas ta meelde, «Peaks ema järele minema...»

«Mida ta järele minna, tuleb ise.»

«Ei tule ju.»

«Ju ei tea, et mongolid on läinud,» vastas Purgaz rahulikult.

«Peab siis ütleva.»

Nüüd Purgaz kihvatas:

«Kas sul pole muud teha, kui tühja loba ajada? Ma annan sulle töö. Võta kirves ja tee pingid kordal! Kas sa ei näe, et pole kuhugi istudagi?»

«Ma ei oska pinke meisterdada...»

«Midagi sa ei oska. Õpi! Mees peab oskama kõike teha.»

Ja lootmata poja peale kutsus Purgaz kohale meistrid. Need puhastasid mõne päevaga maja, löid kokku pingid, laua, riputasid üles riiulid ning sulgesid aknaavad luukidega. Peremees süütas põlema kolde ning kodu võttis jälle elusa ilme.

Purgaz laskis sõjaväe laiali, kui sai teada, et mongolid on Venemaale pikalt pidama jäänud ega kavatse tagasi minna oma perede juurde, keda tuli veel üles leida. Külad olid rüüstatud, kari mine-ma aetud, külvid hävinud ning ees ootas näljatalv.

Uuslinna hakkasid tagasi tulema naised laste ja lapselastega. Tuli ka Ruša. Tügai kallistas ema ning sosistas talle kõrva:

«Ema, ma leidsin Jelena üles!»

«Kus?» ema lõtvus ta käte vahel.

«Vangide hulgas. Me vabastasime need mongolite käest.»

«Miks sa teda siia ei toonud? Kus ta on?»

«Ta on koos inguši naistega Pjana taga.»

«Sõida siis ja too siia.»

Kuid Tügail Jelena järele sõita ei tulnud: samal õhtul tõid ta siia inguši sugukonna inimesed.

Elu hakkas vähehaaval laabuma. Riided olid ära kantud nii meestel kui ka naistel, aga kangast ei olnud. Aset, mille Tügai oli nurka lükanud, et võinud puudutadaagi.

«Kas te magasite selle peal?» küsis Ruša pojalt osutades mustade kaltsude hunnikule.

«Mongolid vist magasid... Meie isaga magasime tulupite peal.»

«Miks sa siis neid ära ei põletanud. Kas tahad kirpe soetada?»

Ruša võttis välja kaasa toodud kedervarre, linakiud ning pani minia ketrama.

«On elu,» torises ta heasüdamlikult. «Pole enam millegagi pühkida ka...»

Tügai ei läinud sammugi Jelenast eemale. Ta aina vaatas teda ega suutnud uskuda, et oli ta leidnud ning et ta on nüüd siin tema kodus. Jelena polnud sugugi muutunud. Tihedate mustade kuldude alt naeratasid endiselt sinised silmad. Tõsi, Tügai märkas, et kui ta naeratas, tekkivad suunurkadesse kaks murelikku kort-sukest. Varem seda polnud...

Rušale minia meeldis. Ta oli töökas, osav, ei oodanud, millal kästakse, ise leidis omale tegevust. Ta ketras kiiresti, lõng sai peenike ja ühtlane. Tal oli nüüd tarvis koos ämmaga palju kedrata ja kududa, ja nad ketrasidki ning aina rääkisid ühte ja sama – Jerjomkast. Kena nime oli Jelena pojale pannud. Ruša tegi selle kohe ümber mordvapäraseks – Ermen. Tore nimi! Kuid jutud juttudeks, kõik soovisid, et lapselaps oleks nende juures. Ja Ruša ei saanud aru, miks Purgaz ei saada Tügaid pojale järele. Kord küsis ta otse:

«Purgaz, kas sa ei soovi, et pojapoeg oleks meie juures?»

«Mis sa räägid, Ruša? Kas mulle ei meeldi, et mul on pojapoeg või kas mul pole valus, et ma pole teda näinud?»

«Mida sa siis viivitad?»

«Kannatage pisut. On kuulda, et mitte kõik mongolid pole ära läinud venelaste maale, mingi osa neist jäi Pureiša sugukonda. Miks ma peaksin saatma poja kindlasse surma?»

Otsustati sõit lükata edasi kevadesse. Poisikest tuua oli ka parem soojal ajal – talvel võib veel külma saada. Lepiti kokku, et koos Tügaiga sõidab ka Jelena, kes aitab rutem üles leida küla, kuhu oli jäänud ta ema.

Kogu talve kuulis Purgaz uudiseid Venemaad tallavatest mongolitest, üks hirmsam kui teine.

Pärast Rjazani vallutamist läksid rändrahvad Vladimiri peale. Suurvürsti sõjaväega kohtuti Sõti jõel. Ja ei suutnud Vladimiri suurvürst peatada nende lugematut hordi. Nad hajutasid ta malle, suurvürst ise võttis vaenlase vapralt vastu ning sai lahingus surma. Purgaz unustas kõik kurja, mida suurvürst oli talle teinud, ning tal oli temast südames kahju, ta kurvastas tema nutuse saatuse pärast.

«Ta poleks pidanud meid ründama. Kui ta oluks koos meiega, kui me kõik oleksime ühinenud, oleksime mongolid peatanud. Nii löid nad meid ükshaaval: alul bulgaare, siis mordvalasi ja nüüd jõudsid temani...»

Talve viimase kuu lõpul sai Purgaz teada Vladimiri langemisest. Kas mongolid ei pööra mitte tagasi Mordvamaale?... Ta oli mures, püüdis ahnelt iga uudist Venemaalt. Ning ta sai teada, et kui mongolid olid purustanud Vladimiri ja Suzdali, läksid nad edasi päikeseloojangu suunas. Purgaz ohkas kergendatult – näis, et oht oli mööda läinud. Ja veel hiljem kanti neile ette, et mongolid peatusid pisut enne sealset Novgorodi, seisid seal kevadeni ning pöördusid siis keskpäeva päikese poole, läksid Volga-tagustesse steppidesse. Suveks puhastus nendest kogu Venemaa.

Kevadel, kui esimene rohi oli alles tärgranud, tõi Tügai Uuslinna poja ja ämma. Raske oli olnud nende elu Pureiša maal. Mongolid võtsid ära kogu vilja, ajasid ära kariloomad ning määrasid elanikud näljasurmale. Kevad ei toonud kergendust. Noori mehi ja naisi viidi vangi ja kui saabus künniaeg, vedasid vabu hobuste asemel vanakesed ja väikesed lapsed. Ja Jelena palus ka ema kaasa võtta. Tügai nõustus rõõmuga – hea, kui majas on palju naisi!

Nüüd kostis hommikust õhtuni Purgazi majas naiste hääli. Räägiti mitmes keeles: Ruša mordva, Jelena ema vene, Jelena ise kahes keeles korraga. Ja kõik said üksteisest aru. Ja jutul polnud lõppu. Lõpuks tüütas see Purgazi ära. Ta käskis töömeestel korda teha kõrval olev tühi maja ning soovitas Tügail oma naistega sinna kolida. Rušale ei meeldinud see kuidagi. Ta küsis imestunult:

«Purgaz, miks sa ajasid oma poja kodust välja?»

«Las elavad eraldi,» vastas Purgaz manitsevalt. «Tügai on perekonna pea ning peab elama oma majapidamises. Nõnda on parem nii meile kui ka neile. Majas, kus on palju naisi, pole vaikust.»

«Sinule on vaikust vaja, aga minule ei ole,» jäi Ruša endale kindlaks. «Sina oled päevad läbi Vanemate majas, minul aga pole kellegagi sõna vahetada.»

«Nad pole ju võõral maal, vaid kohe kõrval. Mine ja räägi, kui palju sulle tarvis.»

Nähes, et ta sõnad on kasutud, ründas Ruša teisest küljest:

«Purgaz, ma ei muretse ju enda pärast. Kõik nad räägivad vene keelt, nendega Ermen ei õpigi ersa keelt rääkima.»

«Isa õpetab,» selgitas Purgaz lühidalt.

Sellega jutt lõppeski. Purgaz ja Ruša jäid jälle majja üksinda. Kui Purgaz tuli Vanemate majast, puhkas ta pärast askeldamist ja hääleterohket lärmi vaikuses. Ja kui ta igatses pojapoja järele, astus ta poja juurde sisse, istus seal pisut, rääkis juttu ja mängis Ermeniga. Ruša aga hakkas kodus käima vaid selleks, et Purgazile sööki valmistada ja ööbida.

Tügai tundis end lõpuks peremehena – nüüd pidi ta ju ise kõige eest hoolt kandma. Isa juures elades ta ei teadnud, et peab metsas puid tegema, neid lõhkuma, laduma riita. Seda kõike tegid töömehed. Temal aga praegu töömehi polnud. Ja Tügai ei heitunudki – ta oli ju perekonna pea! Ta hakkas agaralt pihta. Uuslinna lähedal oli Purgazil maatükk, sellel seisis maja. Kuigi eelmise aasta külvi olid mongoli ratsavägi ära tallanud, siiski midagi oli jäänud – talivilja oli raske ära tallata. Kui rukis valmis, elasid Tügai ja Jelena kogu lõikuse aja sellel põllul. Talvemajas magasid töömehed, nemad aga asusid elama kergesse suvemajja, mille oli ehitanud Tügai ise. Palavatel päevadel käidi Tõšas suplemas. Alguses Jelena häbenes mehe ees riidest lahti võtta. Ta läks põõsaste taha, võttis nobedalt särki seljast ning jooksis vette, kuid pärast harjus ära ning teda ei pannud häbenema mehe ahned pilgud. Jelena keha oli valge ja puhas. Kord märkamatult uurides naise alasti keha, mõtles Tügai äkki: kas mongolid polnud tõesti puudutanud teda, polnud rüvetanud seda keha? Kas nad polnud tõesti võinud määrgata seda noort ja ilusat naisterahvast? Tõsi, need mõtted olid talle ka varem pähe tulnud, kuid ta oli ise naernud oma kahtlustuste üle. Nüüd ei saanud ta naise pisut tüsenevat keha vaadates enam lahti sellest kahtlusest. Ja tal hakkas hirm, et Jelena võib ise seda üles tunnistada. Siis oleks see talle hoopis talumatu. Parem mitte teada! Kuid Jelena polnud vangistusest üldse rääkinud, aga kui meenutaski, siis väga vastu tahtmist. Ja siiski ei jätnud hiline-

nud armukadedus teda ning ükskord ta ei pidanud vastu. Ta küsis nagu tühjast uudishimust:

«Kas mongoli mehed puudutasid naisi?»

«Millal nad said puudutada. Meid aeti kui lambaid. Kes jäi maha või astus kõrvale, sai piitsa.»

«Ma ei küsinud seda,» kohmetus Tügai. «Räägitakse, et nad võtsid noori ja ilusaid naisi enda juurde ööseks.»

Ja Jelena sai aru, mida ta soovis teada.

«Sa ju nägid ise selles külas, kus te meid vabastasite, et valve koosnes naistest ja vanameestest. Kedagi polnud meid rüvetamas... Ka mina olen kuulnud, et noored mongolid tegid seda naistega, kui nad küladesse sisse sadasid. Aga pärast tulid vangide järele naised ja vanamehed. Me peitsime end keldris ja meid kohe ei leitud. Kui sõjamehed olid juba ära läinud, leidsid meid üles mongoli naised. Ema ja õde lükati tagasi keldrisse, mind aga võeti kinni... Jelena vaikis ja otsustas siis selle jutu lõpetada: «Ma saan aru, Tügai, miks sa seda minu käest küsid. Ära mõtle midagi – minu keha on puhas, seda on puudutanud ainult sinu käed.»

Jelena sõnad rahustasid Tügaid. Väga tahtis ta seda uskuda! Kuid kusagile sügavale jäi siiski kahtlus. Teadagi, et ükski naine ei tunnista niisugust asja! Ja kui midagi oligi, siis oli see vägistamine. Ja iga naine kinnitaks, et tema südametunnistus on puhas. Parem oli sellele mitte mõelda – küllap see nii ongi. Ja milleks põhjuseta mõelda? Ta armastas Jelenat, Jelena armastas teda. Neil kasvab terve ja ilus poeg. Mida on inimesele veel tarvis, et olla õnnelik?...

Sellest saadik, kui toodi väike Ermen, meenutas Ruša harva Bulgaarimaal elavaid lapselapsi. Purgaz ei rääkinud hoopiski oma bulgaari pojast. Igaüks peitis oma valu endasse. Pärast seda, kui mongolid olid purustanud Suurlinna, katkes peaaegu igasuguste sõnumite tulek Bulgaarimaalt. Alles järgmisel aastal pärast rändrahva lahkumist ilmusid Uuslinna bulgaari kaupmehed ning töid Purgazile kirja Arisilt. Kaupmehed ütlesid, et paber on Bulgaarimaalt, kuid Suurlinn on pühitud maa palgelt.

Aris kirjutas, et kui mongolid tungisid Bulgaarimaale, oli tema koos khaaniga sõjaväes, valmis vastu astuma rändrahva hordile. Kuid mongoleid oli liiga palju, et saanuks neid tagasi hoida. Ja siis läks khaan oma väe riisimetega kesköö suunas, jõudmata Suurlinnast kaasa võtta isegi oma haaremit. Ei jõudnud ka Aris midagi

teha – naine ja lapsed jäid vaenlastest piiratud linna. Ja kui nad tagasi tulid, siis nägid linna kohal vaid tukke ja tuhakihti, mis oli vihmadest ja lumest paakunud. Kõik linnaelanikud kas tapeti või viidi vangi. Nüüd on khaan Ilham koos oma õukonnaga kolinud linna, mida Allahi armust purustada ei jõutud. Sinna oli jäänud veel mongoleid, kuid nendest jagu saada polnud khaanil raske. Nüüd on khaan uuesti Bulgaarimaa peremees. Aris kirjutab, et khaan on väga kuri Mordva injazori peale, kes ei tulnud talle appi. Ja Aris kirjutab veel, et isa paluks temalt andeks. Purgaz süngestus. Mispärast ta peaks khaanilt andestust paluma? Kas selle pärast, et ta oli aidanud tal võidelda mongolite vastu ning jätnud omaenda maa kaitseta ja vürstidele purustada? Ja sel ajal oli khaani ja Olodimiri vürsti vahel hea läbisaamine. Miks ta ei palunud abi vürstilt, vaid tuli Purgazi palvele? Ja nüüd on ta kuri, teeb etteheiteid tänu asemel...

Ruša jälgis tähelepanelikult, kuidas Purgaz liigutas kirja lugedes vaikselt huuli, rahulolematult kortsutas kulmu ning aina ootas, millal ta räägib, mida poeg kirjutab.

Purgaz lõpetas lugemise ja jäi mõttesse. Teade minia ning lapselaste hukust sai südames tuimaks valuks. Ruša märkas, et mehe nägu oli tumenenud ja silmad kui suitsuvinega kaetud:

«Purgaz, miks sa vait oled? Mida Aris kirjutab?»

«Ei tea, mida sulle öelda,» ohkas Purgaz. «Ei kirjuta head Aris...»

«Ära hirmuta mind – mis nendega seal lahti on?»

«Aris jättis pere Suurlinna ja pärast mongoleid ei leidnud neid enam... Linn on purustatud ja elanikud on kas tapetud või vangi viidud.»

Ruša kahvatus ning kattis näo kätega. Purgaz embas teda ning raputas kergelt:

«Mis sinuga on. Ärka üles, pole ju veel midagi teada. Vahest on nad vangis...»

Ruša lausus peaaegu liikumatute huultega:

«Mongoolia vangistus pole surmast parem...» ta hakkas nutma ning pisaraid tagasi hoidmata läks Tügai juurde.

Ei Jelena ega tema ema polnud näinud Arisi ega tema peret, kuid Ruša murest haaratuna hakkasid samuti nutma. Tügai oo-

tas, kuni naised pisut rahunevad ja ütles välja selle, mida ka ema mõtles, nagu ta oletas:

«Kui nad oleksid siin elanud, omal maal, poleks neid keegi puudutanud. Ma ei saa aru, mida head leidis vend Bulgaarimaalt?»

«Ka mina mõtlen nii, poeg,» nõustus Ruša silmi pühkides. «Oleksid ammu võinud siia kolida ja elada rahulikult. Kõiges on süüdi tema naine, ei tahtnud meile jääda. Ta ei olnud sinu naise moodi. Ei ta õppinud ketrama ega kuduma. Isegi endale särki ei osanud ta ömmelda...»

«Teadagi, et ta oli rikas bulgaaritar, nende eest teevad kõike orjad...» kinnitas Tügai ema juttu.

Veel kaua oleks meenutatud rumalat Arisi, kuid Vanemate majast tuldi Tügai järele: seal valiti mehi andamite kogumisele. Nendest küladest, kus olid olnud mongolid, Purgaz sel aastal andamit koguda ei käskinud – neile endile tuleb anda vilja ühistest aidadest.

Järgmisel päeval läks Tügai oma meestega teele. See lahkumine Jelenast pärast seda, kui ta oli tema leidnud, oli nii raske.

«Võtan vähemalt vilespilli kaasa,» ütles Tügai. «See laulab ju sinu häälega.»

Jelena hakkas naerma, kuid silma tulid pisarad. Raske oli tal lahkuda mehest kasvõi lühikeseks ajaks...

Purgaz oli päris valgeks läinud – nii juuksed kui ka habe olid kui täis puistatud kohevat lund. Kunagi sile ja täidlane nägu oleks kui kokku tõmbunud ja kortsude tiheda võrguga kattunud. Ja mida öelda – sel aastal tähistati seitsmekümne kolmandat sünnipäeva. Kaugele seljataha oli jäänud aeg, mil ta ei tundnud väsimust. Nüüd lebas ta enamasti kodus laial lavatsil ning kuulates südame tuhme lööke, meenutas oma elu pikki aastaid.

Oli juba kaks aastat sellest, kui mongolid läksid ära Volga taha ja neid nagu poleks olnudki. Nagu ilmusid, nii ka kadusid. Kaks korda külvati põlde ja kaks korda koguti saaki. Tuhaasemetele kerkisid uued külad. Keegi ei tülitanud Mordvamaad. Isegi Vladimiri poolt polnud kuulda ähvardusi ega ülbeid hoiatusi. Pärast mongoleid olid vürstid vaikseks jäänud – nähtavasti jätkus omaenda muresid. Vaikis ka Novgorod ja Purgaz mõtles sellele kõige vähem – niigi oli pea mõtteid täis.

Kohe, kui stepirahvad olid läinud Volga-tagustele aladele, sõitis ta läbi kõik lähemad ja kaugemad sugukonnad. Kuigi oli juba raske rappuda metsas puujuurtel ja teekonarustel, aga sõita oli tarvis – tuletada inimestele meelde paljukannatanud Mordvamaa sugulust, et sugukondade pead ei unustaks antud sõna olla sõpruses kõigiga ega mitte teha midagi teise sugukonna kahjuks. Vägagi väsitas Purgazi see sõit, kuid ta jäi rahule, mõistis, et taplused ja sõjakäigud, ühine mure ja püüdlused ühendasid mordvalasi tugevamini kui sugukonna peade sõnad ja lubadused. Nüüd ei läinud Purgaz ilma suurema vajaduseta isegi linnamüüridest välja. Ruša istus päevad läbi Tügai juures, mängis pojapojaga, et mitte segada mehe mõtteid. Ning Purgaz ei keelanud koduvaikusel lesides mõtetel rännata aegade taha.

Muidugi oli palju jõudu ja aega antud sellele, et täita vanaisa Obrani testamenti – ühendada mordva sugukonnad. Üksnes Suur Jumal teadis, mis see Purgazile maksma läks. Senini lasus raske kivina ta südametunnistusel vana Tenguš'i surm. Ta mõistis, et tookord tal teist väljapääsu polnud. Kui Tenguš oleks jäänud sugukonna peaks, kes teab, kui palju verd oleks valatud venna-

tapusõdades. Ja siiski tõmbus Purgazi süda valust kokku, kui ta poolunes äkki kohtas vana Tenguši etteheitvat pilku... Ei, parem oli mõelda muud. Aga mis oli muu? Purgaz meenutas Suurlinna. Siis oli ta noor ning hellitas lootust, et nad võtavad üle bulgaaride kirjatarkuse, õpetavad rahvale mitmesuguseid oskusi. Kuid need unistused ei täitunud. Nõnda ta ei näinudki Uuslinnas maja, kus oleksid noormehed õppinud kirja, ja need, keda ta saatis Suurlinna klaasimeistrite juurde õppima, tulid tühjalt tagasi. Kokku varisesid ta lootused poegadele. Milleski polnud nad teda aidanud. Üks jäigi Bulgaarimaale, teine oli küll kogu elu ta kõrval, kuid raiskas oma nooruse tühjalt, ainsaks mureks oli, kuidas leida vene tüdrukut. Ta maailm jooksis kokku selles tüdrukus! Nüüd leidis ta üles ja rahunes maha, aga ikka pole vanal isal temalt midagi oodata. Ja mida sa ootad mehelt, kes ei suutnud isegi alles hoida raamatuid, millest isa oli talle lugemist õpetanud. Kõik oli ta mongolitele jätnud, et neil oleks hõlpsam panna puid põlema võoras koldes.

Palju, oi kui palju oli injazor jõudnud ära teha oma pika elu jooksul! Meenutades aastat aasta järel nägi Purgaz enda ees tulekahjude suitsu ja naiste nuttu. Harvade päikeseliste päevadena näisid rahuajad. Kuni Purgaz end mäletas, polnud Vladimiri vürstid kunagi Mordvamaad rahule jätnud. Ja pärast tulid mongolid. Kust nad ometi välja ilmusid! Ei suudetud neist jagu saada Bulgaarimaal ega siin. Ilham läks ära kesköö maadele ning jättis Suurlinna rüüstata. Nähtavasti oli seal hukkunud mitte üksi Arisi pere, vaid lõpetas oma päevad ka khaani naine Unjaša. Aris isegi ei maininud teda – oma häda varjutas võõra.

Purgazi eest käisid läbi kaugema ja hiljutise mineviku pildid, raske koormana rõhusid praegused mured, ta rabeles oma asemel ega saanud uinuda. Ruša nägi, kuidas rõhusid meest sünged mõtted ega suutnud millegagi aidata. Ega temastki vanadus mööda läinud. Kuigi ta oli tubli, võtsid aastad oma – naise eluaeg on ju lühike. Ta oleks ehk veel vastu pidanud, säilitanud endas nähtavasti ammendamatu elujõu, kuid teda võttis jalust maha hirmus teade lastelaste hukust. Ei jätkunud jõudu vastu seista saatuse löökidele. Ta tundis, et see teade murdis ka Purgazi, kuid too leidis endas jõudu varjata oma muret ja sellest oli tal veelgi raskem kui Rušal, kes sai oma kurbuse välja nutta. Miks pidi mees ometi kõike ise tegema! Tal on ju ometi noored ja terved abilised. Oleks aeg hoida

oma jõudu, seda pole palju enam jäänud. Üksinda ta kõikide asjadega nagunii toime ei tule.

«Minu abilised ei istu samuti ilma tegevuseta,» katkestas Purgaz naist, kui too hakkas ülearu visalt teda tagasi hoidma. «On asju, mida ei saa kellegi hoolde anda.»

«Miks peab iga päev käima Vanemate majas?» ei rahunenud Ruša. «Kui sind on kellelegi vaja, tulgu siia. Seal Vanemate majas käiakse vaid laterdamas, sina aga istud ja kuulad seal neid loгарdeid. Parem istuksid kodus või käiksid Tügai juures... Tead, Purgaz, et Ermen on õppinud hästi mordva keeles rääkima, teda on mõnus kuulata. Vene vanaema juba toriseb: et oli vene poiss ja nüüd on tõeline ersa.»

«Varsti muutub ka vanaema ersaks, kuhu ta pääseb.»

«Ei, Purgaz, vanaema enam ersaks ei muutu, räägib tütrega ainult vene keeles. Meie Tügaiga õpetame Ermenit...» Ruša jäi mõttesse ega suutnud hoiduda: «Kui Arisi lapsed oleksid elanud meil, oleksid nad samuti õppinud mordva keeles rääkima. Aga kus nad on nüüd?»

Millest Ruša ka alustas juttu, aga lõppes see bulgaari lapselaste ja nutuga...

Viimasel sügiskuul andsid mongolid taas endast märku. Selle teate töid bulgaari põgenikud. Mongolid vallutasid Bulgari linna ning maksid julmalt kätte selle elanikele oma inimeste surma eest. Khaan oli püüdnud linna kaitsta, kuid mongolid purustasid ta sõjaväe, paljud võeti vangi ning khaan Ilham ise kadus, keegi ei teadnud tema kohta midagi öelda. Need teated võtsid Purgazilt rahu, sisendasid talle ebakindlust, ta ei uskunud enam oma jõusse. Ta ei saa hordi vastu, kui too pühkis oma teelt khaani sõjaväe nagu muuseas. Ta ei teadnud, mida nüüd öelda naisele. Aris oli khaani ihukaitsja, kui on hukkunud khaan, mis siis rääkida tema ihukaitsjatest? Ta ei öelnud midagi Rušale – aitas talle lapselastestki. Kui Ruša oma emasüdamega siiski tundis, et Purgaz varjab midagi tema eest, ja hakkas pärima, siis lõi Purgaz pahaselt käega:

«Jälle tühjad jutud! Mida sa ennast piinad? Khaan on harjunud käima kesköö suunas, küllap läks sellelgi korral. Bulgaarimaa on suur, on, kus ennast peita.»

Purgaz käskis teatada kõikidele küladele mongolite ilmumisest ning andis korralduse elanikele viia metsalinnustesse vili sugu-

konna aitadest ning ära viia talveks varutud hein. Stepirahvas ei tohi leida oma hobustele heinatuustigi ega põhupeotäit. Purgaz sõjaväge koguma ei hakanud – kes teab, kui kauaks jäävad mongolid pidama Bulgaarimaale. Võivad jääda kevadeni, aga kui tungivad kallale talvel, mil jõed ja sood on jääs, siis on tapelda raske. Hõre talvine mets ei varja mordva väge vaenlase pilgu eest. Ja tõkete taga pole võimalik kükitada. Kui juba, siis tulgu parem kevadel.

Kuid Purgazi lootus ei läinud täide. Kohe esimeste külmadega tulid mongolid Mordvamaale. Hord liikus kahe hoovusena: osa tuli mööda Volgat, osa Sura poolt. Purgaz hakkas sõjaväge koguma – kaks meest igast majast. Lapsed ja naised saatis ta Uuslinnast minema Jeltma jõe lähistel olevatesse metsalinnustesse. Nende kaitsesalga vanemaks määras ta Ušmai poja Kirdjai ning talle abiliseks Tügai. Tügai pani ühte saani naised koos Ermeniga, teise laadis vilja, kruubid, majatarbed ning sõitis linnast välja. Tema järel liikus pikk voor linlastest. Laskunud Tõša jääle, hakkas voor aeglaselt liikuma keskpäeva poole. Nendega ühines rahvas ümberkaudsetest küladest, voor kasvas pikkusesse ja laiusesse. Lehmad ammusid, lambad määgisid, hobused hirnusid, ajajad kamandasid kähedate häältega ning voori kohal heljeles valkjas udu.

Tühjaks jäänud linn hakkas kohe täituma sõjariistus meestest. Kuid maju ei jätkunud ning Purgazi sõjamehed hõivasid ka kõik lähedased külad. Linlastest jäid kohale vaid sõjamehed ja vanakesed, kes ei tahtnud maha jätta oma kodu ning metsa minna. Neil oli ükskõik, kus surra, parem siis juba kodus. Purgaz ei sundinud neid: vanad teavad ise, kus neil on parem lõpetada oma päevi. Mongolitele vangiks nad hoopiski ei kõlvanud.

Sura kandist tulid mongolid mööda Pjana jõge Uuslinna poole. Ent need tuhatkonnad, kes liikusid mööda Volgat, lähenesid võrsiti Novgorodile. Purgaz ei hakanud oma linna kaitsma. Ta mäletas hästi, mis sai Suurlinnast, Bulgarist, Rjazanist, Olodimirist, mille elanikud meeleheitlikult vastu panid – kõik nad tapeti ja linnad lõhuti täielikult maha. Mongolid oskasid linnasid vallutada, neid ei peatanud mingisugused müürid. Las siis Suur Jumal säilitab Uuslinna. Selle müüre võib veel tarvis minna.

Oma sõjaväe paigutas ta Pjana mõlemale kaldale puudest tõkete taha ning hakkas ootama. Mongolid hakkasid käänaku tagant paistma tiheda tumeda hoovusena, otsekui oleks kogu jõe laiuses lainena voolanud peatamatu rüve vall. Pjana valge lumi muutus mustaks. Kogu päeva jälgis Purgaz seda lõputut hoovust ja kui pimedaks läks, tungis ta neile kahelt poolt kallale ning löi segi. Mongolid, kes ei oodanud kallaletungi, sattusid segadusse ning seda segadust jätkus mordvalastele piisavalt, et piirata mongolid rõngasse ega mitte kedagi välja lasta. Hommikuni raiusid ja torkasid mordvalased püünesse sattunud stepirahvast ja alles koidu ajal, kui osa mongoli ratsaväge pöördus appi oma hätta sattunud tuhatkondadele, läksid nad tagasi parema kalda tõkkevalli taha. Raevunud rändrahvas viskus tõkkevalli kallale ning kaotas veel sadu oma sõjameestest. Nad läksid tagasi jõeääle, kuid ei rahunenud maha. Veel mitu korda püüdsid nad sel päeval läbi murda tõkkevallist, kuid edutult. Siis jätsid nad siia suure salga ning liikusid taas Uuslinna poole.

Purgaz käskis Azaril kolme tuhande mehega hoida seda salka siin, ise läks sõjaväega läbi metsade teed ära lõikama, et neist ette jõuda ning korraldada neile uus lõks.

«Pane oma mehed niimoodi laialt tõkete taha, et neile näiks, nagu oleks teid palju,» andis ta Azarile käsu enne minekut. Proovi neid rünnata, aga kõiki mehi ära välja vii. Neid tuleb siin hoida seni, kuni me kohale jõuame. Kui ma sulle selle kohta teate saadan, tuled meile järele.»

«Ma proovin neid lüüa öösel!

«Neid on liiga palju, Azar. Hoiä oma mehi.»

«Ma korraldan neile veel ühe püünise.»

Purgaz naeratas ning müksas Azari vastu õlga:

«Mis siis ikka, üks proovi.»

Ja Azar otsustas proovida. Mongolid olid troppis jõe jääl selle vasaku kalda pool, kust nad ei oodanud kallaletungi ja kus ei olnud nende teada tõkkevalle. Ja Azar otsustas minna ringiga mongolitst mööda ning langeda neile peale vasakult kaldalt.

«Kohe, kui ma ründan neid,» tegi ta tuhande mehega paremale kaldale jäävale Tšekašile ülesandeks, «tormad sa mulle vastu ja me lööme püünise kinni!»

Öösel pani Azar oma kaks tuhat meest suuskadele ja juhtis neid piki kallast mööda metsa. Lõpuks jäid mongoli lõkked seljataha ning Azaril tekkis hetkega teine mõte: milleks minna teisele kaldale, kui mongolid ei oota ka seljatagant rünnakut. Ta ootas oma tuhanded ära ning juhtis nad jääle. Mongolite laagris oli vaikus. Hästi oli näha vahimehi, kes soojendasid end lõkete juures, kostsid tasased hääled. Äkki tormas terve kari vihaselt haukuvaid koeri, kes olid kui keti otsast pääsenud, Azari meestele vastu. Azar tõstis mõõga ning jooksis veokite juurde. Segadusse aetud mongolid ei saanud kohe aru, kust lähenes häda. Nad tormasid ühe kalda juurest teise juurde, mordvalased aga löid neid mõõkadega ja kirvestega, torkasid piikidega. Nüüd olnuks õige hetk Tšekašil oma meestega välja tulla! Kuid Tšekaš ei tulnud. Ning Azar käskis taganeda. Kui mongolid toibusid ja hakkasid neid taga ajama, jõudsid Azari mehed juba metsa ning neid ei juletud jälitada.

Azar leidis Tšekaši üles ning vaevu raevu tagasi hoides küsis läbi hammaste:

«Miks sa metsast välja ei tulnud?»

«Tõin mehed välja, aga oli juba hilja.

«Miks siis hilja?»

«Kes teadis, et sa ründad neid selja tagant?» hakkas Tšekaš kannatust kaotama. «Leppisime ju kokku, et sa ründad neid teiselt kaldalt. Miks sa teada ei andnud, et ründad tagant?»

«Sa ju kuulsid, et ma ründan ja oleksid pidanud välja tulema,» jäi Azar kindlaks. «Pead ise taipama ja mitte ootama, mida sulle öeldakse.»

«Sa ise rikkusid kokkulepet,» heitis Tšekaš sõbrale ette.

Azar pööras selja – tundis ka ise, et tal pole õigus: lepiti ju kokku, et võetakse mongolid kotti.

«Pane vahimehed välja ja heida magama,» ütles ta Tšekašile juba rahulikult ning puges telki.

Siin oli männiokstele laotatud paks mongoli vilt ning lambanahast tulup, millega Azar ja Tšekaš end üle pea katsid. Azarile ei tulnud und, ta pahandas endaga, et polnud end tagasi hoidnud. Muidugi ei võinud Tšekaš teada, et ta ründab mongoleid tagant ja enne aega. Oleks talle pidanud seda ütleva ja hoiatama...

Varsti tuli Tšekaš ning puges vaikides tulupi alla.

«Ära ole minu peale pahane,» lausus Azar kõlatult. «Lihtsalt ma arvasin, et kui sa oleksid mulle appi tulnud, oleksime palju mongoleid maha nottinud.»

«Ma ei ole pahane,» vastas Tšekaš rahulikult. «Aga pole vaja oma süüd teise kaela veeretada.»

Nad vaikisid ja siis pööras Tšekaš end Azari poole:

«Kas meie omi sai palju surma?»

«Ei tea. Me tabasime neid ootamatult. Aga homme nad tükivad meid karistama...»

«Teadagi, ega nad jäta. Jääme magama!» Tšekaš pööras järsult teise külje ning hakkas kohe norskama.

Nad ei eksinud. Kohe, kui valgeks läks, tormasid mongolid ulgudes tõkkevallidele. Mordvalased võtsid neid vastu noolte ja piikidega, kuid surve oli nii suur, et stepi omadel õnnestus mõnes kohas tõkkevallist läbi tungida ja siin löödi neid kirve ja mõökadega. Alles õhtuks läksid mongolid tagasi oma veokite juurde.

Järgmine päev möödus vaikselt ning mordvalastel oli aega raiuda kirvestega masse ühishaud ning matta oma langenuid. Haud kohal peeti palvust ning jäädi taas kallaletungi ootama. Õhtul teatasid piilurid, kes kõrgete puude otsast jälgisid mongolite laagrit, et stepirahvale tuli täiendust. Kogu jõejää ja vasak kallas oli mongoleid täis.

«Peab ära minema,» mõistis Tšekaš vastupanu kogu mõttetust.

«Purgaz ei käskinud ilma tema loata lahkuda,» vaidles Azar. «Ta lubas saata meile ütlema.»

«Tema saadetud ei pruukinud siia jõuda. Aga homme tehakse meile kõigile ots peale.»

Azar jäi mõttesse. Ka tema sai aru, et sellise jõu vastu nad ei saa, ei aita mingid tõkkevallid. Oli näha, et mongolid tahavad nende teele ette jäänud mordvalastega ruttu ühele poole saada ja nad löövad neid puruks, mis see neile ka maksaks.

«Teeme nii,» otsustas Azar lõpuks. «Meile on jäänud kaks ja pool tuhat sõjameest. Poolteist tuhat viid sa Purgazi juurde, ülejäänutega hoian ma mongoleid tagasi, kuni jätkub jõudu.»

«Kauaks seda ei jätku,» jäi Tšekaš endale kindlaks. «Nad ronivad peale kui lambakari. Kõik peame ära minema. Kui läheme tänä öösel, siis rebime end nendest lahti. Ise ütlesid, et peab tai-

pama, siis taipagi! Purgaz ei ole meie peale pahane, kui me toome talle lisajõudu juurde.»

«Räägid õigust,» nõustus Azar. «Sellepärast ma jäängi siia, et vähemalt sina viiksid oma mehed sinna. Süüdake metsas rohkesti lõkkeid ja minge. Las mongolid arvavad, et meid on palju.»

Öösel hakkas metsas lõomama palju lõkkeid ning Azar jättis Tšekašiga hüvasti:

«Olgu meie kohal Suure Jumala õnnistus,» Azar embas sõpra ning patsutas teda õlale. «Kõik läheb hästi ja me jõuame veel teile järele.»

Tšekaš pani oma mehed suuskadele. Aga kui kuu paistma hakkas, kõndis Azar piki tõkkevalli ja alles siis mõistis, kui vähe neid oli siia jäänud. Jõelt mongoli laagrist kostis vaibumatu undamine nagu üles ärritatud mesilastarust. Kogu vasak kallas oli lõkketuledes. Kui kauaks neist jätkub, et tagasi hoida sellist jõudu? Kuid vastu panna oli vaja. Ning Azar otsustas mongolitele vastu seista kuni viimseni – tuli anda Tšekašile võimalus jõuda võimalikult kaugele. Noh ja pärast... Pärast võib taganeda. Metsas pole raske ära minna ratsanike eest...

Purgaz liikus oma väega aeglaselt Uuslinna poole, andmata mongolitele rahu päeval ega öösel. Ta jättis metsa väikesi salku, kes ründasid hordi seljatagant, meelitasid neid metsapüünistesse, ajasid ära voorivankreid. Lõpututest väljasõostudest ja ootamatutest rünnakutest tulivihaseks aetud mongolid süütasid oma teel põlema külasid, raiusid saablite ja piikidega sinna jäänud inimesi. Oma hobustele heina otsides tuhnisid nad läbi metsad, sattusid kaitsetõketega ümbritsetud metsalinnuste peale, kuid vallutada neid ei suutnud. Metsa jääda mongolid kartsid.

Purgaz oli juba kahekümne versta kaugusel Uuslinnast, kui talle ette kanti, et mongolid on linna tunginud. Siis ta pööras oma sõjaväe ringi ning läks ümber linna päikese poolt ning väljus Tõša jõe, kus peatus. Siin otsustas ta oodata maha jäetud salkasid.

Esimesena tuli oma meestega Akai. Ta tõi kaasa viissada meest kolme tuhande asemel. Kolmel korral olid mongolid teda ümber piiranud ning kolmel korral tuli tal läbi raiuda surmarõngast. Pisu hiljem tõi Tšekaš kaasa oma tuhat meest – viissada oli jäänud metsa, kui tungis läbi mongoli tõkkesalkade. Oodati Azari. Purgaz ei kannatanud oodata, ta saatis vastu mehi neid otsima ning tema

salka välja tooma. Kuid nood tulid tagasi tühjalt. Azar oli kui maa alla kadunud.

«Ta poleks pidanud sinna jääma,» kurvastas Purgaz. «Oleksite koos pidanud tulema.»

«Sa olid lubanud meile teate saata,» õigustas Tšekaš.

«Ma ju ütlesin sulle, et saatsin. Aga kus need mehed nüüd on?»

«Azar on julge sõjamees,» lohutas Tšekaš Purgazi. «Ta pääseb nende käest minema.»

«Ka Akai on julge, aga kuipalju mehi ta tõi? Kui me nii hakka-me oma mehi kaotama, siis ei jätku meid kauaks. Inimesi tuleb hoida! Meil tuleb veel kaua tapelda,» Purgaz vaatas teda ümbritsevaid sõjamehi: teadku kõik, et vaenlased pole siia tulnud mitte üheks päevaks.

Mongolid ei jäänud Uuslinna pidama. Nad tulid Tõša jääle ning liikusid loojangu poole Muromi peale. Ja mõne päeva pärast sai Purgaz teada, et Murom on maha põletatud, mongolid aga liikusid keskpäeva poole mööda Okaad ning sellega oli kogu Mordvamaa nendest ümbritsetud.

Lõpuks liitus sõjaväega ka Azar koos viiekümne verise ja näljase mehega.

«Mongolid on täitnud kogu maa, injazor,» rääkis Azar vaevu ja-lul seistes. «Paistab, et Suur Jumal aitas meid... Temata oleksime kõik langenud. Mongolid on kõikjal.»

Purgaz seisis oma sõjaväega Tõšal kuni kevadeni. Kui maa ära kuivas, saatis ta vaatama, kas Uuslinna on palju mongoleid jäänud. Talle kanti ette, et palju. Neid mongoleid on kõikjal, linnas, külades, väljadel ja väludel... Ning Purgaz loobus kavatsusest Uuslinna vallutada.

Kui Azar toibus, tegi ta oma väikese salgaga mitu väljasõostu lähimatesse küladesse. Sellega ta üksnes ärritas mongoleid ning pani nad liikuma. Mitu tuhatkonda tuli küla juurde, kus seisis Purgazi sõjavägi ning ähvardas seda piiramisega. Purgazil tuli ära minna. Ta liikus mööda Tõšat ülespoole kuni Jeltma jõeni, kus olid metsalinnused. Siin soostunud metsade keskel valiski ta oma-le peatuspaiga.

Vilja ning kruupide tagavarad olid otsakorral, sõjaväge ähvardas nälg ning Purgaz mõistis, et kõik edaspidi kokku jääda ei saa. Ta jagas sõjaväe osadeks: Pomrazi oma meestega saatis tema enda

sugukonda, Tšekaši injušide juurde, Akai kaugeima sugukonna maadele, Azari saatis kaitsma linnuseid Jeltma jõel.

«Ärge alustage taplusi kuuma peaga,» õpetas Purgaz. «Me ei suuda igal juhul jagu saada nende jõust, meil tuleb säilitada oma mehi, kes peavad veel kündma ja külvama. Muidu sureme kõik nälga. Suvel toidab mets meid kuidagi viisi, aga talvel pole enam neidki, kes teisi mataksid. Nähtavasti ei kavatse mongolid ära minna, tuleb harjuda koos nendega elama.»

Mõne aja pärast teatasid Pomrazi inimesed Purgazile, et Mokša jõe läheduses Sarovkas hakkasid mongolid ehitama linna – seal oli vanasti seisnud Tenguši sugukonna linnus. See teade veenis Purgazi lõplikult, et mongolid ei kavatse lahkuda. Ta oli juba kuulnud seda, et mongolid ei puuduta neid, kes lähevad põllule kündma ja külvama. Veelgi enam, räägiti, et nad annavad isegi oma hobuseid kündmiseks neile, kellel endal hobust ei ole. Ja paljudesse küladesse hakkasid inimesed tagasi minema, ehitama maju ning soetama majapidamist. Nähtavasti oli möödas aeg, mil mongolid võtsid piikide otsa kõiki, kes silma alla sattusid. Kui nad kavatsesid siin elada, siis oli neile vilja vaja. Aga kes hakkaks külvama ja vilja kasvatama? Ise nad ju ei kündnud ega külvanud, ainult karja pidasid.

Linnuses Jeltma jõel ehitati Purgazile maja, kus ta hakkas elama koos Ruša ja Tügai naistega. Tügai ise oli nüüd harva kodus – ta valvas tõkkevallide juures ligipääsu linnusele. Mongolid polnud siia veel ilmunud, kuid kes teab, mis juhtub edaspidi. Purgaz ei kavatsenud siin kaua peatuda – talveks kavatses ta minna Okaa metsadesse. Jeltma linnus oli liiga lähedal Uuslinnale. Kui jõed ja sood kinni külmuvad, võivad mongolid ka siia tulla. Seepärast saatis ta varakult Okaale mehi, et nad valiksid välja ohutu koha ning ehitaksid sinna mõned majad ning ümbritseksid neid kaitsevallidega.

Ei suvel ega sügisel tulitanud keegi linnust Jeltmal ja kui Okaalt tuli mees Purgazi saatma uude asulasse, ilmus ootamatult välja Aris. Ta tõi endaga kaasa uue naise ja mõned bulgaarid. Purgaz ja Ruša vaatasid teda ega uskunud oma silmi – nad ei lootnud juba ammu enam näha oma vanemat poega. Ema rõõmul polnud otsa ega äärt.

«Mu vaene poeg!» itkes ta läbi naeru ja nutu. «Kui palju oled sa kannatanud! Mõelda vaid, et Bulgaarimaalt siia!»

«Ei uskunudki, et leiame teid üles,» Aris ei varjanud oma rõõmu, et oli lõpuks leidnud omale kodu. «Mitte ükski ersalane ei osanud öelda, kus on nende injazor. Keegi ei teadnud midagi.»

«Kui te oleksite mordva riided selga pannud, oleks ehk öeldud,» muigas Purgaz. «Aga nii ei teadnud keegi, kes te olete. Võib-olla mongoli sabarakud.»

«Mis mordva riided!» pungitas Aris silmi. «See, mis meil seljas, on kogu meie rikkus. Hea, et pead on otsas!»

«See on hea,» nõustus Purgaz. «Aga mis on lahti sinu khaaniga?»

«Ilham sai surma, kui kaitses Bulgari. Nüüd peetakse khaaniks tema vanimat poega Mumeni.»

«Kuis nii, et peetakse?» ei mõistnud Purgaz.

«Seepärast, et tegelikud peremehed on mongolid.»

«Mongolid on nüüd kõikjal peremehed,» kinnitas Purgaz. «Näed, kuhu meid on aetud. Omal maal tuleb end peita.»

«Isa,» Aris kohmetus ega teadnud, kuidas tulla selle jutu juurde, kuid ütles siiski välja: «Kuule, isa, miks ei võiks sa kohtuda mongoli khaaniga? Võib-olla ta lubab sul elada Uuslinnas. Mongolid ei tapa neid, kes tulevad nende juurde kummardama. Nii saaksid sa säilitada oma võimu Mordvamaal.»

«Kas nii nagu Mumen?» Purgaz tõusis püsti. «Ei, poeg, mina ei kõlba mongoli teenriks. Pole ma kellegi ees kunagi kummardanud ega kummarda ka nüüd. Mumeneid meil jätkub. Räägitakse, et Pureiša poeg võttis mongolid vastu leiva ja soolaga, kummardas ja laskis nad oma maadele. Kuuldavasti on ta nüüd läinud koos nendega kaugele päikeseloojangu suunas ja viis oma mehed kaasa. Neid, kes sügavalt kummardavad, saadavad mongolid tapluste ajal ette, ise aga peidavad end nende selja taha. Olen juba vana, poeg, kardan, et ei saa pärast enam selga sirgu...»

Aris vaikis. Ruša vaatas poja uut naist ning raputas murelikult pead. Lapselapsi enam tagasi ei saa, vala pisaraid palju tahes. Peab tänama Suurt Jumalat selle eest, et ta oli neile poja andnud tagasi elusana ja tervena. Isegi koos naisega. Ka tema oli nähtavasti rikkast perest ega osanud kedrata-kududa. Seda oli kohe näha ta peenikeste ja habraste käte järgi. Miks võttis Aris naiseks selliseid, kes midagi ei oska teha? Oleks parem tulnud ilma naiseta ja Ruša oleks talle leidnud tööka neiu! Mordva neiudest paremat naist ei

leia. Teda pole tarvis riidesse panna, ta paneb riidesse mitte üksi enda, vaid ka mehe ja kogu pere. Kuid mis sellest enam rääkida, tegu on tehtud. Ja Ruša rahunes – kui pojalt on naine, siis tulevad ka lapselapsed. Ja nüüd nad juba ära ei söida Bulgaarimaale, hakkavad elama siin oma kodus.

Purgaz lubas pojalt ja minial pisut puhata ning hakkas end teele sättima. Koos temaga kolis üle ka Azari pere. Onekei hukkus veel suvel, kui kaitses oma Ordati. Vanamees tahtis säilitada maja, kuid ei õnnestunud ka pead säilitada. Metsalinnuse jätsid maha kõik Purgazi lähedased, kes seni olid hoidnud väikese linnuse rahu. Jäid vaid mõned lahingutes langenud sõjameeste pered, kes ei julenud jätta koduseid paiku ning minna tundmatusse kanti.

Purgaz sõitis ära õigel hetkel. Mõne päeva pärast jõudsid siia siiski mongolid. Marru läinud sellest, et olid käest lasknud mordva injazori enda, lõhkusid nad linnuse maha ning hakkasid injazori jälgi ajama. Tügai, kes oli jäänud siia väikese vahimeeste salgaga, lõi mongolid sadulast ning juhtis neid teises suunas. Arvates, et nad jälitavad injazori ning saavad ta varsti kätte, ajasid stepi omad mitu päeva Tügai salka taga, kuni said aru, et neid veetakse ninapidi. Lõplikult kaotanud Purgazi jäljed, läksid nad tagasi Uuslinna.

Purgazi asukohaks oli valitud paik Okaast nelikümmend verst päikesetõusu suunas väikesel Viletma jõel. Ümberringi laius põlismets paljude järvede ja soodega. Mongolid ei tohiks sinna pääseda, kui teada saavad, kus mordva injazor end varjab. Purgaz ei lubanud siia kellelgi tulla, et mitte juhatada mongoleid jälgedele. Kõik teated tulid talle Tügai kaudu, kes asus oma väikese salgaga Ordati lähedusse. Tügai jättis enda juurde vaid Jelena, poja otsustas anda kaasa vanaemadele ja vanaisale. Kevadel rajasid Tügai inimesed metsavälule aiamaa – istutasid maha kapsast, sibulat, külvasid naerist, rõigast ja porgandit. Selliseid aiamaid hakkasid rajama kõik, kes varjasid end mongolite eest. Kuid paljud hakkasid ka metsast välja tulema ning läksid tagasi oma küladesse. Nad ehitasid uued majad, kündsid, külvasid ja mongolid ei seganud neid. Nad vaid lugesid neid üle, et teada, millist andamit panna allutatud rahvas maksma ja kuipalju mehi võib võtta oma sõjaväkke.

Nii harjus rahvas aegamööda uue eluga koos võõrastega, kellel oli oma keel, oma usk ja kombed.

Sel ajal, kui üks osa hordist oli läinud läbi Mordvamaa ja purustanud Muromi, liikus keskpäeva poole ning peatus Pureiša maal, liikus teine osa mööda Volgat, põletas maha Vürsti Novgorodi, sealt pööras Vladimiri peale, rüüstas ja põletas Kljazma jõel maha kõik vürsti linnad, külad ja asulad. Kuni kevadeni märatsesid mongolid Kljazmal, seejärel läksid Rjazani ning peatusid seal.

Peaaegu kaks aastat seisis mongolid Mordvamaal, siis aga läksid ära Rjazani, ühinesid seal ülejäänud hordiga ning liikusid päikeseloojangu suunas. Maa, millest nad olid läbi läinud, lugesid nad vallutatuks. Ära minnes jätsid mongolid kõikjale väikesi linnuskindlustusi ja salku, oma vanemaid, kes valvasid korra järele ning kogusid andamit. Andamit koguti vilja, karja ja inimeste näol, kõik see veeti kokku Bulgari linna, kus istus mongoli khaani asemik. Sealt saadeti ka salkasid allumatute vaigistamiseks.

Purgaz oli teadlik kõigist mongolite liikumistest ja ootas, kuni nad lähevad kaugemale päikeseloojangu suunas. Kui nad on kaugel, ei jõua nad ruttu tagasi. Purgaz otsustas seda ära kasutada, et taas koguda sõjaväge ning lüüa Mordvamaale jäänud mongoleid.

Aeg läks, aga loojangu poole läinud mongolitest polnud mingeid teateid. Rahutu Azar ei suutnud paigal istuda. Mõne päeva vahtis ta Uuslinna ümbruses, käis uuesti üles ehitatud mordva külades, rääkis rahvaga. Kõik ootasid, millal tuleb Purgaz. Teda usuti, tema peale loodeti.

«On aeg, onu Purgaz,» lausus Azar Okaale tagasi tülles. «Peame üles tõusma. Uuslinnas on mongoleid vähe, me saame nendest jagu. Saame jagu ka nendest, kes tulevad neile appi Bulgaarimaalt.»

«Sa pole ju Uuslinnas käinud. Me võime sattuda suure jõu vastu.»

«Kui seal oleks suur jõud,» vaidles Azar, «siis poleks neil põhjust paluda abi Bulgaarimaalt allumatute vaigistamiseks.»

«Kas on siis olemas allumatuid?» küsis Purgaz.

«Mongolitele on kõik allumatud,» süngestus Azar. «Kui ei maksa õigeaks ajaks andamit, oled allumatu, ei anna neile teed, oled allumatu... Rahvas on väsinud, onu Purgaz.»

«Mis siis ikka,» nõustus Purgaz. «Proovime rahvast virgutada.»

«Seda nad aina ootavad.»

«Siis kutsu sugukondade pead kokku.»

Polnud kerge nõukogu kokku saada. Kuid tulid kõik: Akai, Pomraz, Tšekaš. Sõjavägi otsustati kokku kutsuda pärast sügistöid Ordati külla, kus mongoleid ei olnud. Purgaz käskis saata mehi kõikjale Mordvamaal, las ersad teatavad üksteisele, et injazor ootab neid.

Saabus sügis ning igast kandist hakkasid kogunema Ordati tugevad mehed, hoopis noored mehed ja isegi vanamehed – keegi ei tahtnud viimasest võitlusest kodumaa eest kõrvale jääda. Kogu sügise kogus Purgaz väge ning alles esimesel talvekuul viis ta selle Uuslinna peale. Saanud teada mordvalaste sõjakäigust, kogunesid kõikidest lähedastest küladest mongolid Uuslinna müüride kaitsele. Purgaz ümbritses Uuslinna igast küljest ning ootas, millal mongolid alla annavad. Ta mõistis et täis tuubitud linnal ei ole mingeid toidutagavarasid.

Esiailgu mongolid vist veel lootsid millelegi, kuid külma kuu lõpuks ei pidanud vastu ning saatsid oma mehed läbirääkimistele. Mongolid palusid end välja lasta ning töotasid, et lähevad rahulikult ära Bulgaarimaale. Purgaz lubas vabastada kõik naised ja lapsed, kõigile meestele aga tegi ettepaneku end vangi anda. Mongolid pidasid nõu ning otsustasid naised-lapsed välja saata, enda vangi andmisest aga keeldusid.

«Siis kõngege nälga,» löi Purgaz käega ning pööras selja.

Mongolid läksid minema. Tuli kaua oodata, enne kui linna laiad peaväravad avanesid ja linnast venisid välja naised, mitmel olid hallidesse nartsudesse mähitud lapsed kaasas. Väravad sulgusid ning mongolitarid kogunesid troppi. Purgaz käskis neil istuda saanidesse ning sõita ära mööda Tõšat. Alles hiljem, kui Purgaz sai teada nende saatusest, kahetses, et polnud neile kaasa andnud kaitsealka – juba esimeses külas, millest mongolitarid koos lastega läbi sõitsid tapsid mordvalased nad viimseni maha. Nii maksid ersad mongolitele kätte kõigi kannatuste eest, mida nad olid teki-

tanud Mordvamaale. Ka nemad ju ei halastanud ei naistele, lastele ega vanakestele.

Ja alles viimasel talvekuul avanesid linna peaväravad taas ning aegamööda hakkasid väljuma mehed, kelle näod olid kui kaetud vana kolletanud pürgamendiga.

«Mis nendega teha?» küsis Azar. Purgaz pööras pilgu kõrvale haletsusväärselt vangide hulgalt, kes olid kunagi olnud sõjamehed ning tekitanud õudust linnades ja külates, ning löi käega:

«Kui ei halastatud naiste ja laste peale, kas maksab siis kahju tunda ka nendest meestest? Ei hakka me neid ju toitma leivaga – nad on siin niigi palju nahka pannud.»

Azar tegi neile kõigile lähimas metsas halastamatult otsa peale. Mongoleid isegi ei maetud maha, vaid jäeti metsa lamama huntidele ja näljastele koertele...

Sõjavägi marssis linna sisse. See oli tühi ja vaikne. Mongolid olid ära söönud kõik, mida süüa andis – hobused, kaamelid, koerad...

Jagunenud suurteks salkadeks, käis Purgazi sõjavägi läbi kogu maa, ajas vaenlased minema linnadest ja küladest. Paljud neist said tapetud ja need, kellest kuri saatus mööda läks, põgenesid Bulgaarimaale. Kevadeks ei jäänud Mordvamaale ainsatki mongolit.

Purgazi majas nagu teisteski Uuslinna majades oli kõik lõhutud ja ära põletatud. Mongolid olid ajanud oma lõketesse pingid, lauad, puuanumad. Lõkked olid süüdatud otse põrandale, milles haigutasid nüüd mustad söestunud augud. Tügai sõitis kohe naiste järele, aga Purgaz lubas nende tulekuks maja korda teha.

Ja taas täitus vana isamaja naiste häältest. Tügai ja Aris ehitasid õue suvemajad, kus nad ööbisid oma naistega.

Kevadel saabus nälg. Midagi polnud külvata põldudele. Rahvas toitmis end kasepungade ja eelmise aasta tammetõrudega. Ruša käis koos miniatega metsas korjamas pooleldi mädanenud tõrusid – ja sellegi üle oldi rõõmsad. Hea veel, et oli suudetud lehm alles hoida – Ermenil oli alati piima.

Purgaz veetis kõik päevad Vanemate majas, Ruša ootas teda nüüd üksnes ööseks.

«Mida vanemaks sa saad, Purgaz,» torises Ruša, «seda rohkem on sul tegemist. Millal sa puhkad?»

«Kui maha maetakse, siis puhkangi,» muigas Purgaz.

«Oi, Purgaz, ära räägi nii,» ehmus Ruša. «Ma kardan hirmsasti surma.»

«Kahte elu me nagunii ära ei ela. Jõuab ka meie aeg kätte. Kahju vaid, et meie maa on jälle tükkideks rebitud. Ja mida ma kardan, on see, et ma ei jõua seda enam kokku koguda. Kord ei andnud Olodimiri vürstid meile rahu, nüüd mongolid...»

«Kas arvad, et tulevad uuesti?»

«Kuhu nad kaovad. Muidugi tulevad. Neil sihuke komme, et rändavad ühest kohast teise ja röövivad.»

«Kas tõesti Suur Jumal ei hoia meid nende eest?»

«Keegi ei hoia peale meie endi,» ohkas Purgaz ja sellega jutt lõppes.

Loojangu poole läinud mongolitest ei olnud midagi kuulda. Ke-vade ja suve jooksul ei tulnud teateid ka Bulgaarimaalt. Kaupme-hi seal ei käinud ja kellelki polnud saada teateid, kas mongolid on veel seal või on ära läinud oma määratutesse steppidesse. Aris alustas paaril korral isaga juttu Bulgari linna sõidust. Teda oleks kui nähtamatu jõud sinna tõmmanud.

«Mida sul on seal teha?» pahandas Purgaz. «Mida sa sinna oled jätnud? Täna Suurt Jumalat, et ellu jäid! Kui sa veel kord sinna sõidad, ei saa me teada sedagi, kus on su haud!»

Kuid oli näha, et Arisi vaevas elu isa juures. Ta polnud enam harjunud elama seal, kus kõike tuli endal teha. Tema koos Tü-gai ja naistega töötas kogu suve väikesel põllulapil. Arisi naine ei õppinudki ära rohimist ja viljalõikamist. Nähtavasti meenutas ta kergelt ja muretut elu Bulgaarimaal ning keelitas öösiti oma meest, et mindaks tagasi Bulgaarimaale. Teda ei pannud sugugi muretsema see, kes on praegu peremees tema maal ja et minevik ei pruugi kunagi tagasi tulla.

Rušale ei meeldinud noorem minia algusest saadik ning ta aina kaebas Jelena emale:

«Mis naine see on, kes ei saa enda järelt koristatud ja ei oska midagi teha?»

«Mis temast tahta, kui ta on khaani soost,» toetas teda lang. «Räägitakse, et naised seal ei teegi midagi ja mehed peavad neid mängukannideks.»

«Ja kus nad küll leiavad niisuguseid tegevusetuid naisi?» nurises Ruša nüüd juba poja üle. «Ega esimene sellest parem olnud. Las olla, kuni suudan ise kõik ära teha, aga kui jõud otsa saab, mis siis? Sellise miniaga lähed enneaegu hauda.»

«Ära kurvasta, langukene,» lohutas Jelena ema. «Sul on ka teine minia, see sind hätta ei jäta...»

Kuigi Ruša kartis meenutada lähenevat surma, lähenes vanadus halastamatult. Kolimised ühest kohast teise, pidev hirm mongolite ees, lapselaste kaotus ja lõppematu hirm mehe ja poegade elu pärast – see kõik murdis ta lõpuks maha. Ta kunagi uhked juuksed olid halliks läinud, nägu kattunud kortsude tiheda võrguga, käed muutunud sõlmilisteks ja pruuniks, selg kühmu vajunud, ta oli muutunud üleni väiksemaks ja kergemaks. Ka mälu polnud enam endine, ta hakkas segi ajama nimesid ja sündmusi. Varem oli ta märganud, kuidas vananes Purgaz, ennast aga pidas nooreks ja osavaks. Nüüd aga märkas äkki, et temast oli saanud vanaeit. Öösel mehe kõrval voodis lebedes meenutas ta sageli noorust, kui nad mõlemad olid olnud terved ja tugevad ega tundnud millalgi väsimust – ei töödes ega armastuses...

Purgazil aga olid mõtted vanadusest alati seotud mõtetega Mordvamaa tulevikust, seepärast valmistas ta tasapisi enda asemele Azari. Kõigist oma lähedastest võis ta vaid Azarile usaldada oma elutöö. Praegusel ajal, mil Mordvamaad aina ründavad vägevad ja rohkearvulised vaenlased, pidi sugukonna peaks olema tugev ja tark mees. Azar oskas end seada inimeste etteotsa, sundida end kuulama, ta oli kiire mõistusega ja vapper taplustes. Oma poegades oli Purgaz pettunud, nende peale ta ei lootnud. Aris oli kogu elu elanud Bulgaarimaal ning teda ei sidunud juba ammu miski esivanemate maaga. Ka nüüd mõtles ta aina sellest, et minna tagasi khaani juurde ja saada taas tema ihukaitsjaks. Orja hing. Tügai aga nagu oli laps, nii oli selleks ka jäänud, tema jaoks oli nii elu kui ka taplused vaid mäng. Ja elas ta võõra mõistuse järgi, kes oli tugevam, see teda maha ka surus. Mis injazori niisugusest oleks! Ja ta poeg Ermen oli veel liiga väike, et tema peale mõelda. Polnud ka teada, kes temast kasvab...

Veel kevadel oli kaugematest küladest läbi käinud kuuldus, nagu oleks Purgaz otsa leidnud lahingutes mongolitega. Ja injazor ei saanud lubada, et see kuuldus lahutaks taas sugukonnad. Kogu kevade ja suve sõitis ta koos Azariga läbi kaugete külade, näitas ennast ja veenis rahvast, et Mordvamaa on olemas ja jääb alles

hoolimata rüüstamistest. Oli vaid tarvis uskuda temasse ning kaitsta.

Mongolid tulid tagasi kolme aasta pärast. Nad tulid läbi vene vürstkondade ning valgusid Morvamaale ja Bulgaarimaale. Kui nad ei näinud Mordvamaal ainsatki mongolit, sattusid nad raevu. Nende kättemaks ei tundnud piire. Jõesid muutusid mustaks verehoovustest, mordvalased jooksid taas metsadesse, otsides pääsemist kõige põlisemates ja läbimatutes tihnikutes. Kogu Mordvamaal lõi tuli, mis hävitas kõik elava oma teel.

Purgaz sai mongolite tagasitulekust teada siis, kui nad olid juba ületanud Sura jõe. Ta hakkas kiiresti koguma sõjaväge ning naisi-lapsi Uuslinnast ära saatma. Nutt ja halamine täitis kogu linna. Ruša rebis oma halle juukseid ja karjus pisaraid valades nagu meeletu:

«Koduhoidja, isake! Jälle ajad sa meid metsa! Saadad sooja käest sügisvihmade ja talvepakaste meeleva! Sinu juurde tulevad võõrad inimesed, reostavad ära su puhtad põrandad, katavad su seinad musta pigiga. Koduhoidja, anun sind, ära soojenda võõraid, ära anna neile oma soojust, ära lase neil mõnusasti magada oma lavatsitel!...»

Purgaz ootas süngena, millal naine lõpetab itkemise, aga jõudmata seda ära oodata, puudutas teda varrukast:

«Küllalt... Aitab nutust – veokid ootavad.»

«Oi, Purgaz, mu süda tunneb, et ei astu ma enam sellesse majja, ei panda mu keha esimesele lavatsile!»

«Rahune, keegi ei tea ette, kuhu kedagi pannakse...»

Purgaz käskis Arisil, keda ta määras kaitsesalga vanemaks, kiirustada ning mitte kaotada aega. Ja mööda Tõša teed Eltma poole venisid majakraami täis vankrid, tõstsid tolmu üksteise järel sammuvad hobused, lehmad, lambad. Juba kolmandat korda jätsid naised-lapsed maha uuslinna ega teadnud, millal tulevad tagasi oma kodukolde juurde. Sellele ei näinud tulevat lõppu. Mordvalased olid väsinud kolimistest, peitmistest, kartustest...

Kuni Purgaz kogus väge, jõudsid mongolid juba Uuslinna juurde. Öised väljasõõstud, väikesed kokkupõrked ei suutnud peatada hordi taltsutamatu hoovust. Purgaz oma kümnetuhandelise sõjaväega oli mongolite teel nagu ümmarguseks nühitud paljas

kivi kiirevoolulise jõe ääres. Ja siis ta jagas oma väe salkadesse, keda saatis kaitsma naisi-lapsi metsalinnustes, ise jäi koos Azari ja Akaiga varjule metsa Uuslinna lähedusse, kuid mongolid avastasid nad peagi ning püüdsid nende juurde tungida. Mordvalased ei lasknud neid läbi tõkkevallide ning stepirahvas ei alustanud lahingut – neil polnud kuhugi kiiret. Pealegi võisid nad metsa lihtsalt põlema panna. Kuid nähtavasti nad otsustasid oodata talve. Purgaz aimas ära nende kavatsuse ning hakkas mõtlema, kuhu ära minna. Akai soovitas minna Pjana jõe.

«Peab hoidma Uuslinnast kaugemale,» veenis ta Purgazi. «Siin ei jäta mongolid meid rahule. Aga Pjanale ei tule meile keegi järele. Talvitume seal ja eks kevadel näe – kuidas jumal käsib.»

Azar oli selle poolt, et minna Tõša taha.

«Seal on meie pered ja me oleksime nende läheduses,» ütles ta. «Kui mongolid ründavad Jeltma jõel olevat linnust, ei saa me Pjanalt tulla neile appi.»

Purgaz toetas Azari. Sai teatavaks, et mongolid hakkasid Sura suudmesse ehitama linnust ja et siit rajatakse sinna tee, mida mööda aetakse ära mordvalasi. See tee Mordvamaalt bulgaaride juurde peab ületama Pjana jõe. Kuni otsustati, mida teha, võtsid mongolid ette veel ühe katse purustada Purgazi vägi. Siis jättis Purgaz Azariga kolm tuhat meest ja ise läks koos Akaiga ja tema meestega Tõša jõe.

Azar taganes mongolite survele aegamööda ikka kaugemale ja kaugemale Uuslinnast. Kõik aeg suundi muutus, rebis ta end lõpuks stepi omadest lahti ning teinud ringi, ühines taas Purgaziga Tõša jõel.

Koos kevadega saabus nälg. Tuli midagi ette võtta.

«Peab mehed kodudesse laiali saatma,» pani Azar ette. «Oma külades toidavad nad end kuidagimoodi ära. kuuldavasti mongolid jälle ei puuduta neid, kes on vaikselt ja vagusi.»

Akai vaikis, tal polnud midagi öelda. Ka teised vaikisid, oodati, mida ütleb Purgaz. Aga mida muud tal oli öelda? Ei midagi. Ja Purgaz nõustus Azariga.

«Jah, teist väljapääsu ei ole,» lausus ta. «Tuleb taluda mongoleid enda kõrval. Ega nad hakka ju kõik aeg külasid põletama ja inimesi tapma, kui nad tahavad meie maale jääda! Vahest läheb suur hord jälle kuhugi, siis tõuseme taas üles – väikesest osast saame jagu.» Purgaz muigas mõrult ning vaatas praegu tema üm-

ber kogunenud mehi. «Las mehed läheavad laiali. Azar, Tügai, võtke mehi kaasa, minge Okaa metsa ja oodake seal meid Akaiga. Me toome Jeltmalt oma naised kaasa... Ersad, kõik, meie taplused on esialgu lõppenud. Peotäie veega tuld ei kustuta...»

Öösel hakkasid sõjamehed laiali minema. Nad läksid eri suundades mõne mehe kaupa. Purgaz ootas kannatlikult. Kui metsa kadusid viimased mehed, vaatas ta Akaile otsa:

«On aeg, Akai.»

«Jah, injazor.» Akai tõstis käe ning andis märku kümnekonnale oma mehele, et nad talle järgneksid.

Suur välu, mustaks tallatud tuhandetest jalgadest, oli tühi. Ja kui tõusis kuu ning valgustas oma hapra valgusega seda, ei meenutanud miski seal inimest.

Azar ja Tügai paarikümne ratsaniku eesotsas leidsid kiiresti üles välu Võletma kaldal, kus seisid nende majad. Oma imestuseks nägid nad äkki kaldal kahte lehma vasikatega. Azar peatas hobuse ja vaatas Tügaile otsa:

«Keegi on vist meist ette jõudnud. Kuulge, teist keegi,» ta vaatas oma sõjameestele otsa, «vaadake, kes seal elab.»

Mõned mehed ratsutasid majade juurde. Varsti jooksid neist välja naised koos lastega. Pahklikule kepile toetudes tuli välja ainus meesterahvas – küürus hall vanamees. Azar leidis, et nüüd pole tarvis end varjata ning viibanud oma meestele käega, sõitis lähemale ja tuli hobuse seljast maha. Jutukad naised rääkisid talle, et kolmes majas elavad siin ersad, kahes venelased.

«Meie ehitasime kolm maja,» lausus Azar.

«Venelased ehitasid veel kaks.»

Ja alles nüüd nägi Azar lähemal jõe kahte värskelt tahatud palkidega maja. Terve küla!

«Kas mongolid siia ei jõudnud?» küsis ta.

«Kui oleksid jõudnud,» pudistas vanamees, «siis neid maju poleks siin, vanu ega uusi.»

«Küllap jah,» naeratas Azar ning pöördus vanamehe poole. «Ma näen, et ersade seas oled sina siin peamees. Miks te siis võõrastesse majadesse asusite?»

«Märke neil peal ei olnud, poeg, seepärast me ei teadnud, kelle omad nad on. Seisid tühjalt. Nii me asusimegi sisse.»

«Kas olete ammu siin?»

«Arvata teist aastat. Kohe, kui mongolid ilmusid, hakkasid põletama ja tapma, jooksimet metsa. Nägime kaua nägurit, enne kui nende majade peale sattusime. Aga venelased tulid hiljuti ning ehitasid omale kohe uued majad.»

«Tuleb ka sinul, vanaisa, ehitada uus maja. Meie hakkame nendes elama. Meie oleme need ehitanud,» selgitas Azar.

«Teadagi see,» vanamees sügas pealage. «Võõrast majast lähed või pakase kätte. Hea, et tulite soojal ajal. Vaata, ehk aitate meil uued majad ehitada? Mis ehitajad meil on – naised-lapsed.»

«Aitame, vanaisa, ära muretse,» töötas Azar ning küsis häbelikult. «Kas teil leidub söögipoolist? Toidaksite ehk meid...»

Vanamees naeratas hõredaid musti hambaid paljastades:

«Meid toidab nüüd mets. Naised keedavad midagi ja sööte koos meiega. Aga liha ärge lootke, seda pole.»

Naised asusid toitu valmistama ning varsti lõhnas maitstva seenesupi järele. Kerge toit ainult pettis nälga. Järgmisel päeval hakati maju ehitama. Aga kust võtta jõudu puid langetada, palke tassida, neid koorida?... Seenesupi ja roheline peal kaua tööd ei tee. Ja Azar käskis tappa esimese hobuse, hiljem ka teise. Töö läks lõbusamini. Azar käskis toitu teha kõigi jaoks. Vene lapsed häbenesid alguses ligi tulla ja seisid tagasihoidlikult eemal, hingates ahnelt sisse liha unustatud lõhna. Aga kui Tügai hakkas nendega vene keeles rääkima, muutusid nad julgemaks ning varsti sõid lõunat mõlema suu poolega.

Kaks maja said kiiresti valmis. Kõige suurem tehti Purgazi perele, teise tegi Azar endale, kolmandasse aga pidi sisse kolima Akai oma suure perega. Kui veel keegi välja ilmub, üks siis elagu muldonnis. Oodati Purgazi, aga teda ei tulnud ikka veel ning Azar ja Tügai hakkasid muretsema. Tügai sõitis päeviti mööda metsi, keerutas seal kaua ringi, lootes isa kohata, kuid tulutult.

«Oi, Azar, see ei tähenda head,» vangutas Tügai pead. «Miks neid ikka veel pole? Tulla oli ju vaid sadakond versta, kolme päeva jõuaks kohale. See ei tähenda head...»

«Kolm päeva mööda teed sada versta,» tusatses Azar. «Siin on tuulemurrud. Küll nad tulevad, kuhu nad kaovad...» Azar lohutas sõpra, aga ise ei leidnud asu – midagi oli juhtunud. Kui midagi halba ei oleks! Nad pidanuksid juba ammu siin olema. Suvi oli lõppemas, varsti on sügis. Ja sügisel mööda metsaradasid läbi ei pääse.»

«Vahest onu Purgaz ootab sügist?» rahustas ta mitte niivõrd Tügaid kui ennast. «Teadagi on talvel koormaga kergem sõita!»

Kuid Tügai vangutas vaid pead:

«Ei... Isa ei hakkaks talve ootama. Talvel pääsevad ka mongolid kuhu tahes.»

Ja Azar mõistis, et pole aeg ennast petta:

«Mis me teeme?»

«Peab neile järele sõitma.»

Azar noogutas nõus olles. Ausalt öeldes oli ta ka ise seda mõelnud, oodata enam ei võinud. Ta lasi oma väikese salga kodusesse. Mõned vallalised noormehed olid juba jõudnud kosida noort leske või neidu ning otsustasid siia jääda. Ja polnudki ju, kuhu sõita.

Azar ja Tügai võtsid teekaaslasteks Sõrezzi ja Kenjai ning asusid minekule. Sõideti mitu päeva vältides välju ning külasid. Ersad, keda nad kohtasid, jutustasid neile, et mongolid elavad Uuslinnas ja selle lähedastes külades. Ja kui nad sõidavad andamit koguma, siis moodustavad suuri salku. Üksikult ja väikese salgaga neid praegu kusagil ei kohta, nad kardavad mordvalasi. Ja kui mõnes külas tapetakse mongol – ka seda tuleb ette –, siis põletatakse küla maha ja elanikud tapetakse.

Kui Azar oma kaaslastega jõudis lõpuks Jeltma juurde, avanes pilgule hirmus pilt: kogu mets kallastel oli maha põletatud. Sõestunud puutüvedega tohutu must väli oli surnud, isegi linnud ei lennanud selle kohal. Azar ajas hobuse liikuma, sõitis aeglaselt piki seda tuhaga üle külvatud välja jääraaku juurde, mille serval pidanuks seisma metsalinnus. Seda, mis alles oli, nägid nad kaugelt. Sõestunud ja maha langenud müüride kohalt tõusid lendu mõned varesed ning lendasid madalalt maa kohal kauge metsa poole.

«Olemegi kodus,» lausus Azar.

Tügai huuled värisesid:

«Kus siis kõik on? Kus on meie naised?»

«Ära kiirusta itkema,» kortsutas Azar kulmu. «Nad ei saanud ometi kõik kaduma minna. Peab otsima.»

«Mehed,» meenus Sõrezzile. «Kas on meelest läinud, et siit kaksteist versta eemal on veel üks metsalinnus!»

«Õigus. Sõrez, sealt me nad leiamegi,» ning Azar andis hobusele piitsa. Too aga vehkis vaid sabaga.

Hobused olid väsinud, vaevu lohistasid jalgu järel. Sõödeti neid ammu ja sedagi lühidalt – ratsanikud olid liialt kiirustanud.

Linnuse juurde jõuti alles videvikus. Linnus ega mets ümber ringi ei olnud maha põletatud, kuid maju nad ei näinud – need olid lõhutud. Ratsanikud lasid hobused sööma ning ise läksid linnusesse. Nad ei leidnud elusaid ega surnuid. Nähtavasti olid mongolid

tulnud siia, kui elanikud olid oma majad juba maha jätnud. Miks nad neid maju põlema ei pannud?...

Azar istus palgile.

«Oleme siin ööd,» otsustas ta. «Hobused on näljased ja peavad puhkama. Leiame homme lähedalt küla ja küsime järgi. Keegi peab ju ometi teadma, kuhu meie inimesed said!»

«Mis puhkus, mis öömaja!» Tügai hääl värises. «Peab otsima kogu metsas, nad ei saanud kaugele minna!»

«Mets on suur,» vaidles Azar rahulikult vastu. «Ühe ööga seda läbi ei söida.»

«Siis lähen ma üksinda otsima!» Tügai jooksis oma hobuse juurde.

Sõbrad tahtsid teda peatada, kuid Azar kutsus nad tagasi:

«Jätke ta rahule. Kuhugi ta ei söida. Kohe on öö...»

Tügai ohkas ja tuli tagasi. Ta langetas pea ning istus Azari kõrvale:

«Sa oled kivist inimene, Azar. Siia jäid sinu naised ja lapsed, aga sina istud rahulikult ning ootad midagi. Arvad ehk, et nemad leiavad sinu üles?»

«Midagi ma ei arva!» sai Azar kurjaks. «Kui sa oled nii hellasüdameline, eks mine ja otsi!»

Ja Tügai jäi vakka. Purustatud linnuse kohale laskus öö. Sügisene mets muutus mustaks, vaibusid lindude hääled. Oli kuulda vaid, kuidas hobused ohkasid raskelt. Kõik olid juba uinunud – kus uni kellegi maha murdis. Tügai oigas ja pomises midagi unes. Azar istus kaua palgi peal, siis aga heitis sellele pikali ning vahtis tähistaevast. Päeva jooksul soojenenud palk oli veel soe ning ta tundis seda soojust, mis valgus üle kogu keha. Azar pani silmad kinni ja uinus samuti varsti.

Nad sõitsid läbi kõik külad ümbruses, käisid tuhaasemetel ja muldonnides, kuid keegi ei osanud neile midagi ütelda. Lõpuks leidsid nad ühest muldonnist vanamehe, kes jutustas neile hirmsast rüüstamisest. Ta ütles, et naised-lapsed sõitsid ära veel enne, kui mongolid tulid. Neid võtsid vastu vaid mordva sõjamehed, kes kaitsesid linnust viimse meheni. Võib-olla mõni pääses, seda ta ei teadnud.

«Miks nad kaitsesid tühja linnust?» küsis Azar.

«See ei olnud tühi,» selgitas vanamees. «Seal oli suur viljata-gavara, kruupi ja kõike, millest inimene elab. Selle eest nad võit-lesidki.»

«Aga kuhu läksid naised?» küsis Tügai.

Vanamees laiutas käsi – seda ta ei teadnud. Tema küla elanikud olid siis metsa läinud ning mongolid panid tühjad majad põlema. Pärast tulid tema küla inimesed metsast välja, korjasid tõkkeval-lide juurest kokku kõik tapetud mordva sõjamehed ja matsid ühte hauda. Ka seda ta ei teadnud, kas siin on käinud Purgaz.

Teade sellest, et naised-lapsed on elus, virgutas Azari.

«Ära kurvasta!» rahustas ta Tügaid. «Kui nad jõudsid ära sõita, siis järelikult peidavad end kusagil ja nad tuleb vaid üles leida. Aga vaat, mis on saanud onu Purgazist?... Kui ta oleks siin käi-nud, oleks vanamees seda kindlasti teadnud. Kuid ta pole isegi kuulnud.»

Tügai muretses kõige enam Jelena ja poja pärast – kus nad on, mis nendega on?... Aga isa on mees. Ta tunneb kõiki metsateid ja radasid, kaotsi ta ei lähe. Ka polnud ta üksinda, temaga olid kaasas kindlad sõjamehed, kes suutsid teda alati kaitsta. Kuid Je-lena...

«Meie naised on vist siiski mongolite kätte sattunud,» ohkas Tügai, «sellepärast me neid ei leiagi...»

«Ära virise!» katkestas Azar teda. «Kas oled lõpuks mees või ei ole...»

Nad otsisid läbi kogu metsa kümnete verstade kaugusel üm-ber linnuse, kuid edutult. Saabus sügise teine kuu, läks külmaks, algasid vihmad. Kerge riie ei pidanud enam sooja. Öösel puhusid nad alati hõõguvast taelast lõkke üles ning said kuidagiviisi sooja, päeval aga rappusid jälle hobuste seljas vihma käes ning värisesid külmast. Nõrkusest ujusid silme ees värvilised rõngad. Hea veel, et külaelanikud ei lasknud neil nälga surra.

«Tuleb meil siiski sisse pöörata Ordati,» ei pidanud Azar vastu. «See on väike küla. Arvan, et mongolid seal pole käinud. Vaatame, kas sinna on kedagi jäänud, aitavad ehk riietega. Ilma külmume ära.»

«Mis, kas lõpetame otsimise?» küsis Tügai kahtlustavalt.

«Miks lõpetame? Ei lõpeta... Ilmaasjata oleme kaotanud nii palju aega! Ammu oleks tulnud sinna sõita! Ordati inimesed teavad kindlasti midagi.»

Tügai vangutas pead: vaevalt suutsid nende naised jõuda Ordati – Jeltmalt sinna oli mitte vähem kui nelikümmend versta! Aga mida edasi teha, seda ta ka ei teadnud.

Ettevaatlik Azar ei hakanud Ordati sisenema päeval. Ta jättis sõbrad vanade rehtede juurde, kus oli alles veel mõni kuhi põhku, ning kui pimenes, läks üksinda külla. Ta ei näinud seal ainsatki maja, kõik olid maha põletatud. Ta läks kohta, kus kunagi oli seisnud ta isa maja ning hakkas laskuma mööda tühja aiamaad jõe poole. Siin kase all oli vana muldonn, mille ta oli kaevanud veel pärast vürstide kallaletungi. Ta puudutas ust ja tundis, et see oli seestpoolt kinni. Azari süda hakkas põksuma – tähendab, seal sees oli keegi. Ta koputas tasakesi, kuulatas – ukse taga polnud ainsatki häält. Ta löi jalaga, siis keeras selja ning hakkas taguma kannaga nii, et uksepiidad vankusid. Ja siis kuulis ta ukse tagant nõrka hirmunud häält või karjatust. See oli tema vanema õe hää! Ta pidi seda tundma!

«Tee lahti!» karjus ta jätkates jalaga ukse pihta tagumist. «Tee ruttu lahti!»

Uks läks lahti ja ta noorem naine riputas end talle kaela. Nii ta läkski teda kätega enda vastu surudes koos sisse. Pimedas jooksid talle vastu lapsed, kuulnud, kuidas ema kordab nuttes aina isa nime. Nad haarasid teda kätest ja jalust ning ta läks komistades koos nendega edasi ja palus:

«Laske mul ometi istuda! Te paiskate mu praegu kohe maha!»

Keegi puhus peeru põlema ja alles nüüd nägi Azar, et muldonn oli täis naisi ja lapsi. Peale omade nägi ta Jelenat koos emaga, Arisi naist...»

«Kus Ruša on?»

«Ei ole teda,» vastas vanem naine vaikselt «Matsime hiljuti maha.»

«Aga onu Purgaz?»

«Tema jäi ju teiega,» imestas vanem naine.

«Millal te linnusest ära läksite?»

«Kevadel, kui mongolid hakkasid lähenema. Aris viis meid teise linnusesse, kuid hiljem tuli ka sealt ära minna. Meil polnud ku-

hugi minna, nii tulimegi siia.» Vanem naine vaikis ja lisas: «Tädi Ruša kurvastas enne surma mehe ja poegade pärast...»

Azar hammustas huulde. Ta kartis küsida teiste kohta, kuid ei pidanud siiski vastu:

«Kas Aris on tapetud?»

«Räägitakse, et mongolid tapsid maha kõik, kes kaitsesid lin-nuseid. Arvatavasti tapeti ka Aris. Ta ju teadis, kus oleme ja kui ta oleks elus, oleks ta ammu siia tulnud. Ka Tügai on kadunud...»

«Tügai on siin!» hüüdis Azar end tagasi hoidmata – tal oli hea-meel millegagi naisi rõõmustada. «Ta tuli koos minuga!»

Jelena viskus Azari juurde:

«Kus ta on?»

«Rahune ometi! Kohe on ta siin,» Azar hüppas muldonnist väl-ja.

Tšapai lese muldonn-elamust mööda joostes koputas ta rusi-kaga uksele ning see läks seestpoolt lahti, otsekui oleks seda ko-putusust oodatud. Pimedas ukseavas nägi ta leske ennast ja tema selja taga palju naisi ja lapsi. Kõik jooksid ta juurde ning hakkasid üksteise võidu küsima oma meeste kohta. Azar sai rõõmustada vaid Sõrezi ja Kenjai naisi. Tšapai lesk aga rõõmustas Azari enda ilmumise üle – kedagi rohkem polnud talle ju jäänud.

Azar tuli tagasi sõprade juurde, kui need olid juba kaotanud lootuse, et näevad veel teda.

«Mis juhtus?» küsis Kenjai. «Arvasime juba, et sa sattusid mon-golite küüsi.»

«Pole siin mongoleid, ei ole! Siin on vaid kõik meie naised!»

«Kas Jelena ka?» küsis Tügai umbusklikult.

«Ka Jelena! Ta ootab sind!»

Tügai lasi ohja käest ning pani jooksma – hetkeks unustas ta ka hobuse. Azar hakkas naerma.

«Võta hobune!» hüüdis ta Tügaille järele. «Ratsutad kiiremini kohale!»

Kuid Tügaid polnud enam võimalik peatada. Azar näitas Sõ-rezile ja Kenjaile, kus on nende naised, ning käskis hobustel sa-dulad maha võtta ning lasta neid jõe äärde sööma. Oma muldonni juurde läks ta jala, kaks hobust ohjapidi järel. Muldonni juures

ootas teda noorem naine, surus näo vastu ta rinda ning Azar hingas ahnelt sisse ta juuste lõhna.

«Oi, Azar, ei suuda uskudagi, et sa oled tagasi... Kuidas olen sind oodanud, kuidas igatsenud... Ära mine enam kuhugi, jää siia.»

«Meil polegi kuhugi minna,» naeratas Azar ning suudles teda pealaele.

«Mongolid tulevad siia harva. Kui nad ilmuvad, lähen ma koos noorte naistega metsa. Ma kardan neid, Azar: nad sunnivad noori naisi ja neidusid nendega heitma... Praegu nad ei tapa, sunnivad kündma ja külvama. Ja märgivad kõik üles, et makstaks andamit.» Midagi meenutades hakkas ta vaikselt naerma: «Kui nad tulid, jooksimine kõik metsa, jäid ainult sinu vanem naine ja Jelena ema...»

Azar kuulas naise kuuma sosinat ja mõtles, et praegu pole tõesti kuhugi minna, on vaja elada, nagu elavad teised: künda, külvata, lõigata vilja ning kasvatada lapsi. Vahest õnnestub veel sattuda Purgazi jälgedele. Ja siis – kõik on Suure Jumala kätes...

Kahjuks ei õnnestunud neil enam näha injazori jälgi. See oli metsas kinni kasvanud lokkavate rohutaimede alla, tuisune talv oli selle pinnatuisuga katnud, haprad sügisvihmad teedetuks uhtunud. Ja Purgazi viimse hingetõmbe saladus jäigi Mordvamaa saladuseks.

Järgmisel päeval kogus Azar sõbrad kokku, Ordati ainsad meesterahvad, kes ellu olid jäänud, ning ütles välja kõik, mida oli mõelnud.

«Peame kasvatama lapsi ja armastama oma naisi,» nõustus Tügai.

«Egas midagi, hakkame kündma ja külvama,» ei vaielnud Sõrez vastu.

«Teen nii nagu kõik teised,» kehtitas Kenjai õlgu.

Nii otsustatigi. Vanemaks kõigi üle jäi nüüd Azar. Nagu tema ütles, nii oli.

Selgitus ajaloo asjus

Kuzma Abramovi romaanis „Purgaz“ kirjeldatud sündmused toimusid Mordvamaal XII sajandi teisel poolel ja XIII sajandi esimesel poolel. Nendest sündmustest ei ole säilinud mordva ega bulgaari kirjalikke ürikuid, seepärast on autor lähtunud peamiselt vene ja lääne kroonikatest, araabia ning pärsia allikatest, viimastest on põhiline Rašid ad-Dini (1247-1318) „Kogutud kroonikad“.

Romaani peamised tegelased: Obran (vene variandis Abram), Purgaz, Pureš, vürst Juri ja khaan Ilham ja mitmed teised vürstid ja khaanid on ajaloolised isikud, kelle tegevus kajastub kirjalikes allikates. Loomulikult püüdis autor anda edasi kõik nendega seotu dokumentaalse täpsusega. Teise plaani tegelased on reeglina kirjaniku loodud kujud ning nad tegutsevad romaani lehekülgedel vastavalt ajaloolisele olukorrale ja iseloomule, mille autor on neile omistanud.

XII ja XIII sajandid olid aeg, mil mordva vürstkonnad (vene keeles nimetati neid „valdadeks“) paiknesid Volga Bulgaaria ning Venemaa vahel ning neid rünnati nii läänest kui idast, kuni kõik need riigid vallutati mongolite poolt ning nad läksid Kuldhordi koosseisu.

Esimene üleskirjutis sõjast Vene ja Mordva vürstide vahel kuulub märtsi kuusse aastal 1103: „Sama aasta 4 märtsil võitles Jaroslav mordvalastega ning Jaroslav sai lüüa“ („Vene Kroonikate Täielik Kogu, k. I, lk. 119). Seejärel toimusid kokkupõrked aastatel 1172, 1221, 1226, 1228, 1229 (talvel ja kevadel), 1232 (nüüdisajaarvamise järgi).

Romaani peategelaseks on Mordva valitseja injazor Purgaz (vene kroonikas Purgas. Kroonik oli nime ilmselt kirjutanud kuulmise järgi, sest „purgas“ ei tähenda mordva keeles midagi, „purgaz“ aga tähendab otsesõnu „hirmus“). Tema nimi esineb kolmel korral vene kroonikates, mis on iseendast tähelepanuväärne, sest vene kroonikad nimetavad äärmiselt harva võõramaiseid valitsejaid. Ta esineb ka Rašid ad-Dini „Kogutud kroonikates“ nimena Urkasakan (ilmselt Purgaz-khaan).

Isegi vene kroonikates, mis ülistavad oma vürste ning naabervalitsejatest räägivad halvustavalt, jääb mulje, et see oli erakordne valitseja ning sõjapealik. Viimast tunnistas võit, mille ta saavutas jaanuaris 1229 Vladimiri suurvürsti Juri (kirikunimi Georgi) juhitud Kirde-Vene ühishvägede üle. Suurim vene ajaloolane S.M.Solovjov kirjutab kroonikatele toetudes sellest nõnda: „Mordvalased lasid neil tungida sügavale metsa, siis piirasid nad ümber, ühed tapsid kohapeal, teised lohistasid oma kindlustesse ning hävitasid nad seal“ (Solovjov „Teosed“ kd. I, 1988, lk. 627). Sama aasta aprillis purustas Purgaz Nižni Novgorodi linnaosa ja ümberkaudsed külad. See kõik annab tunnistust sellest, et Mordva vägi ei jäänud oma naabritele alla ei sõjaväe suuruselt ega sõjariistade headuselt.

Tuleb arvesse võtta, et feodaalse killustatuse ajastul sõdisid erinevad vürstkonnad pidevalt omavahel, mis oli iseloomulik ka Mordvamaale. Kroonikad on siin kajastanud Purgazi ja Pureši omavahelisi võitlusi. Kusjuures Purgazi kujutatakse Volga Bulgaaria liitlasena, Pureši Vladimiri vürsti liitlasena. Mordva vürstid olid liidus ka polovetsidega, kes olid nende nii-öelda strateegilised vastased. Kõik need keerulised poliitilised vastastikused suhted on leidnud kajastamist selle raamatu lehekülgedel.

Mongolite esimene sissetung Ida-Euroopasse ja Volgamaale toimus aastal 1223, kui nad Kalka jõel olid purustanud venelaste ja polovetside väed ning liikusid bulgaaride vastu ja kusagil Volga ääres (tavaliselt arvatakse, et praeguse Samaara lähistel) said nad kaotuse osaliseks ühinenud Volga rahvastelt. Kuna Purgaz oli Bulgaari khaani Ilhami liitlane, pidas autor loomulikuks, et selles lahingus osales ka tema oma väega. Järgmine mongolite sõjakäik bulgaaride vastu toimus aastal 1229 ja veel üks 1232. Tähelepanu väärib fakt, et samal aastal tungisid vene väed kallale mordvalastele, kes olid liidus bulgaaridega. See andis autorile alust oletada, et kallaletung toimus siis, kui mordva väed olid läinud appi oma liitlastele, bulgaaridele. Selline lähedane liit annab mõnele uurijale alust arvata, nagu oleksid kuulunud Mordva maad Bulgaari riigi koosseisu. Kuid kroonikad vastavad sellele eitavalt. Nende kohaselt olid venelased aastal 1229 sõlminud bulgaaridega rahu kuueks aastaks ning pidasid sellest hoolikalt kinni (VKTK kd. I, 1. osa, lk. 192 ja kd. 30, lk. 87), mordvalaste maid aga see kokkulepe ei puudutanud, sellest kõneleb venelaste sõjakäik mordvalaste vastu aastal 1232.

Alles pärast neljandat sõjaretke, kus ühinesid Tšingis-khaani impeeriumi järeltulijate neli ulussi, aastal 1236 õnnestus mongolitel vallutada Bulgaarimaa pealinn Biljar, mida ümberkaudsed rahvad nimetasid Suurlinnaks. Aastal 1237 järgnes lõök Mordva vürstkondadele. Nagu sellest kirjutas ungari munk Julianus, kes sõitis läbi „Mordva keisririigi“ (Regnum Morduanorum): „Kui tatarlased tungisid Mordva keisririiki, oli seal kaks vürsti (rex): üks vürst alistus tatari valitsejale, teine läks koos väheste mees- tega hästi kindlustatud kohtadesse, et asuda kaitsele, kuni jätkus jõudu“ („Ülevaade Mordva ANSV ajaloo“ kd. 1, lk. 42).

Siinkohal tuleks märkida seda, et mongolid olid peaaegu täielikult hävitanud Taga-Baikali tatarlased. Kuid teisi türgi hõime vallutades nimetasid nad neid kõiki tatarlasteks ning võtsid oma väkke. Seepärast nimetatakse sissetungi õigusega mongoli-tatari sõjakäiguks, vahel ka ainult tatari sõjakäiguks, mis pole päris õige, sest põhiosa etendasid vallutusretkel siiski mongolid.

On teada, et 1237. aasta suvel ei suutnud üks Tšingis-khaani pojapoegade Ordu ja Berke juhitud hord tungida läbi Purgazi Põhja-Mordva vürstkonnast. Samal ajal liikus kolmanda pojapoja Batu hord läbi Pureši Lõuna-Mordva ilma sõjategevuseta. Siit selgub, kumb vürstidest alistus mongolitele, kumb osutas vastupanu.

Seejärel läks Batu Kirde-Venemaale ning vallutas selle kolme-nelja kuuga. Edasi Euroopa vastu läksid vaid Džutši ulussi väed, ülejäänud tungisid nelja khaani juhtimisel Purgazi Põhja-Mordva vürstkonna kallale. Nagu teatab kroonika: „Sama aasta talvel vallutasid tatarlased Mordvamaa, põletasid maha Muromi ja sõdisid Kljazmal... ja läksid siis oma laagritesse. Suur segadus oli kogu maal ja inimesed ei teadnud, kuhu põgeneda.“ (Mordva ANSV ajaloo dokumendid ja materjalid, kd. I, Saransk, 1940, lk. 126)

Aastal 1242 tungisid mongolite hordid uuesti ikke vastu üles tõusnud bulgaaride ja mordvalastele kallale. Sellest saame teada Rooma paavsti saadiku Carpini ettekandest: „Sealt tagasi tulles läksid nad mordvalaste maale, kes on sisuliselt paganausulised, ja võitsid neid sõjas. Minnes sealt edasi biljaride, see tähendab Suur-Bulgaaria vastu, rüüstasid nad ka selle täielikult“ („Carpini ja Rubuki reis Idamaale“, M 1957, lk. 47-48). Seega toimus „Mordva keisririigi“ lõplik allutamine alles 1240-ndatel aastatel.

Pärast mongoli pogromme jäi Mordvamaa inimtühjaks. Täiesti tühjaks jäid selle kandi stepi- ja metsastepi alad. Hävitatud olid

kõik linnad. Alles jäänud rahva osa kogunes loode aladele, Pjäni, Tõša, Mokša, Tsna jõgede kanti. Kuid ka sinna jõudsid andamiskogujad. Nad mitte üksi ei rüüstanud külasid, vaid viisid minema noori – noormehi sõjaväkke, neidusid orjapõlve. Kõik paremad käsitöölised aeti hordi. Maha käis põlluharimine, käsitöö, kaubandus. Ühiskondlikud suhted olid sügavas kriisis. Riik lagunes paljudeks väikesteks valdusteks. Kuid mordva rahvas ei kadunud ajaloost nagu bulgaarid või polovetsid. Viimaste alles jäänud osad segunesid saabunud türklastega ning moodustasid uusi rahvaid – nüüdsete tšuvašide, Volga ja Krimmi tatarlaste eelkäijaid. Mordva rahvas jäi oma aladele, säilitas rahvusliku eneseteadvuse ja keele – juured, mis võimaldasid rahvusliku taassünni. Kõigest sellest kirjutabki Kuzma Abramov oma romaanis „Purgaz“.

Ajalooeaduse doktor, professor Vladimir Abramov

Kuzma Abramovi romaanis «Purgaz» kirjeldatud sündmused toimuvad Mordvamaal XII sajandi teisel poolel ja XIII sajandi esimesel poolel. Nendest sündmustest ei ole säilinud mordva ega bulgaari kirjalikke ürikuid, seepärast on autor lähtunud peamiselt vene ja lääne kroonikatest, araabia ning pärsia allikatest, viimastest on põhiline Rašid ad-Dini (1247-1318) «Kogutud kroonikad».

Romaani peategelaseks on Mordva valitseja *injazor* Purgaz (vene kroonikas Purgas. Kroonik oli nime ilmselt kirjutanud kuulmise järgi, sest «purgas» ei tähenda mordva keeles midagi, «purgaz» aga tähendab otsesõnu «hirmus»). Tema nimi esineb kolmel korral vene kroonikates, mis on iseendast tähelepanuväärne, sest vene kroonikad nimetavad äärmiselt harva võõramaiseid valitsejaid. Ta esineb ka Rašid ad-Dini «Kogutud kroonikates» nimena Urkasakan (ilmselt Purgaz-khaan).

Isegi vene kroonikates, mis ülistavad oma vürste ning naabervalitsejatest räägivad halvustavalt, jääb mulje, et ta oli erakordne valitseja ning sõjapealik. Viimast tunnustab võit, mille Purgaz saavutas jaanuaris 1229 Vladimiri suurvürsti Juri juhitud Kirde-Vene ühisvägede üle. Vene ajaloolased kirjutavad: «Mordvalased lasid neil tungida sügavale metsa, siis piirasid nad ümber, ühed tapsid kohapeal, teised lohistasid oma kindlustesse ning hävitasid nad seal.»

Sama aasta aprillis purustas Purgaz Nižni Novgorodi linnaosa ja ümberkaudsed külad. See kõik annab tunnistust sellest, et Mordva vägi ei jäänud oma naabritele alla ei sõjaväe suuruselt ega sõjariistade headuselt.

ISBN 978-9949-445-74-5

9 789949 445745